

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)
IKERKETAK ETA EDIZIOA

19

Edizio kritikoa
Joseba Lakarra Andrinua

REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA/EUSKALTZAINDIA
BILBAO 1996

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

IKERKETAK ETA EDIZIOA

Colección EUSKARAREN LEKUKOAK-19

■
**Bizkaiko Foru
Aldundia**

Kultura Saila

**Diputación Foral
de Bizkaia**

Departamento de Cultura

■

© REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA/EUSKALTZAINDIA
Plaza Barria, 15 - 48005 BILBO

I.S.B.N.: 84-85479-83-1

Legezko Gordailua BI: 158-97

Fotokonposaketa: Ikur, S.A.

Cuevas de Ekain, 3, 1º - 48005 Bilbo

Moldiztegia: A.G. Rontegui, S.A.L.

Avda. Ribera de Erandio, 4 - 48950 Erandio (Bizkaia)

Gregorio Lakarra Lakarta

(1908-1996)

In memoriam

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

IKERKETAK ETA EDIZIOA

AGURRA	XIII
SARRERA	XV
I. REFRANES Y SENTENCIAS (1596). IKERKETAK	1
GARIBAIEN BILDUMAK ETA <i>REFRANES Y SENTENCIAS</i>	
1. Aitzinekoak	3
2. Sarrera Garibairen errefracuz	7
3. Urquijoren hipotesia	8
4. Hipotesi berri bat	12
5. Laburbilduaz	26
6. Eranskina. A eta B-ren ekoizpen ordenaz	27
<i>REFRANES Y SENTENCIAS</i> ETA HERNAN NUNEZEN BILDUMA	
1. Urquijoren baieztapenak	30
2. Urquijoren emaitzen sailkapena	34
3. HN-tik hartutakotzat Urquijok aurkeztu RS-ekoen azterketa orokorra: datuak eta metodoak	42
4. Metodo berri bat RS eta HN-ren arteko erlazioen azterketarako	60
4.1. Urquijoren benetako emaitzak	60
4.2. Bikote eta segida luzeagoez	62
4.3. Metodoaren ezarketa eta emaitzen azterketa: RS-ek erabili HN-en berreraiketaz	65
5. Ondorio orokorrak: RS-en HN-ekiko zorraz	74
<i>REFRANES Y SENTENCIAS-EN TAMAINA ZEHAZTUAZ</i>	
0. Laburpena	77
1. RS osatuaz: Vinson	78
2. Urquijo Oihenartek ezagutu RS-ez	79

3. Mitxelena Oihenarten RS- ez	79
4. Mitxelena RS-en tamainaz	80
5. Larramendiren «kuaderno zaharra»	81
6. Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina Mitxelenak aztertuta: Darmstadt-eko alekoak	83
7. Eranskinako RS galdutikoak	85
8. Azterketa berri baterantz	86
9. Eranskinaren iturrien berrazterketaren eragina gure helbu- ruetarako	87
10. Saiok RS osaren tamainaz: Darmstadt-ekoaren hurrenke- raz	90
11. E-ko RS-en erabilera orokorraz	91
12. Lehen eta laugarren kuadernotxoak ezagutzen ote?	93
13. Azterketa: Larramendik lehen eta laugarren kuaderno- txoetarik hartu omen zuenaren benetako jatorriaz	96
14. Darmstadt-eko alean ez diren zatiez eta behin-behineko on- dorioak RS osoaren tamainaz	103
15. Excursusa. RS Hiztegi Hirukoitz-aren gorputzean?	106
16. Ondorioak	110
17. Eranskina: <i>Refranes y Sentencias</i> Hiztegi Hirukoitz-aren Eranskinean	111

REFRANES Y SENTENCIAS-EN JATORRIAZ

0. Sarrera	117
1. <i>Refranes y Sentencias</i> -en jatorriazko hipotesiak	118
1.1. Urquijo eta Guerra RS- ez	118
1.2. Azkue RS- ez	119
1.3. RS Azkueren Hiztegian	124
1.4. Bittor Kapanaga	126
2. Hipotesi berri baterako	130
2.1. Orozkori aitzia	130
2.2. Zenbait gogoeta generoaren soziologiaz	133
2.3. Bilbo aldeko literatura zaharraz	136
2.4. <i>Realia</i>	140
2.5. Hizkuntzaz	142

REFRANES Y SENTENCIAS-EN HIZKERAZ ETA BIZKAIERA ZAHARRAZ

0. Laburpena	147
I. Sarrera	147
1. Bizkaiera cuskara ote?	149

2. Bizkaiera zaharra eta euskalki banaketaz	151
3. Iruzkina eta azterketa berrien beharra	153
II. <i>Refranes y Sentencias</i> -en hizkeraz	157
1. Morfologiako ezaugarri zenbait	158
1.1. Ablatiboaz	158
1.2. Prosekutiboaz	161
1.3. Soziatiboaz	163
1.4. <i>-a</i> / <i>-e</i> - oposaketa aditzean	165
1.5. <i>-de</i> iragankorretan	166
1.6. <i>-n</i> > <i>-ø</i> erorketaz	166
1.7. Futuro zaharraz	169
1.8. Futurozko inperatiboa	171
1.9. <i>-ZH</i> «zuek»	173
2. Oharrak sintaxiaz	177
2.1. Aoristoaz	177
2.2. <i>Eroan</i> eta <i>joan</i> laguntzaile gisa	179
2.3. * <i>ezan</i> / <i>egin</i>	181
2.4. <i>-ø</i> / <i>-tu</i>	185
2.5. Komuntadura falta	188
2.6. <i>bai(s)t-</i>	191
2.7. Objetu zuzena genitiboan / nominatiboan	191
2.8. Genitiboa gonbarazioan	192
2.9. Koordinazio zahar bat	193
III. Zenbait ondorio RS-en kokaguneaz BZ-aren barnean	194
HIZTEGIA	199
Adizkitegia	223
BIBLIOGRAFIA	229
II. <i>REFRANES Y SENTENCIAS</i> (1596). EDIZIOA	245
III. FAKSIMILA	383

AGURRA

«Refranes y Sentencias» bildumak garrantzi handia izan du euskarazko argitalpenen artean eta, agian, honelako gaien argitalpenek orohar izan dutena baino handiagoa. Euskaraz ez da garai horretako hainbeste testu idatzi euskara beraren izatea eta historia aztertzeko, eta horrelako lana bere garaira lotzen den arren ezinbestez, errefrauek, testu fosilizatuak izan ohi diren neurrian —esaldi bat ezpaita errefrauek bihurtzen erabileraren eta, horrekin batera, denboraren eraginaren eraginez baizik—, hizkuntzaren historia aztertzeko askoz ere epe luzeagoa hartzen dute, mendeetan gora joan behar izaten baita errefrauen loturak, harremanak eta iturburua somatu ahal izateko.

Ospakizun garrantzitsua da, beraz, bilduma honen lehen inprimaketaren langarren mendeurrenarena. Euskaltzaindiak ezin utz zezakean hori ospatu gabe, eta behin eta gehiagotan aztertuak izan diren arren honako hauek, zatika eta ikuspegi mugatuz baizik ez dira izan, helburu konkretutarako, puntu zehatzak argitzeko edo irakurleek bere esanahai soilean uler ahal dituzaten.

Joseba Lakarra-k osoki aztertzen ditu lan honetan eta, bilduma horren aberastasuna erabat ahitzerik ez badago ere, oso pozgarri gertatu zitzaidan lan hau ia prestatua zuela jakitera eman zidanean, Euskaltzaindiak antolatutako ospakizunerako argitaratzeko asmotan.

Beraz, Euskaltzaindiarekin batera, ongi etorria ematen diogu lan honi, esan bezala eta besteak beste, euskararen historiarako —bizkaitera tarteko dela hain zuzen— ekarri handiko testua delako.

Tomas Uribeetxebarria Maiztegi,
Bizkaiko Foru Aldundiko kulturako diputatua.

SARRERA

Ezagun denez, humanista espainiar anitz Hernán Núñez-engandik (1555) Correas-ganaino (1627) Pedro Vallés (1549) edo Juan de Mal Lara (1568) barne tarroenak baino ez aipatzearren, esaera¹ eta errefrauak bil-tzen eta iruzkintzen aritu ziren.² Jakintsuen idazlanekiko begirune eta zaletasunaz landa, herritar txiroen filosofia sakonarekikoa eta herri-artearen sorkuntza «natural» eta «berezko»ekiko jainera eridciten ahal da be-raiengan (Chevalier 1979: 105). Dirudienez, Espainian sentimendu hau beste inon baino hedatuagoa zen: ez Frantziakoa, ez Italiakoa ez beste Europako lurraldetakoa pareka ahal liteke bere zabaltasun eta sakontasu-nean espainiarrek xv. mendearen akabuaz geroztik herri lirika, balada (romancero) eta errefrauaz³ erakutsi interesarekin.

Egoera lehentxeago oso bestelakoa zen Combetek erakutsi bezala: «(...) nous avons vu qu'il en allait autrement avant cette date et qu'en particulier la parémiologie populaire française recueillie au xiiie siècle et au siècle suivant est incomparablement plus riche que la parémiologie espagnole de la même époque» (1971: 134) eta, oharrean «Après le xvii^e

¹ Combet (1971: 58) jarraituaz errefrauak «une phrase indépendant anonyme et notoire qui, sous une forme elliptique, directe ou de préférence figurée, exprime poétiquement un enseignement ou un avis d'ordre moral ou pratique» gisa ulertuko ditut; marka bedi gaztelan-iar tradizioan idazleek 16. menderako *refrán* eta *proverbio* ez zituztela dagoeneko bereiz-ten. *Sentencia, adagio, máxima*, eta besterekin izan dezaketen erlazio eta bereizkuntzez ikus Combet-en liburuaren lehen zatia, non tentuz aztertzen baita aurreko bibliografia. Euskaraz *errefrau* k dituen aldaerez ikus Mixelena 1985.

² Pedro Vallések 4.500 bat errefrau, glosagabeak gehienbat, bildu zituen; Hernán Núñez-ek 8.331 errefrau, hauek ere glosagabeak (RS-ekoak bezalakoak, bidenabar); Mal Larak 1.001 erre-frau glosadun eta Correasek 18.000 errefrau inguru eta beste 7.000 esaera eta esapide. Azken honetan, irurri ugari erabili arren, 8.000 errefrau edo originalak omen (Combet 1971: 170).

³ Ikus Lakarra 1996d eta hango erreferentziak, bereziki Frenk Alatorre 1961 eta Com-bet 1971, errefrauaren eta tradizioko kantuen arteko loturez; dakigunez, Garibaren (B6, A25) *Mila urte igarota ura bere bidean* Beotibarko kantuarren lehen lerroa da, edota *Haltzak ez du bihotzik, ez gaztanberak hezurrik* errefrau izateaz landa Bereterretxe eta Apez Beltza-ren distikoa ere bai (cf. Lakarra et alii 1983a, b); azkenik, RS 517 *Eder claea goxean cätze-an, enearé cätzeac jonau biozean* edo Gar B61 *Dardoac eguin arren vere aldia, Olaso igango da ene aulquia* edota beste zenbait errefrauak iraun ez duen bertsoaren baten zati dirudi; bidebatez, *Al cabo de mil años...* gaztelerez ere kantatzen zen, v. Frenk Alatorre (1961: 158, n.12). Hor bertan, 160. or. Barrutiak ere (euskaraz) gogoratzen zuen *Por dinero baila el perro*-ren kasua aipatzen da.

siècle les proverbes ne disparaissent pas de l'usage courant. La situation est différente suivant les couches sociales et surtout suivant les pays. Ceux que le classicisme à la française a le plus marqués ont vu peu à peu s'éteindre leurs proverbes, sauf dans certaines régions excentriques ou rurales. En revanche, les nations les plus réfractaires à la rationalisation d'essence française — Espagne, Russie — ont conservé très tard ce mode d'expression».

Bestalde, Erasmoren *Adagia*-k bere jarraitzaileei bihotz eman bazien ere paremiologi lanetarako, maisuarekiko ezberdintasunak argi ziren Valdés-ek berak erakutsi legez: «...la diferencia es que Erasmo cogiólos en latín, de autores doctísimos, griegos y latinos, y declaró el origen de ellos. Yo helos copilado en romance, tomando de acá y de acullá» (*apud* Chevalier 1979: 106-107).

Orpustanen (1996) arabera Euskal Herriko alderdi guztietan gizarteko elite laiko landuenean aldetik emandako errefrau biletak Oihenartek batu eta bere 1657ko poesi eta errefrau liburuan argitaratu 706 errefrautako bilduma 1665ean emendatuan (cf. Urkizu 1994)⁴ lukeen bere gailurre-ra iritsi aurretik, ondoko euskal errefrau bildumez dugu nolabaiteko berririk: 1) Juan de Idiáquez Felipe II.aren Kontseilari eta bere herkideari Garibaik «hitzez hitzeko lerroarteko itzulpenarekin»⁵ 1592an bidalitako 63 eta 64 errefrautako bi; 2) *Refranes y Sentencias en Bascuence, declaradas en Romance, etab.* Iruñan, Amberesko Pedro Porralsen etxean 1596an argitaratu eta haren ale ezagun bakarra van Eys-ek Darmstadt-eko biblioteka batean bi mende beranduago aurkitu eta argitaratua, zeinetarik 560 errefrau ezagutzen ditugun; 3) Bertrand Zalgizeren bilduma (16.aren amaia-17.aren hasiera); 4) Isastiren errefrauak (c. 1625); 5) Belaren *Tablettes*-etakoak.⁶

Eskuizkribatu zein inprimatu, izengabe edo idazle ezagunek bildurik, errefrauak 16. mendearen akabuko eta 17. mendearen hasierako literatur molde nagusienetako ditugu. Mendebaleko Garibai eta 1596ko izengabeen bildumetarik Zalgize, Bela eta Oihenart ekialdekoeneta, Isastirenetik

⁴ Bere bizian Mitxelenak (1967) atera 186 (707-892) argitaragabe gelditu ziren; horietarik 20 (808-827) *RS*-en zati galdutikoak ziren Mitxelenak frogatu bezala, beste 18 (800-807 eta 828-837) Darmstadt-eko alcaeren bitartez ezagutzen zelarik Urquijo dagoeneko ohartu zen legez.

⁵ Gertakari honek 1596ko bilduma izengabea gogoratzen dio Orpustani; alabaina, behirago erakusten diren bestelako ezaugarri ezberdinez eta ukitu ez arren nabarmenki oso berezia duten prosodiaz landa ere, *RS*-en erabat falta dira Garibaik berei jarri glosa eta azalpenak.

⁶ Bilduma txikiago hauetaz aritu naiz zabalago Lakarra 1996d-n; Oihenarten errefrauaz ikus Kortazar 1996 eta, luzeago, Orpustan 1992 eta 1996.

barrena,⁷ euskal lurraldearen zati handi bat ukitzen eta islatzen dute mende-erdi batez.⁸ Bilduma hauei Madariagak eta beste zenbait autorek aipatu-takoak, bereziki Axularren «erran komunak»,⁹ gehitu beharko litzaizkieke: *Fin gauz eginen duk, xoria, baldin gaztedanik ezpadagik kafia* (120), *Erran komuna da gezurrak zaiñak labur dituela* (331), *Zeren erran komuna den bezala, otharte bat egiten duenak egin ditzake ehun ere* (178), *Hura da, hurrin hurrin erran komuna den bezala: usoak ioan, sareak heda* (158), *Zeren erran komuna den bezala, ikhusten eztuen begiak eztu minik* (193), *Erran komuna da ezpatak ezpata sar arazitzen duela maginan* (366); ez dira beti, noski, formula horrekin hasten eta badira hainbat *Gero dioenak bego dio* (6) bezain ezagun bihurtu ez direnak ere. Deitoragarria da *Gero-ko errefrau eta esacrak sakonki ez aztertua*, Urquijok eta Villasantek fray Luis de Granada-rekin lotu arren; izan ere, liburuaren ekoizpena bera argitu ahalko luke —errefrau zenbait lekutzeaz landa— haren iturriak ere genero horretaz zuen zaletasuna ezaguturik.

Pouvreuren hiztegietaiko errefrau ugariak haren iturri Oudin-engandik datoz (cf. Kerejeta 1991b); Voltaire-k haren *Tresor de trois langages* —frantsesa, gaztelera eta euskara, c. 1620, geroztiko hainbat edizio data-dun eta datagaberekin— delakoan, ez zuen euskal errefrau herrikoirik bildu, beste hizkuntzetatik itzuli baizik (cf. Vinson 1891-7: 12.i):

Je viens de faire remarquer qu'il n'y a point là, en réalité, des proverbes basques recueillis dans le pays. Ce sont, au contraire, des proverbes, des adages, des sentences, qui faisaient partie du texte français ou espagnol dont s'est servi Voltaire et qu'il a traduit en basque; l'intérêt en est donc des plus médiocres.¹⁰

⁷ Orpustanek (1996: 59) gipuzkeratatzat du Isastiren hizkera baina gogoratu beharko litzateke Bonaparteren (xix. mendeko !) kartan ere euskalki horren gunetik urruti dela Lezo; Oihenartena, «baxnafarrera zubererazko ukitu batzukin» (ibid.) —Bela eta Zalgizeren zuberera garbiaren aurka— omen, eta hala izan liteke estadistikoki, baina Mitxelena inoiz baino gehiagotan erakutsi duenez, mendehalagoko estrato horrek —argitaratuetan argitaragabectan baino areago— egilearen beraren eta bildutakoaren zubererazko ezaugarriak estaltzea lortzen ez duelarik.

⁸ Combet-ek (1971: 135 hh.) «gaztelera-zko errefrautegien urrezko aroa» deritzo 1549 (Vallés) eta 1627 (Correas) bitartekoari, nahiz eta bigarrenak dagoeneko aski berankor dirudien eta areago haren ondokook; gure kasuan, Orpustanek euskal *Summa Paremiologizat*at duen Oihenartenaz landa, guztiak letozke bat kronologia horrekin.

⁹ Zenbakiak Villasanteren (Oñati 1976) ediziokoak dira. Bideanabar, ez dakit zehazki zer duen gogoan Orpustanek «les formules sonores du proverbe basque ont constitué (...) toute une école de la vie qui véhicule quelque chose de la mentalité profonde d'un peuple. Ils ont aussi pour cette raison abondamment fourni, en citations ou paraphrases, à la littérature basque des siècles suivants» (1996: 64) diocnean; nolana ere, ez du adibiderik ematen.

¹⁰ *Anciens proverbes basques et gascons recueillis par Voltaire et remis au jour par M. Gustave Brunet*, Bayona 1872 du mintzagai. Aurreko orrialdeetan Vinsonek 13. kapitulu aipatzen du, bertan *F. Obeada gueldiriq egoitea gasquy eguytea bagnou*, *G. Onguy pauzatu nahidouena hagnys travailatu behardu*, *C. Hastenduenaq eguytà, estu acabatu* edo *D. Ounguy haridena erdy eguynda edo acabatua* bezalakoak azaltzen direlarik; bada orain bitxi horren edizio bat Lakarra 1995b eta 1996b-n.

1596an argitara zen Iruñan Amberesko Pedro Porralsen etxean honako izena zeraman bilduma: *Refranes y Sentencias comunes en Bascuence, declarados en Romance con números sobre cada palabra, para que se entiendan las dos lenguas*. Vinsonck bere Bibliografian dioenez (6-7-zba.), liburuak ez du inongo zenbaki, *exlibris*, signatura ez jabe izenik. Ez da bertan sarrera, aitzinsolas ez abisurik; ez da erideiten baimenik ez zerga agiririk. Ohartzekoa da, orobat, ez dela titulurik eta azken orriaren itxurak balirudike liburua bukatzeke dela, argitalpena inprimatzean moztu izan balitz bezala. Ezagutzan zen ale bakarra Hesse-ko Arkiduke Handien bibliotekan (Darmstadt-en) gordea genuen azken Mundu Gerlan ondatu eta galdu artean; han aurkitu zuen 1894ean van Eys-ek eta argitara eman bi urte beranduago, liburuaren 300ak egiten zirenean. Ale honek 539 errefrau zituen, 64 orrialdetan. Suntsitu baino lehen Urquijok ere izan zuen parada haren argazkiak lortzeko eta haiek baliaturik eman zuen bere argitalpen iruzkinduna 1911-33 urteetan *R/IEV*-en.

Liburua, ezagun da, euskal testu-tradizioan aipatuenetarik dugu (horrenbestez harako Mitxelena-ren teoremaren arabera klasikotzat jo hehar dudan ez jakin arren) eta garrantzitsuenik euskararen historia eta euskal filologiaren bilakabideaz zaletuen eta bereziki trebatuen artean behin baino gehiagotan aldarrika eta erakutsi izan zaigun legez. Egiaitan, ezer gutxi diosku liburuskak bere buruaz eta bai, aldiz, zalantza eta galdera asko sortzen: nor zen bere egilea?, zein bere tamaina?, ze eratako zabalkundea izan ote zuen eta nork ezagutu ote?, nondikakoak ote dira errefrauok?, etab., eta hori soilik hemen aztergai nagusi izan ditugun filologiazko oinarri-oinarrizkoen artean. Horiei etenezinezko loturaz estekatuak hizkuntzarekikoak oro, behin baino gehiagotan esaren ulerpen zehatza bera barne. Azkue eta Urquijorekin hasi eta arestian itzali zaigun Irigoyen, Lafon eta Mitxelena bitarte, mende honetako filologo nagusiak arazo hauek edo horiei lotuak argitzen saiatu dira. Beraiek eta sona gutxiagoko beste anitz izan ditut solaskide azken hamabi-hamabost urteotan *RS*-en inguruan egindako ikerketetan, zeinetarik batzu orain liburu honetan, edizioaren aitzinean eman azterketan, biltzen diren.¹¹

Lehen kapituluak A —zehazkiago W, honen orijinala— eta B errefrau bildumak Garibairenak dircla frogatu nucla uste dut. Ene arrazoibideak bildumen tamaina, kopiagilearen egileazko lekukotasuna, errefrauen ordena, hizkuntz azterketaren ondorioak, A-ren ekoizpena ulertzeko B ez den iturriren baten beharra eta bi bildumen arteko grafiazko lotura izan

¹¹ Kapitulu bakoitzaren hasieran bada lehen argitaratuen (1.a, 2.a, 3.a, 5.a) berririk, nahiz eta oraingo hau prestatzean aldaketak eta gehiketak hain ugari izan diren non zenbaite-tan (bigarrenean bereziki baina baita hostgarrenean ere) itxuraldaketa ia erabatekoa gertatu den.

ziren. Bestalde *RS* ez dela Garibairena egile ezezagun bat(zur)ena baino ere erakutsi nuelakoan nago. Honetarako grafiazko eta hizkuntzazko argudioak badira, eta horretan lagundu ere zuen aurretiaz Urquijok *RS*-ei buruz eraikitako teoriaren ahulezia nabarmenduak eta baita *RS*-etan, batetik, eta A-B bildumetan, bestetik, errepikatzen ziren zenbait errefracren ezberdintasunak pisatuak ere.

Azterketaren bi atalak gertatu ziren elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek bestekoak laguntzen eta indartzen zituztelarik, ene ustez, bata zein bestea aski litzatekeen arren Urquijoren teoria deuseztatzeko. Alabaina, biak ukitu nahi izan nituen haren ordezkoko baten oinarriak sendotzeko eta, bidebatez, ondorio berriak (W eta B-ren arteko kronologia zehazteko edukinezko eta grafiazko arrazoiak) emendatuaz.

Arrazoizkoa iruditu zitzaidan bide horretatik abiatzea 16. mendeko bizkaierazko errefracu bildumen testukritikazko arazo ugarietan argiren bat egiteko. *RS*-ek bere aldetik ere frango buruhauste eta galdera sortzen zituelarik testukritikari zegokionez, beste atal batzuetarako utzi nuen (agortzeko asmorik gabe, bidenabar) *RS*-en azterketa monografikoa, soilik Garibairen sortez egin zezakeen argiagatik nerabilelarik bilduma hori.

Bigarren eta hirugarren kapituluetako azterketan testukritika ez-stematikoaren alderdi batzu ukitzen dira, bereziki iturri bilaketa eta berreraiketa formalari legozkiekeen zenbait (cf. Lakarra 1988a, 1991a). Bigarrenean *Refranes y Sentencias* eta Hernán Núñez-en bildumaren arteko harremana aztertu dugu. Urquijok *RS*-en etorkiari buruz aurkeztu zuen teoria nagusia, hots, bilduma hori gehienbat Hernán Núñez-enetik itzulia zela azalduko dugu eta iruzkinduko, lehenik, eta, haren ikerbideak miatu ondoren, bi bildumen arteko erlazioak ikertzeko bestelakorik den bilatuko. Urquijoren ondorioak *RS*-en iturriez ez zaizkidala zuzenak iruditzen erakutsi dut: hobe esan, ene ustez, ez zuen frogatu Hernán Núñezena dela *RS*-en iturri nagusia, ezta bilduma hau ere —hipotesi ahulagoaren aurka— «zati larri batean» gartzelar errefracuegietarik itzulia. Hala balitz ere, bidenabar, ez zatekeen sendoruko *RS*-en etorkiei buruzko Urquijoren beste hipotesia, hots, bilduma hau zela Garibairen bietarik bata. Izan ere, ez da ezer hark bere lanaz damaizkigun berrietan HN-tik deus hartu zuenik suposatzeko eta Urquijo ez zen saiatu ere egin bide hau urratzen.

Filologiak eta horren barnean testukritika ez-mekanikoak eta iturri-bilaketak beharrezko duten metodologia ahalik eta hertsiena lantzeko saiotzat jo behar da bertan aurkeztua, ordea, inondik ere ez Urquijoren usteketa —seguruenik susmo zuhurretan oinarrituaren— jipoitze eta masiaketa lantzat. Ez da *egia* baizik eta hura frogatzeko edo deuseztatzeko bidea (egiantza neurtzeko edo areagotzekoa, hobe) helburu nagusi.

Hirugarrenean hizkuntzalaritzako ohiko usadioen eredura, oraingo honetan iturriaren erabilerak iturria neurri batean berreraikitzen lagun

gaitzakeela erakutsi nahi izan dut kasu-adibide saihestezin batez. Iturriaren eraginaren azterketa bana banakoaren aurrean testu edo hiztegi emai- learen egituratik abiatuaz haren isla testu (hiztegi) hartzailean ikertzen da, ondoren horretatik iturriaren egitura eta —inoiz— tamaina erdiesteko asmoz. Lehen hiztegien artean (ñabardura zenbaitekin, cf. Lakarra 1991a) landutako azterbide hau RS eta *Hiztegi Hirukoitz*-aren *Eranskin*-aren arteko erlazioei ezartzen zaie. Orain arte RS E-ren zenbait puntu, sarrera zenbaiten etorkia funtsean, azaltzeko erabili arren (cf. Mitxelena 1961, 1964, 1967 eta, bereziki 1970), nago E baliatuaz —eta Oihenarten lagun- tza poxi batez— ez soilik Larramendik egin haren erabilera, baizik eta RS-i berari buruz ere (orobat transmisioaz) zerbait jakin dezakegun.

Laugarren kapituluaren RS-en etorkiari lotuko natzaio. Larramendiren *Eranskin*-eko iturri garrantzitsu dela ikusi dugu dagoeneko eta haren lekukotasunaren harat-honatak zehazteak interes berezia du, bizkaiera- ren historiarako duenaz landa, L-ren hiztegiaren osaketaren irudi garbia- goa izan dezagun; euskal paremiologiaren historia eta geografiak ere asko irabaziko luke jatorri hori ezagutuaz.

Gorago (hasierako kapituluaren) lehen hurbilketa bat egin dugu RS eta Garibairen errefrauek erkatzean hizkuntzako datuak ere erabili ditugu- larik; datu horiek dagoeneko ez dute zalantzarik uzten, Garibai eta RS bizkaieraren (B) azpieuskalki ezberdinetarik direla salatzean: zehatzago, erkaketa horren arabera Garibai ekialdeko enparaduko lekukotasunekin (Barrutia, adibidez) dihoakigun bitartean, RS-ek B-mendebalekoetan li- tuzke bere kideak; bostgarren kapitulu-ko hizkuntz azterketa zabalagoak ere bermatu egingo du zuzenbide hau.

Ondorio horiek abiapuntutzat harturik, kapitulu honetan aitzinamen- du zenbait emendatuko dira. *Refranes y Sentencias*-en jatorriaz egin izan diren baieztapen eta hipotesi batzu (Urquijo-Guerrarena, Azkueren ize- nean dabilena, Kapanagarena) miatuko dira eta, halaber, haicn alde zein kontra diren argudioak eta argudio horien pisua. Atalaren bigarren zatian hipotesi berri bat plazaratuko dut, bai bildumaren hizkeran, bai *realia* delakoetan, eta baita literatur soziologian oinarrituaz. Orain ere erabiliko diren arrazoiak sendoenak halabeharrez hizkuntzazkoak badirateke ere —eta hortik Orozkoren aldeko iritzia bereziki aztertua—, literatur sozio- logiaren, eta *realia*-en aldetik datozenak ere miatu nahi izan ditut, Bilbo- ko literatur ekoizpen eta giroaz —ia erabat ezezagun gertatu arren orain— garai hartarako diren aztarrenak aipatuaz, norabide berean doa- zelarik bata bestea indartzen duela uste baitut. Esan behar dut, ordea, kapitulu honetako gaia ere ez dudala ahortutzat jotzen, lehen ziren ele- mentuei berririk gehitzen ahalegindu arren, eta etorkizun diren azterke- tek zehaztuko bide dutela hemengo enea.

Euskal hizkuntzalaritza historikorako lekukotasun garrantzitsutzat jo izan da arrazoi osoz *Refranes y Sentencias*. Segidako bostgarren kapitulu-

ko orrialdeetan eta hiztegiarekin (adizki guztiak barne) eman seigarrenarekin bere pisu hori zein den antzeman ahalko dela uste dugu. Orobat, bizkaiera zaharraren barruan ze argitasun egiten digun bere lekukotasunak ere miatuko da, hizkuntz ezaugarri larri batzuen azterketa gonbaratuaren bitartez; bidenabar, kapitulu honek errefracuak curak irakurtzean norbaitek izan ditzaketen zenbait zailtasun arintzeko ere balio bide lezake. BZ-ak euskalkien artean duen kokaguneaz eta ustezko urruntasunaren lehenagoko eztabaida baten iruzkina (cf. Lakarra 1986b) eta corpusaren aurkezpen llaburraren ondoren, *Refranes y Sentencias*-en hizkeraz aritu gara, zenbait ezaugarri morfosintaktiko larriren azterketaren bitartez; gero ondorioak atereaz RS-en kokaguneaz BZ-aren barnean, aurreko azterketaren eta abian diren beste zenbaiten (fonetikazkoa batez ere) laguntzarekin. RS bazter hizkera bat(zu)en isla legez azaltzen zaigu, arkaismo ugari eta berrikuntza csanguratsu zenbaitekin, Mikoleta bilbotarraren hizkeratik gertuen BZ-ko testuen artean. Gure ustez, agerian gelditzen da aurreko iruzkinak BZ-ak (eta inoiz bizkaiera osoak) diakronikoki eta alderdi batzuetarik bestera izandako bilakaera diferenteen azterketarako ematen duen laguntza.

Liburu honen egilea adina gutxi ohartzen bide da bertako akats, huts eta eskasiez, noizbait osatu nahi lukeen formazko eta berariaz metrikazko azterketaren beharraz, demagun. Bestelakoak aztertzeko, RS-en islatuko litzatekeen euskal gizartearen egitura, ohitura eta arimarekikoak eta, badira eta badirateke xume hau baino prestatuagoak.

Testuaren laugarren mendeurrenarekin burutu den liburu hau, bereziki, haren edizio arazoz eta zalantzaz betetako edizioa, *Refranes y Sentencias*-en ezagutzan lagungarri izan ledin nahi genuke.

Azken orduan eta aurreko urteotan egileak zor anitz hartu du testu hau dela eta: Gidor Bilbao, Ricardo Gómez, Iñigo Ruiz Arzalluz, Blanca Urgell eta Koldo Zuazo EHUKo lankideek kapitulu hauetariko zenbait idaztaldi eta itxura diferentetan irakurri eta zuzenketa eta ohar garrantzitsuak egin izan dizkidate, testuaren honako edo harako pasarte zailaz argitasunak eta ideiak emanaz inoiz eta nireak kiroltasunez pairatuaz, beste askotan. Antonio Cid (UCM) adiskideak 16. mendeko gaztelerazko literaturaz eta bestez duen ezagutzaz eta eskuzabal luzatu zidan garaiko errefracu argitaragabe aberatsaz oso neurri laburrean baliatu ahal izan naiz oraingoan. Xabier Kintanak liburu hau argitara zedin agertutako borondatea eta faksimila ahalik eta hobekienik eman zedin izan dituen lanak ere ez ditut ahaztu nahi, ezta Josu Oregi zenaren familiak hura gauzatzeko Darmstadt-en zenaren fotografiekin eman dizkigun erraztasunak ere. Euskaltzaindiak bilduma honetan egindako abegia eta Bizkaiko Diputazioako Kultura Sailaren laguntza ezagutzea benetan atsegin zaizkit.

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)
IKERKETAK

GARIBAIEN BILDUMAK ETA REFRANES Y SENTENCIAS

1. Aitzinekoak*

1.1. Garai beretsuko lapurterarenaren tamainara iristen ez bada ere, corpus aski zabala aurkezten digu bizkaiera zaharrak;¹ aldameneko cuskalkiak baino naroago delarik, alde honetatik, testuek damaiguten informazioa haietatikoa baino jori eta nabarrago ere bada sail gehiagotatik ilkia izanik.²

* 16. mendeko errefrau bildumen gaia zegokion Donostian EHUaren 1985eko Udako Ikastaroan (irailaren 7an) bizkaiera zaharraz irakurri nuen txostenaren 2. zatia (cf. Lakarra 1986a zeinen bertsiio, ustez hobetua, den atal hau). Bertan BZ-ak filologiaren aldetik dituen arazoetarik bat erakutsi nahi nuen, adibide praktiko gisa, txostenaren 1.koan hizkuntzaz mintzatu ondoren. Zati hau uste baino gehiago luzaaturik, ez nuen filologiaz hitzegiterik izan eta pentsaturik —agian oker— norbaitek zerbait interesgarririk eriden zezakeela arazo zahar hauean, zehaztasun batzu erantsirik argitara ematera deliberatu nintzen errefrautegi zaharrei buruzkoa. «Zehaztasun» horiek, ordea, nik uste baino bide eta bidexka gehiagotan barrena eraman ninduten eta orduan ez nuen izan ematerik gai honi buruzko ikerketa zabalago baten lehen hasikina baizik.

«Bizkaiera zaharra gainerako cuskalkien artean» izenarekin ilki zen (Lakarra 1986b, hemen aldaketa anitzekin 5. kapitulu bezala emana) aipatu txostenaren 1.ko zatia eta han idoro daiteke nahi izan ezker bibliografia aski xehea hizkera horretaz eta baita segidan aipatuko ditudan testuez ere; ikus halaber, Lakarra 1990b.

¹ Hors, lehendabiziko testuetan hasi eta Larramendirekin amaitzen den B-ren historia-ren garaiak. Aurreko oharrean aipatu laneko 1.ko atalean laburtu ditut Larramendi mugarriztat hartzeko arrazoak.

² Arabetaren materialetarako ik. bedi N. Landuchio. *Dictionarium linguae cantabrigae* (1562)-ren M. Agud eta K. Mitxelena-ren argitalpena (Donostia 1958), Gamizen poesiak — azken argitalpena J. Goikoetxea Maiza zenaren *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo. Un poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*, Gasteiz 1984— eta, agian, TAV-en ematen diren 1610eko bertsoak (cf. M. J. Kerckjaren iruzkina *Memoriae*-n). Testua laburra bada ere, ezin interesgarriagoa F. Altunak aurkitu duen 18. mendearen akabuko Araia aldekoa; aurki argitaratuko da hari buruz atondu lan bikainarekin batean. Azterketarako ik. K. Mitxelena Landucciri egin sarrera, bere «Sobre la lengua vasca en Alava» (in *Vitoria en la Edad Media*, Gasteiz 1982, 298-306), E. Knörren «Gamizen hizkeraz zertxobait», *Euskera* 19 (1974), 218-230. or. eta, bereziki Zuazo 1989, 1996a (Betolatzaz) eta 1996b (orokorra), aipatu Altunaren lanaz at. Gipuzkera zaharri buruz ez dazagut lan orokorrik; testu garrantzitsuenen erreferentziak aurki daitezke ASJU 19 / 1 (1985), 235. or. eta hh. Gainerakoetarako ik. TAV eta I. Sarasolaren «Contribución...»; prestatzen ari naiz (Fidel Altunarekin) guztion argitalpena.

Prosan, halabeharrez, dotrinak eta antzekoak dira nagusi, abondo baitugu (nahiz eta, beharbada, koiiztuak oro ez ezagutu)³ oraintsu arte bizkaitartzat jo ohi zen (ik. 4. kap.) Betolatzaren 1596koan hasita:⁴ Kapanaña mañariarraren 1656koa, 17. mendeko baina fetxagabe dugun *Viva Jesus* deitu ohi dena, 1678ko Amiletaren Antzuola aldekoa, 1691-99ko Zubia-Lezamidururaren. Hau 1700 artekoari dagokionaz; 18. mendean, eta mugatzat hartuko dudana Larramendi heldu arte, beste bi durangarrenak: Arzadunen 1731koa eta Urkizuren 1737koa. Guzti honez gainera baditugu 16. mendearen hasierako San Frantziskoaren ordenako erregelako formula bat eta 17. mendearen bukaerako bulda labur batzu ere.

Prosa ez-erlijiozkoan, frai Juan de Zumarraga durangarrak bere arrebari 1537an egindako gutun bat, Iburguen-Cachopín kronikan datozen Andramendiko apokrifoa, Mikoletaren *Modo breue de aprender la lengua vizcaina*-n (1653) itzuli elkarrizketa atseginak, eta Mendiaren koadruko zati laburra gordetzen ditugu.

Bertsotan era askotako poesia dugu: 1) ahozko tradizioetik Garibaik eta bestek bildu herri kantak (Olaso eta Milia Lasturkoarena bezalako eresiak, Arrasate, Sandailia eta Beotibar legezko baladak); 2) poesia liriko landua (Oihenart eta Mikoletaren bitartez ezagutua, adibidez) eta 3) poesia historikoa («Egiaren gorazarrea», «Bertso bizkaitarrak» eta Iturberen lauak, guztiak 17. mendekoak). Bertsotan idatzia da Pedro Ignacio Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* antzerkia ere.

Corpusaren aurkezpen honen amaierarako utzi dut beren hizkuntza eta egituragatik aurreko bi sailen tarteko dugun errefraua. Haatik, bere garrantzia berebizikoa da oso hizkuntz eredu zaharkituak baititu, 16. mendearen bukaerako bildumak izan arren aurreragoko denboretako ezaugarriak gordeaz. Hori, bidenabar, herri kantekin batera duten tasuna da, biek mantentzen baitituzte —edota horretan saiitzen baitira, bederen— hitzez-hitz etorkizko testuaren perpausak.⁵ Aurrerago aipamen zabalagoa egiteko asmoa dudanez gero, bego oraingoz beren erreferentzia soila: 1592 baino lehenagoko edo, eta 1592ko Garibairen 63 eta 64 errefraunako bi sorta, eta 1596an Iruñean argitaratutako egile izengabea; da-

³ Cf. J. Urquijo «Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra», *RIEV* 14, 1923, 335-52. or., batez ere 335-9. or., eta Mitxelena 1960, 60-62. or., bibliografiarekin.

⁴ Honi buruzko orain arteko azken berriak E. Knörrek *ASJU* 1986koan argitaratu oharrean ziren; ba omen gehiago bera eta K. Zuazo Arabako euskaraz prestatzen ari diren liburuan.

⁵ Lakarra 1986b-ko atal batean erakutsi nuen egungo zenbait herri kantatan aintzinagoko hizkuntzaren ezaugarriak gordetzen direla; aurreko lan batean (Lakarra 1983c) bada frogatzen.

kigunez, azken hau da handiena, dagoeneko 560 errefrau ezagutzen baitzikiogu eta oraindik beste asko ere bazituen, seguru asko.⁶

1.2. Orain arte ikusi dugunaren arabera, iturri ezberdinak eta aski ugariak ditugu bizkaiera zaharra ezagutzeko; haatik, ezin esan daiteke ezagunegi denik, eta ezta ere, gehituko nuke, honen ondorio gaiztoak saileko ikerlari urrien eremu txikian pairatzen direla soilik. Benetako dokumentuak miatu gabe beren burutik bizkaiera (eta orobat gainerako euskalkiak) zer den eta zer izan den asmatzen eta erabakitzen saiatu direnak albo batera utziaz,⁷ ez dirudi bizkaieraren historia (ez eta gainerako euskalkiena ere, seguruena) aski ikertu denik, nahiz eta agian horretarako materialik gehien aurkeztu.⁸ Materialak, ordea, ez dira dena: bildu, landu, txukundu eta behar bezala argitara beharra dago. Hots, filologiazko aurrelan hori premiazkoa da gero hizkuntzalariak (eta halaber literatur ikerlariak) arrisku gutxiagorekin baliatuko badira beren azterketetan. Lehenago ere aipatu izan dut inoiz Meilleten hurrengo pasarte hau, baina ez deritzot gehiegi berriz hemen emateari, ongi baitzekien hark zertan ari zen:

Pour les langues anciennes, le linguiste doit recourir à une philologie de précision: on s'est parfois imaginé que le linguiste peut se contenter d'à peu près philologiques; il a besoin tout au contraire de tout ce que les méthodes philologiques les plus exactes permettent de précision et de rigueur (*La méthode comparative en linguistique historique*, 110).

1.3. Corpusa bezain aberats eta zabal bide da filologi arazoan sailkapena ere:⁹ testu batzu zatika baino ez ditugu ezagutzen (Bctolatzaeren eta Zubiaren dotrinak, Garibaik bildutako kantuak, *Refranes y Sentencias*, Egiaren gorazarrea); beste batzu beranduagoko idazleen aipamenez edota kopia edo edizio berriagoetan (*RS*-en zati batzu, Zumarragaren gutuna, Garibairen errefrau bilduma bata, *Viva Jesus*, Zubia eta Arzadunen dotrinak, «Bertso bizkaitarrak», Foruko Marijesi bilduma); behin baino gehia-

⁶ Ikus 3. kapitulua, eta gogora bedi, bestalde, Urquijok (1919: 508, oh.) galdutzat eman zituen *Algunos refranes castellanos con su correspondencia en vascuence*.

⁷ Lakarra 1986b-ren atal batean mintzatu nintzen —K. Mitxelena-ren bidetik— «hiperbizkaiera»z (eta baita «hiper-» edo «semi-» gipuzkeraz ere). Geroztik, eta hamar urte igaro dira!, hiperbizkaierari buruzko lan orokor bakarra I. Lakaren tesina dugu (cf. Laka 1986-1987); ezinbesteko gertatzen dira, orobat, I. Pagola eta K. Zuazoren lanak; noizbait, Jainkoa lagun, aterako ahal da Pagolaren tesia ere.

⁸ Ohar interesgarriak dira Azkue 1923-25 eta 1935-n eta, lehendabizikoari Altubeck jarri zizkion eraskinetan; Lafon (1943) eta, batez ere, Mitxelena-ren lanak (1954a, 1961, 1967, 1977, 1978, 1979a, 1979b) ere aurrerapen handiak dira baina oraindik monografia zein sintesi falta nabarmena da.

⁹ Hemen zerrendatu baino ezin baditut ere, aspaldian prestatzen ari naizen BZ-ren edizioan aztertu gogo ditut xeheki.

gotan ez dugu beren datarik ezagutzen (aipatu *Vrva Jesus*, Barrutiaren *Actoa*), usu testuak ez daude oraindik ongi ezarriak edota azalpen-zain ditugu; badira, azkenik, gure eskuetara iritsi ere ez direnak (18. mendeko antzerki bat esaterako)¹⁰ edota oraindik —hala nahi genuke, behintzat— eriden ez ditugunak...¹¹ Badute, beraz, aski lan filologoek nahiz eta garrantzizko urratsak dagoeneko emanak izan (cf. Mitxelena 1964a, Sarasola 1983).

Hizkuntzaren historiak arduratzen direnak ere testuotaz artatuko bide dira zeren eta, Mitxelenak esan izan duen bezala, historia horrek (orok legez) dokumentuetan oinarritu behar baitu:

La idea de que la historia de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario... lo demás —gehitu zuen— no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente (Mitxelena 1971: 149).

Beharrezko ditugu, beraz, bizkaiera zaharreko testuak euskalki horren historia egin ahal izateko, bere eboluzioaz jabetzeko, aldatuaz joan baita hizkuntza eta hizkera guztiak bezala. Gainera, ahalik eta testurik zaharrenak ditugu beharrezko, soilik haien eraman baikaitzakete urrutienik denboraren katean barrena. Bakarrik testuak ongi miatu ondoren murgil gaitzke ur sakonagoetan, haietan ikasiaren arabera aitzinagoko garaietan zer zitekeen ikertzen / asmatzen saiatuaz:

Para dedicarnos con tranquilidad a la prehistoria, habremos pues de esforzarnos en adquirir el conocimiento más exhaustivo posible de los datos disponibles, sin dejar ninguno de lado y sin ahorrarnos molestias en buscarlos y comprobarlos (Mitxelena 1963: 14-15).

1.4. Mitxelenaren kontseiluari jarraiki nahi natzaio lan honetan 16. mendeko B-ko bi erretra bildumaren egile eta etorkiaz aritzean. Baliteke irakurleak erabat berririk edota ezkutuegirik ez eridetea; ez bide da, segurki, beste munduko gauza ondorio gisa «Garibairen erretra bildumak Garibairenak dira» eta «ez dakigu 1596ko bilduma izengabearen egilearen izena» esanaz amaitzea. Alabaina, itxadoten dut zertxobait aurreratzea, alde batetik ez baitute guztiak beti hori onartu eta, bidebatez, besterik ere ikusiko delakoan bainago; orobat, begibistakoa dirudienaz mesfidatzean

¹⁰ Cf. Azpiazu'tar J. «Euskera zarraren apurtxoak» in *Bigarren Euskategunetako itzal-diak Donezteben*, Bermeo 1926.

¹¹ Cf., esateko, Iñaki Mozosek aurkeztu 17. mendeko testu laburra in *Ihauteria euskal literaturan* (= *Hizkuntza eta literatura* 7, Eusko Ikaskuntza), Zarautz 1986.

datzala deritzot segurtasunen bat lortzeko lehen baldintza, nahiz eta iker-tu ondoren aitzinekoa bihurtu. Orduan ere ez litzaiguke alferra iruditu behar: oinarriak sendoagoak lirarteke, behintzat, eta hori ez da gutxi.

2. Sarrera Garibairen erretrauz

Esteban de Garibay, erregearen kronista famatuak, bere oroitzapen-tan dioskunez¹² bi erretrau sorta osatu zituen Juan de Idiáquez Felipe II.aren kortisauaren eskariz:

El señor don Juan de Idiáquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros refranes en su lengua vascongada sobre los que le di antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos a Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración. Recibiólos en Valladolid, yendo en compañía de su Magestad al viaje que se dirá abaxo en suma y respondiome con mucho gusto de su recibo (*apud* Urquijo 1919: 505).

Urquijok erakutsi duen bezala, bi bilduma horiek ez dira guganaino eskuizkribaturik heldu, baina bai, aldiz, 17. mendeko *Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Camallosa bat*, Madrilgo Biblioteka Nacionalean G 139 zenbakia daramana (Urquijo 1919: 505-9); bestalde, Benito Maestrek Francisque Micheli 16. mendeko kuadernotxo bat erregalatu zion euskal erretrauekin eta hilen eta egunen izenekin gehi zenbait aditzekin Michel Madrilan zenean 1846an, eta kuaderno horretaz baliatu zen hau bere Oihenarti buruzko liburuan erretrauak eraskin gisa emateko:

Pag. iv de l'introduction, nous avons parlé d'un recueil de proverbes basques conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque nationale, à Madrid: quelque diligence que nous ayons faite, nous n'avons pu réussir à retrouver le volume qu'on nous avait signalé comme contenant ces témoignages de la sagesse euskarienne; mais un savant espagnol, Don Benito Maestre, dans la compagnie duquel nous avons passé quelques moments agréables pendant notre séjour à Madrid en septembre 1846, nous a fait don d'un cahier in-folio, qui pourrait bien être le recueil tant cherché. C'est un manuscrit sur papier, d'une écriture du 16e. siècle contenant, outre *algunos refranes de la lengua bascongada*, 1. *Nombres de los meses en la mesma lengua*; 2. *Los de los días de la semana en ella*; 3. *Algunos verbos masculinos y femeninos en la mesma*. Il se compose

¹² *Memorias de Garibay in Memorial histórico español VII*, Real Academia de la Historia, Madril 1854, *apud* Julio Urquijo *El refranero vasco I: Los refranes de Garibay*, 497 hb; ikusia dut Garibairen liburua ere baina orain akola zaigun guztia badator Urquijoren lanetan, eta handik aipatuko dut behar dudanean.

Il se compose de quatorze feuillets, et sur le premier il porte pour n° d'ordre Cc. 79. Nous n'avons pas de meilleure occasion pour donner les proverbes qu'il renferme.¹³

Urquijok jakin zuenez (1919: 508) Cc 79 zen, hain zuzen, Madrilgo BNtik aspaldi falta ziren *Refranes del Vascuence* batzuen zenbakia eta, nahiz eta honetaz ez dioen ezer Francisque Michelek (agian ez komeni), handik ilkiak erretrauak.

Dakidanez, orain arte gai hau ukitu duten guztiak ados dira bigarren bilduma Garibairena dela esatean,¹⁴ 16. mendeko beste biltzaileraren izenik ez ezagutzeaz at, Garibaik bere bigarrenaz zioenari ongi baitagokio. Alabaina, eta lehendabizikoa, hori ere Garibairena ote?

3. Urquijoren hipotesia

3.0. Julio Urquijo ezezkotan zegoen. Bi sortak —hemendik aurrera Zubiaur eta Arzamendirekin (1976) A eta B deituko ditugunak—¹⁵ gonbaratu ondoren 37 erretrau errepikaturik aurkitzen dira bietan (cf. Urquijo 1919: 509):

	A	B	A	B	A	B	A	B
1		29	17	50	33	58	49	ø
2		1	18	ø	34	57	50	ø
3		7	19	8	35	22	51	ø
4		17	20	39	36	30	52	ø
5		2	21	28	37	45	53	31
6		51	22	ø	38	ø	54	ø
7		41	23	ø	39	ø	55	ø
8		ø	24	25	40	ø	56	10
9		33	25	6	41	40	57	34
10		21	26	ø	42	ø	58	9
11		ø	27	ø	43	ø	59	ø
12		18	28	5	44	47	60	ø
13		32	29	ø	45	29	61	ø
14		46	30	44	46	11	62	53
15		ø	31	ø	47	ø	63	ø
16		52	32	56	48	27		

¹³ Lortu ahal izan dut azkenik ere liburu hori eta baiezia dezaket Urquijok ez zuela ez errata ez aldaketarik egin.

¹⁴ Cf. adibidez Mitxelena eta Villasunteren literatur historiak eta Lafonen liburu famatua.

¹⁵ Nahiz eta, §6.ean ikusi ahalko diren arrazoengatik, hobe zukeen justu alderantziz deitzea, nahiago izan dugu aurrekoenean mantentzea nahaspilarik ez sortzeko; beraz, Cc 79 = B, G 139 = A.

Hara Urquijoren iruzkina:

Hay, por lo tanto, en las dos colecciones un fondo común de 37 refranes, y si, como es probable, la del siglo 16, es decir la Cc 79, es la de Garibay, no parece poder admitirse que la G 139 sea copia exacta de ninguna de las dos enviadas por Garibay a Idiáquez, y mucho menos copia y compilación de las dos. A mi juicio la colección G 139 podría ser de algún vascófilo muy posterior, el ms. es del siglo 17, que la compuso teniendo a la vista la de Garibay, pues no parece probable que este enviara a Idiáquez por segunda vez 26 refranes [sic, 37ren orde], que ya le había enviado antes.

Esta razón y las que expuse en mi Preámbulo a Los refranes vascos de Sauguis, me indujeron a proponer, aunque con gran desconfianza, la hipótesis, de que una de las colecciones de Garibay fuera la anónima de 1596, hipótesis acerca de la cual no me extiendo aquí, pues es más natural vuelva a tratar de ella en mi introducción al comentario del unicum de Darmstadt (Urquijo 1919: 510).

3.1. Damurik, ez zuen inoiz atera RS-en ondoren eman nahi zuen «sarrera» hori; bilduma horren argitalpena RIEV-en 1933ko alean bukatu zen eta —Urquijo lana prestatzen ari bazen ere— ez zuen argitaratzerik izan, ez segurki gogo eta datu faltaz (cf. Lafon 1943: 68-69).

Lan horren peitu, hara zer zioen RS-en egileaz Zalgizeren erretrauen argitalpenari jarri zion hitzaurrean:

No se tiene la más remota idea de quién fuera el autor o coleccionador de Refranes y Sentencias, ni me consta que nadie haya mostrado vehemente deseo de averiguarlo. La fecha de la impresión, juntamente con algunas otras coincidencias, ha despertado en mí la *sospecha* (observe bien el lector que no digo el *convencimiento*), de que tal vez no fueran ajenos a dicha publicación D. Esteban de Garibay y Camallos o su amigo Don Juan de Idiáquez (Urquijo 1908-9: 682).

Uste honen atzetik goian ikusi Urquijoren Garibairen erretrau bildumei buruzko teoria dago, hots, Garibairen bi bildumetarik soilik bat eza gutzen dugula (B), bere izenean dabilen bestea (A) ez bailitzateke berea baina norbaitek haren materialez baliaturik osatua. Beraz, 1596koa izan daiteke —Urquijok oso zuhurki gatzigatzen du ez duela azken hitza esan nahi— faltatuko litzaiukeen Garibairen bigarrena:

Conocidos son, por haberlos publicado la Real Academia de la Historia, según he indicado antes, los *Refranes Vascongados recogidos y ordenados por Esteban de Garibay y Camallos, Cronista de S.M.* Claro es que éstos son distintos de los contenidos en *Refranes y Sentencias*: pero ¿no envió anteriormente Garibay a Idiáquez otros refranes vascongados, cuyo paradero se ignora? Y si esto es cierto, ¿no serían éstos los publicados en 1596?

Confieso ingenuamente que carezco de datos suficientes para contestar afirmativamente a semejante pregunta; mas previa esta aclaración, no creo haya inconveniente en exponer algunas consideraciones que la lectura de *Refranes y Sentencias* y de las *Memorias* de Garibay me ha sugerido; tanto más, cuanto que quizás con esto se anime alguno de mis lectores a poner en claro este asunto (Urquijo 1908: 683).

3.2. Bost arrazoi ematen ditu RS Garibaik egindakotzat edukitzearen alde (1908: 684-6):

- 1) Garibaik 1592an eta urte horren aurretik edo bidali zizkion bere errefrau sortak Idiáquezi eta 1596an argitaratu zen RS; ez da ezinik, beraz, alde honetatik.
- 2) 1596ko bilduman Bizkaiko eta Gipuzkoako handi-mandiei buruzko errefrauak dira eta ez zen garai hartan Garibai baino genealogista hoberik horrelakoak ezagutzeko; bere gainerako lanetan ere ezarri zuen, halaber, haiei buruzko zenbait bertso eta esaera.
- 3) Delako handi-mandiok (Butroe, Muxika, Iburguen, Olaso) Idiáquezen familiakoak ziren eta, baita, agian, Garibairenak ere; ez litzateke harritzekoa horiekiko esaerak bai Garibaik eta baita Idiáquezek ere ezagutzea eta are biltzea.
- 4) Idiáquez, dakigunez bederen, ez zen Iruñean bizi; bai, oster, haren semea eta honek hiru liburuxka argitaratu ere zituen; hortaz, agian, RS ere horrela iritsi bide zen inprimategira hiri hartan.
- 5) Azken arrazoiak RS-en hizkerari dagokio. Aurreko ikerlarien iritzia batzen ditu Urquijok berea eman baino lehen: van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma gipuzkeraz dela dio, nahiz eta bizkaieraren eragin nimiñoa ere izan; Vinsonentzat errefrau gehienak gipuzkeraz dira baina badira bizkaierazko hainbat eta baita hegoaldeko eta iparreko goinafarrerazko batzu ere. Larramendientzat RS-etako hizkera gipuzkera eta bizkaieraren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik eta Azkuek, azkenik bizkaiera hutsean direla dio, nahiz eta egun zenbait hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin. Urquijoren aburuz RS Arrasaten 16. mendean hitzegiten zen legez idatzia izan daiteke:

Ahora bien: dada esta mezcla de ambos [bizk. eta gip., Larramendik esan bezala] dialectos en el texto en cuestión y teniendo en cuenta que aun cuando el pueblo en que nació Garibay forma parte de Guipúzcoa, pertenece por su habla al dialecto vizcaíno, ¿sería temerario suponer que los *Refranes y Sentencias* estuvieran redactados en su mayoría en el vascuence que se hablaba en Mondragón en el siglo 16? Suposición es ésta que a mi entender no debe ser echada en olvido (Urquijo 1908: 683).

Eta, berak hori ezin segurtaturik, honela amaítzen zuen:

Nadie está quizás en mejor situación para averiguar lo que en ella pueda haber de cierto, que el genealogista mondragonés y colaborador de esta *Revista sr. de Guerra* (ibid).

3.3. Gnerrak *RIEV*-en hurrengo alean argitaratu zuen gutun batez ihardetsi zion Urquijori, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. *RS*-etako erretrauak irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Otxandio, Legutio eta Arratiako inguruetan bilduak lirateke haren ustez, bere bulegora zetozen baserritarren hizkeraren antza baitzuten:

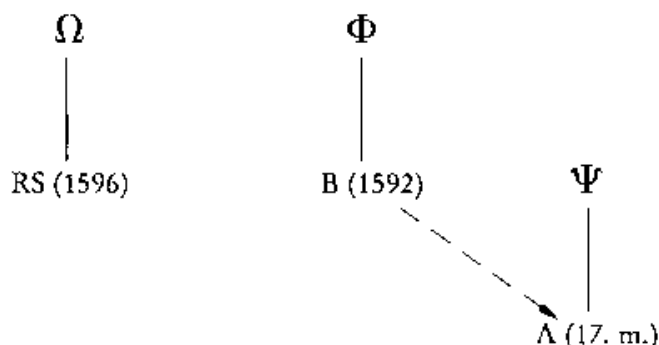
Considero muy plausibles las suposiciones de V. al atribuir a Garibay la colección de *Refranes y Sentencias* impresa en Pamplona en 1596 [...] he formado el juicio de que fueron en su mayor parte recogidos en Oñate, Mondragón, Aramayona, Ochandiano y sus comarcas limítrofes de Arratia y Villarreal, sobre todo en estas dos últimas. El lenguaje no difiere en su general sabor, del que oigo todos los días en mi bufete a los caseros de las comarcas apuntadas (Urquijo 1909: 144-5).

Halaber, Guerraren ustez Idiáquezen eskariari hobeki erantzuteko Garibaik alde hartako herkiderei eskatuko, eta haiek bidali datuez osatuko omen zuen bere sorta (*RS*):

V. que conoce las *Memorias* de nuestro insigne cronista, sabe las muchas relaciones de amistad y parentesco que el buen D. Esteban contaba en esta región, y la continua correspondencia que con ellas mantenía, como su solícito y eficaz agente en Corte cerca del gobierno de Felipe II. Comprenderá, por lo tanto, que lo sucedido, en cuanto a este particular, fué, sin duda alguna, que D. Juan de Idiáquez pidió los refranes a Garibay, quien a su vez, para complacerle mejor, los solicitó a sus paisanos, y con los datos que éstos le remitieron, ordenó su colección; en la que es de notar, que apenas hay dos que se repitan de los *Refranes Vascongados* insertos por la Real Academia en el tomo VII del *Memorial Histórico*. Si las dos colecciones no fuesen de un solo autor, las repeticiones abundarían seguramente (Urquijo 1908-9: 145).

Azkue ere ez zegoen *RS* Garibairi leporatzearen aurka Urquijori beste gutun batean ziotsoenez (ibid.); alabaina, honentzat, geroago Mitxelena-entzat (1961: 21) bezala, Arrasateko hizkeraren baino Orozkokoaren antza handiagoa zuen *RS*-etakoak; dena den, Urquijok zioenez, zailtasun hori gainditzen omen da alde hartako laguntzaileak erabili zituela suposatuz (1908-9: 145). Bestalde, *RS*-etan ba omen da Orozkon ez baina Leintz aldean erabiltzen den formaren bat, 521.eko *beranquetan* edo *emaiten* bezala (ibid.).

3.4. Aurreko gogoeta guztion arabera honako hau genuke, Urquijoren ustez, RS, A eta B bildumak lotzen dituen stemma:¹⁶

4. Hipotesi berri bat

4.0. Lehenbiziko buruan (§§ 4.1.-4.6.) A —zehazkiago W, honen orijinala— eta B Garibairenak direla frogatzen saiatuko naiz. Sei arlotan banatuko ditut ene arrazoibideak: bildumen tamaina (§ 4.1.), A-ko kopia-gilearen egileazko lekukotasuna (§ 4.2.), A eta B-ko erretrauen ordena (§ 4.3.), hizkuntza (§ 4.4.), A osatzeko B ez den beste orijinal baten beharra (§ 4.5.) eta A eta B-ren grafiazko loturak (§ 4.6.).

Bigarren buruan (§§ 4.7.-4.9.) RS ez dela Garibairena baina egile ezagun bat(zur)ena erakutsi gogo dut. Honetarako bi eratako argudioak erabiliko ditut, grafiazkoak (§ 4.8.) eta hizkuntzazkoak (§ 4.9.), aurretiaz Urquijok RS-ei buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu ondoren (§ 4.7.). Esan gabe doa, RS-ek bere aldetik ere frango buruhauste eta galdera sortzen dutela testukritikari dagokionez; haatik, beste kapitulu batzuetarako utziaz RS-en azterketa monografikoa, oraingoan soilik Garibairen sortez egin dezakeen argiagatik dakart hona bilduma hori.

Bi atalak dira elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek beste-koak laguntzen eta indartzen dituztelarik; ene ustez, bata zein bestea aski

¹⁶ Neuk eraikia; uter bedi bai Ω eta bai Φ Garibairenak direlarik. A. Bleuari jarraikiz (1983: 61-2 eta 70) letra greziarrek orijinal idealak adierazten dituzte /- - / ikurrak kutsadura. Ω eta 1596ko bildumaren artean eta Ψ eta A-ren artean testu bat edo gehiago izan zitezkeen guk ezagutu ez arren; Φ eta B-ren artean, aldiz, ez dirudi horrelakorik gerta zitezkeenik B Garibairen eskutikoa izanik.

litzateke Urquijoren teoria deuseztatzeko. Alabaina, biak ukitu nahi izan ditut —irakurlea areago nekatzeko arriskua pairatuaz— haren ordezeko baten oinarriak sendotzeko.

Segidan azaltzen ditut ene arrazoiak.

4.1. *Cuaderno* hitzak ez du egun esanahi bakarra, edota hobe, «orri bilduma ez handiegitzat» ulertu ohi bada ere beti, bilduma horren tamaina eta baita orriena ere aski ezberdina izan ohi da batetik bestera. Garibaik osatu zituenak, aldiz, tamaina berekoak edo beretsukoak bide ziren «un quaderno» eta «otro dellos» bidali zituela esateko, bigarren sorta handiago edo txikiago zen markatu gabe, lerroz-lerroko itzulpena eman zuela markatzen duen bezala. Ez bide zuen horrelako zehaztasunik egiteko beharrik, ordea, hitzak berak aski baitzioen garai hartan tamainaz; hots, orain baino askozaz tamaina mugatuagoa zedukan cuaderno batek. Hara, bestela, nola azaltzen zuen *Diccionario de Autoridades*-ek hori oraindik 18. mendearen hirugarren hamarkadan:

Quaderno. sim. El conjunto o agregado de algunos pliegos de papel doblados y cosidos en forma de libro... Lllaman también el libro pequeño o conjunto de papel en que se lleva la cuenta y razón, o en que se escriben algunas noticias, ordenanzas o instrucciones, como el Quaderno de Millones, de la Mesta, &c... Lllaman en la imprenta al compuesto de quatro pliegos metidos uno dentro del otro.

Ez dirudi bigarren adiera dagokionik Garibairen erabilerari, ez dagokion bezala hemen kopia ez ditugun «karta sorta» eta «ikasle zigor»; lehendabizikoaren eta hirugarrenaren arabera *cuaderno* deitzeko bilduma batek lau orri beharko zituzkeen izan, edota ez askoz gehiago (*algunos*) behintzat. Cobarruvias bere 1611ko *Tesoro*-an —soilik 20 bat urte beranduago Garibairen hitzetatik— laburragoa da: «se dixo porque ordinariamente es de quatro pliegos, y así se llaman quaterniones cerca de los impressores».¹⁷

Bada, hamabi orrialde ditu A-k¹⁸ eta hogeitazortzi B-k Michelek zioenez (ik. gorago § 2), baina gogora bedi bigarren honetan euskarazko hilen eta egunen izenak eta zenbait aditz ere bazela;¹⁹ batak 64 erretrau ditu eta 63 besteak, biek dituztelarik gaztelerazko lerroz-lerroko itzulpenak eta oharak hitzen eta erretrauen erabileraz, bidenabar, RS-etan behin ere agertzen ez direnak.

¹⁷ s.u.; ik. ostera Larramendiren erabilera aurreraxeago, baina gogora bedi jada 18. mendearen erdialdekoa dela.

¹⁸ Ik. Zubiaur eta Arzamendik (1976) beren lanaren eraskinean ematen duten faxsimila.

¹⁹ Gainera B-ko erretrauen gaztelerazko azalpenak luzeago izan ohi dira.

Bestalde, RS-en orijinala Darmstadt-eko alea baino luzeago ez balitz ere —eta dagoeneko badakigu bazela—²⁰, 64 orrialde ditu, 16 *pliego* beraz; tamaina diferentzia handiegia A eta B-rekin ezer esangabe uzteko eta sorta handiegia «otro quaderno» soilarekin aski izateko.

4.2. Ez zait alferrikakoa iruditzen A-ren izenburua gogoratzea: *Refranes en Bascuence compuestos por Esteban de Garibay y Camalloora*. Zergatik jar zezakeen izenburu hau inork baldin eta Garibairena ez balitz? Urquijok nahi bezala Garibairen bilduma batz (B-z) baliaturik egina balitz ere ez zukeen horrelakorik jarriko eta bai «urliaren bilduma», edota, zintzoago izanik delako urlia hori, «Urliak Garibairi erantsitako erre-frauak», «Garibairenetarik atera eta Urliak erantsitako errefrauak» edo antzeko zerbait; zeren eta zer zentzu du Garibairen izenean jartzeak harenak ez diren hainbat, ia sortaren erdia inguru?

4.3. Gainera, ez dirudi A osatzeko B erabili zenik, bien gonbaraketa-rik arinena ere horren kontra mintzatzen baita ozenki. Ikusi ditugu gora-go A eta B-k batera eta bakoitzak bere aldetik dituzten errefrauak. Alabaina, gonbaraketa horrek ezer erakutsiko badu ez da A / B ordenan egin behar, goian Urquijori jarraiki egin bezala, baizik eta B / A alderantzizkoan, soilik horrela ikus baitaiteke Urquijok arrazoirik izan dezakeen A bilduma B eta beste zenbait materialez baliaturik beranduagoko euskaltzaleren batek osatua dela esatean. Hara bada egokitasunen zerrrenda:

B	A	B	A	B	A	B	A
1	2	17	4	33	9	49	ø
2	5	18	12	34	57	50	ø
3	ø	19	45	35	24	51	6
4	ø	20	ø	36	ø	52	16
5	28	21	10	37	ø	53	52
6	25	22	35	38	ø	54	ø
7	3	23	ø	39	20	55	ø
8	19	24	ø	40	41	56	32
9	58	25	ø	41	7	57	34
10	56	26	ø	42	ø	58	33
11	46	27	48	43	ø	59	ø
12	ø	28	21	44	30	60	17
13	ø	29	1	45	37	61	ø
14	ø	30	36	46	14	62	ø
15	ø	31	53	47	44	63	ø
16	ø	32	13	48	ø	64	ø

²⁰ Cf. Mítxelena 1970 eta haren gainerako lanak. Lakarra 1996a-n aritu naiz honetaz luzeago; ikus hemen 3. kapitulua.

Datu hauen arabera, A-ren egileak B erabili zuela suposatuz oso gertaera bitxia agitzen da, zeharo azalduzina hipotesi horren barruan: A-ren egileak 37 errefrau hartuko lituzke B-tik *baina behin ere bi segituan hartu gabe*, nahiz eta inoiz sorta hartatiko bederatzi bata bestearen atzetik eman, eta usu hiruzpalau. Jauziak, gainera, handiak dira B-tik hartuak omen ziratekeen artean: 2-5, 28-25-3-19-58-56-46, 4-12-45...

4.3.1. Soilik B-ko 56-57-58 zenbakiei dagozkien A 32-34-33.ek dirudite salbuespen lehen soan; hurbilgotik begiraturik, ordea, erabat ezberdinak dira ondorioak. Ikus ditzagun errefrauok:

B 56: «Porque Bilbao siendo uno de los mejores pueblos de la tierra bascongada, tampoco faltan en él trabajos a los malos, como donde quiere, dicen: Bilbao, allí también malo el maldición, *Bilbao, an vere donge-ac virao*».

A 32: «Porque los malos donde quiera hallan por la mayor parte la acogida deuida a sus obras, dicen: *Bilbao, an vere dongueac virao*, Bilbao, también alla allí el malo maldición».

B 57: «Porque en Bergara, uno de los buenos pueblos de la tierra bascongada, sucede entre los vezinos aver de ordinario muchos pleytos, dicen: Bergara, santíguate y pasa, *Bergara, ceñatu eta ygara*. *Ygara* se dice por *ygaro*, por el consonante, porque también la arte poética tiene en esta lengua sus licencias».

A 34: «Por las gentes de algunos pueblos que, naturalmente por disposición de sus astros, son inquietos y bulliciosos, dicen: *Bergara, ceñatu eta aygara*, Bergara, santíguate y pasa».

B 58: «Porque la villa de Villa real de Urrechua, que quiere dezir "villa real del avellano", tuvo en un tiempo muchos debates y pleytos con las tierras sus circunvezinas, dixieron, por los que nunca saven salir de contiendas y pleytos: *Villa real del avellano*, siempre guerra sigue vos, *Villa real de Urrechu, veti guerrea darraiçu*».

A 33: «Por los pueblos que andan en diferencias y contiendas con sus vezinos, dicen: *Villareal de Urrechu, veti guerrea darraiçu*, Villareal de Vrrrechu, siempre os sigue la guerra. Es la de Guipúzcoa, y a diferencia de la de Álaua de la Casa de Abendaño se llama ésta de Vrrrechu».

Begibistakoa da guztien arteko lotura: hirurak dira hiru euskal herriri dagozkionak, eta hirurek dituzte /b/-z hasten diren herrion izenak esaldi hasieran; beste datu guztiei bildurik honako honek ez du batere laguntzen Urquijoren hipotesia eta bai, aldiz, kontrakoa. Hots, A zein B Garibairenak balira eta suposatuko bagenu bietan —bigarreanean, bederen— gogoratuahala paperean jarriak direla bertako errefrauak, orduan askozaz errazago litzateke azaltzea nola bi sorten artean ugari diren errepikatzen direnak baina ez ordena berean; 3 errefrauok ez lirateke horren salbues-

pen baina indargarri, beren egitura berdintsuak eragingo bailuke bat gogoratzean beste biak erakartzea.

4.4. Errefrauen hizkuntzak ere Garibairen egiletasunaren alde jokatzen du. A-ren kopiagilea (egilea Urquijorentzat) jadanik Urquijok markatu legez, giputza zen zenbait xehetasunetan²¹ ikus daitekeenez:

B	A
17, 30, 34 <i>noc</i>	4, 9, 57 <i>norc</i>
2 <i>errabarría</i>	5 <i>erreverría</i>
9 <i>barriac</i>	58 <i>verriac</i>
11 <i>elexara</i>	46 <i>eliçara</i>
27 <i>axeriac</i>	48 <i>ayceriac</i>
7 <i>gox</i>	3 <i>goiz</i>
45 <i>eçtau</i>	63 <i>du</i>
31 <i>miia</i>	53 <i>miña</i>
60 <i>arraynac</i>	17 <i>arraiac</i>
2 <i>esa galçay garria</i>	5 <i>echagalçaigarria</i>
33 <i>esa guinen</i>	9 <i>echaguinean</i>

Era honetako formak gonbaratu eta gero zera ateratzen du Urquijok ondoriotzat:

Esta conformidad de formas, de los refranes regalados por Maestro a Francisque Michel, con las que en la actualidad se usan en Mondragón, y la discrepancia de estas últimas con las de los proverbios del *Memorial Histórico Español*, parecen confirmar mi presunción, fundada en otras consideraciones, de que el Códice Cc 79 [B] era del propio Garibay, y que, en cambio, los refranes del Códice G 139 [A] constituyen otra colección, distinta de la primera, aunque basada en ella (Urquijo 1919: 531-2).

Sorta bateko eta besteko errefrauen ordena gonbaratzean ene ustez aski argi ikusi ahal da A ez dela B-tik aterea. Hemen ere berdintsu gertatzen da, Urquijok besterik uste izan arren, zeren eta datu hauek oztopo gehiago suposatzen baitute haren teoriarako, bera konturatu ez bazen ere. Nahiz ere onartu A-ko kopiagileak zenbait aldaketa egin zituela hizkuntzaren aldetik, aski da aldaketa horiek aurrean zeduzkan Garibairen bilduma orain galdu batean (lehen W deitu dugunean) egin zituela proposatzea, eta proposamen honek bere alde lituzke aurreko buruetan (§§ 4.1.-4.3.) egin gogoetak.

4.4.1. Gainera Urquijoren hipotesiak ez du azaltzen A-k B-rekin batera (Urquijorentzat B-tik hartuak) ez dituen errefrauk zergatik ez dauden

²¹ Zerrenda honetarako Urquijok (1919: 531) emandakoaz baliatu naiz, zenbait eransketa eta zuzenketa eginaz.

gipuzkeraz, giputza izanik A-ren egilea, edota gutxienez, B-rekin batera dituenetan baino gipuzkerazko hitz eta forma gehiago ez den agertzen:

- A 22 *Vestec eç leguez Pieruc surra,*
- A 23 *Garean gareana leguez,*
- A 8 *Adin onari aquio,*
- A 27 *Ez vr eta ez ardâo,*
- A 43 *Vrte barri, isnac vere iguerri,*
- A 49 *Bardin Burgos eta Marquina,*
- A 52 *Hora il daguien mendian guïçona idoro ez didila,*
- A 59 *Ez eugua ot orde.*

Ez dirudi *leguez, surra, garean, gareana, adinonari, ardâo, barri, vere* (= *ere*), *bardin* eta *idoro* formak agertuko liratekeenik (A 49 osoa ere seguru asko agertuko ez litzatekeen bezala) giputz baten bilduman, egilea (eta ez soilik kopiagilea) bera izan ezkerro. Egia da 51 *det* eta 61 *geçurra* ere ematen direla B-n kiderik ez duten errefracutan, baina bakarrak dira eta eredu bizkaitarren aldaketatzat ere azal daitezke (cf. § 4.4.).

4.5. Guzti honen aurrean aterabide bakar bat dela deritzot Urquijoren hipotesiaren barnean: A osatzeko egile gipuzkoar horrek B eta beste bizkaitarazko iturriren bat erabili zuen eta hortik atera zituen B-n ez direnak. Iturri hori idatzizkoa bide zen, ez baitirudi daitekeena denik giputz batek Bizkaiari edota bizkaitarrei biltzea errefracuok eta gero hauek ere Garibairen izenean ematea, berea ezkutuan utziaz. Gainera, bada uste borren aldeko frogaren bat ere; hara zer irakurtzen den A 46.aren gaztelarazko zatian:

Por los que de pusilánimes no se atreven a *emprender* cosas buenas, y quando alguna vez las ayan *comprendido* son desgraciados en ellas diçen...

A 46.ak badu bere kidea B-n, baina ezin esan huts hori handik hartu zuenik edo hura gaizki irakurtzean sortu zenik, oraingoan B-n ematen den gaztelarazko azalpena ezberdina baita:

B 11: «Por los que tarde y con desgracias, comiençan las cosas, dizen...»

Ez delarik B hori iturritzat darabilena, ez ote W aurrean duena?

4.6. Urquijoren hipotesiaren aurka erabiliko dudak azken arrazoi mota grafiazkoa da. Izan ere *Refranero Vasco*-n ukitu zuen Urquijok grafien arazoa baina, bildumei buruzko bere usteak beharturik edo, ez zen konturatu²² A-n eta B-n badirela zenbait xehetasun beren egilea (ez kopiagilea) bat eta bera dela frogatzeko adinako direnak.

²² Aski bedi gogoratzea «discrepancias ortográficas» deitu ziola hitzaurreko azterketari.

4.6.1. Ezaguna da, aski ikertua ez bada ere, /č/-ren (oraingo < ts > aren) idatzizko islapenak buruhauste larriak sortzen zituela garai luze batean. Pedro de Madariagak 1565ean < ss > zerabilen egiteko horretarako:

La S muchas veces se pronuncia apretando bien la lengua al paladar de arriba en medio de dicción como *essea* «casa», *ossoa* «lobo», *assoa* «mujer vieja»; y por eso se pone doblada para denotar aquella espesura de la pronunciación.²³

Betolatzak 16. mendearen bukaeran bakunaren bitartez ematen zuen afrikaria ere: *deusat*, *deusuguz*, *jasi*, *hiracasi* (eta *bederazi*, *eriozea*, *gorpuzeocoac*, *viziza*), etab., eta berdintsu egin zuten Larramendi aurreko beste bizkaitar gehienek ere (ik. § 4.8.1. RS-i buruz puntu honetan):

Viva Jesus 2 *cer*, *esan*, *situcen*, *vicia*, *gustia*, *çan*, *errazoa*, *eriozacoa*, *passiñoecoa*, 3 *curze*, *ceinzuc*, *gagucenzat*, *ezquerrecorean*, *deucegüle*, *ezerean*, 4 *ussu erraçoacora*, *guizonari*, *deuzut*, etab.; Kapanaga iv *deusat*, v *gauçagati*, *faoreciduco*, *egoci*, *ceinen bicicea*, 3 *erioçea*, *zeñazen*, *gagiçan*, *essaten*, 6 *iassarriric*, 11 *iasizala*, 13 *gorpuzeocoac*, *iracassi*, 16 *vssain*, 19 *misericordiossoac*, *asseco*, *icussico*, 20 *deusat*, 22 *iracasi*, 29 *deusut*, etab.;²⁴ Mikoleta²⁵ 8 *esan*, 11 *estabilsas*, 12 *diñosu*, 73 *bissar*, 102 *ossasunendaco*, 103 *osasun*, *enessat*, 150 *enesat*, 227 *ysi*, 231 *urgazi*, 240 *basuac besteacayti*, 242 *mayordomusat*, etab.;²⁶ Zubia-Lezamiz²⁷ 1 *diraz*, *çazpirac*, *pertenecietan*, 6 *poderossoagan*, 10 *gorpuçagaz*, 11 *gorpucic*, 42 *essan*, 96 *aussi*, 101 *passinoa*, 103 *eriozea*, 153 *jassarriric*, 201 *eusaçala*, etab.²⁸

²³ Apud Julio Urquijo «Notas de bibliografía vasca. XIII. Pedro de Madariaga, vizcayno, vascófilo», *RIEV* 13, 1922, 248-51. or.: aipamena 250-251. or.

²⁴ Bada salbuespenik (iv *ecsean*, *ecsagunçaac*) baina soilik hitzaurrean dirudinez, eta hor ere badira *esaguncetan* (iv) eta beste.

²⁵ Zenbakiak eskuizkribuaren lerroenak dira I. Sarasolaren (1983: 187-212) argitalpenaren arabera aipatuak.

²⁶ Cf. «Las fricativas se representan por s y, excepcionalmente por ss [...] c, ç y z son muy poco frecuentes y aparecen casi siempre en préstamos claros, como *meçede*, aunque tampoco falta *mesede*. Las africadas se representan por ss o s [...]. Parece que nada sistemático puede establecerse respecto a la grafía de Micoleta en este punto. Excepcionalmente encontramos z p. ej. en 25 *axeçhu ozbat* «un çerçeganillo» y ts en 20 *yturric*» (Sarasola 1983: 210).

²⁷ Apud Sarasola 1983: 146-55; orain ere zenbakiak orijinalako lerroenak dira, Sarasolaren argitalpenaren arabera aipatuak.

²⁸ 18. mendearen lehen zatiko testuei dagokienez ik. Lakarra 1985b, 244; cf. «en la mayor parte del ms. [Lauduccirenean] se emplea la grafía sç (alguna vez sz) para las africadas ts y tz, sin distinguir una de otra, mientras que las fricativas aparecen representadas por ss (o s) y ç [...]. Más adelante, Baltasar de Echave en 1607 distingue por medio de digramas (t + c o z y s), aunque no siempre, las africadas vascas» (Mitzelena 1954c: 124).

Nahiz eta bietan < s > hutsa ere erabili egun < ts > ren bitartez islatzen dugun soinua idazteko, A-n B-n baino < sh > gehiago agertzen da:

A3 *osha*, B7 *osa*, A 10 *ush*, B 21 *us* (baina azalpenean *usha*),
A26 *ausbo* (oker, *ausbo*), A35 *ush*, B22 *us* (eta azalpenean *usa*),
A20 *usean*, B39 *usean*, A43 *isuac*, B3 *esagalçaygarria*, B13 *esean*,
B20 *vildos*, B37 *losavagueac*, B43 *arras*.

Alabaina, digrama hori ere Garibaien (eta ez A-ren kopiagilearen) asmakizuna izan bide zen oraindio eman ez dugun B-ko azken exemplan agertzen den gaztiguaren arabera:

13. «Porque cada uno haze mejor sus negocios por sí que no por terceras personas, dicen que el lobo tiene a su cabeça por el mejor mensajero:

Lobo el su cabeça mensajero mejor

Osho-ac vere burua mandatariric onaena.

En este lugar, y en otros muchos de esta lengua, se ha de herir mucho la S; y porque ayude algo, se pone aquí la haspiración, sin otra necesidad».

4.6.2. W eta B-ren etorkiak areago lotzen dituen bigarren grafiazko xehetasun bat aipatuko dut. Koldo Mitxelena argiro erakutsi zuen bezala (1977a: 48-9), bizkaiera zaharrak bokal sudurkariak zituen, oraindik geroago zubererak eta erronkariak legez. Inoiz, RS-etan esate baterako, sudurkaritasun hori idazkeran islatu ez bazen ere —zeinu zehatz baten peitu izanik—²⁹ lekukotasunak argiak dira. Jadanik aipatua dugun Pedro de Madariagak zioenez «la *n* algunas veces se pronuncia en las narices, como en *oracioa*, *ardaoa*, y para denotar aquella *n* se deve sobreponer una cifra de esta manera a modo de nariz. ~ ».

Hara zer dioen, bada, B31-k:

Por los hombres cuydadosos en sus propios negocios dicen:

Diente en el dolor tiene el que lengua allá

Aguine an min daben-ac miña ara

Aguina llaman al diente, y *lataaguina* a la muela. Aquella dición *miña*, que significa «lengua», se ha de pronunciar algo con las narices, supliendo la *n* de la tilde con ellas, cosa muy usada en esta lengua en muchas dicciones, porque si se escribiese con la *n* diría *mina*, que es «dolor» y «amargura».

²⁹ Cf. «Como el ms G 139 de Garibay escribe *miña* y *araiac*, en vize. mod. *miña* y *arra(i)ñak*, es seguro que los autores de esta época, a falta de un signo inequívoco para indicar las vocales nasales, pudieron renunciar a señalar la nasalización. Este es sin duda el caso de otros textos, sobre todo RS, donde la comparación con el vizcaíno actual y con textos posteriores permite inferir la existencia de vocales y diptongos nasales a pesar de la ausencia de toda notación» (FHV, 49. or.).

Beste erretrau batean ere dotrina bera errepikatzen du:

B60 «Por los que deven, y quanto más se le acercan los plazos de las pagas, están más temerosas dellas, o recelan algún otro mal que se les acerca, dicen:

Redes las quanto más cerca, pescados los apretados más.

Sara-ac urr-ago, arrayn-ac estu-ago.

Quiere dezir: Quanto más se acercan las redes, tanto más se affigen los peces. *Arrayna* se ha de pronunciar con las narizes sonando la *n* de la tilde, porque *arrania* no quiere dezir nada, y *arrayna* significa pescado en general, y a los peces pequeños llaman *eçcaluac* en plural y *eçcalua* en singular.³⁰

Bada, bi bildumetan ezagutzen dudana (Λ) markaren crabileraren exenplu bakarra A27an ematen dena dugu:

Por los hombres muy tibios, que no son para bien ni tampoco para mal, dicen:

Ez ur, eta ez ardaô

Ni agua ni vino.

4.7. Nakion orain Urquijoren hipotesiaren bigarren zatia. Gorago ikusi dugunez, B bai baina A Garibairena ez zela pentsatuaz RS zuen haren bigarren bildumatzat eta hori frogatzeko bost arrazoi ere ematen zituen.

Alabaina, aurrerago (§ 3.2.) aurkeztu arrazoiok oso ahulak iruditzen zaizkit: lehenean urteen aldetik ezinik ez dela bajeztatzen da soilik, ez ordea, Garibairen aldeko ezer crakusten; bigarrena eta hirugarrena oso oinarri eskasen gainean eraikiak ditugu, RS-etan ez baitira 10etara iristen handikiei eta herrici buruzkoak;³¹ arrunt gutxi, beraz, 560 ezagunen artean egile / biltzaile genealogista baten behar berezirik izateko; Idiáquezen semeak liburu edo liburuxkarik Iruñean argitaratzean ere ez da Garibairen egiletasunaren aldeko (kontrakorik ere ez jakina) argudio sendoegirik,³² eta, hortaz, hizkuntzari dagokion Urquijoren azken arrazoa baino ez zaigu gelditzen.

³⁰ Garibairen azalpen hau ulertzeko gogora budi, Dodgsonen egin Kapanagaren edizioaz ari dela Mitxelenak *FHV* 49. or., oharrean dioen bezala, kopiagileei leporatu behar zaiela usu (Λ) hori mantendu beharrean *n* ezartzea.

³¹ Cf. 167 *Eriac ereçan Butroeco alabea Plencian*, 270 *Muxica areriocaz aguica*, 273 *Gacean, gaçean ta ez Ybarguengorean*, 404 *Butroeco meniac gayti ez ysquilosay echi*, 92 *Celangoada Butroec oroc daquie*, 284 *Aramayo dabenac ezlemayo*, 334 *Daygu Goliz auzi ta gurea vaquez bizi*, 378 *Albia deunga dustien abia*.

³² Antonio Pérez Goyena, S.J.-ren *Ensayo de bibliografía navarra-ren arabera* (Dip. For. de Navarra-C.S.I.C., 1949, II, 83-84, 117, 148. or. eta 278, 305 eta 326. zb.ak) Alonso Ydiáquez y Muxicak 3 liburu atera zituen —1612, 1615 eta 1617an, bestalde, 1596tik aski urruti— edota, hobe, *zizkioten* Assiayn-en etxean. Hiru kasuetan bere karguari («visorey») loturiko eginkizunen fede emateko atera liburuxkak ditugu: bi lege kuaderno eta erregeren alabari egin behar zitzaion harrerari buruzko paper bat. Hau ikusirik, ez dakit nola aldarrika dezakeen Urquijok bere hipotesiaren euskarriztat.

Ene ustez, Urquijoren susmoek, Guerraren laguntza gora behera,³³ ez dute oinarririk alde honetatik ere.

4.7.1. Hasteko, Idiáquezi bidalitakoez goian eman dugun Garibairen testuan ez dugu ezertxo ere aurkitzen Guerrak eta Urquijok suposatu nahi dituzten Orozkoko ez besteko berriemaileei buruz, eta isiltasun hau esanguratsua da testuinguru hartan, laguntzaileen aipamenaz bere lanaren balioa areago baitzezakeen Idiáquez zein besteren aurrean.

4.7.2. Bestalde, ez Urquijok ez bestek ez du egin RS-en egiletasuna Garibairen alde erabakitzeko beharrezko zen bilduma honen eta Garibairen testuetako hizkeraren arteko gonbaraketa zehatzik, ez baita aski gaur egungo hango eta hemengo hizkeraren nolabaiteko antza duela esatea.³⁴ RS-i dagokionez 4. kapitulurako utziaz bilduma hori nongoa zatekeen aztertzea, 16. mendeko Arrasaten egiten zena dela frogatzeko Urquijok darabiltzan arrazoibide bitxien ahulezia erakusteko, lot nakion berak besteri jarraikiz aipatu *emaiten*-en kasuari, ez baitugu adibide gehiagoren beharrik diodanaren lekuko.

Irakurlea gogoratuko bide denez (ik. § 3.3.) Urquijoren ustez RS-etan agertzen diren *beranquetan* eta *emaiten* egun Orozkon ez baina Leintz aldean erabiltzea bilduma horren etorkiari buruz berak zuen hipotesiaren alde etor daiteke. Alabaina, hori bezalako frogak ez dira sendoegiak, seguru baikaude 16. mendean (eta are lehenago eta beranduago) Orozkon ere *emaiten* zela, eta ez beste, *emon-i -te-* eranstetik ateratzen zen forma arrunta, ez baitago bizkaiera zaharreko testuak zertxobait ezagutzea baizik 18. mendera arte *emon* baina *emaiten*, *emaiteko*, *emaitea*, etab. agertzen dela jakiteko, jadanik Azkuek *Evolución de la lengua vasca*-n (1935: 74; ik. Lakarra 1984a, s.u.) erakutsi zuen hezala.³⁵

Dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezain aurreratuak ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urtetako izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen,³⁶ —batez ere RS-ak beza-

³³ Ez zait beharrezkoa iruditzen ematea hemen Guerraren filologiazko trebetasun ezaren (eta hizkuntzalaritzazko ausardiaren) froga luzeegirik; cf. Urquijoren beraren *Los cantares antiguos del euskera*-ren kritikak, *RIEV* 15, 1924, 380. or. eta *Euskalerriaren Alde* 11, 1921, 379 eta hh. (eta Mitxelenaenak *ASJU* 20-1, 294-5).

³⁴ RS-en jatorriari eskeiniko diodan 4. atalean zuzenean bere lanaz aritu gogo dudan arren, ez dut esan gabe utzi gura aurreko oharrean Guerraz nioena zeharo eta zuzenago egokitzen zaiola B. Kapanagaren «Testu zahar baten [RS] bitxitasunak» delakoari; ik. *Euskera* 28-2, 1983, 159-168. or.

³⁵ 1745 baino lehen soilik *Ce modutan emoten deuscu aumentuori* (Kapanaga 61), *Selan gney emoyten deustasu onetan urgasteco* (Mikoleta 288) eta *Vissita emoten joanic* (Urquizu 79) dira lege horri aurkitzen dizkiodan salbuetspenak, *emaiten*, *emaitea*, *emaiteko*, *emaitean* etab., gutxienez horiek bider hogei direlarik. Olaetxak (1763) eta *Peru Abarka*-k dagocnekoz soilik *emote*-, cf. Lakarra 1984a.

³⁶ Cf. Mitxelenaenaren iritzi bertsua, *ASJU* 20-1, 295. or.

la batean baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan daitekeena—, ez deritzot ezinezkoa RS-en hizkuntzaz baliaturik beren etorkiaz zertxobait jakiteari; oraingoz zehaztasun gehiagotan sartu gabe, mende-baleko bizkaieraz daude funtsean eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta Mitxelenak ere Orozko aldeko euskararen zantzua hartzean.

Nolanahi ere, askozaz errazago da RS-etako erretrauok garai hartako Arrasate aldeko euskaran ez *daudela* frogatzea, hor baititugu gonbaratze-ko zorionez Garibairen beraren testuak: bai gorago aipatu erretrauak eta baita bere obretan zehar eman zituen kanta eta kanta zatiak ere.

4.8. Baina hizkuntzara igaro baino lehen, dakusagun, konpli den bezala, grafia bera. Ezaguna da hegoaldeko euskalkiek —eta beraien artean Bk— ez dutela gorde, nahiz eta zalantzarik gabe noizbait izan, beste euskalkiek mantendu duten aspirazioa; badakigu, halaber, galera hau historiaurrekoa izan dela, jadanik lehendabiziko testuetan islatzen den hizkeran emana baitzen.

Hala ere, < h > letra aurki daiteke hegoaldeko testuetan, batez ere erdaratiko zenbait mailebutan, baina baita noizik behin euskal ondare zaharrekotzat ditugunetarikoren bat (*hume*, esaterako) islatuaz, sistematikotasunik gabe bada ere; honela erakutsi izan du Mitxelenak (1979a) — eta RS-etan oinarriturik, hain zuzen— Azkueren saio zaharrago (1935: 115) baina ez hain sakon baten ondoren.

Haatik, lan interesgarri hauek ez zaizkigu hemen axola orduko fonologiarekiko ondorioengatik, RS-en biltzaileak zituen grafiazko ohiturez diotenarengatik baizik. Mitxelenak frogatu duenez < h > ak RS-etan bokal arteko hiatoak markatzeko balio du: *hahoaz* (372), *parrahua* (220), *q[ue]ric* (53), *quehea* (360), *queheac* (364), etab., Kapanagaren dotrinan, *Viva Jesus*-en eta bestetan inoiz jazo legez. Markatzekoa da, aldiz, Garibairen erretrauetan ez dudala horrelakorik behin ere eriden: *asiac* (B64), *axeriac* (B27), *axeriani* (B73), *bear* (B45), *gueiaenean* (B4), etab.

Baina gonbaraketa hitz hasierako bokal aurrean da esanguratsuena: *h*-asko dira RS-etan, 84 Mitxelenaren kontuen arabera: *hurrutirean* (147), *huri* (148), *hurte* (150), *hurrieteac* (249), *hurdinetan* (166), *hiñarchi* (112), *biz* (284), *haoa* (87), *hendorea* (73), etab. Horietarik 44 dira *hu-*, 20 *ho-* eta 24 *ha-*, *he-* eta *hi-* (Mitxelena 1979a).

Mitxelenak dioenez, *h*- horien sailkapena ez da halabeharrezkoa, zeren eta berariazko joerarik ez balitz bokal bakoitzari agerraldi kopuru berdintsua tokatuko bailitzaiok; zehazkiago, bokal bakoitzari bere euskal testu eta hiztegi-tako agerraldi frekuentziaren arabera: A-ri gehien, E-ri gutxiago, I-ri gutxiago, eta oso gutxi O- eta U-ri. Ikerlari berak azaldu bezala, *hu-* ugari horiek badute zergatirik: betebeharra ez da *h*- bokala eta kontsonantea (*hueno* eta *ueno*-ren gisan) bereiztea baino, oraindik

finkatu gabe baitzen gaztelera, eta gaztelera zen eredia, < v > eta < u > ren grafiazko bereizkuntza (cf. Mitxelena 1979a).

RS-ei buruzko Mitxelenaren datu hauek Garibairen bildumarekin erkatzean —B-ra mugatuko naiz Urquijoren irizpideekin jokatzeko (gogorra § 3.0. eta § 3.4.ean esanak)— oso besterik aurkitu dut: *h*-aren esanplu solte eta bakar bat (B 52 *hora*), alegia. Esan gabe doa RS berea izateko *h*-haboro behar lukeela erabili B-n edota, alderantziz, askozaz gutxiago RS-etan. Are gehiago, RS-etako 44 *hu*-kasu horiek eman zitezkeen 96ren artean gertatzen dira (ia %50a, beraz), 96 baitira, oker ez banago, bilduma horretan *u* hasieran duten hitzak; B-n, aldiz, 16 bider ematen da *u*-, behin ere *h*-rik ez daramalarik.

4.8.1. Grafiazko atera gabe, RS-etan ez dut gure oraingo < ts > irudikatzen Garibaik asmatu eta usu erabili zuen < sh > ren esanplu bakarra (338 *oshoa*) baino aurkitzen; *aberas* (2), *aberassoc* (2), *esea* (6), *esagucea* (58), *losauagueac* (66), *sorosi* (78), *aus* (79), *asoa* (79), *ossoac* (226), *hussic* (332), *ussa* (426) errenkadak erakusten duenez < s(s) > baita nagusi egiteko horretan, nahiz eta Garibaik inoiz erabiltzen ez dituen < xs > (*fauxsten*, 211), < csh > (*ocsho*, 133), < cshsz > (*vicshzdunic*, 455), < ts > (*lotsaga* 263, *etsecoandrea* 259) eta < shs > (*osshoac* 74, 480, *ossho* 471, *eshse* 442, *eshsean* 434, *eshseraco* 537, *eshco* 473, 525, *ushsa* 442) ere ageri.

4.8.2. Ez partikulari dagokionez bada, halaber, zer esanik. Garibairen bi erretrau bildumak gonbara bagenitza, laster konturatuko ginatke A-ren kopiagileak ez bihurtu dituela bere orijinalean *eç* zirenak, bat edo beste pasatu bazaino ere; B-n, aldiz, *eç* da duguna.³⁷ RS-etan, ostera, ukapenaren 54 agerraldietatik ez agertzen zaigu 53tan eta behin soilik *es*.

Ene ustez, grafiazko ezberdintasun hauek berak aski liriateke baieztatzen Garibai ez zela izan RS-en egilea.

4.9. Hizkuntzan ere nahikoa dukegu zenbait xehetasunekin ondorio berdineria iristeko azterketa zabalagorik ez den bitartean, bederen, xehetasun horiek ongi hautatuz geroz gai baitira auzia erabakitzeko.

4.9.1. Mitxelena konturatu zen zuhurki Garibairen erretrauetan beti eta juntagailua erabiltzen zela eta RS-etan *ta* dela askorekin aldaera nagusia (1985: 214). Kopuruek ez dute zalantza izpirik uzten, ene kontuen arabera 4 eta-ren alboan 135 *ta* baititugu RS-etan,³⁸ Garibairen erre-

³⁷ Cf. A12, 13, 27 *ez...ez*, 22 *eç*, 30 *çetoa* [irakur *eztoa*], 35 *ez eugua*, 36 *eçtaroa*, 37, 55, 56 *ez* eta B 18, 32 *eç...eç*, 44 *eztoa*, 22 *eç eugua*, 30 *eçtaroa*, 45 *eçtan*, 9 *eçeac*, 10, 15, 25, 29, 63 *eç*.

³⁸ 4 eta 123 datoz Soto Michelena 1978-79: 15 hh, s.u. Hiztegi hau lehendabiziko hurbilketa bezala erabil daiteke soilik, analisi eta metodo akats larriak baititu errazki ohar daitezkeenez; artean ikus bedi, adibidez, *egon* sarrera.

frauctan 18statik 18ek *eta* dutelarik;³⁹ halaber, *eta* baino ez da agertzen Garibairen bitartez ezagutzen ditugun testu laburretan ere.⁴⁰ Mitxelenak berak esan bezala «hori kontuan eduki behar zuten bilduma hau [RS] *eta* oraingo gureak [A *eta* B] esku beretsutik datozela uste izan dutenek» (1985: 214).

4.9.2. Kontuan izan behar zuketean, halaber, *Valizco oleac burniaric eguin eçtaroa* dakartela bai A 36 *eta* baita B 30.ak *eta* *Balizco oleac burdiaric* ez RS 15.ak, *euguia* dutela A 35, A 39 *eta* B 22ak *eta* *euquiarren* RS 264ak, *gogaeta* dela «pensamiento» A 57 *eta* B 34ean *eta* *gogaiera*, aldiz, RS 395can, *jabea* dagoela A 45 *eta* B 19an *eta* *jaube* RS 54, 286an, *jaubea* RS 551can, *urri*-k «marzo» esan nahi duela B 46 *eta* B 47an *eta* «octubre» *urrietea*-k RS 149an *eta* orobat soilik *done* ematen dela RS-etan *eta* bai hori *eta* baita *san* *eta* *santi* ere askozaz txikiagoak diren A *eta* B bildumetan: RS 318 *Done Vicen*, 320 *Done Meterij Celedon*, 545 *Otu doneari*, 254, 280 *Doneaneco euria*, baina A 16 *San Simon eta juda*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon eta juda*, B 57 *Jaun done Laurenti*, B 63 *Jaun done Martinen*. Erabat kontrako esanahia duen hitzean A 32, B 56 *dongueac* dugu RS 222, 387, 440 *deunga*, 207 *deungen*, 97 *deungueaenean*-en kontra *eta* baita A 60 *izen* baina RS 414 *hucen* *eta* 461 *huzena* ere.

4.9.3. Hitzetatik atera gabe, bada oraindik RS *eta* beste bi bildumen etorkiak bereizten dituen xehetasunik. Ez luke zer aipatu, jakina, RS-etan Garibairen bildumetan agertzen ez diren hitzak agertzeak, hura handiagoa izateaz at, gaiak ere ez baitira beti errepikatzen hitz berdinak eman daitezken. Alabaina, markatzekoa deritzot Garibairen bildumetan esaterako hapaxik (ia «hitz arrarorik» ere esango nuke) ez agertzea; *urri* = «marzo» (B 46, 47), *diago* = «hieren / dice» (A 20, B 39), *eben* = «aquí» (B 44) *eta* *manturio* «azeriak arrapatzeko tranpa» (A 48, B 27) baitira aipagarri iruditzen zaizkidan berba bakarrak.

RS-etan, ordea, ugari dira; ikus, adibidez, A *eta* B letretan ageri direnak:

<i>aberasgarri</i> «aparejo para enriquecer» (11)	<i>andizuren</i> «honor, principal» (392, 507)
<i>agika</i> «a dentelladas» (270)	<i>anker</i> «cruel» (12)
<i>alaune</i> «majada» (152)	<i>apizetan</i> «robar» (509)
<i>alberdan</i> «regozijado» (482)	<i>aretx</i> «bellota» (37, 109)
<i>alogadu</i> «alquilar» (388)	<i>arritu</i> «refñir» (52, 386)
<i>altamia</i> «taza» (543)	<i>asakatu</i> «acabar» (171)
<i>andera</i> «señora» (290)	<i>aspertu</i> «vengarse» (10, 362)

³⁹ Ez zait salbuespen iruditzen A25 *Mila urte igarota ura vere videan*.

⁴⁰ Cf. *sagar erreca eta ardao gorria* (TAV 75), *jauna eta andrea* (TAV 76).

<i>asto</i> «fiador» (249)	<i>beralan</i> «de la misma manera» (333)
<i>auzkin</i> «pleitista» (75)	<i>beranketan</i> «hacerse tarde» (521)
<i>azarkunza</i> «atrevimiento» (165)	<i>behse</i> «abarca» (24)
<i>azarri</i> «atrevido» (383)	<i>betsegi</i> «vaca con cría» (411)
<i>baist</i> = <i>bait</i> - (35)	<i>bizikide</i> «manera de vivir» (133)
<i>baratxere</i> «despacito» (173)	<i>burrustu</i> «acometer» (424)
<i>basoi</i> «montañero» (522)	
<i>bats</i> «orujó» (99)	
<i>belorit</i> «rollo, horca» (196, 197)	

Hitz guztiok ez dute, jakina, pisu bera. Baliteke zenbait zerrendatik kendu beharra ere, nik ezagutzen ez ditudan bizkaierazko testuetan ager-tzeagatik; bestalde batzu soilik forma edo esanahi horrekin dira hapax edo ia ezezagun. Nolanahi ere, gutxitu beharrak gutxiturik, kopuru hau RS-en hiztegi osora heda baganeza, 145 bat genituzke (adizkiak kanpo) bilduma horretan agertuko litzaizkigukeen gainerako testuetan kiderik ez duten hitzok. Kontuan harturik Garibairen 3ak⁴¹ 90 errefracutan ematen direla RS-eko 145 hauek 560tan ematen diren bitartean, erraz ikus daiteke bilduma honetan agertzen diren hitz ezezagunen proportzioa ere askozaz handiagoa dela; zehazkiago, RS Garibairena izateko bilduma horretan soilik 18 hapax einan beharko lirateke edota, alderantziz, Garibairen bil-dumetan 23 bat eriden.

4.9.4. Izen eta aditz morfologian ez da gehiegi Garibairen errefracuek eskeintzen dutena, bildumak txikiak izateaz gainera, aditza ezabatzeke joera atzeman baitaiteke, Urquijo ohartu bezala.⁴² RS-ekiko gonbaraketa arlo honetan zaila bilakatu arren hortaz, bada hemen ere etorki ezberdi-naren alde argiro mintzatzen den xehetasunik. Ezaguna denez, bizkaiera-ren azpieuskalki batzutan *-n > -a* ematen da lehenaldian, ez ordea gehie-netan; zehazkiago, fenomeno hori mendebaldeko itsasaldean, Bilbo alboko herrietan ematen izan da Azkuek eta lehenago Zabalak markatu bezala:

Por 3.er defecto cuento la supresión de la n final de los artí-culos, practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos a Bilbao, v.g. *yan eguian* por *eguian*, o *evan* «él lo comió», *etorri cidi* o *za* por *cidin* o *zan* «se vino», *yoan ekio* por *ekion* o *yacon* «se le fué» (1848: 57; cf. Lakarra 1986b).

⁴¹ Ez dut *diago* kontatzen adizkia izaki, lehen RS-ekoekin ere egin ez legez.

⁴² Cf. «En bastantes de los refranes de las dos colecciones que comparamos [A eta B] se suprime por completo el verbo; por ejemplo *Andiac andiro* (xi), *noc vere gogoeta moeta*, etc.», *Los refranes de Garibay*, 539. or. eta «Bien que beaucoup de proverbes de Garibay soient des phrases sans verbe...» (Lafon 1943: I, 67).

Hara zer irakur daitekcen Mikoletaren *Modo breue*-an (1653):

10 *nic vostac conta ninçean*, 142 *sillac etorsan Salamancaric* baina 126 *Flandesic etorri sirea*, 141 *non eguin sidi?*, Poesietan *on oynerechu*, *mudadu nindia*, *vior equida*, *emon senguida*, (ik. 4. eta 5. kapituluak).

RS-etan ere badira -*ødun* formak, eta are nagusi ere dira, gutxigatik izanarren:

52 *citean*, 75 *nenguiã*, 263 *nindin*, 294 *cizan*, 364 *eban* (eta 345 *ezeuan*, 228 *ezeban*), 419 *neuen* 513 *neban*, 513 *neçan* (eta 513 *nezan*), 526 *jacazã*, 557 *zan*, baina 244 *neuca*, 244 *eusta*, 294, 486 *cidi* (eta 359 *çidi*), 332 *nentorre*, 332 *necarre*, 344 *ezequida*, 388 *citea*, 438 *nencarre*, 535 *eguiã*, 535 *nenza*, 555 *neguiã*.

Garibairen errefracetan, aldiz, ez da -*n* gabekoren agerraldirik: A 2, B 1 *cidin*, A 11 *çiteçen*, A 19, B 8 *engarren*.

4.9.5. Garibairen errefracu eta testuetan **edun*-en orainaldiko eta lehenaldiko pluraleko 3. pertsonaren formarik ageri ez arren *dave*, *euen* edo oso antzeko zerbait ziratekeela suposa daiteke horrelakorik erabili izan balu; hori dioskute ez bakarrik gaur egungo dialektologiak (cf. Etxaide 1984: 228, Gaminde 1984: I, 302) (*auen*) baina baita 18. mendearen hasieran Aramaio eta Arrasaten bizi izan zen Barrutiak ere; 85 *chacurrac eurac eguiten dave*, 349 *goizean beim emaiten dabe*, 33 *profeta sagraduac escrividu eben*. RS-etan, ostera *daude*, **euden* aurkitzen dugu, -*d*-rekin, berriaz ere mendebaleko hizkerak ohiko nola:

3 *aberassoc jaya daude*, 3 *auçoc vere yguy daude*, 54 *iaube bat daude asco*, 85 *iaunac asco daude*, *gueyago beardaude*, 316 *andra guztioç erçeti / erabilico aude veti*, 441 *gaxtoac daude bucen gueyago*, 440 *aldia gauzac daude*.

4.9.6. Ez naiz gehiago luzatuko hizkuntzazko gonbaraketa honetan, one ustez, orain arte emandako frogak aski baitira RS bilduma Garibairen eskutik ez zela atera erakusteko. Guztiz ezinezkoa ez den, baina itxado-ten ez dudan berri ezezagun bezain pozgarriren batez bere egilea nor izan zen sekulako jakingabe jarraitzea atseginegi ez den arren, ez dirudi beste aukerarik dugunik oraingoz (ik. halere 4. atala).

5. Laburbilduaz

Orain arteko gogoeten arabera W (A-ren orijinal galdua) eta B —ez RS— dira Garibaik atondu zituen bi errefracu bildumak; Urquijok zuen

kontrako iritziaren arrazoi nagusia —bietan 37 errefrau erreplikatu— aski ahula iruditzen zait aurkakoa mantentzeko. Izan ere, edozeinek dakiena da norbera ere asko erreplikatu ohi dela errefrauak, ipuinak, kantak zein txisteak *buruz* emanaz, eta areago kopuru batera iritsiz gero, baldin eta memoria oparoko kasu bereziren batekin topo egiten ez badugu, be-deren; ez da harritzeko gauza bera gertatzea Garibairi ere, batez ere bilduma bata bidali zuenetik Idiáquezen eskariz bigarrena paperean jarri arte aldi luze edo luzekarik izan balitz.

A bilduma, G139 zenbakiarekin Madrilgo Biblioteca Nacionalcan gordetzen dena, gipuzkoar kopiagile batek egina da; W-ren kopiagile hau aski zintzo izan bide zen, ez baitzuen seguru asko aldaketarik egin, grafia eta hizkuntzazko txiki eta gutxi batzuek landa (cf. § 4.4.), ez eta W-z atetiko beste materialik erabili A osatzeko.

Hau dela, deritzot, Urquijok erabili eta hark kontuan ez izandako beste datzu batzuren azterketak demaigun ondorioa.

6. Eranskina. A eta B-ren ekoizpen ordenaz

6.1. Urrats bat aurrerago emanaz, galda daiteke zein izan ote zitekeen Garibaik Idiáquezi bidalitako lehena eta zein bigarrena, W eta B-ren artean. B da, ene aburuz, lehendabizi bidalia, eta W bigarrena.

Ohar bedi, hasteko, B-k hilen eta egunen izenak ere bazituela, nahiz Francisque Michelek ez argitaratu (cf. § 2; orain ik. Urkizu 1989). Gogora bedi Garibaik diocnez Idiáquezek *errefrauak* eskatu zizkiola lehendabiziko sorta bat hartu ondoren:

El señor don Juan de Idiáquez, del Consejo de Estado de su Magestad, deseó otros refranes en su lengua vascongada sobre los que le di antes en un quaderno, y en 18 de julio de este año de [15]92 le envié otro dellos a Valladolid con su interpretación interlinear, palabra por palabra, y en el sentido de ellos para su mejor declaración.

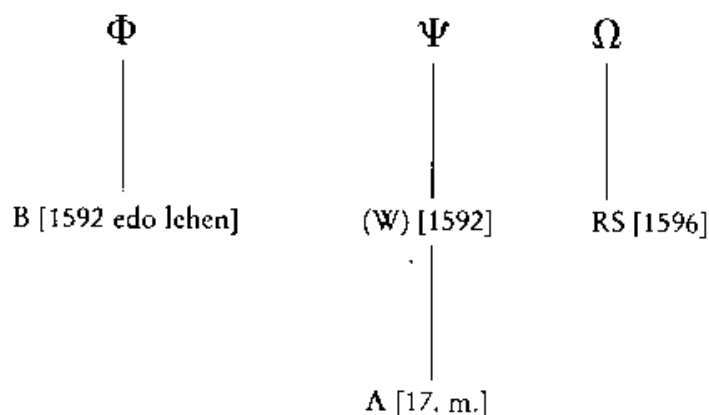
Ez dio lehendabizikoan errefrauez kanpo beste zerbait ere bidali zion Idiáquezi, mementu horretan ez baitzitzaion horrelakorik axola, baina ia segurua iruditzen zait bigarrenean soilik errefrauak bidali zizkiola: W sorta, beraz.

6.2. Bada, beharbada, beste arrazoi moeta bat ere lehendabizi osatu eta bidalitako sorta B dela suposatzearen alde. Gorago ikusi dugunez, A-n B-n baino < sh > gehiago agertzen da /é/ (egungo < ts >) islatzeko. Zehatzago, 6 kasutatik⁴³ 4tan < sh > dakar A-k; B-k, aldiz, 11tatik behin baka-

⁴³ Kanpo uzten ditut *echa-*, etab., A-ko kopiagilearen aldaketak izaki ez baitugu erabakitzerik W-n < s > ala < sh > ziren; alderantziz, *ausbo*-k (26) W-n < sh > eskatzen du zalantzarik gabe.

rrik.⁴⁴ Garrantzitsua da, ordea, exenplu bakar hori, bere azalpenean proposatzen baita espreski < sh > hautatzea soinu hori adierazteko. Burura datorkidan azalpen modu bat honako hau izan daiteke: demagun B dela lehendabizi osatutako sorta eta hori paperean jartzen ari zela pentsatu zuela Garibaik digrama hortaz baliatzea, gazteleraren ortografiak ez baitzion eskeintzen hoberik. Alabaina, soilik beranduago erabaki bide zuen sistematikoki, edota ia sistematikoki bederen (A-ko < s > ak oro ez balira kopiagilearen aldaketak), letra hori eta ez besterik erabiltzea. Nolanahi ere, zailago iruditzen zait alderantzizkoa onartzea, hau da, W litzatekeela 1. ko bilduma eta hor ia erabat < sh > erabili ondoren hurrengo bilduman ezagutzen ez dugun arrazoren batengatik ahalik eta gutxien erabili zuela; § 6.1.ekoa ere kontra luke.

6.3. Hau litzateke, bada, testuon arteko loturak islatzen dituen stemma:

⁴⁴ B 13 *osho-ac*; B 21aren azalpenean halaber *usba* (erretrauak *us*).

REFRANES Y SENTENCIAS ETA HERNAN NUÑEZEN BILDUMA

0. Kapitulu honetan⁷ *Refranes y Sentencias* eta Hernán Núñez-en bildumaren arteko harremana aztertuko dugu. Urquijok RS-en etorkiari buruz aurkeztu zuen teoria nagusia, hots, bilduma hori gehienbat Hernán Núñez-enetik itzulia zela azalduko dugu eta iruzkinduko, lehenik, eta, haren ikerbideak miatu ondoren, bi bildumen arteko erlazioak ikertzeko bestelakorik den bilatuko.

Hara segidan bere egitura: § 1. Urquijoren baicztapenak eta erizpidak; § 1.1. Gonbaraketaren ustezko emaitzak taulan bildurik, § 2. Urquijoren emaitzen sailkapena: a) errefrau kiderik gabeak edo esanahi ezezagunekoak, b) soilik euskal kideak dituztenak, c) euskal eta (gaztelaniaz landako) erdal kideak, d) euskal eta erdal kideak (gaztelania barne baina etorki bezala hori aipatzeko), e) soilik erdal kideak (gaztelania barne) etorkiaz ezer esan gabe, f) soilik gaztelaniazko kideak, HN aipatzeko edo hari hurbiltzeko, g) gaztelaniazko kideak, HN RS-koaren iturburutzat duclarik eta beste lekukotasunik gabe, h) gaztelaniazko kideak, HN RS-koaren iturburutzat duclarik baina beste zenbait lekukotasunekin, i) erdal kideak, gaztelaniazkoak landa, HN RS-koaren iturburutzat duclarik; § 3. HN-tik hartutakotzat Urquijok aurkeztu errefrauen azterketa orokorra: § 3.1. Euskal Herriko gertacren eta euskarazko hitz-jokoen garrantziaz; § 3.2. HN-tik hartu (omen) atzerriko hizkuntzetako errefrau oro horrela ote?; § 3.3. *Ad sensum*-eko antzekotasunak; § 3.4. RS-eko erdarazkoa euskarazkoaren itzulpen; § 3.5. RS-eko gaizki ulertuak; § 3.6. Aldaerak luze-laburrean RS eta HN-ekoen artean; § 3.7. Bestelako aldaerak; § 3.8. RS-eko euskararen polimorfismoaz; § 3.9. RS-eko hitzen zenbakien garrantziaz; § 3.10. *Euskalerrriaren Yakintza*-n bildu RS-eko(en) aldaerak; § 3.11. Urquijoren emaitzak iraulirik eta haien iruzkina; § 4. Metodo berri bat RS eta HN arteko erlazioen azterketarako: § 4. 1. Urquijoren benetako emaitzak; § 4.2. Bikote eta segida luzeagoez; § 4.3. Metodoaren ezarketa eta emaitzen azterketa: RS-ek erabili HN-ren berreraiketaz; § 5. Ondorio orokorrak: RS-en HN-ekiko zorraz.

⁷ Aurreko bertsio askozaz laburrago, xehetasun eta azterpide gutxiagokoa argitaratu zen Patxi Alunazi egindako omenaldian (Lakarra 1990a); orduko akats guztiak ez ziren egile honen erruz izan, ordea.

1. Aurreko kapituluan (§ 3.1.) gaztigatu bezala, Urquijok ez zuen inoiz argitara eman, gogo zuen legez, *RS*-i buruzko «Sarrera» hori, eta han-hor-hemen (bereziki bere *RS*-aren edizioko iruzkinetan) sakabanaturiko oharrez jabetu behar dugu obra horri buruz zituen ideiez. Etorkiari dagokionaz, halere, baieztapenak ugari dira, eta interesgarria izan zitekeen arren bere iritzi eta frogak luzez azal balitza, nahikoa argiro antzeman dezakegu haren burbilketaren muina ondorengo pasarte honetan:

[...] Me hubiera sido fácil tomar los refranes italianos, franceses y portugueses que cito de colecciones modernas, más correctas que las antiguas; pero para la tesis que defiendo —de que la colección del *Comendador* es la fuente principal del libro vasco de 1596— me conviene no hacerlo. Quiero en efecto, hacer patente que, en varios casos, cuando el refrán vasco se asemeja más que el castellano a un proverbio extranjero, éste se halla incluido en la obra de Hernán Núñez. Véase para más detalles mi *Introducción*. Entiéndase bien, que no sostengo que no existen refranes vascos originales, sino que los de la colección de 1596 están tomados en grandísima parte de los refraneros castellanos (*RIEV* 5, 378, l. oh.).¹

Ezinezkoa zait hemen 560 errefrau ezagunen etorkia banan banan aztertzea; alabaina, aurkeztu nahi ditut zenbait gogoeta Urquijoren gonbaraketa metodo eta erizpideez, erakutsi nahiz haietan diren zenbait akats, ondorioak —neurri handi batean gutxienez— zalantzarri bilakatzen dituztenak.

Has gaitezen Urquijok berak bere sailkapen arau nagusitzat duenetik:

Por lo demás, ingenuamente declaro, que creo podría intentarse, aun independientemente del estudio comparativo que ahora nos ocupa, una clasificación de los proverbios vascos en cuanto a su originalidad, basada exclusivamente, en el lenguaje de los mismos. Es decir, que dicha clasificación debería atenerse a mi juicio, a la regla siguiente: *No debe considerarse como proverbio genuinamente vasco, aquél que contenga una o varias palabras alienígenas o el que revela por su construcción influencia latina, francesa o española* (*RIEV* 3, 155; etzana nirea).

adibide zehatzak ere ematen dizkigularik:

Hállase, por ejemplo, comprendido en la primera parte de la regla, el prov. 110 de Oihenart: *Cosina guisen-eguiac labea du ahultzen eta exea auritzen*; y entra a mi juicio de lleno en la segunda, el n.º 1 de *Refranes y Sentencias*: *Adi adi ce jaun goycoa dagoc adi*, Mira con cuidado q. el Señor de lo alto te está mirando (*ibidem*).

¹ «Encontramos su equivalente castellano, como de costumbre, en H. Núñez» (199.ean), «como lo están [tomados] otros muchos de esta colección, del libro de H. Núñez» (32.ean antzera 60.ean), «en la tantas veces nombrada colección del Comendador» (63.ean), eta antzekoak errazki bil eta ugai daitezke.

Nago erregela gogorregia den, orain gutxik onartuko lukeen garaiko garbizaletasunean oinarritua izateaz landa, ez baitu ez bere lehen zatian (mailebu lexikoak), ez bigarrenean (mailebu sintaktikoak) besterik gabe salatzen errefrau baten atetiko etorkia zalantzarik gabe; gogora bedi, beste eremu batean, goldearen izenaz eta euskal goldecz beraiez Caro Barojak aspaldi markatua. Aski da errefrau jator batean hizkuntzak hartu dituen mailebuetarik bat islatzea haren, ez mailebuaren, jatortasuna ukatzeko; ezinezkoa da honelakorik onartzea, tradiziozko literaturako generoetako hiztegi eta hizkuntza oro har, delako gai bati etorkiz dagokionaren eta garai batean mintzatuaren arteko hitzarmena baita: cf. aipatu ahalko litzatekeen bibliografia ugariaren artean errefrauei baladei bezain ongi egokitzen zaizkien D. Catalánen (1977: 231hh) ondorioak. Ez da, beraz, inondik inora aski generoaren edo gaiaren jatortasuna deuseztatzeko.

1.1. Hara taula batean ezarriak haren ustezko emaitzak:^{1b}

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
1	—	22	? 141	43	—	64	—
2	—	23	—	44	—	65	276
3	40 (it.)	24	355	45	—	66	412
4	327	25	20	46	—	67	—
5	364	26	? 45	47	110	68	—
6	316	27	—	48	—	69	342
7	29	28	—	49	—	70	127
8	280	29	303	50	—	71	—
9	275	30	—	51	87	72	—
10	—	31	357	52	—	73	—
11	163	32	—	53	—	74	—
12	—	33	435	54	271	75	—
13	—	34	—	55	—	76	—
14	—	35	—	56	—	77	59
15	—	36	? 387	57	f.g.	78	35
16	74	37	15	58	—	79	457
17	150	38	—	59	—	80	—
18	? 61	39	—	60	5	81	154
19	? 55	40	90	61	?__	82	—
20	—	41	? 450	62	—	83	—
21	—	42	—	63	283	84	30

^{1b} Laburdurak: f.g. = folio gabe [Urquijoren oharretan], it. = italierazkotzat emana HN-en, fr. = frantsesez kotzat ibid.; beherago (§ 3.11., 3. taulan) eriden ahal da hemengo hau berrantolaturik.

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
85	—	125	90	165	—	205	—
86	?—	126	427	166	—	206	—
87	290	127	—	167	—	207	19
88	—	128	272	168	—	208	—
89	10	129	—	169	—	209	? 338
90	—	130	359	170	—	210	282
91	—	131	11	171	—	211	1
92	—	132	—	172	—	212	—
93	302	133	—	173	—	213	54
94	277	134	134	174	80	214	—
95	413	135	282	175	—	215	341
96	—	136	77	176	89	216	341
97	—	137	457	177	—	217	341
98	113	138	303	178	f.g.	218	342
99	88	139	—	179	—	219	342
100	—	140	—	180	—	220	339
101	422	141	—	181	337	221	339
102	—	142	—	182	—	222	344
103	—	143	—	183	435	223	353
104	—	144	—	184	337	224	368
105	—	145	—	185	—	225	339
106	—	146	—	186	? 294	226	303
107	136	147	90	187	—	227	304
108	—	148	139	188	—	228	334
109	—	149	—	189	—	229	334
110	282	150	—	190	353	230	—
111	282	151	—	191	387	231	334
112	165	152	2	192	388	232	339
113	278	153	f.g.	193	125	233	—
114	—	154	—	194	127	234	135
115	—	155	8	195	279	235	—
116	55	156	—	196	274	236	141
117	59	157	—	197	—	237	281
118	—	158	438 (fr.)	198	—	238	293
119	1	159	328	199	115	239	21
120	83	160	—	200	—	240	—
121	2	161	—	201	—	241	—
122	112	162	—	202	—	242	417
123	—	163	—	203	—	243	413
124	—	164	—	204	—	244	—

REFRANES Y SENTENCIAS ETA HERNAN NUÑEZEN BILDUMA

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
245	—	285	—	325	413	365	—
246	358	286	—	326	413	366	437
247	358	287	—	327	411	367	127
248	—	288	60	328	—	368	133
249	403	289	60	329	—	369	—
250	—	290	—	330	—	370	—
251	—	291	456	331	—	371?	408
252	—	292	115	332	—	372	153
253	64	293	—	333	—	373	91
254	—	294	—	334	—	374	—
255	—	295	—	335	459	375	—
256	348	296	155	336	—	376	279
257	345	297	278	337	—	377	—
258	405	298	279	338	—	378	23
259	—	299	125	339	—	379	—
260	—	300	—	340	—	380	—
261	441	301	—	341	15	381	68
262	? 39	302	—	342	1	382	63
263	—	303	—	343	423	383	—
264	—	304	130	344	—	384	137
265	144	305	—	345	—	385	402
266	137	306	—	346	—	386	—
267	457	307	—	347	—	387	—
268	—	308	150	348	—	388	—
269	—	309	—	349	—	389	—
270	—	310	—	350	355	390?	308
271	343	311	—	351	400	391	—
272	361	312	—	352	115	392	112
273	—	313	128	353	427	393	90
274	282	314	—	354	—	394	3
275	—	315	—	355	115	395	282
276	52	316	—	356	283	396	—
277	59	317?	275	357	—	397	—
278	157	318	430	358?	464	398?	320
279	—	319	157	359	—	399	115
280	—	320	305	360	—	400	—
281	—	321	360	361	—	401	—
282	—	322	305	362	—	402	—
283	—	323	136	363	—	403	—
284	—	324	400	364	—	404	—

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
405	—	440	—	474	—	508	273
406	—	441	?284	475	—	509	? 292
407	154	442	—	476	—	510	—
408	—	443	—	477	—	511	52 (fr.)
409	—	444	—	478	? 6	512	—
410	—	445	? 358	479	—	513	445
411	—	446	—	480	? 64	514	? 269
412	—	447	—	481	—	515	—
413	—	448	?412	482	—	516	—
414	? 282	449	425	483	—	517	—
415	? 113	450	—	484	—	518	—
417	—	451	? 157	485	87	519	—
418	—	452	—	486	283	520	—
419	—	453	—	487	? 317	521	25
420	293	454	? 36	488	115	522	—
421	—	455	—	489	—	523	—
422	—	456	—	490	—	524	—
423	—	457	—	491	348	525	—
424	—	458	? 165	492	—	526	—
425	458	459	—	493	—	527	282
426	153	460	—	494	—	528	—
427	301	461	60	495	459	529	292
428	301	462	? 398	496	—	530	293
429	—	463	—	497	—	531	? 156
430	309	464	—	498	—	532	—
431	302	465	—	499	159	533	—
432	? 301	466	? 21	500	447	534	—
433	—	467	279	501	335	535	—
434	—	468	—	502	337	536	—
435	—	469	—	503	337	537	356
436	116	470	—	504	399	538	121
437	418	471	? 295	505	—	539	—
438	—	472	—	506	—		
439	?417	473	301	507	—		

LEHEN TAULA

2. *Refranes y Sentencias*-eko erretrauei Urquijok (U) egindako iruzkinak ondoko gonbaraketa-sail zerrenda honetan laburtu ditut: a) inongo kiderik gabeak edo esanahi ezezagunekoak, b) soilik euskal kideak dituz-

tenak, c) euskal eta (gaztelaniaz landako) erdal kideak, d) euskal eta erdal kideak (gaztelania barne baina etorki bezala hori aipatzeke), e) soilik erdal kideak (gaztelania barne) etorkiaz ezer esan gabe, f) soilik gaztelaniazko kideak, HN aipatzeke edo hari hurbiltzeke, g) gaztelaniazko kideak, HN RS-koaren iturburutzat duelarik eta beste lekukotasunik gabe, h) gaztelaniazko kideak, HN RS-koaren iturburutzat duelarik baina beste zenbait lekukotasunekin, i) erdal kideak, gaztelaniazkoak landa, HN RS-koareu iturburutzat duelarik.

Sail bakoitzeko adibideei ene iruzkinak gehitzen dizkiet datu edota ikuspegi berririk izatekotan.

a. Inongo kiderik gabea edo esanahi ezezagunekoa:

50. *Tilista aroan amabost urte det* «Tengo quinze años por la sazón de las lentejas».
«No sé a punto fijo cuál es el sentido de este refrán» (U).
- 55 *Ynudea laztan dauenac seyari beçuzza* «A la ana quien tiene voluntad, al niño regala».
«Ignoro si existe en otras lenguas un proverbio idéntico al vasco, pero en todo caso no faltan equivalentes: *Love me, love my dog; Qui aime Jean aime son chien; Spese volte si ha rispetto al cane per il padrone; Por amor del caballero, besa la dama al escudero; Quien ama a Beltrán, ama a su can; Quien bien quiere a Pedro, no hace mal a su perro; Chi ama me, ama il mio cane, etc.*» (U).
76. *Banabil burua ezin sinisturic erasuna elicaturazat arturic* «Ando no pudiendo creer la cabeça, la locura por mátenimiento tomâdo».
«Parece una variante del nº 57 que da a entender que cuando uno no puede sustentarse con la verdad, acude al engaño» (U).
168. *Chamaratilla andia ta atorra chancharduna* «Cabeçón grande y camisa con arrapiezos».
«Su sentido parece ser...» (U) Oih-en 263.a aipatuaz.
206. *Goseac jolasic ez du* «La hambre no tiene regozijo».
«Ignoro de dónde está tomado este refrán» (U).
208. *Ódol bearbaguea agirtuco da eguia eurea* «Sangre sin ser necesaria descubrir se ha la tu verdad».
«¿Tendrá alguna relación con el 308, o querrá decir simplemente que el crimen se descubre por el rastro que de él queda?» (U).

b. Soilik euskal kidea(k):

15. *Balizco oleac burdiaric ez* «La errería de si fuesse no aze fierro».
Garibairen, Isastiren eta *Peru Abarka*-ko aldaerak.

45. *Laarric ez onic* «Lo demasiado no es bueno».
«Me han asegurado que en Orozco es usual» dio U-k, aitortuki esanahiagatik baino antza ez duten beste hizkuntza batzuetakoak aipatuaz.
62. *Gabiaroz barriac galbaeaz hura* «El maçero nuevo agua con arnero».
U-k *Peru Abarka-ko Otsein barriak galbaiaz ura, zaartari edarriaz bere lekuri emon ez gura* eta Gernika aldean Altubek bildu zion *Krijeda barriek galbaien ure, zarrak erradan bez dakartza*. Gaztelarazko *Quien cree de ligero, agua coje con farnero* (Col. de Refr. del s. xv, HN) eta aldaerak urrutia-go gelditzen dira.
82. *Tacoc deroat dodana neure echerean çejara* «Para me lleua lo que tengo de mi casa al mercado».
Oih. eta Zalgizeren bi errefraurekin lotzen du U-k: 81/139 *Beharrac sabarra mercatura* eta 493 *Bere caltetan sori gaizecoa mercatura doa*-rekin, hain zuzen.
97. *Danean dana* «Quando lo ay, lo que ay».
Zalgizeren 73 *Dugunian bonbon, eztagunian egon* eta Bizkaian orokortzat Azkuerengandik hartzen duen *Dagoenean bon-bon, eztagoenean egon*-ekin elkartzen du.
Ez dakit ez ote diren lotuak orobat bilduma honetako 310 *Dana daneguino* «lo que es hasta lo que es» eta 315 *Direanac direaneguino* «Los que son hasta lo que son»-ekin; halere, hautzako ere Gar-ren *Garean gareana legez* baino ez dakar U-k.
108. *Adinon da bost hume, alaba bi ta yru seme* «Acomodadas son cinco criaturas, dos hijas y tres hijos».
Berdintsu U-k aipatu Mogelen *Alaba bi ta iru seme, adi on ume* eta Arakistainen *Adiñona bost hume, alaba bi ta iru seme*. Gaztelaniaz kontrakoa: *Hijos y pollos, muchos son pocos*.

c. Euskal eta erdal (gaztelaniaz landa) kideak:

124. *Asco badoc, asco bearco doc* «Si tienes mucho, mucho aurás menester».
Garibairen 40.a bera dela eta RS 85 *Jaunac asco daude, geyago bear daude* «Mucho tienen los señores, más an menester» aldaeratzat jo ondoren «Hay también proverbios parecidos a los anteriores, aplicables a los que cuanto más tienen, más gastan: por ejemplo, el francés: *Plus on a, plus on dépense*» dio U-k.
170. *Motel oroc yznay* «Todos tartamudos quieren hablar».
Isastiren 58 *Moteloro beti iz nai* «El tartamudo amigo de hablar» ia berdina aipatu ondoren, «equivale a la sentencia latina *Balbutientes plus coeteris loquuntur* y al proverbio francés *Les bégues sont ceux qui ont le plus de bec*» diosku U-k.

172. *Vere araguiac ezauñ «Su carne conoce».*
 RS 369 *Ezauñ araguiac vere araguiac* «Conocen las carnes su carne» gogoratzen du U-k eta jarraitzen: «Inspirados, probablemente, en algún pasaje de la Sagrada Escritura, parecen indicar estos refranes, que la carne es flaca en todos los hombres, o, de otro modo, que la naturaleza humana se inclina al pecado. Los franceses dicen: *Ils sont de chair et d'os comme les autres*, y los alemanes: *Er hat auch Fleisch und Bein* (Wander)».
338. *Oshoa senar daguiñac veti ojanera beguira* «La que haze marido al lobo siempre mira al desierto».
 Oih-en (386 *Otsoa senar duenac oihanera beha*) aldaera aurkeztu eta gaztelarazko bat kidetzat arbiatu ondoren alemanierazko *Der Wolf sieht nur nach dem Walde* eta frantseserazko *Le loup a l'oeil au bois*-rekin biltzen du U-k formaz eta, beharbada, esanahiz.
345. *Osoac vere araguirean jan ez euan* «El lobo de su carne no comió».
Otsoak ez du bere aragirik xaten (Erronkarin Azkuek bildua), *Otsoa esta otso araguiti alha, ordeba bai berze orotaric* (Oih. 383), *Otsoak eztañ otsakirik jaten* (Azkuek bere amari jaso), *Otsoak otsokirik eztañ jaten* (Lekeitio), *Otsoak otsoakirik jan ez ta lapurrak lapurrari laztan* (Azkue-s.v. *lztan*) eta *Otsuac otsuari gachic ez ta lapurraric lapurrac laztan* (*Perru Abarka*) dakartza U-k euskal aldaeratzat. Erdaraz, aldiz, fr. *Loup ne mange chair de loup*, it. *Il lupo non mangia della carne di lupo*, lat. *Lupus non mordit lupum* eta hizkuntza hauetako eta alemanierazko gehiago; gazt. *Quando un lobo come a otro, no ay que comer en el soto* eta, batez ere, *De sus carnes come urruti* gelditzen dira.
349. *Oric eztañ erria, yhar jaun da açeria* «En la patria do no ay mastines es merino el raposo».
Oric esten lecuán, açeria erregue «Perros donde no hay, el raposo es rei» Isastirena eman ondoren, «Este último es, casi, literalmente, el italiano *Dove non sono i canti, la volpe é ré*» gehitzen du U-k alemanieraz esanahiz, ez formaz, omen dagokionarekin batean.

d. Euskal eta erdal kideak (gaztelania barne baina etorki bezala hori aipatzeko):

46. *Vstrall onac ardao ona* «La buena vasija, buen mosto».
 Oihenartek *Dup'a gaxtotic esta arno bonic ialguiten* eta Orozkon *Barrika onak ardao ona*; HN *Cada cuba huele al vino q. tiene* eta ing., lat., it., alem. eta fr.zko antzekoak dakartza U-k.

53. *Suric ezta lecuán queheric ez* «Do no ay fuego, no ay humo». RS 364 *Sua dan lecuéan queheac hurten eban* eta Zalgizeren eta Oihenarten *Su gaberic, ezta keric*, Orozkoko *Surik ezta-goan lekuen kerik ez* (Baztango oso antzekoa) eta Manterolaren *Non sua dan, quea bada an* dira U-k alboratzen dizkion garrantzitsuenak; HN-n *Donde humo sal, fuego hay o lumbre hay* aurkitzen du eta fr. *Feu ne fut oncques sans fumée, Il n'est jamais fey sans fumée* eta beste asko hizkuntza horretan, alem., ing. eta lat.
141. *Guibeleco on dana areco gasso* «Lo que es bueno para el hígado dañoso para el bazo». Isasti 44 eta Arakistainen *Guibeleco on dena bareco gaizto* eta gaztelarazko *Con lo que sana el hígado enferma el bazo* (HN fol. 74) eta *La Celestina*-ko *Con lo que sana el hígado, enferma la bolsa* datoz U-ren iruzkinean.
171. *Asiac eguina dirudi, asacatuac eder* «Lo comenzado parece acabado, lo acabado hermoso». Zamarripak *Asiek eguiñe dirudi, ta eguiñek urregorrie* zuzentzen duen Azkuek Txorierrin entzundakoa eta *Buen principio, la mitad es hecho, Heureux commencement est la moitié de l'oeuvre, What is well begun is half done* eta beste zenbait erdarazko dakar U-k.
198. *Iauxi din ezcurra oroén suegur* «El árbol que cae de todos leña de fuego». Euskaraz gutxienez Isastiren *Aritz eroriari oroc egur* eta Oihenarten *Bago erorira egurcari gusiac laster badirela* diosku U-k. Erdaraz *Del árbol caído todos hacen leña, Arbore dejecta quivis ligna colligit, When the tree is fallen, every man goeth to it with his hatchet, Chacun court pour faire du bois à l'arbre qui tombe en terre*, etab.
262. *Ezta aldasic ybarvacoric* «No ay cuesta sin valle». Gaztelera *Arribáos, torgado, que tras la cuesta está lo llano* (HN fol. 39) eta euskaraz *Est[fa] ikaia non estuen bere istaia* (Oih. 164) *Aldatz goriá, aldats beriá* (*Peru Abarka*), *Lur gutxi aldatz bage* (F. Segura, *apud* Azkue) biltzen ditu U-k; biarneraz *Après la mountade, la debarade* eta fr. *Chaque mont a son vallon*.

e. Soilik erdal kideak (gaztelania barne) etorkiaz ezer esan gabe.

161. *Gossaldu, barazcaldu, ascaldü ta faldü, ta hogasuna galdü* «Almorçar, comer, merendar y cenar y perder los aueres». Bilduma houetako bertako 314 *Doguna jan ta chiro yçan* «Comer lo que tenemos y ser pobres», 329. *Doguna jan dogu ta arlot gara biortu* «Lo que tenemos hemos comido y nos hemos buuelto pobres», 438. *Lar janac eta edanac guichüara*

- nencarre* «Demasiado comer y beber me ha traydo a poco» eta 213. *Iate onac dacar gnextoa* «La buena comida trae mala»-rekin lotzeaz gain, Oih. 26 *Anhiz iana eta anhiz edana da hontara nac'arrana* eta 50 *Asseac bazutan dacarke gossea* ere badakartza U-k euskal aldacren artean. Erdaraz, *Buen comer, trae mal comer* (FIN fol 54v) —RS 213-ren oso antzeko dakusena— eta *El mucho comer, trae poco comer* (HN fol 124).
164. *Naya euguiarren gurari gueyago dogu arren* «Por tener lo que queremos más desseo entonces tenemos».
«Es hoy vulgar en las formas *Aunitz duenak geyago nai* (Maya, comunicado por el sr. Goyeneche) y *Anitz izan ta yago nai* (BN-s, Diccionario de Azkue). Su equivalente castellano es: *Quien más tiene, más quiere* (HN fol 421)» dakar U-k.
377. *Posaco orac beyz onic ezin ley* «El mastín forçado caça buena no puede hazer».
«Equivale a *Mit unwilligen Hunden fängt man nichts: Mit unwilligen hunden ist nit gut (ist böss) jagen: La chasse va mal quand il faut y porter les chiens: Invitis canibus venari haud facile est. Dicese en castellano Servimos de forzados...*» (U).
410. *Beuçut nay baoçu gaur, biar, ezi, eziluma, ezicaramu* «Haréoslo si quereys hoy, mañana, después de mañana».
«Trac a la memoria el francés *Hier, aujourd'hui, demain, son les trois jours de l'homme?* que sirve para expresar la brevedad de la vida humana (Quitard, p. 483); pero el vasco, en atención a su primera parte, pudiera ser contra los que fácilmente prometen y luego van dilatando el cumplir lo prometido» (U).
440. *Beluco esconçea deunga, goxeticoa ez oba, aldia gauzac daude, aroari jarrain gaquioza* «Tardío casamiento malo, el temprano no mejor, tiempo las cosas tienen, al tiempo sigamosle».
Idea bera, nahiz eta errefrau berezietan beste hizkuntza batzuetan ere eriden daitekela diosku U-k; adibide gisa *Qui tard se marie, mal se marie* eta *Quien tarde casa, mal casa* (1. zatia), *Früh Ehe, früh wehe* (2.a), *Cada cosa a su tiempo y los navos en adviento* (3.a).
496. *Lapurrac ta gomonzalleac erru bat* «El ladrón y acomodador vna culpa».
«Parece el castellano *A hechores y a encubridores pena por igual*» baina *Autant vaut recéler que voler, The receiver is as bad as the thief; Tanto e qui rubba quanto chi tiene il sacco* eta beste aipatuaz U-ren iruzkina.

f. Soilik gaztelaniazko kideak, Hernán Núñez aipatzeke edo hari hurbiltzeko:

23. *Cematuoc oguien jala* «Los amenazados comedores de pan». Oso zahartzat du U-k gaztelera, eta izan ere 15. mendeko bilduma batean eta Blasco de Garay-ren *Cartas en refranes*-en edota Correasengan dator; ez, ordea, HN-n.
180. *Osticoa aculuaganaco ydiençat gaso* «Coz para el agujijón para el buey dañosa». Gaztelera *Dar coces contra el agujijón* gogoratzen dio Uri eta horrek hizpide emanik Correas eta Samaniego (eta haren cuskaratzaile Iturriaga) aipatzen.
185. *Yrolagaz gaztea nequea* «Con el caduco la jouden trabajo». Gaztelera *La moza que con viejo se casa, trátese como anciana* (Mal Larak azaldua) eta *No conforma con el viejo la moça*-rekin parekatzen du U-k. Biarnerazko esacra luze bat era badakar: *Maridatye de yoene e yoene qu'ey de Diu, de yoene e bielhe qu'ey d'arré, de bielhe e yoene qu'ey deu diable*.
244. *Onçofejriçat neuca, baya oparinac eroa eusta* «Teníalo para no menester, más lleuómelo la necesidad». Honen erduz U-k Correas azaltzen duen *Para no menester* du: «Responde esto el que trae alguna alhaja a casa que no ha menester y la guarda para cuando se ofrezca sea menester entonces buscarla prestada; es manera de hablar extraordinaria y que parece suena lo contrario de lo que siente, esto es, para algún menester, o que se esté de sobra».
286. *Hurteen gojenean jopua jaubeen aldean* «En lo alto del año el sieruo cabe su dueño». U-ren ustez *Dic. Aut.*-ck dakarren *Al cabo de un año tiene el mozo las mañas del amo*-rekin lotua izan daiteke baina ez du errefrau bildumez esateko berezirik ateratzen hortik.
469. *Ezcarazbaco essea ta andra losaguea, ta ypidico puza gustia onez hussa* «Casa sin fogar y muger sin vergüença, y sople de culo, todo vazío de bien». «El más parecido a este que conozco es el siguiente: *Amor de môja, y fuego de estopa, y viêto de culo, todo es uno* (HN fol. 27v.)» (U).

g. Gaztelaniazko kideak, Hernán Núñez RS-koaren iturburutzat duelarik eta beste lekukotasunik gahe:

8. *Beyé erroa jachiago luceago* «La teta de la vaca ordeñada más larga». «Es traducción del castellano: *La vaca quanto más se ordeña, más larga tiene la teta*» (HN fol. 280)» (U).
110. *Andra escôdua basoâ ostatua* «La muger casada en el môte posada» «Es el castellano *La muger casada en el monte aluergada* (HN fol. 282v), el cual, como dice la Academia «advierte que

- la mujer casada que tiene la honestidad y recato correspondiente a su estado, se hospeda y recoge con seguridad en cualquier parte» (U).
184. *Lasterrago escua aora ce ez burucora* «Más presto la mano a la boca que no a la toca».
«Castellano: *No se quita tâ presto la toca como va la mano a la boca* (HN fol. 337v)» da U-ren iruzkin guztia.
217. *Otu ceguioc oean andreari, ez hurtan caldiari* «No le ruegues è la cama a la mujer ni en el agua al caualllo».
«No ruegues a muger en cama, ni a caualllo en el agua (HN fol. 341v)» dakar U-k.
323. *Hosaylean aldiz eguzquitán, aldiz sutanzean* «En hebrero a tiempos al sol, a tiempos al amor del fuego».
«*En Hebrero, un rato al sol y otro al humero* (HN fol. 136); *En hebrero, quâdo en casa, quâdo en el hero* (HN fol. 130v.)» (U).
407. *Bayt aguindua ta ezertua* «Haré lo mädado y lo que ve-days».
«*Haré lo que me mandardes y lo que no me mandardes* (HN fol. 154)» (U).

h. Gaztelaniazko kideak, Hernán Núñez RS-koaren iturburutzat due-larik baina beste zenbait lekukotasunekin:

5. *Arri ebiloquioc oroldioric ez, erle vçatuaç abaaric ez* «No tiene moho la piedra mouediza ni haze panal la aueja espâtadiza».
«La primera parte del refrán anterior, que también existe en vascuence en otras formas, según diré luego, debe ser traducción del proverbio castellano *Piedra mouediza, nunca moho la cubija* (HN fol. 364) citado ya en la *Col. de Refr. del s. xv...* De esta misma manera lo trae Y. L. de Mendoza...» (U).
29. *Aldi chaburra lasterra vada egun astia baño obe da* «Si el tiempo corto es apresurado, es mejor que el día vagaroso».
«Tampoco cabe negar parentesco entre el anterior refrán y el siguiente: *Más vale rato pressuroso q. día vagaroso* (HN fol. 303) del que conozco también otra variante: *Más vale rato acucioso que día vagaroso* (*Col. de Refr. del s. xv*, ref. n.º 266). Y. L. de Mendoza glosa este refrán: «El heruir en todo negocio, aunque sea de poco tiêpo es más prouechoso que las obras tibias aun q.e sean muchas» (U).
51. *Vrdeen buztanez matraqü onic ez* «De rabo de puerco no buen birote».
485.a bera aldaera txikiren batekin dela markatu ondoren «No es difícil fijar el sentido de estos refranes ya que corresponden exactamente al castellano *De rabo de puerco nun-*

ca buen virote (Col. de Refr. del s. xv, n° 91 y HN fol. 87)» (U).

77. *Edoceyn ollar vere aldapan* «Cada gallo è las espaldas de su casa».

«Páreceme evidente que el anterior refrán está formado a imitación del castellano *Cada gallo en su muladar* (HN fol. 59v), Col. de Refr. del s. xv, n° 71). Contra lo que ocurre en la mayoría de los casos, la traducción no me parece muy bien hecha, pues *aldapa*, al menos en el vascuence actual, sólo significa "cuesta, pendiente" y *aldapatsu* "lugar costanero, pendiente", según puede verse en el diccionario de Azkue» (U).

288. *Hosqui osoa nayz etena escuan baño oñean obea* «Çapato roto o sano más vale en el pie que en la mano».

«Lo encuentro al pie de la letra en H. Núñez (fol. 60): *Çapato roto, o sano, más vale en el pie que en la mano*. De creer a Y. L. de Mendoza, indica que "Más vale biê obrar, aun que con tibieza, que no estar ocioso y descuydado" (U, alderantzizko esanahia duen erretrau bat ere aipatuaz).

322. *Obe da aurpegi gorri ce ez bioza balzqui* "Mejor es cara colorada que no corazón denegrado".

HN fol. 305 *Más vale rostro bermejo que corazón negro*-rekin parekatzen du U-k; alabaina, bere datuak aski dira Dic. Aut.-ck, sefardien erretrau bildumek, *Quijote*-ak, *Segunda Celestina*-k eta *Refranes Glosados*-ck (1541) ere badakartela ikusteko.

i. Erdal kideak, gaztelaniazkoak landa, Hernán Núñez RS-koaren iturburutzat duelarik. Hauek eta (g)-koek behar lukete izan (ikus § 1) Urquijoren argumentuaren oinarri sendoenak eta banan bana zerrendatuko eta miatuko ditugu beheraxeago (cf. § 3.2.).

3. HN-tik hartutakotzat Urquijok aurkeztu RS-ekoen azterketa orokorra: datuak eta metodoak

3.1. Bestetara baino lehen, gorago (§ 2.a) edo (§ 2.b)-n kokatu ez dugun zenbait berezi beharko genuke RS barnean, dela 1) euskal gauzcz, herriez, familiez, gertaerez... ari delako,

88. *Olaso, guichi bazuc ylaso* «Olaso, pocos son como tú».

92. *Celangoa da Butroec oroc daquie* «Que tal es Butrón todos lo saben».

167. *Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian* «El tártago mató a la hija de Butrón en Plencia».

270. *Muxica arerioacaz aguica* «Múxica a dentelladas con los enemigos».

273. *Gaçean, gaçean ta ez Ybarguengorean* «De la sal, de la sal, y no de la de Ybargüen».
284. *Aramayo dabenac ez lemayo* «A Aramayona quié la tiene no la daría».

edo 2) dela bere formaren arabera, beraietan diren hitz-jokoengatik, etab., soilik euskaraz antzeman baitaitezke eta nekez baino ezin azal baitaitezke, aldiz, itzulpen bezala:

149. *Hurrieteac hurri gauçac ta hurri dira aren bearrac* «El octubre mengua las cosas y menguadas son sus obras».
169. *Mi gestoa minago mintea baño* «La lengua es más doliente que la peste».

3.2. HN-tik hartu omen atzerriko hizkuntzetako errefrau batzu horrela ote? (i) sailkoak, esaterako, argudio indartsu lirateke RS HN-rekin lotzeko errefrauok HN-engandik eta soilik HN-engandik hartu ahal bazitzakeen RS-ek; alabaina, (i)-ko guztien kopurua aski laburra izateaz gain, ez da baldintza hau betetzen zenbait kasutan:

a) italicrazkoak.

57. *Edo egiaz nay guzurraz elicatuco nayz* «O con verdad, o con mentira mantener me he».
«Para mí está tomado de uno que trac el Comendador [HN]: O con verita o con busia, bisogna mantener la massaria. El italiano. O con verdad o con mentira, menester es mantener la familia» (U).
59. *Guzurraz buztana labur* «La mentira, la cola corta».
HN-ek italiarizat dakar (*Le busie a curte le gambe*, fol. 278v) baita portugesez ere badazagu eta U-k gaztelera. 15. mendean eta sefardien bildumetan ere aurkitzen du; gainera herrikoia da Lapurdin eta Isastirengan ere eriden genezake.
113. *Ama onac ez dio nazu* «La buena madre no dize quereys».
«Es idéntico al de HN (278v.) *La bona mare no dize vole vu*. El italiano. La buena madre no dize quereys vos». Antzeko zenbait it. ez eze gazt., fr. eta ing.ez, Oih. *Amaisuna erradan no, es nabi duna* landa. Bestalde, RGIE-n 38.040 *La buena madre no dice quieres* (Z-M-C),² eta aldacrak dakartza hurrengo bietan.
246. *Oguiagaz hura oragaz heroen elicatura* «Pan con agua, «mantenimiento de loco y mastín».

² RGIE = L. Martínez Kleiser, *Refranero general ideológico español*, Ed. Hernando Madrilá 1978; gainerakoak han erabili laburdurak dira: Z = Vallés, M = Mal Lara, C = Correas, RM = Rodríguez Marín, N = Hernán Núñez.

- «*Pan e aqua, vita de mata, aqua e pan vita de can* "El italiano, *Pan y aqua vida de loca, aqua y pan, vida de can* (HN fol. 358)" da U-ren iruzkin guztia; alabaina, gutxienez euskal "itzultzaileak" aldaketa zenbait egin zuela (eta pare bat koordinazio zahar erabili itzulpenean) suposatu beharko genuke. RGIE-n 48.482 *Aqua y pan, comida de can; pan y aqua, carne y vino, comida de peregrino* (R.M.) dakar.
256. *Edoceyn bereçat ta laungoycoa oroençat* «Cada qual para sí, y Dios para todos».
Bilduma honetako 491.can ere hau bera errepikatuaren, HN (fol. 348)-ko baten ordain iruditzen zaio U-ri: «[HN] lo da en italiano y traducido al castellano: *Oñi un per si & Dio per tuto* «Cada uno por sí y Dios por todos». RGIE-n 18.865 «*Cada uno por sí; el Dío por todos* (refrán judeco-español)» ere badator HN-rengandik hartu 18.866 *Cada cual mira por sí y Dios por todos*-ekin batera; badirudi gazteleraz ere ezaguna zela, beraz.
395. *Gaba gogayeren ama* «La noche, madre de los pensamientos».
Italierazko *La note e madre de i pensier* «El italiano. La noche es madre del pensar» (HN fol. 282) baina baita fr. *La nuit porte conseil* «La noche trae consejo» (HN fol. 286) eta *Prendre conseil à l'oreiller* «El francés, tomar cõsejo en la almohada, conforme al refrán griego, *en la noche el consejo*» (HN fol. 374v.)» (U). Alem.zko kidea ere badakar. RGIE-n 45.702 *La noche es madre del pensar* eta 45.703 *La noche para pensar y el día para obrar* datoz, biak Rodríguez Marín-ek bilduak.
414. *Gaxtoac daude huçen gueyago vrde barruac baño* «Más nõbres quel dêtro del puerco tiene el peruerso».
«El italiano *El tiene más nõbres que el menudo del puerco*» (HN fol. 282)» dakar zuzen zuzenik U-k baina «Se dice en Andalucía *Tié más nombres que un rebeso e güeyes*» gehituaz; ohar bedi ustezko kide bietan falta dela euskarazko subjetoa, pluralean berau, bidenabar. RGIE-n 10.665 *El menudo puerco tiene nombres ciento* (R.M.) dugu, hau ere idcia bertsuarekin baina ez euskarazkoarekin formalki lotua.

b) frantsesekoak

60. *Gauçea da laguneena ychadonaz datorrena* «Del compañero es la cosa, que viene con agoardalla».
«Parece tomado, como otros muchos de esta colección, del libro de HN (fol. 5v) *A celluy qui attêdre peult, tout vient a temps & a son veu*» (U). Alabaina, beren artean aski urruti dirudite formalki.

94. *Dindica murcoa betatu doa* «Gota a gota hinche el cántaro».
«Cf. *Le vaisseau se remplit, goutte a goutte*. El francés. El vaso se hinche gota a gota» (HN fol. 277v)» (U).
130. *Adisquidoc besay* «Los amigos enemigos».
«Compárese con el francés que trae HN (fol. 359) *Para prester enemy est ami & amy suent enemy* «El francés. Por prestar el enemigo es amigo, y el amigo muchas vezes enemigo» (U). Ez dirudi frantsesezko formalki hurbil denik edota HN-ren itzulpena bien tartekotzat har daitekeenik, U-ren teoriar beharko litzatekeen bezala. RGIE-n 2973 *Amigos, enemigos; parientes, serpientes; cuñados, mal bocado; y aun los mismos hermanos, librete Dios de sus manos* (R.M.) dakar loturaren beharra are ahulago eginaz.
158. *Ezavn adi ta ajate ondo bici* «Conócete, y serás de bien biuir».
«*Soy reconnoistre*. "El francés. Conoscerse a sí mismo" (HN fol. 438)» da U-ren iruzkina; alabaina RS 172 eta 369-rekin eta Oih. 684.aren duen antzekotasuna eta, batez ere, *Nosce te ipsum* ezaguna (*Segunda Comedia de Celestina*-n ere kausitzen du *Conócete a tí mismo*) aipatzen ditu [eta berdintsu RGIE 12.638 (R.M.) ere]. Ohar bedi guztietan falta dela aztertzen ari garen errefrauaren bigarren zatia.
207. *Deungen nintegua macur ta galçera azecoaz aurrera* «El bibero del peruerso tuerto y la calça lo de atrás adelante».
«Parecen dos refranes unidos. Ignoro de donde está tomado el primero; pero el segundo lo creo inspirado en la explicación que da HN (fol. 19v) de la locución francesa *Aller a soliers contretournees* (*Aller à souliers contre-tournés?*): «El francés. Andar con çapatos calçados lo detrás adelante, que es de ladrones, por deshazer el rastro» (U). Bigarren zatia ere ez da hurbilegi, lotura zuzenik ikusteko, bederen.
237. *Subaco esea gorpuz odol baguea* «Casa sin fuego cuerpo sin sangre».
«*La maison sans feu & sans flamme, ressemble au corps qui est sans ame*. «El francés. La casa sin huego y sin llama, semeja al cuerpo sin alma» (FIN fol. 281). *Odol / ame* aldaeraz landa, ohar bedi U-k berak aipatu 469.aren lehen zatia: *Ezcarazbaco essea, ta andra losaguea, ta ypirdico puza, gustia onez husa* «Casa sin fogar y muger sin vergüença, y soplo de culo, todo vazío de bien».
249. *Asto dina zordun* «El que se haze fiador deudor».

- «*Qui respond, il doit.* “El francés. El que fía aquel deue” (HN fol. 403v)» aurkezten du berehalakoan U-k; alabaina fr.zko, gazt.zko eta eusk.zko antzekoak ematen ditu iruzkinetan, esaterako *Quien fía o promete, en deuda se mete*, —U-k aipatu *Dic.Aut.*-ez landa— RGEI-n (24.631 eta aldaera gehiago, demagun Iribarrenengandik hartu 24.635 *Fiador, pagador*) zein «Z-N-H-R.M.» dela esaten zaigun.
258. *Laster emaytê dauenac birretan emayten du* «Quien presto da, dos vezes lo que tiene da».
- «Se encuentra, como otros muchos de esta colección, en HN (fol. 405v): *Qui tost dône, deux foyz donne* «El francés. Quien presto da, dos vezes da» (U).
467. *Chiroac dirudi ynsausti, guztioac arrica veti* «El pobre parece nogal todos le apedrean siempre».
- «*Le pouvre semble au noyer.* «El francés. El pobre semeja al nogal, que es apedreado de todos» (HN fol. 279). Como ocurre también en otros casos, el refrán vasco contiene el modelo y el comentario. El proverbio castellano dice, asimismo: *El hõbre necesitado, cada año apedreado* (HN fol. 112)» (U). Rodríguez Marín-ek bildu zituen RGIE-ko 50.846 *Al pobre y al nogal, todos le hacen mal* eta 50.847 *Al pobre y al nogal, todos pedradas le dan*; hauek, ordea, askozaz hurbilago dau-de RS-ekotik eta ez da, beraz, JIN-eko frantsesaren eta azalpenaren beharrik.
511. *Yzoz çuria eurien mãdataria* «Yelo blanco mensagero de lluvia».
- «Hállase, como la mayor parte de esta colección, en HN (fol. 52), pero en francés: *Blanche gelee, est de pluye messagiere.* «El francés. Blanco yelo, es de agua mèsagero» (U).
513. *Eznea, guria ta odola erreorean atera neban ta ezer yrabaci ez neçan ta ene beychua gal nezan* «Leche, manteca y sangre saqué de la teta, y nada no gané y perdí mi vaquilla».
- «Básase, a mi juicio, en uno francés, que trae HN (fol. 445) *Tirer laict, beurre & sang de la mamelle* «El francés. Sacar leche, manteca y sangre de la teta. Contra los demasiados en las cosas que hacen». Oihenart (nº 701) altera un poco este proverbio: *Neure behiti esne, guri, ta gazna athera nesan, eta neure xahala gal nesan* «lay tiré laict, burre & fromage de ma vache & j'ay perdu mon veau» (U). HN-ren frantsesari euskarazkoaren bigarren zatia falta zaio eta ez dirudi haren iruzkinetik atera zitezkeenik ere. Gainera Rodríguez Marín-ek bildu RGIE 36.252 *Leche, sangre y manteca, todo de una teta* ikusi ondoren U-ren saioak ez dirudi beharrezko.

c) portugesez

147. *Hurtutirean bolura dator hura* «De lexos al molino viene el agua».
«Es idéntico al de HN (fol. 90v): *De lomge vem agnoa a o moyño* «El portugués. De lexos viene el agua al molino» (U). RGIE-n 6.167 *Agua de lejos no apaga fuego* (Correas) eta 6.168 *Agua que está lejos no apaga el fuego; lejano pariente no me da remedio* (R. M.) biltzen dira baina ez dakit egoki datozkion euskarazkoari.
247. *Pucheac ogui vaga ypirdira dau videa* «La coajada sin pan al culo tiene camino».
«Existen dos refranes parecidos al anterior: uno gallego y otro portugués. El vasco es traducción de este último: *Papas sem paon, a o cu se vaon*. «El portugués. Puchas sin pan, al culo se van» (HN fol. 358). *O leyte sin pá, fasta a porta vay*. «El gallego. Entiende por la puerta la última tripa por do sale la hez de lo comido. *O leyte es la leche*» (HN fol. 347v)» (U).
265. *Ondo eguioc landarrerari Iayncoac diquec donari* «Haz bien al pobre dar te ha Dios galardón».
«*Faze bem a o bom, e aueras de Deus galardon* dice el portugués, si hemos de creer a HN (fol. 144v)» dio U-k, euskaraz ere antzeko pentsamoldea beste zenbait errebrautan gauzatzela gehituaz. Alabaina, markatzekoa bide da portugesez ez landarrerari baizik eta onari egiteko agintzen dela, esanahia aski aldatuaz.
277. *Adicazen da emayllea ta ez arçayllea* «Cánsase el dador y no el tomador».
Bilduma bereko 257.ean ere aldaera txiki batekin (*emallea*) errepiatzen dela markatu ondoren ere «HN (fol. 59) lo cita en portugués: *Cansa quen da, e não què toma*» gehitzen du U-k. RGIE-n (19.605.a) Correasen *Cansa quien da, y no se cansa quien recibe o toma* eta R.M.-en 19.606-19.607 datoz: *Cansa pronto el dar y nunca el tomar; El tomar es deleitoso y el dar es enojoso*. Ez dirudi HN-eko portugesearen beharrik denik.
294. *Iaygui cidi naguia erra cizan vria* «Leuantóse el perezoso y quemó la villa».
Euskarazko hiru bildumatan (Gar-ren bietan eta Oih-enean) azaltzen dela eta Azkuek Markinan bildu zuela jakin arren ere «Todos ellos corresponden al portugués: *Leuanto se o pegriçoso e meteo fogo a o palleyro* (Leuantó se el perezoso y pegó fuego al pajar) (HN fol. 277)» gehitzen du U-k. Euskaraz lehen eta orain dituen sustraiek HN-ko portugesa iturri gisa alferrekotzat joko ez balute, haren eta euskarazkoaren arteko aldeak ere (*vria / palleyro*) ez luke lagunduko.

357. *Adicaçen da emallea, ta ez arçallea* «Cánsase el dador, y no el recibidor».
277.a bera delarik hara bidaltzen du U-k iruzkinerako; ikus gorago.
374. *Nesqueac yru hiz egunean, ta biac vere caltean* «La moça tres palabras al día, y las dos en su daño».
Hizmitzitez gazteleraz eta euskaraz diren bestelako errefrau zenbait aipatu ondoren, «Según HN (fol. 271) es refrán portugués: *La muller è a truyta, por la boca se prenden*» dio U-k. RS-ekotik aski urruti iruditzen zait formalki: bigarren zatia erabat difereutea eta lehendabizikoaren erdia (!).

d) katalanez

274. *Nesquea ta esquea, nequea ta caltea* «Moça y demanda, trabajo y daño».
«HN (fol. 282v) lo trae como catalán: *La dona qui pren, son cos ven*. «La muger que toma, su cuerpo vende» dakar iruzkin gisa. Euskarazkoarekiko dituen, baina U-k aipatzen ez dituen aldaerez landa, hark aitortu bestelako hizkuutzetako errefraua izatea erabili ahalko genuke RS-ekoa iturri horretarik hartua dela ezeztatzeko. Frantsesetzko batean oinarritua dirudi honen antzeko esanahia duen U-k aipatu Oih-en bategen.
313. *Garaga[r]rylean nesquea ezarc alborean* «En julio echa la moça del lado».
«Concuerta con la primera parte del proverbio catalán: *En juliol ni doña ni caracol* «El catalán. En julio ni muger ni caracol (HN fol. 128v)» (U). Berak aitortzen duenez aldaera txikiekin beste zenbait hizkuntzatan.
324. *Amucozco buztana dauenac suen bildur* «Quien tiene cola de estopa al fuego teme».
«Según los catalanes: *Qui coa te de palla, por te al foc*. «Quien la halda tiene de paja, temor tiene al fuego» (HN fol. 400v)» (U). Ohar bekio HN-ren itzulpenari (*coa / halda*); RS-ek katalan testuari HN-ren itzulpenari baino kasu gehiago egin ziola pentsatu beharko genuke U-ren hipotesian. Bestalde cf. RS 202. *Lastozco buztana dauenac açera beguira* «Quien tiene rabo de paja aziatrás mira» eta, batez ere, EY 2165 *Buztana lastozkoa duena suaren bildur* (G-errezil).

e) gailgoz

385. *Arrien ganean jarri dina ypiridian atera day mina* «Quien se sentare sobre piedra en el culo sacará dolor».
«*Quen se posa na pedra, no cu leua a mancela*. «El gallego,

quien se posa en la piedra, en el culo saca la manzilla" (HN fol. 402v)» (U).

f) asturiarra

390. *Edo guizona guizon edo lasta çacu* «O el hombre hombre o costal de paja».

«*Marido en el lecho, siquiera de folecho*. "El asturiano llama folecho el helecho" (IIN fol. 308)» (U).

Kasu gehienetan (20 30etatik) Urquijoren argudio itxuraz ongi hautatu honck bere hipotesi orokorra are ahulago bilakatzen du, haren gailurtzat aurkeztua datu eskasian —bere garaian gaztelerazko asko zen ezezagun oraindik— eta halabeharrea oinarritzen dela erakusten baitu: 241, 256, 395, 414 italierazkoetan; 60, 130, 158, 207, 237, 249, 469, 513 frantsezkoetan; 265, 277, 294, 357, 374 portugeseetan; 274, 313, 324 katalanetan. Litekeena da euskarazko eta gaztelerazko erretrau gehiago ikusi ahala hondarrak ere bestela azalduaz joatea.

Goian eman den Urquijoren aipuan garbiro azaltzen den aldetik § 2.eko (e), (f), (g) eta (i) sailietakoak dira, noski, bere helburuetarako erabil zitzakeenak. Alabaina, usu darabiltza (h) azpian bil daitezkeenak ere:

16. *Betico ytoquinac arria çulatu ta aldi luçeac guztia aztu* «Gotera continua piedra orada».

«En su primera parte bien pudiera ser este refrán traducción del de HN (fol. 74) *Contina gotera, horada la piedra* que también reviste otras formas: *Tantas vezes da la gotera en la piedra, que haze mella* (HN fol. 441v) y *La gotera cava la piedra*» (U) baina aspalditik fr., gazt. eta lat.ez.

19. *Cantari guextoac oñon* «El mal cantor porfía».

HN-en aurkitzen du U-k, baina baita lehenago, *Col. de Refranes del s. xv* eta Mendozarengan ere; ez da, bada, zer suposatu HN-engandik hartua denik.

47. *Vrdeloyac çitaldu* «El puerco ençenegado ensucia».

U-ren ustez ezin uka omen daiteke HN-rekin duen erlazioa, baina hark «el que» dakar «el cerdo» behar lukeen tokian; *Col. de Refranes del xv-n* *Un puerco lodado quiere lodar a otro* agertzen da eta BN-n ere antzekoa bildu zuen Azkuck: *Urde mainhatuak laguna nahi*.

366. *Biaotan çeguic lo ynsaur petan* «En la siesta no hagas dormida debaxo de nogales».

«El refrán castellano correspondiente es *So la sombra del nogal, no te põgas a recostar...* (HN fol. 437v)» dio U-k baina, orobat berak «es más literal la variante que trae Correas (p. 114) *En la siesta, no hagas dormida debajo de noguera*» aitortzen.

(g) sailekoak gelditzen zaizkigu miatzeko eta hauek dira askorekin gehienak RS-ekin parekatuen artean. Hauetan ere Urquijoren ondorioa onartzeko ditugun oztopoak ez dira gutxi, ordea.

3.3. Usu antzekotasuna soilik *ad sensum* ematen da, ez hitzez-hitzeko edo, gutxienez, egiturazko egokitasuna; hori gertatzen da, esate baterako, honako hauetan:

1. *Adi adi ce Jaungoycoa dagoc adi* «Mira con cuydado que el Señor de lo alto te está mirádo».
U-k errefrauaren iturri zuzenik ezin aurki (Fernán Caballero-ren kantu bat du hurbilen) eta «no dudo que el mismo pensamiento se hallará en nuestros místicos» diosku.
7. *Bioça ta zençuna gnduan dira bearrago ysquilluac baño* «Coración y entendimiento en la guerra son más necesarias que las armas»
«Cf. HN fol. 29 *Animo vence en guerra que no arma buena.*» (U).
22. *Çaarrago ycascurago* «Quâto más viejo, más desseoso de saber».
Cf. HN fol. 141 *Está se la vieja muriendo y está deprendiendo* («el más parecido» U-ren ustez).
73. *Ceguc ecer Hendorea ençun artean bestea* «Noagas nada alcalde hasta oyr al otro».
Hau da U-ren iruzkina: «Quiere, probablemente, decir este proverbio que un juez no debe sentenciar sin oír a las dos partes de un litigio. En tal caso pueden citarse como equivalentes: *Non fer iudicium sin non sunt ambo locuti; qui n'entend qu'une cloche n'entend rien; il bon giudice deve hauer due orecchie uguali; il faut garder une oreille pour l'accusé. El juez no juzgue hasta que no siente todos los dos cabos*, dicen los judíos españoles (*Revue Hispanique*, nov. 1895, p.323, n° 360)».
209. *Sar dina gueben lecuan bere caltean* «El que entrare en lugar vedado en su daño».
«No entres en huerto ageno, que te dirá mal su dueño (HN fol. 338v)» da U-ren iruzkina; alabaina aldaerak garrantzitsuak dira.
412. *Ebili pozean ta biortu usean* «Andar en regozijo y boluer vazío».
«Me recuerda el castellano: *Mêsagero frío tarda mucho y buelue vazío* (HN fol. 312)... Más se acerca todavía al refrán castellano el 642 de Oihenart...» (U).

3.4. Urquijok berak zenbaitetan ohartu bezala, RS-eko erdal testua da cuskarazkoaren itzulpen, eta ez alderantziz:

8. *Beyen erroa jachiago luceago* «La teta de la vaca ordeñada más larga».
Cf. IIN 280 *La vaca quanto más se ordeña, más larga tiene la teta*.
11. *Barazea ta vsategui aueras garri* «Huerta y palomar aparco para enriquecer».
Cf. HN 163 *Huerta con palomar, parayso terrenal*. U-ren ustez *aberasgarri* darabil HN-ren *paraíso terrenal*-ek euskal ordainik ez izaki.
79. *Triscan badabil asoa aus asco eriguidaroa* «Dançando si anda la vieja mucho poluo leuantar suele».
Cf. (U) HN fol. 457 *Vieja que bayla, mucho poluo leuanta*.
99. *Daminda sabela vetez vetez, nays vasez nays sasez* «Ponga el vientre de lleno en lleno, si quiera de orujo o de vasura».
Cf. (U) IIN 88v. *De paja o de beno, mi vientre lleno*.
170. *Motel oroc yznay* «Todos tartamudos quierē hablar».
Gehi bedi Isastiren aldaera: *Motel oro beti iz nai* «el tartamudo amigo de hablar».
330. *Done Meterij Celedon porru ereyaro on* «Por sant Meterio y Celedón buena sazón de sembrar porrina».
«Es de suponer exista en castellano, pues son muchos los refranes similares de dicha lengua; pero hasta ahora no lo he encontrado en los refraneros» (U). Nik ere ez dut aurkitu *RGIE*-n; nolahi ere, ohartzekoa da U-k ez dioela ezer euskarazkoaren puntuaz.

Gertakari hauek ez dira erraz azaltzen Urquijoren teoriaren barnean, RS-en erdal itzulpena egin zuena erdaratik euskarazkoak itzuli zituen bera ez zela esanaz ez bada, inoiz hark egin bezala. Suposaketa honek, ordea, bere teoria askozaz garestiago bilakatzen du eta ez dakit balioko lukeen azaltzeko gaztelera batzutan HN-ena baino zaharragoa izatea.

3.5. Batzutan bi testuen arteko ezberdintasuna hain doa urruti non ezin ukatuzkoa den erdal zatian ez dela euskarazkoa eman, eta bai, ostera, hura gaizki ulertu dela. Emango dirudan bietarik Mitxelenak atera zuen aspaldi lehena (cf. «Preámbulo» Urquijoren edizioari; orain *SHLV* 790) bigarrena ez dakit inork aipatu duen, nabarmenki gaizki itzulia izan arren:

208. *Odol bearbaguea agirtucoda eguia eurea* «Sangre sin ser necessaria descubrir se ha la tu verdad».
Zuzena *bearbaguea* «inocente» da, Garibaik «Milia Lasturkoren eresia»n eman bezala; ikus *TAV*, 76.
166. *Hurdinetan assiazquero prestuesta seyzaroa, ynoc ce bez aurqui guero ce aldia eldudoa* «Después de comenzado a en-canecer no es de prouecho el niñcar, nayde diga luego después que el tiempo suele llegar».

Zuzen «...nayde encuentre luego que...» litzateke, non *aurqui bez* = *aurkitu*-ren erroa + bestetan ere *RS*-en agertzen den **ezan*-en hirugarren pertsonako forma sinkopatua: cf. 165, 363, 454. Ohar bedi «luego después» ezinezko zela 16. mendeko gazteleraz: «berehala» zen lehena eta horrela gordetzen dute gaztelar askok.³

3.6. Halaber, zergatik dira beren ustezko orijinala baino luzeago edo laburrago *RS*-ek *HN*-engandik hartuak? Hori da gertatzen dena, esate baterako, lehendabiziko 100en artean ondoko hauekin:

3. *Aberassoc jaya daude, chiro gajooc veti neque, auçooc vere yguy daude veti dabilena esque* «Los ricos tienen fiesta y los pobres cuytados siempre trabajo, los vezinos también aborrecen siempre al que anda pidiendo».
Cf. (U) *HN* fol. 40 *Assaz bien bayla, al que la fortuna haze el son.*
5. *Arri ebil oquiac oroldioric ez, erle vçatnac abaaric ez* «No tiene moho la piedra mouediza ni haze panal la aueja espåtadiza».
Cf. (U) *HN* fol. 364 *Piedra mouediza, nunca moho la cubija.*
6. *Basoa ta yuaya auço, au ez daben esea gaso* «Monte y río vezino, casa que esto no tiene peruersa».
Cf. (U) *HN* fol. 316 *Monte y río, de me lo Dios por vezino.*
9. *Açerrian lutra garraz, hoña ybinieguic baraz* «En patria estraña la tierra es agra, el pie pondrásle espaciosamente».
Cf. (U) *HN* fol. 275 *La tierra agra quema.*
14. *Eguia laz eta labio* «La verdad áspera y rabricorta».
Cf. (U) *HN* fol. 286 *La verdad, aunque amarga, se traga eta RS 518 Eguia da laz ta garraz ta mergaz* «La verdad es áspera y agra y desabrida».
16. *Betico ytoguinaç arria çulatu ta aldi luçeac guztia aztu* «Gotera continua piedra orada y el tiempo largo todo lo oluida».
Cf. (U) *HN* fol. 74 *Continua gotera horada la piedra.*
27. *Açeriac buztana jauso eçin ta vay gabia, andidanarren yndarra nagusi jaquiteria* «El raposo la cola no puede sostener y sí el mazo, por ser en sí grande la fuerça mayor es la sabiduría».
Cf. (U) *HN* fol. 297v *Lo que fuerça no puede, ingenio lo vee.*
36. *Çeeyqueç maurtuti hoaneâ ederr eztanic calean* «No hagas quando fueres por el desierto lo que no fuere hermoso en la calle».

³ Ikus 331. erreferuari edizioan egin oharra beste itzulpen huts baterako.

Cf. (U) HN fol. 387v *Quando fueres por el yermo tē el culo quedo; porque quādo fueres por lo poblado, tēgas culo bien bezado* edo *Quando fueres por despoblado, no hagas desguisado; porque quando fueres por lo poblado, yr te has a lo bezado.*

40. *Nayago dot to bat çe amau emon deyat* «Más quiero toma vno que doze te daré».

Cf. (U) HN fol. 90 (eta *Col. de Refr. del s. 15, nº 107*) *De faré, faré nunca me pagué, más vale un toma que dos te daré.*

54. *Iaube bat daude asco baraçeac eta emazteac çe gueyago leuquee gasso* «A la güerta y la casada vn dueño tienen arto que más tendrían malo».

Cf. (U) HN fol. 271 *La muger y el huerto, no quiere más de un dueño.*

75. *Oparinac nenguiã bearguin ta alperquericac auzquin* «La necesidad me hizo obrero y la vagamundez pleytista».

U-rentzat lehendabiziko zatiak HN (fol. 339) *No hay mejor maestra que necesidad y pobreza* adierazten du, baina IIN-en errefrau hau hertsikiago itzulirik dakusa RS 140.ean: *Oparayna jaquindun* «La necesidad sabia enseñadora».

87. *Oñac leorr, haon eze, sendari doque* «Los pies secos y la boca húmeda, tendrás gallardía».

U-rentzat errefrau honetan litzateke garbienik RS-en egileak HN hartu zuela eredutzat. Frogatzat du HN fol. 290 *Les piedz sechz, la bouche fresche* «[El francés] los pies secos, la boca húmeda» eta horren iruzkintzat dakarren «Que ha de ser esto así los bien complexionados», ideia hau adieraziko bailuke euskal errefrauaren bigarren zatiak.

Hau azaltzeko, jakina, Urquijok, aurreko puntuan eskatu garestitzeaz gainera, RS-en biltzaileak orijinalekoak moldatu ere egitu zituela onartu beharko luke, orobat.

3.7. Antzeko arazoa sortzen da RS-eko errefrauak aldaerak dituztenean beren HN-eko ustezko kideen aurrean; hori agitzen da —aurretiaz beste sailetan aipatuak kontuan izan gabe— ondoko hauckin lehen ehunen artean:

25. *Arloteari emayoc ar[r]auça, escatuco dic zoça* «Al mendigo dale el hueuo, pedir te ha el palillo escarbador».

Cf. HN fol. 20 *Al Indio dale un hueuo, y pedir os ha toçuelo*, orobat *Al villano, dad le el pie, tomará la mano* eta *Al ruyn dalde vn palmo / y tomará q.tro*, guztiak U-k bere edizioan aipatuak, lehendabizikoarekiko cuskarazkoaren ahaidetasuna ukazina dela erantsiaz.

41. *Nequearen ostean poça* «Después del trabajo regozijo».

Cf. (U) HN fol. 450 *Tras el trabajo viene el dinero y el descanso.*

47. *Vrdeloyac citaldū* «El puerco ençenegado ensuzia».
Cf. (U) HN fol. 110v *El q. está en el lodo, querria meter a otro.*
52. *Vnayoc arri citean, gastaec aguir citean* «Los pastores riñieron, los quesos parecieron».
Cf. HN fol. 360v *Pelean los ladrones y descúbrense las poridades.* Gogora, bestalde, U-k berak aitortu legez, Gar., Isasti, Zalgize, Oih. eta besterengan agertzeaz landa, oraindik zenbait lurraldetan (Baztan) gorde dela.
84. *Ygazco asto yllac aurten lur/rjuna* «El asno muerto de antaño, vaporea ogaño».
Cf. HN fol. 30 *Antaño murió el mulo, y ogaño le hiede el culo,* U-rentzat euskarazkoa «a todas luces, versión del castellano» delarik.
93. *Cematuoc gueyago orzituac baño* «Más los amenazados que los enterrados».
U-rentzat —«salvo variante “heridos” por “enterrados”— HN fol. 302 *Más son los amenazados q. los heridos*—en berdina. Ez du, halere, iruzkinik erantzen aldaera horren zergatiuz.
99. *Daminda sabela vetez vetez, nayz vasez nayz sasez* «Ponga el vientre de lleno en lleno, si quiera de orujo, o de vasura».
Aldaera txikiakin gaztelarazko beste hau dela diosku U-k: HN fol. 88v *De paja o de heno, mi vientre lleno.* «Otros dicen —diosku HN-ek— *El vientre lleno, si quiera de heno.*»

3.8. Bada beste arrazoi bat ez RS-en erdarazko itzulpenari baizik eta HN-engandik Urquijok suposatu euskaratzeari dagokiona. Mia bitez hurrengo formok:

<i>aja</i>	/ <i>ajate</i>
<i>ala, alakoa</i>	/ <i>alan, alangoa</i>
<i>zaar, zaartza</i>	/ <i>zartegia, zartzaro</i>
<i>ama</i>	/ <i>amea</i>
<i>arerio</i>	/ <i>etsai</i>
<i>tilista</i>	/ <i>dilista</i>
<i>duzti</i>	/ <i>guzti</i>
<i>emallea</i>	/ <i>emayllea</i>
<i>berama</i> ^{3b}	/ <i>eroan</i>
<i>askatu izan</i>	/ <i>askatu edun</i>
<i>ex-gui</i>	/ <i>exe-qui</i>
<i>gazta</i>	/ <i>gastae, gaztae</i>
<i>gaxto(to)</i>	/ <i>gexto(to)</i>
<i>zi</i>	/ <i>ziri</i>
<i>ibini</i>	/ <i>ifini / imini</i>

^{3b} Ikus edizioko oharra Azkuek B-tik landakotzat joez eta haien garrantziaz RS-en ekoizpenari dagokionez.

<i>iskilla</i>	/ <i>iskillos</i>
<i>laar</i>	/ <i>lar</i>
<i>aretx</i> «bellota»	/ <i>aretx</i> «roble»
<i>lako</i>	/ <i>laso</i>
<i>barri</i>	/ <i>berri</i>
<i>lotsabaga</i>	/ <i>lotsaga</i>
<i>nola</i>	/ <i>zelan(go)</i>
<i>oasun</i>	/ <i>ondasun / ogasun</i>
<i>ollar</i>	/ <i>ollaar</i>
<i>oparaina</i>	/ <i>oparina / opana</i>
<i>ulervetan</i>	/ <i>ulertzen</i>
<i>urritin</i>	/ <i>urritun</i>

BIGARREN TAULA

Aurretiaz albo batera utzirik oraingoan ezaugarrien zabalera eta historia beharrezko den zainnahi azterketa, sines ote daiteke Urquijok suposatzen duen ustezko euskal itzultzailearen euskarari horrelako polimorfismorik zenik? Ez ote forma ezberdintasun hori errefracuen etorki ezberdintasunari berari zor zaiona? (Ikus gehiago honetaz 4. eta 5. kapituluetan).

Ene ustez, orain arte aurkeztu ditudan datuek ez dute batera laguntzen Urquijoren teoria eta bai hartaz zalantza handiak sortzen. Badira haboro ere.

3.9. Urquijok ez bide zuen Larramendiren lekukotasuna —alde batera zein bestera— kontuan hartu: «contiene refranes del Bascuence, traducidos en castellano demasiadamente a la letra». Izan ere, titulua bera («Comunes en bascuence, declarados en romance») eta zenbakiak —jarriko ote ziratekeen erdaratik itzuliak baziren eta ez, Larramendik espreski oihartu bezala— euskaratik erdarara eta hitzez hitz gauera?— kontuan hartuaz errazago egiten zait pentsatzea RS-en iturri nagusia ez dela HN, ez eta, seguruenik idatzizko eta gaztelarazko besterik ere.⁴

3.10. Errefrauek herrikoiak bide ziren, gehienak eta gehienez bederen, garai hartan eta aspalditik izan ere —aztertzaile orok markatu legez— beren hizkuntza orduko zaharkituak salatu bezala, zenbait geroago ere ezagun eta herrikoiki diren edo izan direlarik. Hara, esaterako, diodanaren adibide zenbait *Euskalerraren Yakintza*-n Azkuek bildutako kideetan. Segur naiz oraindik egiteke den euskal errefracuen corpus zabalago batek Urquijorentzat arrotz eta, zehatzago, usu HN-rengandik mailebatu anitz gehiago «euskaldunduko» lukeela:

⁴ Ikus Lakarra 1994b-n Urteren gramatikako antzeko usadioa.

16. *Betico ytoquinac arria çulatu* «Gotera continua piedra orada».
Cf. EY 2139 *Betiko itoginak arriari ziloa* (B-mo, Otx. esk.). U-rentzat bere lehen zatian HN fol. 74 *Continua gotera horada la piedra*-ren (badira aldaera gehiago) itzulpena izan bide daiteke. Ez zuen ezagutzen, aldiz, egungo egunean euskaldunen ahotan erabiltzen zenik.
42. *Mutil honac buruan zauri gaxtoac bernazaquian* «El bué moço la herida en la cabeça y el malo en la pantorrilla».
Cf. EY 265bis *Mutil onak buruan zauria* (B, Otx.esk.). Ez zuen uste U-k erretrau hau HN-ren baten itzulpena izan zitekeenik; ezagutzen zuen Gar-ren bilduma bateko agerraldia, ez ostera, geroztikorik.
52. *Vnayoc arri citean, gastaec aguir citean* «Los pastores riñieron, los quesos parecieron» (= RS 386).
Cf. EY 138 *Artzainak samurtu direnean gasnak ager*. Ia hitz berdinekin aldaera anitz entzuten dela gatzigatzen du bertan Azkuek. Ez dio oraingoan ere U-k HN-rengandik hartua denik —harengan kiderik bilatu arren: fol. 360v *Pelean los ladrones y descubré se los hurtos* eta kideak, seguruenik berak ikusi bezala, aldaera eta agerraldi gehien duten euskal erretrauetarik delako, ia ia bilduma guztietan eta lurralde ezberdinetan ematen delarik.
64. *Luqui cume azeri* «El hijo del raposo zorro».
Cf. EY 528 *Lukikumea luki eta azerikumea azeri* (AN-b) eta *Luki-semea luki* (B-derio) aldaerekin. Gazteleraizko, baina ez HN-ko baizik eta *Col. de Refr. del s. 15-eko El lobo y la gulpeja son de una conceja*-ren baliokidetzat zuen U-k ez zekarren euskal aldaera edo geroztiko agerraldirik.
116. *Astoagaz adi quirolan ta deyc buztanaz biçarrean* «Regozitate con el asno, darte ha en la barba con el rabo».
Cf. EY 1976 *Astoak yolas bat, ta bera ostikadea* (B-elantxobc). U-rentzat «es el castellano (HN fol. 55) *Burla os cõ el asno, dar os ha en la barba con el rabo*. Ez dakar inongo beste aldaera edo kiderik.
124. *Asco badoc, asco bearcodoc* «Si tines mucho, mucho aurás menester».
Cf. EY 1970 *Asko baduk, asko beharko duk* (AN-b, I., Gar. eta Darthayet-en lekukotasunekin). Honelako erretrau anitz dela (frantsesezko bat aipatzen du) gogoratu arren ez dio U-k erdal etorkirik egokitzen, beharbada Gar-ren bilduma batean duen agerraldiagatik.
170. *Motel oroc yznay* «Todos tartamudos quierê hablar».
Cf. *ad sensum* eta egituragatik EY 2557 *Itsuaik ikusgura, errenak ibilgura, gorriak entzungura* (B-I). Isastik ia era berean dakarrela eta lat. eta fr.ezko baliokideak ditueta gatzigatzen du soilik U-k.

202. *Lastozco buztana daunenac açera beguira* «Quien tiene rabo de paja aziatrás mira».
Cf. EY 2165 *Buztana lastozkoa duena suaren bildur* (G-errezil). Euskaraz hiru aldaera (Isasti, Zalgize, Oih.) dituela markatu ondoren beste hizkuntza batzuetakoak aipatzen ditu U-k, baina euskal lekukotasun modernorik eman gabe.
281. *Ator[r]jen baxen vrrago narrua* «El cuero más cerca que la camisa».
Cf. EY 1981 *Atorra urren, larrua urrenago* (BN-am, beste batzuek *Atorra hurbil, larrua hurbilago* esaten dutela gehituaz). Hizkuntza anitzetan ematen dela esan arren U-k, bere datuek —euskarazko aldaera aski ematen du— ez gaituzte behartzen erdaretan bilatzen euskal errefrau honen etorkia.
291. *Eguia ergarria* «La verdad causa riña».
Cf. EY 2221 *Egia askoren erregarria* (B-garai-izp.). U-ren-tzat HN fol. 456 *Verité engendre hayne*-ren imitazioa da, nahiz eta berak aipatzen duen *Peru Abarka*-ko 55. errefraua, *Eguia, askoren erregarria*.
294. *Iaygui cidi naguia erracizan vria* «Leuantóse el perezoso y quemó la villa».
Cf. EY 2662 *Nagiak erre ei eban erria* (B-m eta B-i-ko Uriarteren aldaera). U-k Gar-ren bi bildumetako, Oih.eneko eta Azkuek Markinan aurkitutako aldaerak dakartza; horien aldamenean «todos ellos corresponden al portugués» (?) badio ere, HN fol. 277 *Lewanto se o pegriçoso e meteo fogo a o palleyro* «Leuantó se el perezoso y pegó fuego al pajar» gogoratuaz.
305. *Ydiac oñon bidean gurdiac*, «è lugar de gruñir los gucyes el carro».
Cf. EY 498 *Idiak oñon bearrean burdiak oñoten* (B-izp.: Uriarte). U-k nahiz Isasti, Oih. eta Larramendi nahiz HN-ren agerraldi eta aldaerak dakartza.
354. *Ardi chipia veti bildos* «Oveja chiquita siempre cordera».
Cf. EY 336 *Ardi txikia beti bildos* (B, G, L eta BN-eko alde-ekin). Orobat EY 406 *Bei txikarra beti bigantza* (B, Otx. esk.) eta Errezil eta Baztango aldaerak. U-k ezagutzen zuen Gar-ren aldaera eta baita euskarazko moderno, Azkuek bildu batzuk, ere. Halaz guztiz, zenbait erdarazko ematen dizkigu, tartean HN-rena delarik.
387. *Albia deunga dustien abia* «Albia, nido de todos los malos».
Cf. EY 10. or. *Mungia / Plentzia / lapur guztien abia*. U-k bere iruzkinean beste zenbait herriri dagozkion aldaerak emateaz at, Albiari errefrau hau ezartzearen arrazoiak bilatzen ere saiatzen da Guiard historialariaren bitartez. Ikus 4. kap. § 2.4.

397. *Chacur andiac eusi andia* «El gran perro gran ladrido».
Cf. EY 625 *Txakur andiak zaunka andia* (B-lek.). U-k gaztelera z soilik Correasen 11 *A gran perro, gran güeso* eriden zuela aitortzen zuen.
428. *Ciria da guextoa zur berereangoa* «Mala clauija es la del mismo madero».
Cf. EY 2334 *Etzegok nor beren egurrekoa baiño ziri txarragorik* (G-orio). HN fol. 301 *Mala clauija es la del mismo madero* eta 337v *No hay tal cuña como la del mismo palo* dakartza U-k etorkitzat, bigarrena euskaraz ere badela (Zal-gize 121 *çur bereti ciria*) erantsiaz.

3.11. Irakurlea gogoratuko bideenez, lehen kapituluan (§ 4.3. eta ondorengoak) Urquijorenez oso bestelako ondorioak jalgitzen ziren ustezko iturria (Garibairen B) eta hartzailea (haren A) ordena honetan eta ez berak emandakoan erkatzetik. Oraingo honetan ere Hernán Núñez-en bilduman RS-ekoek dituzten ustezko kideen arabera erkatuaz ondorio aski interesgarrietara irits gintzkeela deritzot:

HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS
40 (it.)	3	110	47	88	99	90	147
327	4	87	51	422	101	139	148
364	5	271	54	136	107	2	152
316	6	f.g.	57	282	110	f.g.	153
29	7	5	60	282	111	8	155
280	8	?—	61	165	112	438 (fr.)	158
275	9	283	63	278	113	328	159
163	11	276	65	55	116	80	174
74	16	412	66	59	117	89	176
150	17	342	69	1	119	f.g.	178
? 61	18	127	70	83	120	337	181
? 55	19	59	77	2	121	435	183
? 141	22	35	78	112	122	337	184
355	24	457	79	90	125	? 294	186
20	25	154	81	427	126	353	190
? 45	26	30	84	272	128	387	191
303	29	?—	86	359	130	388	192
357	31	290	87	11	131	125	193
435	33	10	89	134	134	127	194
? 387	36	302	93	282	135	279	195
15	37	277	94	77	136	274	196
90	40	413	95	457	137	115	199
? 450	41	113	98	303	138	19	207

REFRAÑES Y SENTENCIAS ETA HERNAN NUÑEZEN BILDUMA

HN	RS	IIN	RS	HN	RS	HN	RS
? 338	209	137	266	115	355	? 412	448
282	210	457	267	283	356	425	449
1	211	343	271	? 464	358	? 157	451
54	213	361	272	437	366	? 36	454
341	215	282	274	127	367	? 165	458
341	216	52	276	133	368	60	461
341	217	59	277	? 408	371	? 398	462
342	218	157	278	153	372	? 21	466
342	219	60	288	91	373	279	467
339	220	60	289	279	376	? 295	471
339	221	456	291	23	378	301	473
344	222	115	292	68	381	? 6	478
353	223	155	296	63	382	? 64	480
368	224	278	297	137	384	87	485
339	225	279	298	402	385	283	486
303	226	125	299	? 308	390	? 317	487
304	227	130	304	112	392	115	488
334	228	150	308	90	393	348	491
334	229	128	313	3	394	459	495
334	231	? 275	317	282	395	159	499
339	232	430	318	? 320	398	447	500
135	234	157	319	115	399	335	501
141	236	305	320	154	407	337	502
281	237	360	321	? 282	414	337	503
293	238	305	322	? 113	415	399	504
21	239	136	323	293	420	273	508
417	242	400	324	458	425	? 292	509
413	243	413	325	153	426	52 (fr.)	511
358	246	413	326	301	427	445	513
358	247	411	327	301	428	? 269	514
403	249	459	335	309	430	25	521
64	253	15	341	302	431	282	527
348	256	1	342	? 301	432	292	529
345	257	423	343	116	436	293	530
405	258	355	350	418	437	? 156	531
441	261	400	351	? 417	439	356	537
? 39	262	115	352	? 284	441	121	538
144	265	427	353	? 358	445		

HIRUGARREN TAULA

4. Metodo berri bat RS eta HN-ren arteko erlazioen azterketarako

Goiko taulak gainerik ikusirik ere nabarmena denez, RS-eko biltzaile / itzultzaileak ez du HN-eko ordena errespetatu berea ezartzerakoan. Hori, berez, ez da esanguratsua euskal ordainak —ordena alfabetikoan emanik— oso bestela amaitu behar baitzuten. Darmstadt-ekoaren diren erretrauen hurrenkerari so egiten badiogu, ordea, betengizarrerik ez dugu eriditeen: egia da lehendabiziko orrialdeko erretrauak oro A-z hasten direla eta O-z 64., azken orrialde ezaguneko, ia guztiak;^{4b} bigarren orrialdean, bederatziren artean nagusi dira B-z hasten direnak nahiz eta A- bat eta beste E- bat izan, eta B- eta C- dira, hurrenez hurren, hirugarrenean. Alabaina, A- da nagusi berriz (D- batekin) laugarrenean, B- bat eta C-ren gehiengoa 5.ean, eta —larriago dena— N- bi, bi M-, L- bi, bi V- eta F- bakarria ondoko 6.ean. Hortik aurrera, orrialde batzuetan letra honen edo horren gehiengoa izan arren, jauziak dira aitzin-gibel, bai orrialde berean, bai biren artean ere. Ni neu, bederen, ez naiz gai 64 orrialdeentzat balioko lukeen lege hertsia ez zabalik eriditeko.⁵

Gauzak honela, Garibairen A eta B bildumez argudiatu bidetik, ez zen erabateko arrazoirik HN-ko hurrenkerari jarrai ez zekion RS-eko ustezko itzultzailea (edota azken moldatzailea), erabat ez izaki noizean behin bederen.

4.1. Har ditzagun orain HN eta RS-en arteko Urquijoren ustezko egokitasunak baina HN-ren ordenaren arabera; beltzez ematen dirut bietan, ez bakarrik batean, hurbilean ematen diren bikote eta segida luzeagoak:

	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS
f.g.	57		1	342	10	89	? 21	466
f.g.	153		2	121	11	131	23	378
f.g.	178		2	152	15	37	25	521
?—	61		3	394	15	341	29	7
?—	86		5	60	19	207	30	84
1	119		? 6	478	20	25	35	78
1	211		8	155	21	239	? 36	454

^{4b} Salbuespena 532. *Saynac...* dugu; hemen ere alfabetizazioa ez da bigarren letra iristen 531. *Oasun...*, 533. *Oroc...*, 534. *Otorde...*, 535. *Oñac...*, 536. *Hordia gamic...*, 537 *Ogni...*, 538. *Oso...* eta 539. *Ogni...*-ren aurrean.

⁵ Cf. «En realidad, aquí [18. orrialdeaz ari da] y en otros lugares se saca la impresión de que los refranes iban parcialmente ordenados por orden alfabético. Así en esta página, hay 6 que empiezan por H- seguidos de uno (152) que empieza por Y-, *Ydiçarrari*, lo mismo que el 154 (*Yçecoa*), con el 153 (*Hon huaric*) intercalado entre ambos, como si fuera la reparación de un olvido en que se acaba de caer. La cuenta terminaría y volvería a empezar, lo mismo que en los *Proverbs* de Oihenart, sólo que más a menudo y con tiradas más cortas, lo que significaría en último término un original peor preparado antes de su impresión» (Mitxelena 1978 [SHLV]: 416-417).

REFRANES Y SENTENCIAS ETA HERNAN NUÑEZEN BILDUMA

HN	RS	HN	RS	HIN	RS	HN	RS
? 39	262	115	355	271	54	302	93
40	3	115	399	272	128	302	431
? 45	26	115	488	273	508	303	29
52	276	116	436	274	196	303	138
52	511	121	538	275	9	303	226
54	213	125	193	? 275	317	304	227
? 55	19	125	299	276	65	305	320
55	116	127	70	277	94	305	322
59	77	127	194	278	113	? 308	390
59	117	? 127	367	278	297	309	430
59	277	128	313	279	195	316	6
60	288	130	304	279	298	? 317	487
60	289	? 133	368	279	376	? 320	398
60	461	134	134	279	467	327	4
? 61	18	135	234	280	8	328	159
63	382	136	107	281	237	334	228
64	253	136	323	282	110	334	229
? 64	480	136	528	282	111	334	231
68	381	137	266	282	135	335	501
74	16	137	384	282	210	337	181
77	136	139	148	282	274	337	184
? 80	174	? 141	22	282	395	337	502
83	120	141	236	? 282	414	337	503
87	51	144	265	282	527	? 338	209
87	485	150	17	283	63	339	220
88	99	150	308	283	356	339	221
? 89	176	153	372	283	486	339	225
90	40	153	426	? 284	441	339	232
90	125	154	81	290	87	341	215
90	147	154	407	? 292	509	341	216
90	393	155	296	292	529	341	217
91	373	? 156	531	293	238	342	69
110	47	157	278	293	420	342	218
112	122	157	319	293	530	342	219
112	392	? 157	451	? 294	186	343	271
113	98	159	499	? 295	471	344	222
? 113	415	163	11	301	473	345	257
115	199	165	112	301	427	348	256
115	292	? 165	458	301	428	348	491
115	352	? 269	514	? 301	432	353	190

HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS			
	353	223	387	191	413	243	437	366		
?	355	24	388	192	413	325	438	158		
	355	350	?	398	462	413	326	441	261	
	356	537		399	504	417	242	445	513	
	357	31		400	324	?	417	439	447	500
	358	246		400	351	418	437	?	450	41
	358	247		402	385	422	101		456	291
?	358	445		403	249	423	343		457	79
	359	130		405	258	425	449		457	137
	360	321	?	408	371	427	126		457	267
	361	272		411	327	427	353		458	425
	364	5		412	66	430	318		459	335
	368	224	?	412	448	435	33		459	495
?	387	36		413	95	435	183	?	464	358

LAUGARREN TAULA

4.2. Bikote eta segida luzeagoez

Ikusi berri dugun taulan ez dira asko euskal ordainetan hurrenkera mantendu duten bikote edo hirukoteak: HN 282-282 / RS 110-111, HN 387-388 / RS 191-192, IIN 125-127 / RS 193-194, IIN 303-304 / RS 226-227, IIN 358-358 / RS 246-247, HN 60-60 / RS 288-289, HN 278-279 / RS 297-298, HN 292-293 / RS 529-530 bikoteetan eta HN 334-334-334 / RS 228-229-231, HN 413-413-[411] / RS 325-326-327 agian, hirukoteetan.

Gogoan badugu HN-en orriak (ez orrialdeak eta gutxiago erretrau zenbakiak) eta RS-eko erretrauak erkatzen ditugula, nabarmena da erraztasun haboro dela HN-en partetik eta soilik oso baldintza hertsietan onar genezakeela bikote zein hirukote hurrenkera hutsa RS-en HN-ekiko zorraren erabateko lekukotzat; ez behintzat HN 80-89 / RS 174-176, HN 52-59 / RS 276-277, HN 127-133 / RS 367-368, HN 303-357-435 / RS 29-31-33, HN 144-137 / RS 265-266, HN 348-345 / RS 256-257, HN 68-63 / RS 381-382, HN 279-273 / RS 195-196, IIN 280-275 / RS 8-9, HN 417-413 / RS 242-243 bezalako kasuetan. Zalantzak ditut HN 55-59 / RS 116-117, HN 1-83-2 / RS 119-120-121 eta HN 337-435-337 / RS 182-183-184ren aurrean ere: azken bietan, «itzultzailea», ordenaz kanpokoak tartekatuta ondoren, begi aurrean zeukanera bihurtu ote zen? Hala egin bide zuen.

Goian eman bikote eta hirukoteetarik HN-en orri berean direnek ematen didate segurantzarik handiena, IIN 60-60 / RS 288-289, HN 282-282 / RS 110-111, HN 358-358 / RS 246-247, HN 278-279 / RS 247-248, bikoteetan eta HN 334-334-334-[339] / RS 228-229-231-[232] hirukoteetan, nahiz eta jarraiko orrialdeetan direnak ere kontuan hartzekoak izan:

288. *Hosqui osoa nayz etena escuan baño oñean obea* «Çapato roto o sano más vale en el pie que en la mano».
289. *Hule luzea ta cêçun chaburra* «Cabello largo y seso corto». «Lo encuentro al pie de la letra en HN (fol. 60): *Çapato roto o sano, más vale en el pie que en la mano*» eta «El que parece haber servido de modelo al 289 es el castellano: *Cabello luen-go y corto el seso* (HN fol. 60v)» U-k dioskunez.
193. *Semea etena ta assea, alabea jancia ta gossea* «El hijo hartó y rompido, la hija hambrienta y vestida».
194. *Vler ezac lenago ta yz eguic gueroengo* «Entiende primero, y habla postrero». «Es literalmente el de HN (fol. 125v) *El hijo hartó y rompido, la hija hambrienta y vestida*» eta «Lo trae al pie de la letra HN (fol. 127) *Entiende primero y habla postero*» dio U-k.
297. *Galdu azquero ondasuna, da eçauna* «Después del bien perdido es conocido».
298. *Guenac sagua ascaçen ta eullia oraçen* «La tela araña desata el rato, y a la mosca apaña». «Es casi idéntico al 433 de esta misma colección: *Ondasunac galdu azquero dyra ezaun* «Después de perdidos los aueres son conocidos». *Le biê perdu mieux on cognoist, quon faisoit quant on lauoit* «El francés. El bien perdido mejor le conocen, que no hazían quando le tenían» (HN fol. 278v) eta «*La telaraña suelta al rato y la mosca apaña* (HN fol. 279)» dira U-ren iruzkinak.
110. *Andra escôdua basoâ ostatua* «La muger casada en el môte posada».
111. *Alaba vmaguarari ama estalgui* «A la hija paridera la madre couertora». U-k «Es el castellano: *La muger casada, en el monte aluergada* (HN fol. 282v) lehenaz eta «Es traducción del castellano: *La hija paridera, y la madre cobertera* (HN fol. 282v) bigarrenaz.
529. *Esanac gugan eguinoc laungoycoagan* «Los dichos en nosotros los hechos en Dios».
530. *Fyngo doana ez biarco echi* «Lo que has de hazer no dexes para mañana». Es el castellano: *Los dichos en nos, los hechos en Dios* (HN fol. 292)» eta «*Lo que has de hazer, no digas cras, pon la mano y haz* (HN fol. 293)» erkatzen dizkie U-k; bigarrenak HN-etik nahikoa urrutí dirudí.

226. *Ynsaurrac baño ossac andiago* «Mas grandes los sonidos que las nuezes».
227. *Yl eyquec ta yl aye, ta yre erallea yl daye* «Matar le has, y matar te han, y a tu matador matarán».
«Es refrán vulgarísimo en castellano: *Más es el ruydo que las nuezes* (IIN fol. 303v) eta «*Matarás y matar te han, y matarán a quien te matare* (IIN fol. 304)» U-ren arabera.
228. *Matrazu orrec hurte ez eban carcaj orretarean* «Esse birote no salió de essa aljaba».
229. *Leorrean artu ez doa arrancarria* «En lo seco no se toma la trucha».
231. *Digarán artean ez hurteagati gasoric essan* «Hasta que sea pasado no digas mal del año».
«Lo conocemos en castellano en la siguiente forma: *No salió essa saeta de essa aljava* (HN fol. 334v), «Parece basado en el castellano *No se toman truchas a bragas enxutas* (HN fol. 334v) eta «*No digays mal del año hasta q. sea pasado* (HN fol. 334v)» dira, hurrenez hurren, U-rentzat; bigarrenak du aldaerarik handiena.
246. *Oguiagaz hura oragaz heroen elicatura* «Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín».
247. *Pucheac ogui vaga ypirdira dau videa* «La coajada sin pan al culo tiene camino».
«*Pan e aqua, vita de mata, aqua e pan vita de can* «El italiano. Pan y agua vida de loca, agua y pan, vida de can (HN fol. 358)» eta «*Papas sem paon, a o cu se vaon* «El portugués, Puchas sin pan, al culo se van» (HN fol. 358)» U-ren goian eman azterketaren arabera.
191. *Hurtealango murcoa* «Qual el año tal el jarro».
192. *Dienean erezuna yfinc chircandea* «Quando te dieren la sortija, pondrás el dedo menique».
«Existe exactamente el mismo en castellano: *Qual el año, tal el jarro* (HN fol. 387v) eta «Su forma castellana es *Quando te dieren el anillo para el dedillo* (HN fol. 388v)» dio U-k, hurrenez hurren. Bigarrenak aldaera garrantzitsuak dituela dirudi.
325. *Demanac bician vereea besteri doque negarra veti* «Quien diere en vida lo suyo, a otro tendrá lloro siempre».
326. *Lança escuan daenac gauça gustiatic bereac* «Quien tiene lança en mano todas las cosas suyas».
327. *Onerechiac vrrutireâ dacus* «El aficionado de lexos vee».
«*Quien da lo suyo antes de morir, aparéjese a bien sufrir* (HN fol. 413)», «*Quien tiene lança en puño, tiene lo ageno y lo suyo* (HN fol. 413v)» eta «*Quiê bien quiere, de lexos vee* (HN fol. 411v)» U-rentzat.

Segida luzeagoetan (eta, hortaz, seguruagoetan) bakarra da, harako HN 341-341-341-342-342-339-339 / RS 215-216-217-218-219-220-221:

215. *Badagui eguipidea ona doquec erioçea* «Si hazes lo que eres obligado, tendrás buena muerte».
«Es casi a la letra el de HN (fol. 341v): *No es mala la mufejrite, haziendo lo que deue*» (U).
216. *Hulerzen eztan yza prestuez* «Abla que no se entiêde no vale nada».
Cf. (U) *No es buena habla la que todos no entienden* (HN fol. 341v).
217. *Oiu ceguioc oean andreari, ez hurtan çaldiazi* «No le ruegues è la cama a la mujer ni en el agua al cauallo».
Cf. (U) *No ruegues a muger en cama, ni a cauallo en el agua* (HN fol. 341v).
218. *Pilotuen escuan ajeric ez* «No viento en mano del piloto».
Cf. (U) *No es mano del piloto, q. deRe el viento su soplo* (HN fol. 342v).
219. *Olloac biraporean arrauçea ta ez ollarrerean* «La gallina del papo el hueuo, y no del gallo».
Cf. (U) *No pone la gallina del gallo sino del papo* «Paresce ser esto assi, porque ponen sin gallo» (HN fol. 342v).
220. *Iazquereac parrabua eguite ez du* «El vestido al hermitaño no le haze».
U-k dioenez, oso famatua izateaz landa birritan agertzen da HN-en liburuan, batean espainiar gisan eta bestea frantziarrecan: *No haze el hábito al monge* (fol. 339v) eta *Labit ne fait pas le moyne* (fol. 282v.); lehena dugu hemen axolako.
221. *Ezta gachic aldiac ez daroëanic* «No ay daño que el tiempo no le lleua».
U-k *No hay mal que el tiempo no aliuie su tormento* (HN fol. 339v) dakar kideztat.
222. *Hoea ataostean deungu* «La cama de tras la puerta mala».
Nunca os acontezca la cama tras la puerta (HN fol. 344v.) oraingoan U-k, besterik gabe. Euskarazkoarekiko duen aldaera jasan ezina ez litzatekeen arren, 339. orritik 344rako jauzia ere kontuan izanik, errefrau hau ez bide zen HN-etik jaso.

4.3. Metodoaren ezarketa eta emaitzen azterketa: RS-ek erabili HN-en berreraiketaz

Goazen orain lehen tratatu gabekoak iruzkintzera edota lanabes berri honen bitartez berrikustera:

4. *Abenduco lañoa euria edo egoa* «Niebla de diziembre lluvia o solano».
5. *Arri ebiloquiac oroldioric ez, erle vçatnac abaaric ez* «No tiene moho la piedra mouediza ni haze panal la aueja espâtadiza».
6. *Basoa ta yuaya auço, au ez daben esea gaso* «Monte y río vezino casa que esto no tiene peruersa».
«Parécese este refrán a uno de HN (fol. 327v) pero que se refiere al mes de marzo. Es el siguiente: *Niebla de março, agua en la mano, o elada de mayo*» eta «No puede negarse que este refrán, aunque no idéntico, equivale al castellano: *Monte y río, de me lo Dios por vezino* (HN fol. 316) dio U-k, hurrenez hurren 4. eta 6.az; 5.az, gorago ikusi bezala, euskarazko aldaerak dituela aitortu arren 1. zatian gaztelerazko *Piedra mouediza, nunca moho la cubija* (HN fol. 364)-ren itzulpen badio ere, ez dirudi hiruretarik bat ere bilduma hartatik hartu zela frogatzen duenik, eta bai kontrakoa, batzuen eta besteen bildumotako kokaguneak.
18. *Çagoquez exilic ta ençun eztayçu guextoric* «Callando esta-reys, y mal no oyreys».
19. *Cantari guextoac oñon* «El mal cantor porfia».
«Dícese en castellano: *Cállate y callemos que sendas nos tenemos* (HN fol. 61)» eta «Es el refrán castellano: *Cantar mal y porfiar* (HN fol. 55 y *Col. de Refr. del s. xv*). Hoy se dice en Orozco: *Kantari txarra beti kantetan dago*» diosku U-k. Bai cuskal aldaerak, bai bataren 15. mendeko lekukotasunak eta baita bien kokaguneak ere zailtzen dute U-ren hipotesia.
24. *Ayta çarra ta behse etena ezta guerena* «Padre viejo y abarca rota no es deshonra».
31. *Ax adinhon ta axa hon* «Sé acomodado y serás bueno».
«Encuentro en el refranero de HN (fol. 355v) un proverbio que sólo se diferencia del vasco en una palabra: *Padre viejo y manga rota, no es deshonra*» eta «Me inclino a creer, no obstante, que el que ahora comento equivale a *Para próspera vida, arte, orden y medida* (HN fol. 357) si bien aquél promete al «acomodado» la virtud, y éste la prosperidad material» diosku U-k. Biok lotzeko gutxi gora beherako hurbiltasuna izan delarik, aitortu behar da 2.a HN-etik urrutiegi dela eta ez dugula benetakoa bikoterik, 24.aren iturri izan dadin HN-koaren aukerak ere murrizten direlarik. Bestalde, komeni da gogoratzea tartean diren 25-30.ek ez dutela lotura sendotzen, dela ez dutelako kidirik HN-n (27, 30), dela U-k proposatuak HN-n 355-357 orrialdeetarik urruti direlako.
110. *Andra escôdua basoâ ostatua* «La muger casada en el inôte posada».

111. *Alaba vmagunari ama estalgui* «A la hija paridera la madre couertora».
«Es el castellano: *La muger casada, en el monte aluergada* (HN fol. 282v)» eta «Es traducción del castellano: *La hija paridera, y la madre cobertera* (HN fol. 282v)» U-rentzat; (g)-n genekusan lehena eta etorkizko orrialdeek sendotu egi-ten dute HN-k bientzat duen iturri izaera.
119. *Biçar ylari losa guichi* «A barba muerta poca vergüença».
120. *Barri ertunac vidarienic ez* «La mala nueva sin porte».
121. *Ydi çarrari arran berri* «Cencerro nuevo a buey viejo».
«Es literalmente el de HN (fol. 1v) *A barua muerta poca vergüença*» eta «HN (fol. 2) lo trae en forma idéntica *A buey viejo, cencerro nuevo*» dio U-k 119 eta 121.az; 120.az «Parecido a éste es el n° 408: *Barri ertuna lelengo ençuna* (...) que bien pudiera ser una modificación del castellano: *De la mala nueva, la primera*: «Porque no cuenta tan por menudo el mal como las otras (HN fol. 83v)».
Bai euskaraz, RS-en bertan, beste antzeko bat izanak, eta baita HN-en ustezko kideak luken kokaguneak, 120.a ez dela bilduma hartatik hartu adierazten digu.
174. *Yndac mica bat orban baya, diada nesquea gajpaga* «Dame vna picaza sin mancha, darte he la moça sin mal».
175. *Escu onerean emay ona* «De buena mano buena dádiua».
176. *Escurean haora oquelea galdu doa* «De la mano a la boca la tajada se suele perder».
«Calcado, con ligeras variantes, en el de HN (fol. 80v): *Dame pega sin mancha, dar te hermoça sin tacha*» lehenaz eta «Con la variante «tajada» por «sopa» es el de HN (fol. 89) *De la mano a la boca, se pierde la sopa*» hirugarrenaz U-k. Bien artean aski urruti dira HN-eko orrialdeei dagokienez eta tarteko 175.aren azterketak hirurak segidau itzuli zirela esateko ez du eskurik ematen: «Expresa lo mismo que los castellanos *Dádiua de ruyn, a su dueño paresce* (HN fol. 80v), *De casa de ruyn, nunca buê aguinaldo* (HN fol. 86), etab.»; esanahia antzekoa izan arren —eta orrialdeak tarteko—, formalki aski diferenteak dira euskarazkoa eta erdarazkoa. Beharbada, HN-koak euskarazkoa gogoratu edota moldatzen lagundu ziola esan ahalko genuke eta horrela beste bien arteko zubi gisa cgingo luke.
181. *Eztay yztanda puzchoan eztana* «Rebentar no se hará quien no se hincha».
182. *Ezcuy berereango ciya* «Del mismo árbol la cuña».
183. *Ynutriari arrayo* «Sigue a la hormiga».
184. *Lasterrago escua aora çe ez burucora* «Más presto la mano a la boca que no a la toca».

«No te hinchas, y no rebentarás (HN fol. 337)» eta «Castellano: No se quita tã presto la toca, como va la mano a la boca (HN fol. 337v)» aurkitzen ditu U-k 181 eta 184.arentzako. 182.az «Parece corresponder a Mala clavija es la del mismo madero (HN fol. 301)» dio eta 183.az «Constituye la primera parte del de HN (fol. 435) Sigue la hormiga, si quieres vivir sin fatiga»; alabaina, bi hauek hurrenkera hausien dute, bai beren artean eta baita beste biekiko ere.

Ez ditu RS-en eratzailak, bada, lurak jarraian, aurkitu ahal, itzuli ez moldatu; bai, agian, 181 eta 184.a orrialde horretatik gehiago ere hartu baitu (ikus 4. taula).

223. *Ardi bat doean lecuti oro* «Por el lugar do va una obeja todas».
224. *Ejaco ognia oneguia* «Pan de arado demasiado bueno».
225. *Hettevaga coypasu* «Sin assar pringar».
226. *Ynsarrac baño ossac andiago* «Mas grandes los sonidos que las nuezes».
227. *Yl eyquec ta yl aye, ta yre erallea yl daye* «Matar le has, y matar te han, y a tu matador matarán».
228. *Matrazu orrec hurte ez eban carcaj orretarean* «Esse birote no salió de essa aljaba».
229. *Leorrean artu ez doa arrancaria* «En lo seco no se toma la trucha».
230. *Egaz manequi ora nequiqueo choriari* «Si volar supiesse trabaría el páxaro».
231. *Digaran artean ez hurteagati gasoric essan* «Hasta que sea passado no digas mal del año».
232. *Ezconçea ta aguinçea çerurean jatorguz* «El casamiento y mando del cielo nos vienen».

«Onejas buenas, por do va una, vã todas (HN 353)», «Pan de arado nunca malo (HN 368v)», «No assamos y ya empringamos (HN 339v)», «Es refrán vulgarísimo en castellano: Más es el ruydo que las nuezes (HN fol. 303v)», «Matarás, y matar te han, y matarán a quien te matare (HN 304)», «Lo conosco en castellano en la siguiente forma: No salió essa saeta de essa aljava (HN fol. 334v)», «Parece basado en el castellano: No se toman truchas a bragas enxutas (HN 334v)», «No he logrado encontrar, hasta ahora, uno parecido, en otras lenguas», «No digays mal del año, hasta q. sea pasado (HN 334v)» eta «Noze e magistrado, dal ciel he destinado (HN 339)» dira, hurrenez hurren, U-ren kideak. Goian 215-222 bitartekoak HN-ren 339-344 folioetarik hartuak zirela kausiturik, badirudi 225 eta 232.a ere haiek bezala toki beretik hartu zirela. Lehen ikusi dugu 334. folioan aurkitu zituela RS 228-229 eta 231.a eta 303-304.etan RS 226 eta 227.a. Beste hizkuntzatan Urquijok kiderik aurkitu ez dion 230.a eta

etorkiko ustezko kokagune descogokia izateaz landa, aldaera esanguratsuak dituzten 223 eta 224.a lirateke HN iturriztat ez duten bakarrik.

242. *Onerechien beguietan gauza ezayric eztan* «En los ojos del amante no ay cosa fea».
243. *Naztauenac ogenic yñez begui guextoaganic* «Quien no quiere engaño, haga huyda del peruerso».
244. *Onçofeřiçat neuca, baya oparinac eroa eusta* «Teníalo para no menester, más lleuómelo la necesidad».
245. *Guizonoc oro buru balz, andra duztioç buru çuri* «Todos los hombres cabeças negras, todas las mugeres cabeças blancas».
246. *Oguiagaz hura oragaz heroen elicatura* «Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín».
247. *Pucheac ogui vaga ypirdira dau videa* «La coajada sin pan al culo tiene camino».
248. *Daucagunean naya gurari vaga oy gara* «Quando tenemos lo que queremos, sin desseos solemos ser».
249. *Asto dina zordun* «El que se haze fiador deudor».
- «El 242 corresponde a: *Quien feo ama, hermoso le paresce* (HN 417)», «*Quien no quiere ser engañado, huya del malo* (IIN 413)», «El modelo del proverbio vasco es, según creo, el castellano: *Para no menester*» (baina HN-korik gabe), «No conozco refrán castellano que haya podido servir de modelo» dira lehen lauren iruzkinak. Gauzak honela, ez dirudi bata bestearen segidan itzuli direnik inola ere, eta hurbilena aipatzearren 243.ari egokitua egingo nuke (4. taulan orrialde bereko RS-eko errefrau gehiago eriden liteke). 246-247.ak bikoteetan goian aipatu ditut dagoeneko; «No conozco la forma castellana de este refrán» eta «*Qui respond, il doit*» «El francés. El que fia, aquél deue (HN 403v)» dio U-k 248 eta 249.az; azken honetan goian eman arrazoiei orrialdearrena gehitu ahal zaio orain HN-etik hartu dela ukatzeko.
256. *Edoceyn bereçat ta laungoycoa oroençat* «Cada qual para sí, y Dios para todos».
257. *Ezca çe aquio daucanari ta vay onderextanari* «No pidas al que tiene, y sí al que bien te quiere».
258. *Laster emaytê dauenac birretan emayten du* «Quien presto da, dos veces lo que tiene da».
- 256.a IIN 348ko italicrazko batetik emandakotzat azaldu zaigu gorago eta frantsesetzkotzat 258.a (HN 405v-etik); 257.az «Casi al pie de la letra lo encuentro en HN (fol. 345) *Nunca pidas a quien tiene, sino a quien sabes que te quiere*» dio U-k. Ez ustezko jatorrizko orrialdeek, ez aldaerek, ez hizkuntzek laguntzen dute U-ren HN-en aldeko erabakia.

288. *Hosqui osoa nayz etena escuan baño oñean obea* «Çapato roto o sano más vale en el pie que en la mano».
289. *Hule luzea ta cêçun chaburra* «Cabello largo y seso corto». «Lo encuentro al pie de la letra en HN (fol. 60): Çapato roto, o sano, más vale en el pie que en la mano» eta «El que parece haber servido de modelo al 289 es el castellano: *Cabello luen-go y corto el seso* (HN fol. 60v.)» dio U-k eta hala dirudi bietan. Aurrekoetan, aldiz, edo ez du erdal kiderik ezagutzen, edo HN-etik kanpora dira horrelakoak, edota HN-en antzekorik izan arren ez da han jatorria bilatzeko adinarik.
320. *Obe da gorde çe es esque* «Más vale guardar que no pedir».
321. *Hurte jaybala baño belua obago* «Mejor es el año tardío que el infrutuoso».
322. *Obe da aurpegui gorri ce ez bioza balzqui* «Mejor es cara colorada que no corazón denegrido».
323. *Hosaylean aldiz eguzquitán, aldiz sutanzean* «En hebrero a tiempos al sol, a tiempos al amor del fuego».
324. *Amucozco buztana dauenac suen bildur* «Quien tiene cola de estopa al fuego teme». «*Más vale guardar que demandar* (HN fol. 305v), «*Más vale año tardío que vazío* (HN fol. 360)», «*Más vale rostro bermejo que corazón negro* (HN 305v)», «*En hebrero, un rato al sol, y otro al humero* (HN fol. 136)» U-k lehendabiziko laurez. Bostgarrena HN 400-tik hartu katalantzat dakar, ikusi dugunez, eta 411-413. orrialdeetarik hartutzat ondorengo RS 325-326-327a.k; orain, lehen eman arrazoiez gainera, 324ren kokagune desegokia atera genezake U-ren aurka. Badirudi 320 eta 322.a HN-etik hartuak izan daitezkeela, baina ez 321 eta 323.ak.
352. *Gax chipiac nan ycarazen, ta andiac nan bigunçen* «El mal pequeño me haze temblar, y el grande me haze ablandar».
353. *Gaz esuroa galduro batu doa* «La sal vertida malamente se recoge».
354. *Ardi chipia veti bildos* «Oveja chiquita siempre cordera».
355. *Aoti bero ezac labea ta çarra* «Por la boca caliêta el horno y el viejo». «*El pequeño mal espanta, el grâde amansa* (HN fol. 115)», «*Sal vertida, nunca bien cogida* (HN fol. 427v)», «Encuéntrase también este refrán, que es muy conocido, en la colección Maestre [Gar.ren bilduma bata]» eta «Es variante de este el 488: *Zarra ta labea aoti berotu*. Compárense ambos con el de Y. L. de Mendoza: *El viejo y el horno, por la boca se calientan* (se escalientan, según HN fol. 115) diosku U-k.

Datuon aurrean 352 eta 355 HN-tik hartutakotzat —bigarre-na beharbada, soilik hark gogoratua eta hortik aldaera bildu-man bertan— joko nituzke; ez, ordea, 353.a.

367. *Edoceyn cidorrec dau luparia* «Cada qual sendero tiene atolladero».
368. *Hosaylean hurteyten daroa [a]rçac leçereâ* «En hebrero salir suele el osso de la cueua».
«*En cada sendero, ay su atolladero* (HN fol. 127v) eta «*En hebrero, sale el osso del ossero* (HN fol. 133v)» U-rentzat; ez dira, haatik, segurtasun osoz bilduma horretatik hartuak, eta ez soilik euskarazkoek dituzten aldaerengatik, baina baita bien artean HN-en diren orrialdeengatik, eta halaber aurreko eta osteko errefrauak bilduma horretatik ez bide direlako jaso (ikus goian § 3.2. 366.az). Bat hautatzekotan 367.ak du aukera gehien 127. orrialdetik bestelakorik ere jaso duelako RS-ek (ikus 4. taula).
381. *Eun sauel bateco ta bacocha bere gogoco* «Ciento de vn vientre y cada vno de su mente».
382. *Ezcô ezac semea nay doaneâ ta alabea al daguianean* «Casa al hijo quando quieres, y la hija quando puedes».
«*Resulta traducción literal del castellano: Ciento de un viêtre y cada uno de su mente* (HN fol. 68v)» eta «el que aparece más literalmente calcado sobre el de HN (fol. 63): *Casa el hijo quando quieres, y la hija quando pudieres*» (U). Iturrian jauzia suposatu behar bada ere ez dirudi czinezko.
427. *Gextoagoac obea nay* «El peor me hará mejor».
428. *Ciria da guextoa zur berereangoa* «Mala clauija es la del mismo madero».
429. *Ydiac eta veyac yl ezawz ta loben baten biriac yndawz* «Mata bueyes y vacas y dadme vn cornado de liuianos».
430. *Ongo dot hoera asalçaga jaguiterren zorbaga* «Bien me será a la cama sin çenar por leuantarme sin deuda».
431. *Yre auçoac eztequiâ gacha ona da* «Daño que no te sabe tu vezino bueno es».
432. *Oba chori bat escuan çe ez bost ezcurtean* «Mejor un páxaro en la mano que no cinco en el arbol».
«*Malo verná que bueno me hará* (HN fol. 301)», «*Mala clauija es la del mismo madero* (HN fol. 301)», «*Matad vacas y carneros, da me un cornado de bofes* (HN fol. 303)» eta «*Más vale acostarse sin cena que leuantarse con deuda* (HN fol. 309)», «*Mal que tu vezino no sabe bien se llame* (HN fol. 302)» eta «*Más vale páxaro en mano que buytre bolando* (HN fol. 301)» dira, hurrenez hurren, U-rentzat.
428.a lehen EY-n aurkitu dugu baina honako honetan badi-rudi hurrenkeraren pisua larriago dela jatorria erabakitzera-

koan; nolanañi ere den, euskaraz lehenagotik bazen HN-en ikustekak oroitzapena sor ziezaiokeen biltzaileari. 430.ak aurkezten du zailtasunik handiena HN-eko hurrenkerari dagokionez.

437. *Luquiari trancart eguiteco gojtu bearco* «Para hazer engaño al raposo madrugar es menester».
438. *Lar janac eta edanac guichitara nencarre* «Demasiado comer y beber me ha traydo a poco».
439. *Arr ezac leyen ganeco lañoa ta doquec goxera gassoa* «Toma la niebla de sobre el yelo, y tendrás mala mañana».
«*Quien la raposa ha de engañar, cumple le madrugar* (HN fol. 418) eta «*Quien quisiere mala mañana tome la niebla sobre la elada* (HN fol. 417v)» dakartza, egoki, U-k lehendabiziko eta hirugarrenarentzat; bigarrenari legozkiokeen 161. aren iruzkinean bildutakoen artean *El mucho comer, trae poco comer* (HN fol. 124)» da hurbilen dirudiena, baina kokaguneak eta aldaerak ez dute bere hautagaitza laguntzen.
471. *Oshso gosea ebiloqui* «Lobo hambriento andador».
472. *Hurac dacarrena hurac daroa* «El agua lo que trae el agua lo lleua».
473. *Neure eshseco queca laguneneo sua baño obe da* «Humo de mi casa mejor quel fuego de la del ageno».
«Oihenart (n° 393) trae: *Otso gossea ekurugaitz* «Un loup affamé est inquiet» y ambas variantes pueden ser adaptaciones del castellano: *Lobo hambriento, no tiene asiento* (HN fol. 295) o del francés *Loup affamé nulle part applacé* (...) siendo lo más probable que el de 1596 sea traducción del castellano y el de Oihenart del francés» da U-k egin lehena- ren iruzkina. Bigarrenaren aldaeratzat du Garren bi bildu- metako *Gure mandoa, urak engarren eta urak aroa*; hiruga- rrenaz, azkenik, «Corresponde al castellano: *Más vale humo de mi casa que fuego de la agena* (HN fol. 301)».
Azken hau egiantzekoa da gogoan badugu RS 427-432 bitar- tekoak HN-en orrialde horretatik edota ingurukoetarik har- tuak zirela; 471.a, aldiz, ez bide da HN 295-etik hartua, bai aldaera eta baita 4. taulak aurreko eta ondoko orrialdeekin RS-ek egin erabileraz erakusten digunagatik.
501. *Ce eguic gachic ta ce euc bildurric* «Noagas daño, y no tengas miedo».
502. *Ez veti gazta ta ogui* «No siempre queso y pan».
503. *Ezta zarra danena çaldarra* «No es viejo el que tiene liuies- so».
«*No hazella y no temella. No la hasgas y no la temerás* (HN fol. 335v), «En el refrán correspondiente que trae HN (fol.

337) se habla de «nueces» y no de «queso»: *No todas vezes, pan y nuezes*» eta «Aunque en diferente dialecto, es el 596 de Oihenart: *Esta sabarra duena saldarra (...)* y ambos son idénticos al de IIN (fol. 337) *No es viejo quiê tiene diuiesso*» (U). Azken biak HN-eko orrialde horretatik hartu bide dira (RS 181 eta 184 bezala, eta hurrengoetatik beste mordo bat legez, cf. 4. taula); 501.a formalki HN 335-ekotik aski urruti izateaz landa, ohar bedi 4. taulan usu erabilitako 334. orrialdetik 337.era halako jauzi txiki bat eman dela, 335 eta 336. orrialdeetan honako zalantzako hau litzatekeclarik, onartzera, zubi bakar; hobe da, beraz, iturri asketzat eman.

527. *Andraurenen essea garazazal* «La casa de la señora de buen recado acolmada».

528. *Ygazco abietan aurten choriric ez* «En nidos de antaño no páxaros ogaño».

529. *Esanac gugan eguinoc laungoycoagan* «Los dichos en nosotros los hechos en Dios».

530. *Eyngo doana ez biarco echi* «Lo que has de hazer no dexes para mañana».

Lchenari «La muger de buen recaudo, hinche la casa hasta el tejado (HN fol. 282)» egokitzen dio U-k, baina hobe dirudi hori RS 210.arentzat uztea; bigarrenarentzat «*En los nidos de antaño, no ay páxaros ogaño* (HN fol. 136v)» dakarkigu baina desegokia dirudi IIN-en hurrenkerari bagagozkio; «*Los dichos en nos, los hechos en Dios* (HN fol. 292)» eta «*Lo que has de hazer no digas cras, pon la mano y haz* (HN fol. 293)» azken bientzat, aldiz, ongi datoz alde horretatik, baina ez formaren aldetik laugarrenarentzat.

Bostgarren taulan orain arteko emaitzak bildu ditut, beltzez emanik RS-ek HN-n gurtasunez ukitu orriak.

RS-EK EGINDAKO IIN-EN ERABITZERA

1-50: 1, 1(2), 2, 2, 3, 5, ?6, 8, 10, 11, 15(2), 19, 20, 21, ?21, 23, 25, 29, 30, 35, ?36, ?39, 40, ?45

51-100: 52(2), 54, ?55, 55, 59, 59(2), 60(2), 60, ?61, 63, 64, ?64, 68, 74, 77, 80, 83, 87(2), 88, 89, 90(4), 91,

101-150: 110, 112(2), 113, ?113, 115(2), 115(4), 116, 121, 125, 125, 127(2), 127, 128, 130, 133, 134, 135, 136(2), 137(2), 139, 141(2), 144, 150(2)

151-200: 151, 153(2), 154(2), ?156, 157(2), ?157, 159, 163, 165, ?165

201-250: 238,

- 251-300: ?269, 271, 272, 273, 274, ?275, 275, 276, 277, 278, 278,
279, 279(3), 280, 281, 282(2), 282(5), ?282, 283(3), ?284, 290,
292, ?292, 293, 293(4), ?294,
301-350: ?301, 301(3), 302, 302(2), 303, 303(2), 304, 305(2), ?308,
309, 316, ?317, ?320, 327, 334(3), 337(4), ?338, 339(4), 341(3),
342(2), 342, 343, 344, 345, 348, 348
351-400: 353, 353, 355, 355, 356, 357, 358(2), ?358, 359, 360, 361,
364, 368, ?387, 387, 388, ?398, 399, 400(2)
401-450: 402, 403, 405, ?408, 411, ?412, 412, 413(3), 413, 417,
?417, 418, 422, 423, 425, 427(2), 430, 435(2), 437, 438, 441,
445, 447, ?450
451-500: 456, 457(3), 458, 459, ?464
fol.gabe (3)
?__ (2)

BOSTGARREN TAULA

5. Ondorio orokorrak: RS-en HN-ekiko zorraz

Orain arteko HN eta RS-eko errefracuen erlazioen iruzkina laburtze-ko, ezar dezagun orain segidako taulan bigarrenaren ordenaren arabera. Hasiara batean hurbilean diren bikote eta segida luzeagoak hartu ditut kontuan, horiek baitira bi bildumen artean den erlazioa frogatzeko ia gai diren bakarrak; alabaina, eta alderdi hori segurtatu ondoren, onartu ditut multzo horien gunetik urrutixeago gelditzen ziren orri bereko (HN-en) edota segidako (RS-en) errefracu banaka batzu ere. RS-eko hurrenkeran eta kausitu ditugun bikote eta multzoak banaturik ezartzean, ikusi ahalko da iturriaren hurrenkeraz izan diren jauziak (ez beti euskararen ordena alfabetikoa mantentzeko, dakigugunez).

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
110	282	181	337	215	341	226	303
111	282	184	337	216	341	227	304
				217	341	228	334
116	55	191	387	218	342	229	334
117	59	192	388	219	342	231	334
				220	339		
119	1	193	125	221	339	246	358
121	2	194	127	222	344	247	358
				225	339	256	348
174	? 80			232	339	257	345
176	? 89					249	403
						258	405

RS	HN	RS	HN	RS	HN	RS	HN
277	59	325	413	381	68	471	? 295
288	60	326	413	382	63	473	301
289	60	327	411				
				427	301	501	335
297	278	352	115	428	301	502	337
298	279	355	115	431	302	503	337
				432	? 301		
320	305	367	? 127			529	292
322	305	368	? 133	437	418	530	293
				439	? 417		

SEIGARREN TAULA

Guztira 64 errefrau⁶ kontatu ditut segurantzaz edo egiantz handiarekin RS-en HN bildumaren erabileraren bitartez azaldu beharko lirakekeen artean; litekeena da RS-en prestatzaileak edo prestatzaileek kopuru hori baino gehiagotan mailebatzea bere mendean Espainian izan zen bildumarik aberats eta garrantzitsuenetik. Arcago dena, HN eta antzeko gaztele-razko bilduma garaikiderik izan ez balitz agian ez bide genukeen RS-ik ere izango. Alabaina, egun ezagutzen ditugun %10,2rekin edo baino ezin frogatu ezin dut, Urquijoren erizpideak baino hertsiagoak erabiliaz, bi bildumen arteko lotura. Litekeena (eta beharrezkoa ere) azterketa berriek etorkizunean nire zehaztea eta aldatzea RS-eko jatorri eta bildumaren ekoizpena bera uler dezagun; baina Urquijoren «los [refranes] de la colección de 1596 están tomados en grandísima parte de los refraneros castellanos» hartara bihurtuko ote?

⁶ Orrialdeko bat, pentsa daiteke Darmstadt-eko alearen 64 ezagunak (ikus hurrengo kapituluak) go-goan izanik; taula honetatik bertatik atera gabe, erraz ikus daiteke distribuzioa ez dela horren erregularra, ez RS-i ez HN-i dagokionez: aipagarri iruditzen zait gure bildumako lehen 100 errefrauen artean batere ez kausitzea taulan, ezta (cf. 5. taula) HN-eko 165etik 265.era bitartean ere gure bildumakoen iturri izan daitekeenik. Urquijoren arabera, are markagarriago dirudiena, bikoteen erizpidea onartuaz 133. orrialdetik 278.erako jauzia dugu, horik aurrera 150 orrialdetan biltzen direlarik RS-eko iturritzako gchienak.

REFRANES Y SENTENCIAS-EN TAMAINA ZEHAZTUAZ

0. Laburpena

Kapitulu honetako* azterketan testukritika ez-stemmatikoaren alderdi batzu ukitzen dira, bereziki iturri bilaketa eta berreraiketa formalari legozkiekeen zenbait (cf. Lakarra 1988a, 1991a). Hizkuntzalaritzako ohizko usadioen eradura, oraingo honetan iturriaren erabilerak iturria neurri batean berreraikitzen lagun gaitzakeela erakutsi nahi nuke segidan adibide batez. Iturriaren eraginaren azterketa bana banakoaren aurrean testu edo hiztegi emailearen egituratik abiatuaz haren isla testu (hiztegi) hartzailean ikertzen da, ondoren horretatik iturriaren egitura eta —inoiz— tamaina erdiesteko asmoz. Azterbide hau *RS* eta *Hiztegi Hirukoitz*-aren *Eraskin*-aren arteko erlazioei ezartzen zaie. Orain arte *RS E*-ren zenbait puntu, sarrera zenbaiten etorkia funtsean, azaltzeko baliatu badugu (cf. Mitxelena 1961, 1964, 1967 eta, bereziki 1970), nago *E* baliatuaz ez soilik Larramendik egin haren erabileraz, baizik eta *RS*-i berari buruz ere zerbait jakin dezakegun.

Hara, segidan, kapituluaren egitura: § 1. *RS* osatuaz: Vinson; § 2. Uruji Oihenartek ezagutu *RS*-ez; § 3. Mitxelena Oihenarten *RS*-ez; § 4. Mitxelena *RS*-en tamainaz; § 5. Larramendiren «kuaderno zaharra»; § 6. Mitxelenaren *Hiztegi Hirukoitz*-aren Eranskinaren azterketa: Darmstadt-eko alekoak, § 7. *E*-ko *RS* galdutikoak; § 8. Azterketa berri baterantz; § 9. *E*-ren iturrien berrazterketaren eragina; § 10. Saiok *RS* osoaren tamainaz: Darmstadt-ekoaren hurrenkeraz; § 11. *E*-ko *RS*-en erabilera orokorrak: taulak; § 12. Lehen eta 4. kuadernotxoak ezagutzen ote?; § 13. Azterketa 1.ko eta 4. kuadernotxotik hartu omen zirenen benetako jatorriez;

* Kapitulu honen aurreko bertsio bat *Uztaro*-n agertu zen (16, 1996, 21-55), «Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias* eta *Hiztegi Hirukoitza*. (xvi. mendeko bizkaierazko erretrauez III)» titulu luze bezain adierazgarriarekin; ordutik hona batez ere liburu barnean gerta zitezkeen errepikapenak ekiditearen aldeko zenbait aldaketa txiki egin izan dit.

§ 14. Darmstadt-eko alean ez diren zatiez eta behin-behineko ondorioak *RS* osoaren tamainaz; § 15. Excursusa: *RS HH*-aren gorputzean?; § 16. Ondorioak; § 17. Eraskina. *RS E*-n: hitz zerrenda.

1. *RS* osatuaz: Vinson

1596an argitara zen Iruñean Amberesko Pedro Porralsen etxean honako izena zeraman bilduma: *Refranes y Sentencias comunes en Bascuence, declaradas en Romance con números sobre cada palabra, para que se entiendan las dos lenguas*. Vinsonek bere Bibliografiaren Eranskinetako dagokion sarreran (1891-97: 6-7) dioenez

Voici la description exacte de ce précieux volume, où il n'y a ni cote, ni numéro, ni ex-libris, ni signature d'aucun ancien propriétaire. Je n'ai pu savoir comment il est arrivé à Darmstadt (...) Il n'y a ni introduction, ni préface, ni avis; on n'y trouve ni approbation, ni licence, ni permission, ni taxe; on n'y voit même aucun fleuron. Il faut noter aussi qu'il n'y a pas de titre, et l'aspect de la dernière page ferait croire que le livre n'est pas fini et qu'il se compose des bonnes feuilles d'une publication interrompue en cours d'impression.¹

Ezagutzen zen ale bakarra Hesse-ko Artxiduke Handien bibliotekan (Darmstadt-en) gordea genuen azken Mundu-gerlan hondatu edo galdu artean; han aurkitu zuen 1894ean Van Eys-ek eta argitara eman bi urte beranduago, liburuaren 300ak egiten zirenean. Alea suntsitu baino lehen Urquijok ere izan zuen parada haren argazkiak lortzeko eta haiek baliaturik eman zuen bere iruzkindun argitalpena 1911-33 urteetan *RIEV*-en. Ale honek 539 erretrau ditu 64 orrialdetan.²

Gorago eman dugun Vinsonen aipamenak erakutsi legez, ezer gutxi diosku liburuskak bere buruaz eta bai, aldiz, zalantza eta galdera asko sortzen: nor zen bere egilea?, zein bere tamaina?, ze eratako zabalkundea izan ote zuen eta inork ezagutu ote?, nondikakoak ote dira erretrauok? etab. Bi ikertzaile —Julio Urquijo eta Koldo Mitxelena— saiatu dira arazo hauek edo horiei lotuak argitzen (cf. 1., 2. eta 4. kapituluak), eta beraien izango ditut solaskide *RS*-en tamainaz aritzeko ere.

¹ Beherago «Il est remarquable que Oihenart n'ait pas connu ce livre; il paraît ne lui avoir fait aucun emprunt».

² Vinsonek markatu bezala, 254.a eta 280.a, 256.a eta 291.a, 277.a eta 357.a beren artean errepikaturik dira eta aldaeratzat jo daitezke 14.a eta 518.a, 51.a eta 485.a, 52.a eta 386.a, 106.a eta 139.a, 210.a eta 317.a, 213.a eta 438.a, 239.a eta 466.a, 314.a eta 329.a, 423.a eta 456.a; harentzat «Il n'y a donc en réalité que 527 proverbes différents» (ibid).

2. Urquijo Oihenartek ezagutu RS-ez

1967az geroztik badakigu, Urquijok argitaragabe utzi zuen lan baten bitartez («De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los *Refranes y Sentencias* de 1596?», *ASJU* 1, 3-10), Oihenartek RS ezagutu zuela: Urquijo konturatu bezala, Zalgizeren errefracu batzuen ondoren Oihenartek eskuizkribuan idatzi zituen 200etarik 39 «Biscaye» izenburupean datoz, «Navarre»-ko bakarraren eta «Soule»-ko ugariagoen artean. Bada, horietarik lehena Pozarengandik hartutako sasi-errefracua dugu («298. *Garagorri; est adagium hominum factiosorum*. Poça, pag. 61»)³ eta 18 (299-306 eta 327-336ak) jada Darmstadt-eko alcaren bitartez ezagutzen ziren benetakako errefracuak:

299. *Perrau neüen gogoa axeac bestera naroa.* [= 419];
 300. *Ongo dot hoera afal çaga, jaguiterren çor бага.* [= 430];
 301. *Exean dagoan gaxa erraz da ezauten.* [= 434];
 302. *Obe çori bat escuan ce es bost ezcurrean.* [= 432];
 303. *Apizetan eztina edarayten da.* [= 509];
 304. *Beluco ezconcea dennga, goxeticoa ez oba, aldia gauzac daude aroari jarray gaquioza.* [= 440];
 305. *Çozpalac dirudi bere egurra ta egurrac bere escurra.* [= 483];
 306. *Edoceyn bere ydeaz.* [= 489];
 327. *Vgarajoen trisquea leorrerean ezera.* [= 436];
 328. *Oassun ecen [sic] baño obea çarzaroco alabea.* [= 457];
 329. *Ychadonic xoria ezcondu ney.* (alcañaría) [= 457];
 330. *Catuac daroean oquelea gueyago da berea ce ez eurea.* (tajada) [= 468];
 331. *Errana ezta goçoa bada bere eztizcoa.* (sabrosa) [= 460];
 332. *Eguin ta aguindu ta ez ayte galdu.* [= 462];
 333. *Chiroac arlotea ygui.* [= 493];
 334. *Cequenaen vicia caltea osasuna aren herioçea.* [= 484];
 335. *Saguac jango dauena catuac jan deçala.* [= 532];
 336. *Çor çaarra goiz gaxtoen beguira.* [= 475];

3. Mitxelena Oihenarten RS-ez

Koldo Mitxelenak pausu bat gehiago eman zuen eta, Urquijoren lanari jarri zion eraskinean (Mitxelena 1967), erakutsi zuen hark aipatzen ez zituen 307-326ek ere bilduma berekoak behar zutela izan, hizkuntzak eta grafiak adierazi legez:

³ Ikus 74V, § 3.3.2. eta Gorrotxategi 1987 haren hizkuntz lekukotasunez.

Entre los refranes vizcaínos copiados en este cuaderno, uno [...] procede de Poza, y otros dieciocho [...] están tomados, sin lugar a dudas, de los *Refranes y Sentencias vizcaínos* de 1596. Esto lo vio Urquijo [...] pero lo que no vio, o lo que no se aventuró a decir, es que, intercalados entre ellos hay otros veinte, los números 307-326, desconocidos hasta ahora, que provienen de la misma fuente.

Hauok alegia:

307. *Ynardun badaguic ez doquer [sic] besterenic.* «Si continuas en el trabajo, no tienes necesidad de otro»;
308. *Ojal ona huchan saldu doa;*
309. *Vrrineric ospa erricoa obea;*
310. *Saldabaga altamia oza[.]tan ez dilist[.]ia;*
311. *Huhñenerean hoxtuac bulea;*
312. *Otu doneari ygarartean nequea;*
313. *Guiçon onac azcurriac bere;*
314. *Ecandu gasstoari bernea ausi;*
315. *Barria edereguic;*
316. *Maya ta vide lucea gastigaturic* (enseñanza);
317. *Jaunen hotua oy da aguindua;*
318. *Emazte dollorren jaubea jopu;*
319. *Maiaz ozac dacaz pozac;*
320. *Garrastu adi icasterren ta neca adi enterren.* «Sufre por aprender y trabaja por tener»;
321. *Bere burhua czautea da jaquitea;*
322. *Gastelauna neguia senar oñean arr ta beguian negar;*
323. *Esquerrac yndauz ce onderexta ene gauçary;*
324. *Ene laba aldian labef[a] jausico zan;*
325. *Ilbeeran ereyn ceguic arean;*
326. *Onerextea dodan lecuan jarri daquidala egusquia.*

Arrazoiak pisuzkoak dira, noski:

Esto es fácil de probar, o por mejor decir es evidente, por lo que me limitaré a apuntar las razones en que fundamento mi opinión. El lenguaje de esos veinte refranes es el mismo vizcaíno arcaico de los demás; iban, por otra parte, acompañados del mismo estilo de versión castellana, aunque Oihenart no consignó ésta más que ocasionalmente. Ciertas particularidades gráficas, finalmente, coinciden del todo con las que ya nos eran familiares por la parte publicada de *RS*: cf. *burhua* (321), *ojal* (308), pero *maiaz* (319) (Mitxelena 1967: 13).

4. Mitxelena *RS*-en tamainaz

Darmstadt-eko aleak dituen 64 orrialdeetarik (4 kuadernotxo) 16tan (kuadernotxo bakarra) —49 eta 64. orrialdeen bitarteko laugarren kua-

dernotxokoetan, hain zuzen— kokatzen dira Oihenartek kopiatutako errefrau ezagunak. Ez dirudi 49. orrialde horren (4. kuadernotxoaren hasiera) aurrekorik ezagutuko zuenik bitxi asko baitzen bat ere ez kopiatzeko. Darmstadteko alean gordetzen ez ziren beste 20ak horien ondoren bide zihoazen, 65. orrialdea litzatekeenetik aurrera, hots bostgarren kuadernotxoan eta ondorengoetan. Kalkuluak arriskutsuak direla aitortu arren, Mitxelenaren ustez (1979 [SHLV]: 416-418) honelako proportzioa genuke:

$$\frac{18 \text{ errefrau ezagun}}{16 \text{ orrialde}} = \frac{20 \text{ ezezagun}}{x}$$

Berari «Iruñean egindakoaren erdi osoa falta dakigukeela» ateratzen bazaio ere, erregela honek balio badigu orain arte ezagutzen genuenaren ia herena emango liguke, ene usteko, 17,7 orrialde, zehatzago (=150 bat errefrau gordetako orrialdeen 8,42nako batez-besteakoaren arabera). Liburua 16 orrialdetako kuadernotxotan antolaturik izaki, erans dezakegu Oihenartek horietako bat (136 bat errefrau) edo, beharbada, bi (272 bat) ezagutuko zituela. Ez dakigu Larramendiren aleak zituen zati guretzat ezezagunak horien artekoak ziren ala ez. Beherago, (§ 14) saiatuko gara honetaz zerbait esaten.

Mitxelenaren aurkikuntzaren ondoren RS-eko 560 errefrau ezagutzen ditugu; lehen baino 21 gehiago, alegia. Baina zenbat ote ziren guztira? Zenbat ezagutzen ote Larramendik? Eta erabili zenbat? Ba ote hau jakiteko modurik? Galdera asko eta erantzuteko bideak sasiz josiak, jakina; zer edo zer jakin daiteke, ordea, Mitxelenak egiten duen Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-eko *Eraskina*-ren iturrien azterketan oinarriturik.

5. Larramendiren «kuaderno zaharra»

Hara zer dioen Larramendik *Hiztegi Hirukoitz*-eko *Eraskina*-ren hasieran:

Al acabarse la Impresión del Diccionario me embía el Padre Agustín de Cardaveraz, de nuestra Compañía, un Cuaderno viejo, que le ha avido á las manos, andando en Misiones en Bizcaya. Está impresso en quarto, y contiene refranes del Bascuence, traducidos en Castellano demasiadamente á la letra. Fáltale el principio, y el fin; ni se sabe su Autor, ni donde se imprimió. Las paginas están en dos columnas, y en la

izquierda viene el Bascuence de letra redonda, á quien corresponde de letra cursiva el Castellano en la izquierda. En ambas lenguas están apuntadas con números iguales, y correspondientes todas las voces, así las Bascongadas, como las Castellanas, para que nadie pueda equivocarse en su explicación por la Sintaxis tan diferente de una, y otra Lengua. El dialecto es una mezcla del Guipuzcoano, y Bizcaíno, aunque por lo común domine este ultimo. En la Orthographia tiene sus erratas, pero son conocidas, y no causa confusión. Las paginas legibles son sesenta en treinta hojas. Destas he ido entresacando con bastante prolixidad aquellas voces Bascongadas, que por lo común no están en este Diccionario, y las he colocado por su orden en las correspondientes Castellanas. He añadido también otras muchas voces que he oido en las conversaciones, y notado en los Libros, especialmente en Axular, que he buuelto á repassar con cuidado.

Vinson ohartu zen jadanik bere Bibliografiaren gehigarrian RS izan zitekeela Larramendik «kuaderno zaharra» deitzen duen hori, eta horrela jarri zuen argitan Mitxelenak bere *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*-n L-ren eraskinari eskeintzen zion atalean. Zorigaitzez, L-k ez du hitz bakoitza nondik hartu duen aitortzen eta ezin baieztatu daiteke segurtasun osoz Darmstadt-eko alean aurkitzen ez den berba edo erretrau bat RS-etik hartua dela; halaz guztiz, Mitxelenak frogatu ahal izan du L-k RS-en ale bat ezagutu zuela eta, areago, ale horrek bazituela Darmstadt-ekoak gorde ez zituen zatiak, baina haita falta zituela beste zenbait, beste la L-k ez baitzuen erabili gabe utziko bere eraskinean haietan ediren zezakeen hainbat hitz interesgarri. Ezin dira, oro har, L-ren E-aren bitartez berak zuen RS-eko aleko erretrauak osatu, hitz solteak ematen baititu, ohi bezala; hala ere, inoiz edo behin oso bat ere ematen du esenplu gisa, edota erretrau zati oso bat progotxatzen:

185. Darasme, y darete [sic] he, *iquedac, ta diaqueada*. [= RS 233];
 459. Obero, overo caballo, *saruc*. Y el refrán, *saruc bat uste, tresmatzen dauenac beste*. [= RS 335];
 400. Mañana, *biar*. Después de mañana, *etzi*. Dos días después *etziluma*. Tres días después, *etzicaramu*. [= RS 410 *Beyçut nai baoçu / gaur, biar, ezi, eziluma, ezicaramu*, «Haréoslo si quereys / hoy, mañana, después de mañana»].

Hirurok genituen ezagunak Darmstadt-eko alearen bitartez; alabaina, «Quien con niños se acuesta, sucio se levanta: *seyacaz echun dina, ucuzca jaigui d[fo]ja* Mitxelenak ohartzen duenez RS-etik dator Darmstadt-eko alean ez agertu arren: *sey* daukagu hor bezala, idazkeran islatu gabeko diptongo sudurkariarekin RS-eko 55, 238 eta 523an ere.

6. *Hiztegi Hirukoitza*-ren Eraskina Mitxelenak aztertua: Darmstadt-eko alekoak

Har ditzagun, hasteko, Mitxelenak *E*-ko sarreraren batean litezkeen iturrien artean aipatu erretrauk:

RS	E	HITZA	RS	E	HITZA
266	6	<i>opea</i>	120/408	200	<i>ertuna</i>
171	8	<i>asacatu</i>	168/248	201	<i>guraria</i>
331	16	<i>equix</i>	259	204	<i>cimbota</i>
251	20	<i>uzcurtu</i>	301	220-2	<i>irachoa</i>
144...	21	<i>oratu</i>	399	233	<i>etsequi</i>
295/372	27	<i>leusindu</i>	341	235	<i>jarrugui</i>
388	37	<i>alogadu</i>	243	237	<i>ogena</i>
242	39	<i>oneretsia</i>	299	245	<i>galendu</i>
323	43	<i>sutanza</i>	239/466	251	<i>quibela</i>
420	48	<i>zarraldoa</i>	236	257	<i>sasitu</i>
541	58	<i>hucha</i>	260	262-3	<i>arbindu</i>
7/404	60	<i>isquiluac,</i> <i>isquilosac</i>	49/272...	269...	<i>[arbina]</i> <i>trancarta</i>
102/521	64	<i>garbatu</i>	2/107...	271	<i>ospea</i>
367	74	<i>luparia</i>	242	273	<i>ezaya</i>
383	77	<i>azarria</i>	249	275	<i>asto</i>
165	78	<i>azarcunza</i>	302	277	<i>atzaga</i>
339	86	<i>urgaci</i>	265	292	<i>donari</i>
79/436	90...	<i>trisca</i>	16	298	<i>itoguina</i>
185	109	<i>yrola</i>	19/179...	301	<i>oñon</i>
365	118	<i>oñatu</i>			<i>eguin</i>
210/527	123...	<i>urena</i>	7/21/165	303	<i>gudua</i>
88	152	<i>laso</i>	344	314	<i>jarrequin</i>
290	162	<i>maquerra</i>	287	315	<i>huruna</i>
156/279	171	<i>ecandu</i>	319	317	<i>jaraunsi</i>
3393	176	<i>gardia</i>	220	318	<i>parrahua</i>
33/247	178	<i>ipirdia</i>	272	319	<i>iac, iyac</i>
182	180	<i>ciya</i>	392/507	322	<i>andizura</i>
175	184	<i>emaya</i>	238/469	324	<i>escaratza</i>
233	185	<i>iquedac ta</i> <i>diqueada</i>	379	325	<i>induscatu</i>
			199/450	326	<i>zurtza</i>
174	186	<i>diada</i>	243/422	328	<i>ines(i)</i>
141	188	<i>gaso</i>	295	330	<i>burquidea</i>
192	191	<i>chircandea</i>	402	335	<i>curea</i>

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

RS	E	HITZA	RS	E	HITZA
307	337	<i>maemana</i>	25/329...	521	<i>arlota</i>
321	341	<i>jaibala</i>	265	521	<i>landerra</i>
94/191	347	<i>murcoa</i>	238	528	<i>atartea</i>
313	349	<i>garagarrila</i>	388	536	<i>palagadu</i>
254/280	350	<i>Doneane</i>	317	540	<i>burrena</i>
380/397	355	<i>ensi</i>	407	543	<i>ecertu</i>
?79	367	<i>erigui</i>	514	544	<i>gondua</i>
303	379	<i>narea</i>	339	547	<i>gucidea</i>
211/262	382	<i>ibarrac</i>	437	563	<i>luquia</i>
353	386	<i>bicioa</i>	235	565	<i>elia</i>
151/169	387	<i>guestao</i>	370	573	<i>izpizatu</i>
174	392	<i>orbana</i>	52 / 386	575	<i>arritu</i>
76/246	398	<i>elicatura</i>	279	582	<i>arecha</i>
410	400	<i>biar, etzi, etziluma, etzicaramu</i>	217/?255...	585	<i>otu</i>
			196/197	586	<i>belorita</i>
			159	589	<i>laurem- bata</i>
272	404	<i>erac</i>	239	595	<i>aldiona</i>
398	413	<i>loca ibilli</i>	367	601	<i>cidorra</i>
33/82...	418	<i>ceja</i>	289/481	604	<i>cenzuna</i>
349	419	<i>ibarjauna</i>	366/?506	606	<i>biaota</i>
372	431	<i>esugui</i>	183	607	<i>arrayo</i>
536	437	<i>arean</i>	497	613	<i>coicatia</i>
75/?244	439	<i>opar[ajina</i>	371/495	614	<i>gueriza</i>
166	448/9	<i>seyzaroa [seyzarotu]</i>	373	628.....	<i>chiribo- guina</i>
238...	450	<i>seya</i>	210	634	<i>lauzatua</i>
335	459	<i>saruc [__ bat uste, [tresna- tzen daue- nac beste</i>	37/214	650	<i>irunsi</i>
			404	653	<i>meniac</i>
			201	656	<i>iusturia</i>
215	460	<i>egnipidea</i>	39/115	658	<i>grisolac</i>
149	461	<i>bearra</i>	299	660	<i>ubera</i>
69	468	<i>lapicoa</i>	209	665	<i>guebendu</i>
219	485	<i>birapora</i>	10/361-2	668	<i>aspertu</i>
291	505	<i>ergarria</i>	220	669	<i>jazquerea</i>
395	506	<i>gogaya</i>	?176...	673	<i>oquelea</i>
63	506	<i>gogoa</i>	51/ 228...	677	<i>matrazua</i>
9	511	<i>baraz</i>	207	680	<i>mintegua</i>
241	520	<i>celaya</i>	?403	684	<i>ideco dira</i>
3...	521	<i>chiroa</i>	21/275	689	<i>cirola</i>
			275	690	<i>osquia</i>

7. Eranskinako RS galdutikoak

E-n badira, Darmstadt-eko alekoetan ez azaldu arren, Mitxelenaren ustez etorki bereko direnak edo, gutxienez, izan daitezkeenak formaren edo geroko lekukotasunen arabera. On da ikuska dezagun haien gainean Larramendiren bitartez Darmstadt-ekoari emenda geniezaiokeena jakite-rik dugun (zenbakiak Mitxelena 1970-n *E*-ko sarrerei ezarriak dira):

16 <i>achiti</i> ;	197 / 508 <i>oldozque-</i>	<i>dina ucuzcari</i>
23 <i>cresala</i> ;	<i>ra(n) / oldoztu</i> ;	<i>jaigui da</i> ;
24 <i>ostelewria</i> ;	236 <i>arana</i> ;	458 <i>gorgolla</i> ,
29 <i>emayenac</i> ,	254 <i>zayoa</i> ;	472 <i>garnua</i> ;
33 <i>pozcaria</i> ;	256 <i>senguea</i> ;	484 <i>acizurria</i> ;
41 <i>larua</i> ;	258 <i>gortaisa</i> ;	503 <i>galenda</i> ;
54 <i>ibiretu</i> ,	276 <i>obua</i> ;	508 <i>oldoztu, oldoz-</i>
76 <i>azartu</i> ;	280 <i>canora</i> ;	<i>queran</i> ;
89 <i>triscaria</i> ;	285 <i>lejarra</i> ;	519 <i>civarra</i> ;
94 <i>done Matro</i> ,	297 <i>mardula</i> ;	526 <i>nauquera</i> ;
101 <i>eztegnac</i> ;	302 <i>jagotu</i> ;	554 <i>ollaquea</i> ;
107 <i>fresa</i> ;	305 <i>guertaetu</i> ;	564 <i>arri iraztua</i> ;
121 <i>seldorra</i> ;	<i>guertucatu</i> ;	574 <i>enquina</i> ;
123 <i>azquina</i> ;	321 <i>meaca</i> ;	581 <i>huariza</i> ;
131 <i>coitiguia</i> ;	335 <i>curea</i> ;	583 <i>azaroa</i> ;
137 <i>acotatu</i> ;	338 <i>iztegia</i> ;	587 <i>abarescu</i> ;
146 <i>gomburua</i> ;	344 <i>guiraquea</i> ;	605 <i>eraitoquia</i> ;
148 <i>milistu</i> ;	351 <i>obuan</i> ;	609 <i>coya</i> ;
160 <i>erago</i> ;	365 <i>garchua</i> ;	620 <i>ucuzca</i> ;
163 <i>zancabia</i> ;	380 <i>hueraguina</i> ;	632 <i>zapotza</i> ;
165 <i>gorta</i> ;	384 <i>bicioa</i> ;	633 <i>erbatza</i> ;
174 <i>betzuloa</i> ;	425 <i>baldoquia</i> ;	635 <i>amarauua</i> ;
181 <i>cicoza</i> ;	426 <i>parapardiña</i> ;	638 <i>orricac</i> ;
189 / 458 <i>gargolla /</i>	435 <i>balbea</i> ;	644 <i>urtiguin</i> ;
<i>gorgolla</i> ;	445 <i>siracha</i> ;	646 <i>gurdichapa</i> ;
194 <i>ortoza</i> ;	451 <i>seyacaz echun</i>	662 <i>ciorrea</i> ;
		670 <i>jazca</i> .

Mitxelenak berak emandako egokitasunekin ari garela gogoratzea konpli bide da;⁴ beherago markatuko dugunez, litezkeen iturri-hautagaie-tarik zenbait adibide baino ez zituen hark eman, ordea, eta ezin espero

⁴ *RS* galdutikat emanei Bizkaikotzat edota Mendebaldekotzat joak ere gehitzen dizkiet hauen eta besteen arteko mugak oso labainkorrak iruditzen baitzaizkit.

sistema honen bitartez hau edo hura, hau ala hura, hobe, zehaztea: ez erretrau bat ezinbestez ezagun zuen Larramendik, ezta ezaguturik ere halabeharrez erabili behar zuen.... Horrenbestez, ezta bildumaren tamaina ere; ikusiko dugu, aldiz, zerbait gehiago egiterik badela.

Ene kopuruak zuzen badira 810 hitz dira guztira *E*-n (319 «hiérelé, pégalé, iac, iyac» bezalako bikoiztasun faltsuren bat kendu ondoren); horietarik 34 kendu beharra dugu behin baino gehiagotan forma eta esanahi berean berbarik ez zenbatzeko; ez dira hurrengo sarrerok kontuan sartzen behin edo gehiagotan errepikaturik direlako: 126 *triscac*, 153 *ontsatu*, 155 *arrantatu*, 187 *trisca*, 215 *gardia*, 232 *hisicatu*, 239 *escolatu*, 255 *buthuna*, 264 *marruscatu*, 272 *irachoa*, 296 *aurizquitu*, 310 *jolasturia*, 313a *urena*, 313b *azquina*, 346 *barrendaria*, 351 *obuan*, 366 *goratzapena*, 393 *arrantatu*, 455 *garraita*, 458 *gorgolla*, 466 *erra*, 471a *arrontera*, 471b *arranta*, 508b *oldozqueran*, 531 *behartu*, 536 *ozazi*, 556 *ecairac*, 619 *guertacuntza*, 629b *narrioa*, 631 *armora*, 640 *mendoza*, 660b *huerriza*, 676a *irisca*, 676b *urisca*.

Ezer baino lehen, 451.ekoa (erretrau osoa) erabateko gutxiengoan dela markatu behar dugu, *II*-en *Ax*-en «marra, muga, xedea» taiukoak bezala (cf. Lakarra 1991a) edota ia saratarren erran komunak *E*-n legez. Nolanahi ere, nekez segurta daiteke bat baino gehiago erretrau batetik hartu den eta zenbat. Beharbada, Darmstadt-eko alearen bitartez ezagutuetatik orriko batz bestea duen harraldia jakinik edo suposaturik, hauek zenbatetik atera zitzaizkien antzematen saia gaitzeko —eta orriko erretrau kopuru ertainaren arabera kopuru osoa— Mitxelena egin bezala. Alabaina horretara baino lehen duela mende laurden pasa (Mitxelena 1970 dut gogoan bereziki) hark egin ikerketetan zenbait zehaztasun beharko ditugu.

8. Azterketa berri baterantz

Ezaguna da, ikusi bezala, Darmstadt-eko alea amaiera gabea zela, beharbada inprenta lana amaitzeko aterea. Zaila badirudi ere, bada biderik Iruñean 1596an inprimatua bere osotasunean ezagutzen saiatzeko, edota ala hura zen baino osoago, behintzat, egiteko. Lehenago ere (cf. Lakarra 1991a, 1993) adierazi dut testu baten, orobat hiztegi baten, eta haren iturriaren arteko erlazioa ez dela nahitanahiez zuzenbide bakarrekoa; simetrikoa izatera heltzea ezinezko bada ere, egokitasun sistemaren ezagutzak bata izanaz bestearen alderdi zenbait deribatzea dakarkigu inoiz.

Esaterako, badirudi hainbat eta aukera gehiago dukeela *Hiztegi Hirukoitz*-eko (= *III*) *Eraskin*-eko hitz batek ez testu batetik, *RS* zein *Axula*-rrengandik, hartua izateko —bestelako, hots, formazko edo semantikazko erizpiderik ez denean— zenbat eta Larramendik hura erabiltzeko

behar, presa, edo beta gehiago izan. Alegia, berezi egin behar soilik behin, hiztegiatarik batean, adibide ez eratorririk gabe datorren Harrieten Hiztegiatiko (= H) litekeen kide (ez-hapax) baten eta H-en bi hiztegiatan, sarrera bat baino gehiagotan, eta, oraindik hobe, Larramendik hitz horri eman dion gaztelerazko itzulpenaren frantsesezko kidetasun fonetiko zuzenean, erabilera adibide eta zenbait eratorrirekin inguratua den beste baten artean. Nabarmena iruditzen zait honelakoetan hiztegi batek edozein testuren aitzinean duen azalpen boterea.

Larramendiren, *E*-ko lehendabiziko 352 sarreretan, lehen zatian, alegia, 14 dira gaztelerazko sarrera eta H-en frantsesezkoa oso hurbiletik loturik direnak; halere, hauei 17 kontrajar dakizkieke zeinetan egokitasun hertsia hori betetzen ez den. Hau bada *E*-ko lehen zatiko joera ezinukatuakoa, areagotzen da lanean jarraitu ahala eta ia erabateko bilakatzen amaierarantz: orain lehengo % 45 inguru izan beharrean % 90-91 aurkitzen dugu. Bi hizkuntza erromanikootan izan den eboluzio fonetiko eta lexikoa izan delako nolabaiteko hurbiltasun handiagoa izatea letra haue-tako lexemen artean baliteke; halaz guztiz zenbakiok zirrikitu gutxi uzten diote lehen aurreratu diagnostikoari: presak eta amaitu beharrak hiztegi-gilea lehenago emarago erabili testu-iturriak, duten aurrean nekosoarekin, utzi eta iturri errazagoetara, hiztegiatara eramane du; han ere, gainera, bertatik bertara bere egitekoa burutzen laguntzen zioten sarrera bereziotara (cf. Lakarra 1991a eta 1994a); ikus bertan § 15.eko Larramendi eta Harrieten hiztegiatarik atera adibideak eta L-k kide horietan duen zorra.

Hizkuntzalaritzako ohizko usadioen eradura, oraingo honetan iturriaren erabilerak testu-iturria bera, *Refranes y Sentencias*, neurri batean berreraikitzen lagun gaitzakeela erakutsi nahi nuke segidan adibide batzuz. Orain arte *RS E*-ren zenbait puntu, sarrera zenbaiten etorkia funtsean, azaltzeko baliatu badut, nago *E* baliatuaz ez soilik Larramendik egin haren erabileraz, baizik eta *RS*-i berari buruz zer edo zer jakin dezakegun.

9. Eraskinaren iturrien berrazterketaren eragina gure helburuetarako

Hiztegiaren Eraskinaren aitzin oharrean Larramendik dioskunez, *HH*-ren inprimaketa bukatzean jaso zuen Bizkaiko misioetarik zetorren Kardaberatzengandik Vinsonez geroz behintzat *RS*-en aletzat jo izan den «kuaderno zahar» bat. Handik hiztegian ez ziren hitz abondo («con bastante prolixidad») hartu zuen Larramendik eta zegozkien gaztelerazko sarreretan ezarri. Horrezaz landa «he añadido también otras muchas voces, que he oído en las conversaciones, y notado en los Libros, especialmente en Axular, que he buuelto á repassar con cuidado».

Gauzak honela, Ax eta RS-erantz zuzendu beharra zegoen E-ren iturriak, nagusienak behinik behin, ikertzeko orduan eta bide horretatik abiaru zen Mitxelena (1970). Urrats bat gehiago ere eman zuen Larramendik —hitzaurrean hartaz esandakoen ondoren aitor horretan sartzea gogortxoegi edo iruditurik— aipatu ez zuen Landucci ere hartzekodun egitean.

HH-aren E-n 243 direlarik Ax-engandik hartuak (% 31,13), 161 eza gutzen ditugun RS-eko zatietarik (% 20,74), 129 H-tik (% 16,62), eta 67 Landucciren hiztegitik (% 8,76). 9rentzat (% 1,15) hautagai bat baino gehiago dugu ezagutzen diren iturrien artean, 47 RS-en zati galdutikoak izan daitezke (% 6,05) eta 118rentzat (% 15,20) ez dugu oraindik iturbururik. 1/6 da, goiko azterketaren ondoren H-k E-ren iturburuez argitzen duena eta —gainerako iturriei, Ax-i bereziki, Mitxelenak egokitu mailebuak zehazteaz landa— erdira jaisten du etorki ezezaguneko sarrera kopurua. Halere, bada zer iker hondar hori agortzeko.

Orain H ere E-ren hartzekodun berri bilakatzean, kontu garbiketa hura berrikusi beharrean gara. Zenbait kasutan H-en lekukotasunak ez du aldatzen lehen Mitxelenak emandako azalpena, nahiz hori ezagutu ondoren ere iturria ez delako gure irispidean, nahiz lehengo azalpena zeharka datorrelako (cf. Lakarra 1991a: 243 hh).

Bestalde, Mitxelenaren azterketa oso fina da, aldacizina guretzat, E-ko hainbat sarrerari RS-eko (edota Landucciren hiztegitiko) iturria bilatzean: hara, esaterako, E 8ko *asacatu* hapaxa nola lotzen duen RS-eko 171.arekin (*Asiac eguina dirudi, / asacatuac eder* «Lo començado parece acabado, / lo acabado hermoso»), edota forma eta itzulpena kontuan izanik RS 141 (*Guibeleco on dana / areco gasso* «Lo que es bueno para el hígado / dañoso para el baço») eta E 181 *cicoza* «curiosa» RS-en zati galdutik eta ez bestetik etorri behar duela erakustean.⁵

Baina segurki badateke zer edo zer alda edo zuzen, are Mitxelenak RS eta Landucciren hiztegitotzat dituenen artean ere:

176. Cuidado, guardia.

RS 393an *Edoceynec edat ostein / dio vere guardia*, «cada cual después de beuer / dice su parecer» aurkezten du erka-ketarako, nahiz eta gehiago komeni E-ko 215. sarrerari: «dictamen». Azk-k, hiztegiaren eranskin eskuizkribatueta «anhelo» itzultzen du eta Lemoakotzat jotzen; hiztegian bertan *garda* «fogosidad, afán» dakar, Otxan.esk. eta Añgan oinarrituaz. Edozein kasutan ere B-kotzat du.

⁵ Proposamenen bat ezezagun edo iluntzat utzitako pasarteren batez egin nuen Lakarra 1995a-n, esaterako, F 16ko «De aquí adelante, equix» (=331) hapaxa ongi itzulia (eta azaldua) den. Ikus orain erretrau horretan ezarri oharra.

RS-en galdutako zatian adiera horretan beste *gardia* bat izatea litekeena den arren, ez da hori E-koa azaltzeko bide bakarra, eta merkeago dugu H-en «sérieusement, *gardiacorqui*», «sérieux, *gardiacorra*» jotzea iturrizat, batez ere kontuan harturik baduela «fidèle pour tenir le secret, *gardiacorra*» ere. Ez zait ezinezko iruditzen hauctarik ateratzea L-k erroa; esanahia ere azalpen honen alde litzateke.

661. Vagabundo, *ibildauna*.

«B-koa dirudi (RS-ekoa ote?) eta cuskalki hartan soilik azaltzen den *ibiltau(n)*-ekin erkatzeko modukoa» dio M-k bere iruzkinean. Haatik, bere susmoak ez zihozten bide zuzenetik, B-tik oso urruti baitu bere etorkia: H «vagabond, *ibildauna*».

103. Bollo, *opilla*.

«Land. «bollo de pan, *ogui opila*» da M-ren iruzkina. Baina, itxura batean hori bezain ongi, eta agian errazkiago, cf. -ll-a, har zezakeen L-k H-engandik: cf. «masse, *opilla*», «la masse de sang, *odol opilla*». Oin-ek ere badu 20 *Amac irin balu opil balaidi* «Si ma mere auoit de la farine, elle faroit des gasteaux» baina hiztegi iturriak hobesteko arrazoiak azaldu dira gorago, zabalago Lakarra 1991a eta 1993-n egin bidentik. B. Urgellek ereduak erdarena gogoratzen dit (*bollo / masa*), beharbada arrazoi osoz.

274. Festividad, *eguzaria*.

M-k Land. «feria o fiesta, *eguzaria edo feria*», «fiesta de guardar, *eguzari eucharayteco*» uste du hartu duela I.-k, erreferentzia soil horretaz landa bakarrik «cf. Ms 318 «*eguzaria*, añade *eguzaroa*, media fiesta» baitu, mendebalekotasuna bermatzeko asmoz gehitua, segurki.

Baina H kontuan hartuz geroz Land. ez da nahita nahiezko hartzekoduna: cf. H «*pezta, eguzaria, fête, f.*». Urrutiago joaz, egiantz gehiago du H-en aukerak, besterik ez bada ere *eguzari eucharayteco* hori L-ri ez bide baitzitzaiokkeen meczprezagarri begitanduko.

Inoiz H are lehenagoko hiru iturriren kontrakarrean dator:

534. Prenda, *baya*.

M-k litezkeen hiru iturri dakartza, L-k ezagutu eta erabilitako testu ezberdinetako bana: RS 523 *Baguila, sey goseen bayla*, «lunio prenda muerta [*bay yla*] de los niño hambrientos», Land. «prenda, vaya» eta Ax 80 *Bahibat tabernara arnoçun igortcen duçuncan, gaztigatcen dioçu tabernariari eduqui deçala cenbait egunez bahi hura*. Baina badira M-k aipatu ez zituen Leiz Adv 2v, Ins B 4v, C5v, Materre 250, *Noelak* 120, 170, Gasteluzar 126 eta are Pouv *Imitacionea* III 54, *Philotea* 478, EtxSar 164, CatLav. 243 ere.

H-ek gauzak ilunduaz aukera berri bat dakarkigu: «gage, *bahia*». Bi sarrera gorago egin gogoeten arabera Land. hobestera makurtu behar genuke baina ez segurtasun osoz.⁶

Mitxelena iturria —dela Axular nahiz RS, oso bestelako baitugu honetan Landucci (cf. Lakarra 1995b)— asmatu duela onartzeko prest izaki ere, zehaztasun haboro lor daitekeela eta, ikusiko dugunez, inoiz are beharrezko dela ere pentsa genezake. Izan ere, E-ren azterketan sarrera bat baino gehiagotan esaten digu honako edo halako hitza Axularrek asko darabilela adibideren bat edo beste (gutxitan guztiak) emanaz edota bestelakoa mendealdekoa dela eta RS-en ere badirela, bere txikian, zenbait adibide, hemen ere horietarik batzu agertuaz. Egia da 18 *arrantatu*, 21 *oratu* edota 178 *ipirdia*, 201 *guraria* bezalakoek ez dutela itxura batean askoz gehiago merezi lexikografiaren aldetik, hain baitira usukoak dagoeneko ezagun ditugun testuotan; alabaina, lexikografiari dagokiona ez bada gure interes bakarra, ezta nagusia ere, merezi bide du, gure iritzian, are sarrera horietan ere litezkeen iturri hautagaitzen artean erabakitzeke irizpideak izateak.

Mitxelena ikerketak gogoan izanik eta behar diren tokietan honako edo harako zuzenketak egin ondoren gelditzen zitzaigunarekin asetu nahi ez denarentzat, RS-eko erretrauetarik Larramendik zalantzarik gabe ezagutzen zituenak, ez gutxi gora behera, edota gutxienez, zein ziren jakiterik ba ote? Nago badela entseiatu beharreko beste biderik zehaztasun asmo honetan; aurretiaz markatu nahi dut, ordea, ezin itxadon daitekeela segurtasun erabatekorik metodo honen bitartez soilik, eta ez duela aurreko lana hondatzen baizik eta suposatzen, hartan oinarrituaz hura zehazten, sendotzen eta hedatzen.

10. Saiok RS osaren tamainaz: Darmstadt-ekoaren hurrenkeraz

Lehen saioa Darmstadt-ekoaren egiturari, erretrauen antolamendu eta hurrenkerari, so egitea genuke: ba ote horrelako ezer eta, izatekotan, ba ote inongo oinarririk hartan falta den zatiak izan zezakeenaz iharduteko? Zerbait bada, zalantzarik gabe: lehendabiziko orrialdeko erretrauak oro A-z hasten dira⁷ eta O-z 64., azkeneko orrialdeko ia guztiak.⁸ Bigarren

⁶ Osoa ez bada, ia osoa egiten da RS-en 4. kuadernotxoan, ez bigarren edo hirugarrenen, azaltzen dela ikustean; beherago eta Lakarra 1991a, 1993 eta 1994a Axular H-k iturritzat —inoiz pasarte oso garrantzitsuak aipatuaz— erabiltzeak sortu arazo bereziciz.

⁷ Ordena alfabetiko hertsirik (1. *Adi...*, 2. *Aberas...*, 3. *Aberassoc...*, 4. *Abendu...*) ezin eska, Euskal Herrian eta hemendik landa ere hiztegiotan alfabetizazioa ez baitzen usuko bigarren letraz geroz (ik. Lakarra 1993, 1994a eta han aipatu bibliografia).

⁸ Salbuespena 532. *Saguac...* dugu; hemen ere alfabetizazioa ez da bigarren letrara iristen 531. *Oasun...*, 533. *Oroc...*, 534. *Otorde...*, 535. *Oçac...*, 536. *Hordia ganic...*, 537 *Ogui...*, 538. *Oso...* eta 539. *Ogui...*-ren aurrean.

orrialdean bederatziren artean nagusi dira B- letraz hasten direnak nahiz eta A- bat eta este E- bat izan eta B- eta C- dira, hurrenez hurren, hirugarrenean. Alabaina, A da nagusi berriz (D- batekin) laugarrenean, B bat eta C-ren gehiengoa 5.ean, eta —larriago dena— N- bi, bi M-, L- bi, bi V- eta F- bakarra ondoko 6.ean. Hortik aurrera, orrialde batzuetan letra honen edo horren gehiengoa izan arren, jauziak dira aitzin-gibel, bai orrialde berean, bai biren artean ere. Ni neu, bederen, ez naiz gai 64 orrialdeentzat balioko lukeen lege hertsia ez zabalik erideiteko.

Orobat diot Darmstadt-ekoan legerik izatekotan, neurriren batean bederen, horren berme etorri beharko luketen Oihenartek gorde zatikoez (ik. gorago). Aski bedi ondoko hurrenkera hau gogoratzea: *ynardun...*, *ojal...*, *urrineric...*, *salda...*, *huhuñenerean...*, *оту...*, *guiçon...*, *ecandu...*, *barria...*, *maya...*, *jaunen...*, *emazte...*, *matiaz...*, *garrastu...*, *bere...*, *gastelaina...*, *esquerrac...*, *ene...*, *ilbeeran...*, *onerextea...*⁹

11. E-ko RS-en erabilera orokorraz

Ondoko taulan asteriskoek delako hitza —ezagutzen ditugun erre-frauetan— soilik zenbaki horretantxe gordetzen dela adierazten dute; asteriskorik ez denean, aldiz, zenbaki horretaz at besteren batean ere azaltzen dela RS-en.

- 1-50 bitartean:* 2, 3, 7, *9, 10, *16, 19, 21, 25, 33, 34, 37, 39, 49,
51-100 bitartean: 51, 52, 55, 63, 64, *69, 75, 76, 78, *79, 82, 88,
 94,
101-150 bitartean: 102, 107, 115, 120, 141, 144, *149,
152-200 bitartean: 151, *152, 156, *159, *165, *166, 168, 169,
 *171, *174, *175, 176, 179, 180, 182, *183, *185, 188, 191,
 *192, *196, *197, 199,
201-250 bitartean: *201, *207, *209, *210, 211, 214, *215, 217,
 *219, *220, 225, 228, 230, *233, *235, *236, *238, *239, *241,
 *242, *243, 244, 246, 247, 248, *249,
251-300 bitartean: *251, 253, 254, 255, *259, *260, 262, *265,
 *266, *272, 275, *277, *279, 280, *287, 289, *290, *291, *295,
 298, *299,
301-350 bitartean: *301, *302, *303, 305, *307, *313, 314, *317,
 *319, *321, *323, 327, 329, *331, *335, *339, *341, *344,
 *349,

⁹ Zalantzarik gabe, Oihenartek duen kopiatzeko modua «bigarren graduako desordena-dei genezake; izan ere Darmstadt-ekoaren bitartez ezagutzen ditugunak ere ez ditu bere hartan ematen eta ezta ordena alfabetikoren batez ere, gorago ikusi bezala; ez da, beraz, harrigarrikorik testuko datuetan.

- 351-400 *bitartean*: *353, *361, *362, *365, *366, *367, *370, 371, *372, *373, *379, 380, 381, *383, 384, 385, 386, *388, 392, *393, *395, 397, *398, *399,
 401-450 *bitartean*: *402, *403, *404, *405, *407, 408, *410, 413, 416, 419, *420, 422, 428, 435, 436, 437, 443, 450,
 451-500 *bitartean*: 458, 466, 467, 468, 469, 478, 481, 485, 487, 493, 495, *497,
 501-560 *bitartean*: 506, 507, *514, 521, 523, 525, 527, *536, *541,¹⁰ 542, *544, 545, 547, 550, 558.

LEHEN TAULA

Datuok esanguratsu izan daitezzen, errefrauak zein orrialde eta zein orritan doazen jakin beharra dugu; izan ere, badirudi zatika baino gordez ez zirenak lekat, errefrau bat hautagai bakar bilakaturik, orri horretakoak hobetsi beharra dugula hainbatik hainbatean horrelakorik ez duten orrietakoen aurrean. Hain zuzen ere errefrau horren segurtasunak orri osoarena (aurreko orrialderena zein atzekoarena) dakar eta, beraz, bertako gainerako errefrauak litezkeen hautagai hoberenak dira RS-en behin baino gehiagotan azalduz geroz delako forma hori:

1. KUAD.	2. KUAD.	3. KUAD.	4. KUAD.
1: 1- 5	17: 139-145	33: 275-282	49: 413-419
2: 6- 14	18: 146-154	34: 283-290	50: 420-426
3: 15- 23	19: 155-163	35: 291-299	51: 427-434
4: 24- 32	20: 164-170	36: 300-308	52: 435-440
5: 33- 39	21: 171-179	37: 309-318	53: 441-449
6: 40- 48	22: 180-189	38: 319-327	54: 450-457
7: 49- 56	23: 190-197	39: 328-335	55: 458-466
8: 57- 66	24: 198-206	40: 336-343	56: 467-473
9: 67- 73	25: 207-214	41: 344-353	57: 474-482
10: 74- 82	26: 215-224	42: 354-364	58: 483-490
11: 83- 91	27: 225-232	43: 365-372	59: 491-499
12: 92-102	28: 233-241	44: 373-379	60: 500-508
13: 103-111	29: 242-249	45: 380-387	61: 509-515
14: 112-120	30: 250-258	46: 388-395	62: 516-522
15: 121-130	31: 259-267	47: 396-403	63: 523-530
16: 131-138	32: 268-274	48: 404-412	64: 531-539

BIGARREN TAULA

¹⁰ Gogora bedi Darmstadtoko alca 539.ean amaitzen dela eta gainerakoak Mitxelena Oihenarten eskuizkribuan aurkituak eta Larramendiren beraren bakarra direla.

Lehen taulak argiro esaten digu 150 eta 400.a bitarteko errefrau iza-reztatuak gordetzen zituzten orrialde (17.etik 48.erakoak) gehienak be-deren, guztiak seguruenik, ezagutzen zituela Larramendik, anitz baitira nahi eta nahiez hark haietarik hartuak. Hortaz, orain arte genekiena 2. taulan aurkituarekin gonbinatuaz, hamasei orrialdeetako kuadernotxotan antolaturik izaki testua, Darmstadt-ekoaren bigarren eta hirugarren kua-dernotxoek (17-32 eta 33-48. orrialdeak, hain zuzen) egiten bide zituzten Larramendik ezagutu 60 orrialdeetarik 32.¹¹

12. Lehen eta laugarren kuadernotxoak ezagutzen ote?

Halere, ez da gehiegi, oraindik beste 28 orrialde argitzea geratzen bai-tzaigu. Gogoratzen bagara, Larramendik berak dioskuncz, irakur zitez-keen 60 orrialde bazituen behintzat bere aleak eta 64 Darmstadt-ekoak. Honek ez zituenetatik zenbat izan zitzakeen Larramendirenak suposa-tzen hasi orduko komeni bide da hark Darmstadt-ekoan gordetakoez egin erabilera zehatzago miatzea.

Lehendabiziko kuadernotxoari dagokionez (1-16 orrialdeak, 1-138. errefrauak), esana dugu Larramendik ezagutu zuen alean Darmstadt-ekoaren 1.ko orria (1-14. errefrauak) falta zela, behintzat, bertan baitzi-hoazen inprenta eta urteari buruzkoak. Esango nuke gehiago ere peitu zuela eta goian eman dudan zerrenda osoaren (hots, litezkeen guztiak biltzen dituenaren) laburtasuna esanguratsua begitantzen zait. Areago de-na, 9.a, 16.a, 69.a, eta 79.a (138tik 4 soilik) dira goiko taulan izartxoaren markarekin hornituak lehen kuadernotxoan;¹² bigarrenean 35, ia bedera-tzi bider gehiago, eta hirugarrenean 44, hamaika bider gehiago. Ikus di-tzagun laurok ere xehekiago, orain arte esandakotik ez baita besterik gabe jarraitzen horiek L-k erabili egin zituen eta, hortaz, horiek dituzten orriak, osotero edo zatika, ezagutzen.

Lehena (9.a, *Açerrian lurra garraz hoña ybini eguic baraz* «En patria estraña la tierra es agra, el pie pondrásle espaciosamente») L-k ezin ezagut zezakcen kuadernotxo horren bitartez lehen orrikoa baitugu; beraz, L-k RS-en bitartez ezagutu ba-

¹¹ 17.ak (139-145 errefrauak) eta 27.ak (225-232) Larramendiren arreta erakarri ez bazu-ten ere bere alean ziren, hauen gibelesko 18.a (146-154) eta 28.a (233-241), hurrenez hurren, ederki baliatu baitzituen.

¹² Mitxelena E 152 «como, laso, leguez, bezala»-ko lehenaz «el primero en RS 88» badio ere, 413 *Guizon gazteen gogoa ecosaria lasoa* «El pensamiento del hombre joven, del tamaño del aua» (4. kuadernotxoaren hasieran) eta, bereziki, 344 *Hurriño ynsaurra burua laso, jarrequin ezequida erricoa laso* «El nogal de lexos como la cabeza, mas no la allé como la de la patria» hori bezain egoki ditugu E-koaren iturriztat.

zuen *E*-ko 511 «perezoso, *baraz*» Darmstadt-ekoak galdutako zatiren batetik ezagutu beharra zuen.¹³

16.a (*Betico itoguinac arria çulatu ta aldi luçeac guztia aztu* «Gotera continua piedra orada y el tiempo largo todo lo oluida») *E*-ko 298 «gotera, *itoguina*»-ren iturburu genuke; alabaina esan beharrik ez da *itogin* ez dela *RS*-eko hitz arraroenetarik, are gutxiago hapax bat. Litekeena da, hortaz, galdutako zatitik edo herritik, ahozko iturriren batetik eta ez idatzizkoetatik jasoa izatea.

Antzeko zerbait esan daiteke 69.az (*Lapico eçin dana estalgui liçate, çe edoceynec danco vere lecua vete* «Quien no puede ser olla podría ser cobertera, que cada qual tiene su lugar lleno»); areago dena, *E* 468 «olla, *dipidia*, *lapicoa*» aztertzean *M*-k esau bezala «el segundo en *RS* 69... También en Land., a consecuencia de un divertido desliz: ola del agua, *lapicoa*», hiztegi-iturriak hobesteko irizpideak hemen bere indar osoa hartzen duelarik.

E 367 «levantar, *jasan*, *jasaitu*, *ereguin*»-ko azkenaren iturri Land. da, orobat, eta ez *RS* 79 (*Triscan badabil asoa aus asco eriguidaroa* «Dançando si anda la vieja mucho poluo leuantar suele»): cf. Land. «leuantar otra cosa, *eregui veste gauça*», *E*-ko bokalarekin, *RS* ez bezala.

Kontuak honela, lehen kuadernotik eta ez beste inondik nahita nahiez hartu beharrezkorik ez da batere; bestela esanik, ez da zer suposatu Larramendik lehen kuadernotxo hori ezagutzen zuenik —orri edo orri zati solteren bat gehienez ere— eta agian hobe hori ere ez onartzea: izan ere, Mitxelenak behin baino gehiagotan aipatu Larramendiren hitz ezezagunen zaletasunak nekez utziko bide zion 12 *hamquer* «cruel», 14 *labio* «rabicorta», 15 *balizco* «de si fuesse»¹⁴ (16ko *itogin* aipatu arrunt horren aldamencau), 32 *anbiolaco* «del tiempo pasado», 49 *trancart* «engaños», 55 *beçuz* «regala», 65 *ysusqui* «escoba», 73 *hendorca* «alcalde», 82 *tacoc* «para» eta beste asko baztertzeu. Zein nahi ere den begitazio honen aurreko gure iritzia, berreraikitzaileak ez du Darmstadt-eko liburuaren lehen kuadernotxoaren inongo beharrik Larramendik *E*-n sartuak azaltzeko; *entia non sunt multiplacanda praeter necessitatem*, bada.

Goazen orain laugarren kuadernotxora. Honek 49.etik 64.era bitarteko orrialdeak eta 413.etik 539. errefraura bitartekoak besarkatzen ditu.

¹³ Bidebatez, ordarazko ordainen artean ere («espaciosamente» / «perezoso») bada alde nahikoa jatorria testu berean izanik ere, beste nonbait izan behar zuela suposatzeko.

¹⁴ *E* 622 «suponer, *balizcatu*» ez dator hortik Mitxelenak proposatu bezala Harrieten-gandik baizik: cf. Lakarra 1991a, s.u. eta edizioan ezarri oharrean.

Horiatarik 420, 437, 497 eta 514 dira soilik 1. taulan izartxoarekin —hots, RS-eko beste inon ez direla E-n agertu hitzak adieraziaz— markatuak: lehen kuadernotxoan diren berak, halabeharrez, eta, hartan bezala, Larramendik kuadernotxo honen erabilera urria egin zuela agertzeko ezin adierazgarriagoak, zalantzarik gabe.¹⁵

Lehena 420garren *Hugazean edaten dana çerraldoetan essuro* «Lo que en la teta se beue en las andas se vierte» E 48 «andas de muerto, *zarraldoa*»-ren iturritzat hartzeari Mitxelenak ere dagoeneko zail erizten zion: «Además de la diferencia en la primera vocal, sin embargo, lleva a dudar de que ésta sea la fuente precisa el hecho de que Larramendi no recogiera alguna palabra rara (*бугусту* «acometer», *peco* «sospecha») que figura en la misma página de RS» (1970: 59). Orri bereko aurreko orrialdean ziren 418 *yguini* «entiende» eta 419 *perrau* «hermitaño» ere hor zituen.¹⁶

437 *Luquiari trancart eguiteco gojtu bearco* «Para hazer engaño al raposo madrugar es menester» genuke 563 «Raposo, *luquia*»-ren jatorria,¹⁷ halere ezin esan hapax batekin ari garenik eta ezta RS-en galdutako zatitik edota ahozko bizkaieratik jasoa ezin izan daitekeenik.

497 *Esa jaunen saria ezta ayn coycari çeyn dirudi* «La dádiua del duende no es tan sobradissima como parece» eta 514 *Etorri vadaquic billaetan doan gacha gondu daquiála* «Si te viene el daño que buscas prouecho te haga»-n E 613 (*koikari*) eta E 544-n (*gondu*) hurrenez hurren bildu hitz bakanagoen aurrean gara¹⁸ eta bidezkoena Larramendik erretrauok ezagutzen zituela onartzea izan bide daiteke. Alabaina 497ko *etsajaun* «duende» ez baina *iratxo* datorrela E-n s.u. eta 496ko *gomonzalleac* «acomodador» orrialde horretan eta 504 *marraac* «joyas», 505 *nojala* «vaca que ha dos años que cría» eta 506 *zajagauzi* «dejatiuo» ez biltzeak zalantza izpirik sor lezake 497.az. 514ri dagokionez ulertzekoa da Mitxelenak inolako zalantzarik gabe erretrau hori

¹⁵ Izan, bada han 536 *Hordiaganic ençindu çe eguic arean* «De borracho no fies nada» ere, baina E 437 «nada, *arean*» orobat atera zezaketen RS 558 (hots, Darmstadt-ekoak ez baina bai Oihenartenak, eta agian baita Larramendirenak ere, gordetzen zuen) *Ilbeeran ereyn eçuic arean*-etik.

¹⁶ 220-ko *parrahua* E 318 «hermitaño, *parraña*»-n izanik bigarrena hor ez sartzea lehendabizikoa kanpo uztea bezain esanguratsu ez dela deritzonak gogora beza aldaerak behin baino gehiago ageri direla testu horretan; cf. Mitxelena 1970 eta Lakarra 1991a.

¹⁷ Bada RS 64 *Luqui cume azeri* «El hijo del raposo zorro» baina ez dirudi hautagai hobea denik gorago ikusitako lehendabiziko kuadernotxoaren erabilkeraren arabera.

¹⁸ Bigarrena lehena baino bakanago hasierako ahostunarekin Landuccirengan bildutako aldaera baitakar Mitxelenak, s.u.

ematea; orri berean agertzen diren 509 *apizetan* «se hurta», 510 *calta* «daño», 515 *leloa* «canción», 518 *mergaz* «desabrida», 522 *soloy* «heredadiega», eta *vasoy* «montañero» E-n ez biltzea halabeharri edota kuadernotxo honetan Larramendik presagatik edo beste zioen bategatik lan arinagoa eginari zorko litzaioke.

Nolanahi ere, azken kuadernotxotik halabeharrez hartutakoa azaltzeko gehienez ere 2 errefrau, lau orrialde —edo orrialde zati—, behar ditugu. Gauzak honela, Darmstadt-eko aleak eta Larramendirenak goitik jota 36 orrialdetan egiten zuten bat; bigarrenak 60 orrialde irakurgarri (bestelakorik gehiago?) zituenek, Iruñean argitaratuak bazituen, gutxienez, Darmstadt-ekoari falta zitzaizkion 24. Logikoena bi kuadernotxo gehiago (32 orrialde, 272 bat errefrau) zituela suposatzea litzateke.

E-n diren eta Darmstadt-ekoan ez beste lekukotasunetan gordetzen ez diren 53 hitz RS-en zati galdutik baletoz Mitxelenak (1970)-en susmatu bezala, antzeko zifretara iritsiko ginateke: bigarren kuadernotxoko crabileraren arabera (gutxienez 35 errefrau 16 orrialdetan) 24,2 beharko lirateke horkoen iturriarentzat eta 3. kuadernotxoaren arabera (gutxienez 44 errefrau 16 orrialdetan) 19,2 orrialde.

13. Azterketa: Larramendik lehen eta laugarren kuadernotxoetarik hartu omen zuenaren benetako jatorriaz

Segidan Lakarra 1991a eta 1993-ko azterketa zerbaixka aldaturik Mitxelenak (1970) Eraskineko sarrera batzuekin egina eztabaidatzen eta zehazten dugu goiko gogoeten arabera, usu ez haren hautagai zerrenda baina aukera bakarra zehaztea lortuaz; zenbakiak E-koak dira:

6. Abril, *opea*.

«RS 266: *Opeco erlea eneçat / Mayacecoa anajeençat* «En-jambre de abril para mí / el de mayo para mi hermano». En RS 416, casi igual al citado, se lee, sin embargo, *Opeileco herlea y Opeyl* «abril» se repite en el 129» dugu M-ren iruzkina. Eta horrela dira gauzak, izan ere. Kapitulu honetan aurkeztu analisirako ezin interesgarriago dugu datua, 416.a eta 129.a, hots L-k erabili ez zituenak, 4. eta 1.ko kuadernotxokoak baitira.

29. Albricias, *emayenac*.

«Un hapax que por su formación recuerda otro de RS 120 *Barri ertunac vidarienic* ez «La mala nueva sin porte» diosku M-k. Baliteke, baina L-k ez bide zuen 120.a ezagutzen; *emai*, ordea, erabat ezaguna da oraindik mendebalean eta RS galdua izan daiteke honen iturri.

48. Andas de muerto, *zarraldoa*.
M-ren azterketa oso ongi bideratua genuen RS 420eko *çerraldoetan*-i bi aitzakia aurkitzen baitzizkion hautagai egokitzen: bokal diferentzia batetik eta orri berean agitzen diren zenbait hitz bitxi (*burrustu* «acometer», *peco* «sospecha») L-k ez jasoa.
420.a 4. kuadernotxoko lehen orriko bigarren orrialdean delarik orain are sendoagoa iruditzen zait M-ren susmoa.
60. Armas, *isguiluac*, *isquilosac*.
RS 7 *Bioça ta zençuna guduan dira bearrago ysquilluac baño* «Corazón y entendimiento en la guerra son más necesarias que las armas» eta 404 *Butroeco meniac gayti ez ysquilosay echi*, «por las treguas de Butrón no dexes las armas». M-k markatu bezala ez dago ongi definitua hemendik landa azaltzen ez den hitz honen forma; bietarik bat bestearen ustelketa izatekotan badirudi errazago dela 1.koa izatea forma jatorra. Alabaina, 7.a 2. orrialdekoa dugu eta 48.ekoa bestea eta beraz ez 7.a baizik eta 404.a izan zen Darmstadt-ekoan gordeetarik L-k ezagut zezakeena; *isquilu*, beraz RS galdutik hartu zuen edota bera da ustelketa (eta ez alderantziz) edo L-ren berreraiketa (?).
64. Arrepentirse, *garbatu*.
RS 102 *Ezcondu ta garbatu* «Casar y arrepentir». En RS 521 se repite *garbatua* «arrepentido» dio M-k.
Alabaina, ez bata (1. kuad.) eta ez bestea (4. kuad.) ezagutzen zituen L-k gure azterketa zuzena bada. Hitza, ordea, ez da inolaz ere hapax eta edozein dotrinatan —zein herri hizkeran— eriden zezakeen.
134. Cesto, *zarampoa*.
M-k hitza H-ren hiztegiara igaro zela eta harengandik B *zaran*-en aldaeratzat aurkezten digun Azkuerenera diosku, «no es imposible que se trate no de una variante de *zaran* sino de una corrupción de éste» gehituaz. Alabaina hor aipatzen duen RS 34 *Zaran bat daguiñac bi day* «quien hiziere vn cesto hara dos» ez litzateke ustelketa horren iturburua, erre-fraua 1.ko kuadernotxoan baita.
152. Como, *laso*, *leguez*...
RS 88 *Olaso guichibazuc ylaso* «Olaso, pocos son como tú» ematen digu M-k iturburutzat. Ez da hori, ordea, Darmstadt-eko alean aurkitzen den bakarra eta 3. kuadernotxoko 344.a bide da iturri zehatza 12. oharrean azaldu bezala.
Bigarrena «RS 127, etab.» dio eta izan ere beste edozeinek (195 eta 454, hain zuzen) luke orrialde horrek adina aukera; 195.a begitantzen zait dela iturri zehatza.
200. Desdichado, *ertuna*.
RS 408 *Barri ertuna lelengo ençuna* «La nueva desdichada la

primera oyda» ematen du M-k, RS 120.ean «mala» itzultzen dela gehituaz.

Gehi bekio orain 408.a 48. orrialdean dela (hirugarren kuadernotxoaren azkenengoan) eta 120.a 14.ean (lehendabiziko kuadernotxoan).

220. Duende, *irachoa* eta 272. Fantasma, *irachoa*.

M-k RS 301 *Gassoto yrabacia / yrachoen da yracia* «Lo mal ganado / es del fantasma esprimido» du iturburutzat, zuzen ene ustez; halaber, «En RS 497 aparece esa jaun «duende», que no recoge Larramendi» gehitzen du; harentzat anekdota markagarria izan daitekeena erabat interesgarri dugu orain azken hau 4. kuadernotxoan dela jakinik.

251. Espalda, *quibela*, *acia*.

«El primero responde a RS 466 *Quibel eguioc ecachari* «Hazle espaldas a la tempestad» y 239 *Quibel ecachari / bular aldionari* «Espaldas a la tempestad / pecho a la buena sazón» dio M-k, ekialdeko bigarrena nondikoa izan daitekeen ez da kiela gehitu aurretik (cf. Lakarra 1991a: 234 honctaz).

466.a ez (55. orrialdean baita) baizik eta 239.a (bigarren kuadernoa) bide da iturri zehatza.

269. Falsía, *trancarta*.

«RS 49 *Trancart eguiten deustac / ta vlerretan deustat* «Engaños me hazes / y te entiendo». Con la misma trad., RS 272, abajo, 319, y, escrito *trançart* «engaño», en el 437 (abajo, 563)» dugu M-ren iruzkina.

Azken forma gerorako utziaz (cf. 563), esan dezagun orain ere pasa gaitzekela 1. kuadernotxoko 49.ekoa gabe.

271. Fama, *ospea*.

«RS 2 *Aberas yzayteabaño / hospo ona obeago* «Mejor buena fama / que ser rico». Se repite en RS 107, 188 y 507, con o sin h-» dio M-k, alabaina, beharbada ez RS 2-k eta ezta RS 107-k (1. kuad.) ez RS 507.ak eta ezta hark aipatzen ez duen RS 542-k *Vrrineric ospea, erricoa obea* (4.a) balio digute. RS 188 dugu, beraz, hautagai bakarra; h- gabea dugu L-rena bezala, bidenabar, horko *Gal bidi guizona / ta ez aren ospe ona* «Piérdase el hombre / y no su fama buena».

298. Gotera, *itoguina*.

RS 16 *Betico ytoguinae arria çulatu ta aldi luçeac guztia aztu* «gotera continua piedra orada y el tiempo largo todo lo olvida» da M-k dioena baina ez bide zen —ikus gorago— 3. orrialdeko hori jatorria Darmstadt-ekoan edota Oih.en zati berrian besterik agertu ez arren. Hitza erabat arrunta da oraindik.

301. Gruñir, *oñon* eguin.

«305 *Ydiac oñon bidean gurdia* «en lugar de gruñir los bueyes el carro». También en RS 19 *Cantari guextoac oñon* «el mal cantor porfía» eta RS 179 *Onec oñon eta ni ijilic egon* «Este hablando y yo callando estando» gertatzen direla dios-

ku M-k; zalantzarik gabe 2. kuadernotxoko 305.a da hautue-
na itzulpenagatik eta baita 19.a den kuadernotxoan delako
ere.

303. Guerra, *gudua*.

M-k itzulpen honekin ematen dela 7, 21 165 eta bestetan (331
eta 383.etan, zehazki) gaztigatzen du, Ax.ren «combate, pe-
lea»-tik bereizteko seguruenik; zalantzarik gabe RS bada ere
jatorria, ez 7.a edota 21.a.

322. Honor, *andizura*.

M-k erakutsi legez, RS 392 *Emaytea andizuren arçaytea
mingarri* «El dar es honor, y el tomar causa dolor»-eko for-
maren ustelketa dugu. Berak RS 507 *Dollorracpere andizure-
nen ospea / gora joacu ycaztobico quea* «Aún el más ruyn
fama de principal / arriba se nos va el humo de la carbonera»
ere aipatzen digu baina testukoa hori gabe ere (4. kuad.) azal
genezake.

323. Hormiga, *inurria*.

«RS 8 *Ynurria guino lagun gura* «Hasta la hormiga desea
compañía» ematen du M-k «cf. además RS 183 y 326, pero
también Land. tiene *ynurria* (2ª mano, *chinurria*)» gehituaz.
Gure analisiaren arabera soilik RS 183 eta 326 lirateke hauta-
gai eta, gainera, batak eta besteak hiztegiakoaren aurrean amo-
re eman behar dutela nago; cf. Lakarra 1991a-n eman arra-
zoiak hiztegien iturritzat oro har beste hiztegi batzuk
hartzeko.

328. Huir, *ines, inesi*.

«RS 422 *Ausso Chordon arzorri / ta nic yñes dayda* «Ten
Hordoño a esse osso y yo haré huyda» demosku M-k «cf.
además RS 243» gehitzen du, beste sarrera batean (237) aipa-
tua izaki.

Seguruenik, bigarrena dugu —*Naztauenac ogenic, yñez be-
gui guextoaganic* «Quien no quiere engaño, haga huyda del
peruerso»—, ordea, iturri zehatza eta ez 4. kuadernotxoko
422.a.

347. Jarro, *murcoa*.

«RS 191 *Hurtealango murcoa* «Qual el año tal el jarro» ema-
ten du, zuzen, M-k, RS 94.ean «cántaro» itzultzen dela gehi-
tuaz.

Oraingoan ere 2.-3. kuadernotxokoa dugu beharrezkoa eta
1.-4.-ekoa desegokia.

398. Mantenimiento, *elicatura*.

RS 76 *Banabil burua ezin sinisturic / erasuna elicaturazat
arturic* «ando no pudiendo creer la cabeça / la locura por
mantenimiento tomando» eta RS 246 *Oguiagaz hura / ora-
gaz heroen elicatura* «Pan con agua mantenimiento de loco y
mastín» ematen ditu M-k iturburutzat. Biek itzulpen bera

- izan arren 246.a hobesten dugu iturritzat bestea Darmstadt-ekoaren lehen zatian delako. Ikus beherago 542. sarrera ere.
418. Mercado, *ceja*.
«Ocorre en RS 33, 88 y 253» dio M-k. Lehen biak 1.ko kuadernotxokoak izaki, 2.eko 253.ak dirudi iturri zehatza.
437. Nada, *arean*.
RS 526 *Hordiaganic ençindu çe eguic arean* «De borracho no fies nada» demosku M-k, «*arean* (nada) algo; *arean ez, nada*» eskuizkribu batekin zuzenduaz.
Bada ordea RS 558 *Ilbeeran ereyn ceguic arean* ere Oih.ek (eta agian L-k) ezagutu zatian. Bestalde, orduan eta gero ere hitza herrikoia zen eta, beraz, M-k aipatu 4. kuadernotxokoa ez da erabat beharrezko.
439. Necesidad, *oparina*.
«RS 75 *Oparinac nenguan bearguin / ta alperqueric auzquin* «La necesidad me hizo obrero, y la vagamundez pleytista». Hay también *oparinac* en RS 244, pero con la misma traducción, se lee *opanari*, dativo, en el 78 y *oparayna* en el 140»; honaino M. Ohar bekio 244koak sarrera azaltzeaz landa gure analisiak 78 eta seguruenik 140.ekoa (2. kuadernotxoko 1. orrialdea) E-n zergatik agertzen ez diren aurrerazten digula.
468. Olla, *dipidia, lapicoa*.
«El segundo en RS 69 *Lapico eçin dana / estalgui liçate* «Quien no puede ser olla / podría ser cobertera». También en Land., a consecuencia de un divertido desliz: «ola del agua, *lapicoa*» diosku M-k.
Testuan gorago gogoratu eta Lakarra 1991a-n azaldu arrazoiengatik hiztegiari eman beharko litzaioke lehentasuna iturri gisa.
506. Pensamiento, *gogaya, gogoa*.
Lchena gaizki zatitua dela gogoratu ondoren RS 395 *Gaba gogayeren ama* «La noche, madre de los pensamientos» aipatuaz, bigarrena RS 63 eta beste askotan datorrela diosku M-k, iturri zehatza zein den erabakitzea ezinezkotzat joaz.
Alabaina, *gogoa* «pensamiento» RS 63, 398, 413, 419, 458 eta *gogoco* «de mente» RS 381 dira Soto Michelenak (1978-79, s.u.) ematen dizkigun agerraldi guztiak eta M-k uste baino zehaztasun gehiago egin ditzakegu orain: RS 63, 413, 419 eta 458.ak aukeraketatik landa dira 1.ko edota 4. kuadernotxokoak izatearren eta, seguruenik, baita RS 381 ere itzulpenagatik. Beraz, RS 398-k ditu aukera guztiak hain hitz arrunt eta ezagun honen iturri izateko.
511. Perezoso, *baraz*.
RS 9 *Açerrian lurra garras / hoña ybinieguic baraz* «En patria estraña la tierra es agra / el pic pondrásle espaciosamente» da M-ren soluzioa.

Baina, gorago esan bezala, L-k ezin ezagut zezakeen testu horren bitartez lehen orrikoa baitugu; beraz, RS-en bitartez ezagutu bazuen Darmstadt-ekoak galdutako zatiren batetik ezagutu beharra zuen. Bidebatez, ikus 13. oharra.

521. Pobre, *chiroa*, *arlota*, *landerra*.

Lehena RS-eko hainbat lekutan dela (esaterako 3 *Aberassoc jaya daude / chiro gajooc veti neque...* «Los ricos tienen fiesta / y los pobres cuytados siempre trabajo...») diosku M-k eta orobat bigarrena (25, 329, 493). Hirugarrena iturri bereko 265 *Ondo eguioc landerrari / Iayncoac diquec donari* «Haz bien al pobre / dar te ha Dios galardón».

Azkena soilik pasarte horretan har zezakeen eta den kuadernotxoan delarik L-k orrialde hori ezagutu zuela badakigu: beste bi hitzei dagokienez M baino zehatzago izaterik bada: *chiroa ez zen RS 3-tik hartu*, noski, eta ezta *chiro* 435etik, ez *chiroac* 467, 493tik eta ezta *chiroari* 78tik ere; hots, gelditzen zaigun aukera bakarra 314 *chiro* dugu.

Arlota-ri dagokionez ere 329.a dugu hautagaia eta ez beste biak.

534. Prenda, *baya*.

RS 523 *Baguila, sey goseen bayla* «Junio prenda muerta de los niños muertos» demosku M-k baina Land.k («prenda *va-ya*») eta Ax.ek ere (80, etab.) badutela gatzigatuaz.

523. erretraua 4. kuadernotxoan izaki eta hiztegi-iturriek duten lehentasuna kontuan izanik, Land. bide da hemengo iturria.

542. Probar gustando, *elicatu*.

M-k Ax.cn zenbait pasarte hobesten ditu RS 57-ren aurrean, honen itzulpena «mantenerse» baita; haren arrazoiari erretrauaren kokapenarena gehi geniezaioke orain.

563. Raposo, *luquia*.

Ikus gorago § 12, RS 437.

575. Reñir, *arritu*.

«RS 52, muy semejante al 386: *Unayoc arri citean / gastaec aguir citean* «Los pastores riñieron, los quesos parecieron» diosku M-k; dagoeneko azaldu arrazoiengatik 386.ekoa bide da iturri zehatza eta ez 52.ekoa.

582. Roble, *arecha*.

RS 279 *Arecherean artera / ecandu gaxtoa arçayten da* «Del roble al ençino / se toma mala costumbre» ematen du M-k iturritzat, zuzen, RS 37 eta 109.ean «bellota» itzultzen dela gehituaz.

Azken biak 1.ko kuadernotxoan direlarik orain badakigu zergatik L-k ez zuen bildu itzulpen arrarago hori.

604. Seso, juicio, *cençuna*.

RS 289 *Hule luzea ta cençun chaburra* «Cabello largo y seso

corto» dakar M-k, RS 481ean ere itzulpen bera dela markatuaz, RS 7ko «entendimiento»ren aurka.

481.ekoa beharrezko ez delarik sarrera azaltzeko, RS 7 zergatik jaso ez zen ere ezagun dugu jadanik.

614. Sombra, *gueriza*, *itzalgaizca*.

RS 371 eta 495, *Gextoac on jaunnen guerizan* «Los malos, buenos a la sombra de los señores» eta *Edoceyñ hulec bere gueriza* «Cada qual pelo su sombra» aurkezten ditu M-k lehenaren iturritzat; aski dugu lehenarekin noski.

645. Tizón, *supita*, *ichindia*.

M ohartua zen dagoeneko RS 32 *Anbiolaco supitac eguiac* «Refranes del tiempo pasado uerdades» itzulpenaren aldetik urruti gelditzen zela sarrerakotik; orain bere tokia, 1. kuadernotxoan gehi genezake, ia erabat ezinezko eginaz hautagaitza. Izatekotan ere galdutako zatitik.

650. Tragar, *irunsi*.

RS 37 *Caden charriac arech ohea yrunsi* «El cochino torçuelo traga la mejor bellota» eta 214 *Ysasoac errecaac / ythriac ta ybayac yrunsi* «La mar traga los arroyos, los ríos y las fuentes» ditu M-k iturritzat; bigarrena soilik, noski.

668. Vengarse, *aspertu*.

«RS 10 *Asperthu banequio asper lequiquet* «Si me lo yo vengasse vengarse meya». También RS 361 y 362» dio M-k.

Azken biok dira (361 *Sayra noçu asper çaquidaz* «en la buytrera me teneys, uengaosme» eta 362 *Sayra noçu asper[ç]jetan gach eztoçu* «en la buytrera me teneys, no os será difícil el uengaros»), jakina, litckeen iturri bakarra Darmstadt-eko alcan gordeen artean, bestea L-k ezagutu ez zuen orrian baita.

673. Vianda, *gondura*, *oquelea*.

Lehena urrutiegi dela bilduman agertu *gondu* «provecho»tik eta bigarrena RS 176 (*Escurean haora / oquelea galdu doa* «De la mano a la boca / la tajada se suele perder») eta RS 468n (*Catuac darocean oquelea / gueyago da verec ce ez eurea* «La tajada que lleva el gato / más es suya que no tuya») ematen dela dio M-k (1970, s.u.).

Aski genuke 2. kuadernotxoko 176.arenkin 4.eko 468.a gabe.¹⁹

677. Virote, *matrazua*.

M-k «RS 51 *Vrdeen buztanez / matrazu onic ez* «De rabo de puerco / no buen birote» casi igual al 485 (*Charri buztanez*): la voz ocurre con igual traducción en el 228» diosku.

¹⁹ Alabaina, B. Urgellek gogoratzen didan bezala, E-n benetan datorrena *oquelia* dugu, -i-rekin. Nik Mixelenaren irakurketa jarraitu dut hemen bestecotan bezala eta litekeena da forma hau Larramendiren hutsa izatea (nolanahi ere, RS-en ezin eriden zerakeen *a+a > ia*); HH-ean s.v. «carne» badu dagoeneko *oquela* eta *gondura* agertzen da s.v. «vianda»-n.

Bada, itxura guztien arabera 228.ekoa dugu eta ez 1.ko eta 4. kuadernotxoko beste biak, benetako iturria.

689. Zapatero, *cirola*.

M-k RS 21 *Zitel zirola, noc gudura aroa* «pusilánimo çapatero quién te lleua a la guerra» eta 275 *Aroz dinean çirola osqui guichi vrrjatu doa* «quando el çapatero se haze carpintero pocos çapatos se desgarran» dakartza.

Bigarrena izan daiteke soilik iturria.

14. Darmstadt-eko alean ez diren zatiez eta behin-behineko ondorioak RS osoaren tamainaz

Goian Oihenarten alcaren tamainaz eta bertan izan zitezkeen Darmstadt-ekoan gorde zatiez aritzean 17,7 orrialde edo atera zaizkigu, 16ko kuadernotxoka antolaturik izaki liburua kuadernotxo bakar bat (136 bat errefrau) ala bi (272 bat errefrau) ezezagun²⁰ gehiago izan zitezkeen ezin erabakirik, hurbilegi baita gutxi gorabeherako kopuru hori kuadernotxo bakarraren orrialdeetarik. Ez genekien ere kuadernotxo eta errefrau horiek Larramendirenak zituen berak ziren ala bestelakoak. Azken puntu hau garrantzitsua dugu zeren eta, batera ala bestera izan, Iruñeko osoa Darmstadt-ekoaren 539 ezagunetarik gutxienez 800 inguruko edota 1000tik gorako ikusia izatera iritsiko bailitzateke.

RS-eko zati galdukotzat Mitxelenak aipatu E-ko hitzen eta Oihenartek gordetako aleko 20 errefrauen azterketa bide da auzi hau erabaki bidean sartzeko lanabes sendo bakarra. Segidan ematen ditut berriz bi lekukotasunok errefrauerei zenbakuntza berria eta E-ko hitzei dagokien erdal sarrera emendatuaz:

540. *Ynardun badaguic ez doquer [sic] besterenic.* «Si continuas en el trabajo, no tienes neccssidad de otro»;

541. *Ojal ona huchan saldu doa;*

542. *Vrrineric ospea erricoa ohea;*

543. *Saldabaga altamia oza[.]tan ez dilist[.].ia];*

544. *Iluhuñenerean hoxtuac bulea;*

545. *Otu doneari ygarartean nequea;*

546. *Guiçon onac azcurriac bere;*

547. *Ecandu gasstoari bernea ausi;*

548. *Barria eder eguic;*

549. *Maya ta vide lucea gastigaturic* (enseñanza);

550. *Jaunen hotua oy da aguindua;*

²⁰ Mitxelenak RS-ekotzat jo hogeiak barne, noski.

551. *Emazte dollorren jaubea jopu;*
 552. *Maiaz ozac dacaz pozac;*
 553. *Garrastu adi icasterren ta neca adi euterren.* «Suffre por aprender y trabaja por tener»;
 554. *Bere burbua ezantea da jaquitea;*
 555. *Gastelauna neguia senar, oñean arr ta beguian negar;*
 556. *Esquerrac yndauz ce onderexta ene gauçary;*
 557. *Ene laba aldian labe[a] jausico zan;*
 558. *Ilbeeran ereyn ceguic arean;*
 559. *Onerextea dodan lecuan jarri daquidala egusquia.*

E-ko hitzci dagokien erdal sarrera jarri zaie:

16. Adelante, <i>achiti.</i> B-M.	189. Degolladero, <i>gargolla.</i>
23. Agua salada, <i>cresala.</i> B, <i>RSgald.</i>	194. Descalzo, mal vestido, <i>ortchusa, ortoza.</i> (?); <i>RSgald.</i>
24. Agua de tempestad, <i>oste-leuria.</i> Goiherrri, B?	197. Descuido, <i>oldozquera.</i> <i>RSgald.</i>
29. Albricias, <i>emayenac.</i> <i>RSgald.</i>	236. Endrina, <i>arana.</i> <i>RSgald.</i>
33. Alegría, <i>pozcaría.</i> B.	254. Espera, <i>zayoa.</i> B.
41. Amarilla, <i>larua.</i> B, <i>RSgald.</i>	256. Estéril muger, <i>senguea.</i> <i>RSgald.</i>
54. Aplacar, <i>ibiretu.</i> B?	258. Estiercol, <i>gortaisa.</i> <i>RSgald.</i>
76. Atreverse, <i>azartu.</i>	276. Fiel, equilibrio, <i>obua.</i> <i>RSgald.</i>
77. Atrevido, <i>azarria.</i>	280. Forma, manera, <i>canora.</i> B /L.
89. Bailador, <i>triscaria.</i>	285. Fresno, <i>lejarra.</i> <i>RSgald.</i>
90. Baile, <i>trisca, tritea.</i>	297. Gordo, grasiento, <i>mardula.</i> M.
94. Bartolomé (San), <i>done Matro,</i> B ?	302. Guardar, <i>jagotu.</i> <i>RSgald.</i>
101. Bodas, <i>enteguac.</i> <i>RSgald.</i>	305. Guisar, <i>guertaetu, guertu-catu.</i> <i>RSgald; RSgald.</i>
107. Cabezón, <i>fresa.</i> <i>RSgald.</i>	321. Hijada, <i>meaca.</i> B ?
121. Carga, <i>seldorra.</i> <i>RSgald.</i>	335. Inclinación, <i>curea,</i> M ?
123. Casera, hacendosa, <i>urena, azquina.</i> RS 210; <i>RSgald.</i>	338. Ingle, <i>iztegia.</i> <i>RSgald.</i>
131. Cena, <i>coitignia,</i> B?	344. Inquieto, <i>guiraquea.</i> B ?
137. Citar, <i>acotatu,</i> B?	351. Justo, al justo, <i>obuan.</i> Vide 276.
146. Colmo, <i>gomburua.</i> <i>RSgald.</i>	365. Lentisco, <i>garchua.</i> <i>RSgald.</i>
148. Comedirse, <i>milistu,</i> B?	380. Lindero, <i>hueraguina.</i> <i>RSgald.</i>
160. Continuar, <i>erago.</i> B.	384. Lombriz, <i>bicioa.</i> <i>RSgald.</i>
163. Corba, <i>zancabia.</i> B.	
165. Cortijo, <i>gorta.</i> B.	
174. Cuenca de los ojos, <i>be-tzuloa.</i>	
181. Curiosa, <i>cicoza.</i> <i>RSgald.</i>	
187. Danza, <i>trisca.</i>	

425. Mollera, *baldoquia*. B.
 426. Molleja, *parapardina*. M.
 435. Muerte, *balbea*. B.
 445. Nervio, *siracha*. RSgald.
 451. Quien con niños se acuesta, sucio se levanta: *seyacaz echun dina ucuzcari jaigui da*. RSgald.
 458. Nuez de garganta, *gorgolla*. RSgald.
 472. Orina, *garnua*. RSgald.
 484. Papera, *acizurria*. RSgald.
 503. Peligro, *galenda*. RSgald?
 508. Pensar, *oldoztu*. Sin pensar, *oldozqueran*. Vide 197.
 519. Plata, *cirarra*. RSgald.
 545. Buen provecho, *essé*. (?).
 554. Puta, *ollaquea*, B.
 564. Rayo, *arri iraztua*. RSgald?
 574. Rencor, *enquina*. RSgald.
 581. Ribera, *huarriza*. RSgald.
 583. Rocío, *azaroa*. RSgald.
 587. Roso y belloso, *abarescua*. RSgald.
 605. Sienes, *eraitoquia*. RSgald.
 609. Silla, *coya*. Cf. 131.
 620. Sucio, *ucuza*. Cf. *ucuzca*.
 627. Sustento, *saralea*. M.
 632. Tapón, *zapotza*. B.
 633. Tasco, *erbatza*. M.
 635. Telaraña, *amarauna*, B.
 638. Tenazas, *orricac*. RSgald.
 644. Tirar, *urtiguin*. B.
 646. Toalla, *gurdichapa*. B ?.
 662. Vara, *ciorra* [ciorra]. B.
 670. A medio vestir, *jazqui jazca*. RSgald; id.
- (? = Iturri ezezagunekoa; B = Mitxelenak bizkaieratzat emana; M = Mitxelenak mendebalekotzat emana; RSgald = Mitxelenak RS-en galdutako zatikotzat proposatua)

Badirudi Larramendi presatua zela 540 *ynardun*, 543 *altamia*, *dilist(..)ia*,²¹ 549 *gastigaturic*, 553 *euterrén* eta besteren batez ez ohartzeko; Oihenartek ere oso alper edo beldur behar zuen izan, testu elebidunaren aurrean, Larramendik Darmstadt-eko alean ez baina Iruñeko alde osoagoan irakurri eta E-n ezarritako 16 *achiti*; 23 *cresala*; 24 *osteleuria*; 33 *pozcarria*; 41 *larua*; 76 *azartu*; 101 *ezteguac*; 107 *fresa*; 121 *seldorra*; 123 *azquina*; 131 *coitignia*; 146 *gomburua*; etab., edota 451 *seyacaz echun dina ucuzcari jaigui doa* bezalako pasartetarik²² halabeharrez ere bakar bat ez hartzeko.²³

Gauzak honela, Mitxelenak E 58ko *bucha* Oihenartek ezagutu RS-eko zati galduaren bidez (541 *buchan*) azaltzen duelarik, eta hapax baten aurrean garelara edota ezinezko dela galdutako kuadernotxoetan bat baino

²¹ Ez bide zuen RS 50 *tilista* ezagutu ahal (cf. gorago) eta ez du E-n biltzen; baina bada *dilistea* «lenteja» E-n s.u., nahiz eta Landuercingandik hartua izan. Hortaz ez zuen —ezaguturik ere— Oihenartek jasoa bildu beharrik.

²² Litckena, noski zertxobait etorkizunean baztertu beharra RS-eko zati galdutik ez baina ahozko cuskaratik edo beste iturriren batetik hartuak balira; nago, ordea, gutxi horiek argudioaren funtsa nekez uki dezaketela.

²³ Alabaina, gogoan izan bedi Oihenart erretrau bila ari zela, ez hitz bila.

gehiago izatea ²⁴ ezin esan bada ere, *E* 356 «ladrón *ubuna*»-rekin (cf. *RS* 544 *bubun*-) biltzen badugu ezin esanguratsua goak iruditzen zaizkit bai grafiagatik, bai (cf. Lakarra 1991a) grafia horretara heltzeko *RS*-en bide zuenetik ezarri zitzaizkion aldaketei dagokienez. Oihenartek dakarren *RS* 546 *azcurriac* Mitxelena nahi bezala (1970: 111) *aciçurriac* «papcras» irakurri behar bada *E* 484 s.u.-n egin legez, edota —gorago mantendu dugun bezala— *arean* ez Mitxelena eman *RS* 526 *Hordia ganic ençindu çe eguic arean* «De borracho no fics nada»-tik baizik eta *RS* 558 *Ilbeeran ereyn ceguic arean* Oihenartek ezagutu zatitik baletor, arrazoi are sendoa-goak genituzke Oihenartek eta Larramendik, partez bederen, *RS* galdua-ren zati berberak ezagutu zituztela edota, zehatzago, galdutako zati beraren arrastoak baino ez zizkigutela utzi.

Datuon aurrean Larramendik eta Oihenartek, galdutako zatiaren bi kuadernotxo, 32 bat orrialde, gehiagoren berri ematen digu, Larramendiren aleak zituen 60 orrialdeetara iristeko DarinStadt-ekoaren 2. eta 3.az landa behar genuena, hain zuzen.

15. Excursusa. *RS* *Hiztegi Hirukoitz*-aren gorputzean?

Galdera batekin amaitzen nuen aurreko lan batean (Lakarra 1991a) Harriet eta Larramendiren erlazioaren azterketa: H eta *E*-ren artean ikusitakoaren nolakoa ikusi ondoren, «ongi ulertu izan ote da L-k *HH*-aren hitzaurrean (xxxv. or.) *II*-z esandakoa?

Acaba de imprimirse una Gramática de Bascuence, y Francés, por su Autor Monsieur Harriet, con muchas curiosidades, y un Diccionario cortito del Bascuence, y Francés, todo en octavo; cuyas voces con otras, que le faltan de su Dialecto, se hallarán en mi Diccionario.

Itxura batean badirudi zenbait lerro beherago deskribatzen eta epaitzen duen Landucciren hiztegiarekiko juzku gaizto bera errepikatzen dela hemen ere; hots, H ez zaiola batera baliagarri gertatu bere urrian, hura ateratzerakoan inprimategian edo harako bidean zuen bere hiztegian bilduak baitzituen dagoeneko han diren eta bertan falta diren iparraldeko hitz anitz. Bat edo beste peitu zituela konturatuaz inprimaketa amaitzerakoan, berriz H-ra bihurtu eta hango zenbait hitz jasoko zituen *E*-n.

Haatik, dagoeneko bagenuen itxura eta sasiaitorretan ez gelditzeko ziorik eta emaitza onik izan nuen (cf. Lakarra 1991a, 1993, 1994a) H aldamenen ezarririk *HH* barrera oster txiki bat egitea erabaki nuencan:

²⁴ B. Urgellek gogoratu bezala, bazen *ucha* / *cucha* *III*-aren gorputzean s.u. *arca*: «esta voz la tomó sin duda el latín de el bascuence *arca*, con que significamos los arquetones muy grandes, a diferencia de las arcas menores, que llamamos *cuchá*, *uchá*...». Berak diostan legez, seguruenik *uchá* «aldaera» *etymologiae causa* asmatua dugu beste anitzetan legez (cf. Urgell prestatzen). Nolanahi ere den, gertakari honek sendotu baino ez du egiten testuko azalpena.

- Agradable, [otzana, onirizgarria, emaguria], naicaria : agreeable, *nahicaria*.
- Agrio, [gacia], miña; agrura, acrimonia, [gacitasuna], mintasuna : aigre, *miña*; aigreux, *mintassuna*.
- Apetencia, apetito, [gogoa, naya, ganá, zalea, trempea], jambi-dea : appetit, *janbidea*.
- Arrogante, [arrota, arrutia] *furfuiatsua* [facatia, antusteduna] : arrogant, *furfuiatxua*.
- Auditor, *aditzallea* [enzunlea] : auditeur, *aditçaillea*.
-
- Banquete, *jatequeta*, [oberaria, oturunza, bonaza] : banquet, *iatequeta*.
- Bañar, [ureztu, urtan sartu], *maiñatu*; [busti], baño, [bañua], *maiñua*, [urezguitia, bustialdia] : baigner, *maiñatcea*; bain, *maiñhua*.
- Barbero, [bizarquiña], *bizarguillea*, [bizarquenlea, bizarmochallea] : barbier, *biçarguillea*.
- Bestia, [aberea], *abrea*, *atzienda*; bestialidad, [aberequeria], *abrequeria*, [abereatasuna] : bête, *abrea*, *atcienda*; bêtise, *abrequeria*.
- Blanqueador, *churitzallea*, [zuritzallea] : blanchisseuse, *churitçaillea*.
-
- Cadaver, *gorputzilla*, [illotzá] : cadavre, *gorpuzhilla*.
- Capricho, [hisia, burutacinoa], *burcoitasuna*; [burujaira], caprichoso, [hisitia, burcoitsua], *burcoitsua* [burujairra (sic)] : caprice, *burcoitassuna*; capricieux, *burcoixua*.
- Carnoso, *araguitsua*; carnal, *araguicoia*, [araguitarra] : charnu, *haraguitssua*; charnel, *haraguicoia*.
- Carpinteria, [arozquintza, zuarozquintza], *zurlana*; carpintero, [arotza, zuarotza], *zurguina* : charpentier, *çurguiña*, *maistrua*; charpenterie, *çurlana*.
- ctab.

Horrenbestez L-k H HH-aren gorputzean bertan, ez soilik E-n, erabili zuela baieztatzen zen, huts bateratzaile pareta ere horren alde zetorrela: I.-k «caza de aves, *ihiza*», «cazador, *ihiztaria*»; «cazar, *ihiztatu*» dakartzela, < h > horiek, hitz barneko kokagune horretan, ez dute zalantzarik uzten iparraldeko iturri idatziren batetik hartuak direla, beste askotan bezala gorde duclarik puntu horretan iturburuaren grafia: cf. «chasser, *ihizatcea*», «chasse, *ihicia*», «chasseur, *ihiztaria*». Bigarrena H «bagatelles, *chirehilqueria*» L «bagatela, *chireilqueria*» da, iturburuko formaren zuzentasuna emandakotzat joaz, mailebatzailea < h > kentzera mugatuaz.

Nago bazela E-ko H-cn crabileran H eta HH-aren azterketa erkatua eskatzen zuen arrazoi formalik: Larramendik E-n egindako H bere itu-

rriaren erabilera mia bagenza, ohartuko bide ginateke erabilera hori ez dela bat eta bera *E*-ren zati guztietan. Segidan ematen dut osoan edo zatika *H*-ren bitartez azaldu *E*-ko sarrerren multzoa:

5, 12, 15, 18, 26, 31, 66, 75, 79, 96, 103, 105, 125, 138, 144, 149, 150, 154, 156, 157, 169, 171, 175, 176, 195, 196, 203, 227, 247, 251, 259, 261, 264, 266, 270, 332, 333, 352, 362, 368, 370, 372, 373, 376, 377, 379, 391, 401, 405, 407, 409, 410, 413, 423, 428, 433, 436, 446, 452, 460, 462, 463, 464, 465, 470, 481, 487, 489, 491, 496, 497, 498, 499, 502, 507, 509, 510, 522, 523, 527, 532, 533, 534, 538, 551, 552, 593, 594, 600, 603, 608, 610, 611, 616, 617, 622, 624, 625, 629, 643, 645, 649, 655, 656, 657, 659, 661, 671, 672, 674, 675, 676, 678, 680, 686.

Ene kopuruen arabera 10 dira lehendabiziko 100en artean, beste 16 100.etik 200.era, 9 hortik 300.era, 12 handik 400.era 26 gero 500.era. 15 hortik 600.a bitarte eta beste 27 akaburengo 691.era arte. Honek berez ez zukeen beharbada gauza handirik adieraziko, aldakorra izaten baita usu iturri erabilera, are testu bakarrean ere. Alabaina, § 8.ean ikusi bezala, hiztegitilea iturriko erdararen eta berak sarreratzat erabiliko duen erdararen arteko hotskidetasunaz baliatzen delarik hitz bat sartzeko edo kanpoan uzteko, eta frantses-euskara delarik iturri nagusi —ia bakar— (cf. Lakarra 1991a eta 1994a) azaldu beharreko bilakatzen zaigu *E*-ko lehen zatian 37 baino ez izatea *H*-tik jasoak bigarreneko 68ren aurka; hau da, *E*-ren bigarren zatian *H*-ren erabilera ia lehendabizikokoa halako bi izatea. *E*-ren erdia 395-396.ean jarri beharrean zertxobait aurrerago 329-330ean jar bageneza are bistakoago litzateke 1.koaren eta 2.goaren arteko desoreka: hogeitabost larogeiaren kontra.

Esango nuke badela arrazoi erabat praktikoa honela gerta dadin: proba zuzenketak ezagut ditzanak badakike azken orduko gehiketak ez direla ematen hein berean liburuaren zati guztietan, eta ez soilik (edota, ez batez ere) gehitu beharren arabera ihardun ohi delako; presak eta aukerak zuzen gchiago izan ohi dute. Ez ote zen horrelakorik gerta *Hiztegi hirukoitz*-ean ere? Bai ene ustez. 329.ean amaitzen dira *E*-n *H*- letraren sarre-rak eta 330.ean hasten *I*-renak; bada, *Hirukoitz*-ean *H*-ak amaitzen du lehen liburukia eta *I*-ak hasten bigarrena. Ez ote da *E*-ren bigarren zatian areagotuko Harrieten erabilera dagoeneko *HH*-aren gorputzeko lehen liburukian handik sartu nahi zuen gchiena sartua zuelako baina ez aldiz bigarren liburukian? *HH*-era bihurtu eta Harrieten erabilera sistemati-koago ikertuaz hara zer eriden dezakegun:

dardo, *dardua*, *azagaya*, *cho-
choa*: dard, *chochoa*.
decidir, *debedi*, *debeditu*, *era-*

baqui, *erabaquitu*, *trenca-
tu*: decider, *trenquatzea*.

- diezmo, *amarrena, dechema*:
décime, *dixme, hamarrena,*
detchema.
- defecto, *gabenda, utsaldia,*
itena, baiã, faltã, escasa:
défaut, baiã, escasa.
- disgustar, *higuindu, hastandu,*
descustatu, mincaistu, ira
sartu: dégouter, higuincea,
hastancea; disgusto, enfa-
do, higuintza, descustua,
mincacha, ira, chimicoa:
dégout, higuinça.
-
- efecto, *ecarraya, eguicundea,*
econdea: effet, eguinçun-
dea.
- elección, *auta, autesã, aut-*
cunza, auquera, iracurza:
election, hautaçuça.
- entendimiento, *aditza, adi-*
mentua, adiera, adiquiña,
adiaira, centzua: entende-
ment, adimentua.
- emprender, *mellatu, equigotu:*
entreprendre, mellatcea.
- entrada, *sarrera, sarcunza,*
sarbidea, sarrilguia, sar-
tzea, barrutea, barrendea:
entrée, sarrilguia, sarçu-
ça, sarbidea.
-
- fácil, *erraza, eguincara, aisa:*
facile, eguinçara, errecha.
- familia, *familia, echadia, dia-*
pea, mainada: famille, mai-
ñada.
- famoso, *famatia, famatsua,*
deitatua, ospetsua, otsandi-
duna, omenduna: fameux,
leloxua, deithatua, ospexua.
- fantasía, *irudiquiña, oldea:*
fantaisie, oldea, fantasia.
- fuego, *sua: feu, sua; fuegos*
por fiestas, suberriac: feu
de joye, suberria.
-
- guante, *achorroa, escularrua,*
guantea: gans, escularruac.
- generoso, *motalaya, ecargui-*
ña: genereux, ekharguiña,
biçarroa.
- genio, *manua, ancia, ancea,*
etorquia: genie, maina, an-
cea.
- gesto, gesticulación, *queñua,*
higuidura, siñua, eguir-
mua: gestes, higuidurac.
- gentilhombre, el noble, *ezcu-*
taria, aitorensemea: gentil
homme, aitorensemea.
-
- historia, *condairã, esagaroa,*
lempiztea: histoire, conde-
ra, istorioa.
- honestidad, *honestasuna: hon-*
nêteté, onestassuna.
- horrible, *lardazquigarria, hi-*
guingarria: horrible, hi-
guingarria.
- humilde, esta y la voz latina
humilis vienen de el bas-
cuence *humilla* o *umilla*,
que significa lo mismo, y
humilla sale de *hume illa*,
criatura apagada, y como
muerta, y es lo que oportu-
namente, se dize de el
humilde. *Umilla, manu-*
guiña, etorcorra: humble,
manuguiña, umilla, ethor-
corra.

Lakarra 1991a²⁵ eta 1994a-n Harrietenarekin bezala, E-n egin RS-en

²⁵ Ikus § 10 H-ren eta L-ren erdara diferentioek E-ren iturriei dagokienez (eta ondorioz HH-arenez) duten garrantziaez.

erabilera baliatzen saiatu behar genuke bertan izan litekeen distribuzio arrarotasunen baten aurrean erabileraren nolakoaz eta, bigarren graduan, Larramendiren *RS*-en alearen izaera edo tamainaz zerbait ateratzeko asmoz.

Emaitzek, ordea, espero baino are berdintasun handiagoa islatzen dute *Hirukoitz*-aren *Eranskin* osoan zehar: beste iturriarekin, Harrietekin, ikusitako desorekaren aurka, 61 hitz dira *I*- letra arte *RS*-etik hartuak, 16 Mitxelenaaren ustez *RS*-en zati galtutik eta 37 etorki zehatzik gabe emanak; handik eta amaierara 64 *RS*-eko, 16 *RS*-en galtutako zatikoak eta 37 etorki zehatzik ez dutenak.²⁶

Horrenbestez, —eta gogora bedi Larramendik dioenez kuaderno zaharra azken orduan baino ez zuela eskuratu— ez da arrazoi berezirik *RS*-en eragin apartekorik *Hirukoitz*-aren gorputzean, ez lehen alean ez bigarrenean itxadoteko eta izan ere ez dut egin dudan azterketan oraingoz honelakorik lortu; abian diren ondorengo lanek izango ahal dute ideia hauek baieztatze edo ezeztatze aukerarik.

16. Ondorioak

Aurreko lan batzuetan bezala (ik. Lakarra 1986a, 1990a *RS*-en testukritikaz²⁷ eta 1991a, 1993 *HH*-aren *E*-z), honetan ere helburu metodologikoak izan ditugu, testukritikaren metodologiazkoak, hain zuzen. Izan ere, testu bateko honako edo harako hitzaren jatorrizko pasartea zehaztea lexikografoei ez bide zaie lan premiazkoa edota presa gorrikoa begitanduko; seguru asko inoiz osorik eskuratuko ez dugun ustezko testuaren osotasun teorikoa erdiestea hain guti.

Testukritika ikersail autonomotzat edota berariazko intereskotzat dugunok, aldiz, Mitxelena bere lan ezagunetan bi alorrotan (Mitxelena 1961, 1967, 1970, etab.) erdietsi emaitzak euskal testu tradizioarako oso garrantzitsu direla ikusirik, miatu nahi izan ditugu, duten segurtasuna pisatu eta azaleratzeko eta etorkizuncan beste antzeko saioren batean berregiteko aukera izan dadin.

Kapitulu honetan itxura batean lehendik egindako eta, gainera ederki burututako *RS*-en eragina Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-aren *Eranskin*-ean berrikusi da; orobat horrekin neurri batean lotua den Iruñean

²⁶ Zifra hauek Mitxelenaaren ikerketari lan honetan egin orrazketen ondokoak dira eta *RS*-ekotzat hark jo eta nik bestelako azalpenik eman kasu orotan testuan espreski eztabaibatzen da; etorki ezezagunetakoetarik argiro ekialdeko diruditen hiru («478. Pajar, *aozteguia*»; «479. Palmo, *cebea*»; «480. Palma de la mano, *escheda*») kendu dira. Nolanahi ere, ez dirudi azken hauek pisu handirik izan dezaketarik batera zein bestera.

²⁷ Ikus hemen 1. eta 2. kapitulutako bertso hobetuak.

argitaratzen hasi zen eta Darmstadt-eko ale bakarrean osorik ez zen tamainaren arazoarena. Iturrien, bereziki hiztegien, azterketa formala, ez atomista, beharrezkotzat agertu zitzaigun Lécluse eta Harriet (cf. Lakarra & Urgell 1987, etab.) aztertzean bi hiztegien alderdi bien arteko diferentzia nabarmenez ohartzean, edota *HH*-aren *E* eta Harrieten artean zirenak ikustean; azken honetan, esaterako, hain asimetrikoa zelarik *H*-en eragina *E*-n ezinbesteko gertatu zitzaigun *HH*-aren gorputzean horren osagarri (eta azalpen) izan zitekeenik agitzen zen miaztea. Era horretako hurbilketa batek emaitza onak eman zituen, ene usteko; orain *RS*-en eragina «simetrikoa» delarik *E*-n, horrelatsu izan behar dela *HH*-ean ere proposatu dut: hots, ez dela arrazoi berezirik itxadoteko lehen liburukian bigarrenean baino handiagoa / txikiagoa izan dadin. Eta nago —ondoko ikerketek izan bezate hau zehazteko aukera— hutsaren hurrengoa dela bai batean eta bai bestean.

Bana banako iturri azterketari aitzizki edo horren lagungarri, egiturazko azterketa proposatu dut; hots, *RS*-en egitura —kuadernotxotan antolatua— kontuan izatea ezinbesteko iruditzen zait liburu horrek izan zezakeen zabalkundea eta, bereziki, *E*-n izan zuen eragina zehazteko; eragin horren egitura ere oso interesgarri begitantzen zait iturriaren tamaina (eta egitura) asmatzeko. Ene usteko, goiko tauletan (§ 11) laburtu azterbideak balio berezia du iragazki legez prozesu honetan, Mitxelenaren proposamen anitzen artean diskriminatuzko eta batzuk ezinezko (arrazoi semantiko eta formalengatik, *RS* barneko kokapenagatik, bereziki) eta besteak ez litezkeenetariko baizik eta beharrezko eta bakar bilakatuaz.

Testu emailearen barneko antolamendua giltzarri gertatu zaigu, Mitxelenak kasu berezirik egin edota etekin handirik atera ez bazion ere: Larramendik 1. eta 4. kuadernoak ez zituela funtsean ezagutzen —edota berreraiketarako haien lekukotasunik ez zigula utzi— frogatu ahal izan dugula esango nuke eta hortik, haren lekukotasunak izan dezakeen garrantziareu arabera, Iruñekoa osatzeko oinarriak ere lehen baino sendoago ikustea: Darmstadt-ekoak gorde ez zituen zatietarik Oihenartek eta Larramendik bi kuadernotxo gehiago bederen ezagutu zituztela eta Iruñeko orijinal osoak 96 orrialde eta 759 bat errefrau gutxienez bazituela esan baikenezake.

17. Eranskina: *Refranes y Sentencias Hiztegi Hirukoitz*-aren Eranskinean

Ondoren datorrena 8-9. ataletan bildu Mitxelenaren emaitzen ene berririkusketaren ondorioak dira. Irakurlea ohartuko denez, ez da Larramendiren *RS*-ekiko zorra handitzen (ezta gehiegi gutxitzen ere [cf. halere 48, 60, 64, 134, 298, 323, 468, 511, 534 eta 563. sarrerak]) baizik eta zehaz-

ten (ez beti erabat [cf. 27, 201, 303, 355, 382, 387, 585], baina bai gehiencan [6, 152, 200, 220, 251, 269, 271, 305, 322, 324, 326, 328, 347, 418, 437, 439, 506, 521, 534, 575, 582, 604, 614, 650, 668, 673, 677, 689]) Mitxelena (1970) aurkeztu aukeren artean gorago atondu dugun azterketa formala ezarriaz.

6. Abril, *opea*. RS 266.
 7. Abundoso, *liscoa*. (?)
 8. Acabarse, *asacatu*, RS 171.
 16. Adelante, *achiti*. De aquí adelante, *equix*. B / M; RS 331.
 20. Agacharse, *uzcurtu*. RS 251.
 21. Agarrar, *oratu*. RS 144.
 23. Agua salada, *cresala*. B, RSgald.
 24. Agua de tempestad, *oste-leuria*. Goierri, B?
 27. Alagar, *leusindu*. RS 295, 372.
 29. Albricias, *emayenac*. RSgald.
 33. Alegría, *pozcarria*. B.
 37. Alquilar, *alogadu*. RS 388.
 39. Amante, *oneretsia*. RS 242.
 41. Amarilla, *larua*. B, RSgald.
 43. Amor de la lumbre, *sutanza*. RS 323.
 48. Andas de muerto, *zarraldoa*. RS 420.
 58. Arca, *bucha*. RS 541.
 60. Armas, *isguiluac*, *isquilo-sac*. RS 404.
 65. Arrojar, *urtigui*, RS 405.
 74. Atolladero, *luparia*. RS 367.
 76. Atraverse, *azartu*. 77. Atrevido, *azarria*. 78. Atrevimiento, *azarcunza*. RSgald.; RS 383; RS 165.
 86. Ayudar, *urgaci*. RS 339.
 94. Bartolomé (San), *done Matro*, B ?
 101. Bodas, *eztegnac*. RSgald.
 107. Cabezón, *fresa*. RSgald.
 109. Caduco, *ivola*. RS 185.
 118. Cansar, *oñatu*. RS 365.
 121. Carga, *seldorra*. RSgald.
 123. Casera, hacendosa, *urena*, *azquina*. RS 210; RSgald.
 131. Cena, *coitiguia*, B?
 137. Citar, *acotatu*, B?
 146. Colmo, *gomburua*. RSgald.
 148. Comedirse, *milistu*, B ?
 152. Como, *laso*, *leguez*. RS 344, RS 195.
 160. Continuar, *erago*. B.
 162. Contrahecho, *maquerra*. RS 290.
 163. Corba, *zancabia*. B.
 165. Cortijo, *gorta*. B.
 171. Costumbre, *ecandua*, RS 156.
 180. Cuña, *ciya*. RS 182.
 181. Curiosa, *cicoza*. RSgald.
 184. Dádiva, *emaya*. RS 175.
 185. Darasme y darete [sic] he, *iquedac*, *ta diqueada*. RS 233.
 186. Darete, *diada*. RS 174.
 188. Dañoso, *gaso*. RS 141.
 191. Dedo meñique, *chircan-dea*. RS 192.
 194. Descalzo, mal vestido, *orthusa*, *ortoza*. (?); RSgald.
 197. Descuido, *oldozquera*. RSgald.
 200. Desdichado, *ertuna*. RS 408.
 201. Deseo, *guraria*. RS 164, 248.

204. Desperdiciador, *cimbota*. RS 259.
 220. Duende, *irachoa*. RS 301.
 233. Encender, *etsequi*. RS 399.
 235. Encontrar, *jarrugui*. RS 341.
 236. Endrina, *arana*. RSgald.
 237. Engaño, *ogena*. RS 243.
 245. Escarmentar, *Inertu, galendu*. RS; 299.
 251. Espalda, *quibela, acia*. Cf. RS 299, 466; H.
 254. Espera, *zayoa*. B.
 256. Estéril muger, *senguea*. RSgald.
 257. Estercolar, *sasitu, sastu*. RS 236.
 258. Estiercol, *gortaisa*. RSgald.
 262. Estrechar, *arbindu*. 263. Estrecho, *arbina*. RS 260.
 269. Falsía, *trancarta*. RS 272.
 271. Fama, *ospea*. RS 188.
 273. Fea cosa, *ezaya*. RS 242.
 275. Fiador, *astoa*. RS 249.
 276. Fiel, equilibrio, *obua*. RSgald.
 277. Fin, postre, *atzaga*. RS 302.
 280. Forma, manera, *canora*. B / L.
 285. Fresno, *lejarra*. RSgald.
 292. Galardón, *donaria*. RS 265.
 297. Gordo, grasiento, *mar-dula*. M.
 301. Gruñir, *oñon eguin*. RS 305.
 302. Guardar, *jagotu*. RSgald.
 303. Guerra, *gudua*. RS 185, 331, 383.
 305. Guisar, *guertaetu, guertucatu*. RSgald; RSgald.
 314. Hallar, *jarrequin*. RS 344.
 315. Harina, *buruna*. RS 287.
 317. Heredar, *jaraunsi*. RS 319.
 318. Hermitaño, *parraña*. RS 220.
 319. Hiérole, pégale, *iac, iyac*. RS 272.
 321. Hijada, *meaca*. B ?.
 322. Honor, *andizura*. RS 392.
 324. Hogar, *escaratza*. RS 238, 469.
 325. Hozar, *induscatu*. RS 379.
 326. Huérfano, *zurtza*. RS 199, 450.
 328. Huir, *ines, inesi*. RS 243, 422.
 330. Igual, *burquidea*. RS 295.
 335. Inclinación, *urea*, (?).
 337. Inexcusable, *maemana*. RS 307.
 338. Ingle, *iztegia*. RSgald.
 341. Infuctuoso, *jaibala*. RS 341.
 344. Inquieto, *guiraquea*. B ?.
 347. Jarro, *murcoa*. RS 191.
 349. Julio, *garagarrilla*. RS 313.
 350. San Juan, *Doneane*. RS 254.
 354. Ladrar, *eusi*. 355. Ladrido, *eusia, sainga, auná*. RS 380, 397; Ax 426; Land.
 356. Ladrón, *uhuna*. RS 544.
 365. Lentisco, *garchua*. RSgald.
 379. Linage, *narea, bernagea*. RS 303.
 380. Lindero, *hueraguina*. RSgald.
 382. Llanos, valles, *ibarrac*. RS 211, 262.
 384. Lombriz, *bicioa*. RSgald.
 386. Malamente, *galduro*. RS 353.

387. Mala, *gwestoa, deunga*. RS 151, etab.; RS.
398. Mantenimiento, *elicatura*. RS 246.
400. Mañana, *biar*. Después de mañana, *etzi*. Dos días después, *etziluma*. Tres días después, *etzicaramu*. RS 410.
413. Menearse, *loca ibilli*, RS 398.
418. Mercado, *ceja*. RS 253.
419. Merino, juez, ministro, *ibarjauna*. RS 349.
425. Mollera, *baldoquia*. B.
426. Molleja, *parapardina*. M.
431. Morder, *esugui*. RS 72.
435. Muerte, *balbea*. B.
437. Nada, *arean*. RS 558.
439. Necesidad, *oparina*. RS 244.
445. Nervio, *siracha*. RSgald.
448. Niñada, *seizaroa*. 449. Niñear, *seizarotu*. RS 166; 450. Niño, *seya*. 451. Quien con niños se acuesta, sucio se levanta, *Seyacaz echun dina, ucuzcari jaigui da*, RS 560.
458. Nuez de garganta, *gorgolla*. RSgald.
459. Obrero, overo caballo, *saruc*. Y el refrán, *saruc bat uste, tresnatzen dauenac beste*. RS 335.
460. Obligación, *eguipeida*, RS 215.
461. Obra, *bearra*. RS 149.
472. Orina, *garnua*. RSgald.
484. Papera, *acizurria*. RSgald.
485. Papo, *birapora*. RS 219.
505. Pendenciero, *ergarria*. RS 291, 443.
506. Pensamiento, *gogaya, gogoa*. RS 395, 398.
519. Plata, *cirarra*.
520. Plaza, *celaya*. RS 241.
521. Pobre, *chiroa*, RS 265.
528. Portal, *atartea*. RS 238.
536. Prestar, *palagadu*. RS 388.
540. Principal, *hurrena, aurrena*. RS 317; G-GN.
543. Prohibir, *ecertu*. RS 407.
544. Provecho, *gondua*. RS 514.
545. Buen provecho, *essé*. (?).
547. Próximo, *gueidea*. RS 339.
554. Puta, *ollaquea*, B.
563. Raposo, *luquia*. RS 437.
565. Rebaño, *elia*. RS 235.
573. Renegar, *izpizatu*. RS 370.
574. Rencor, *enquina*. RSgald.
575. Refuir, *arritu*. RS 386.
581. Ribera, *huarriza*. RSgald.
582. Roble, *arecha*. RS 279.
583. Rocío, *azaroa*. RSgald.
585. Rogar, *otu, oyutu*. RS 217, etab.; LE.
586. Rollo, *belorita*. RS 196, 197.
587. Roso y belloso, *abarescua*. RSgald.
589. Sábado, *laurembata*. RS 159.
595. Sazón, *aldiona*. RS 239.
601. Senda, sendero, *cidorra*. RS 367.
604. Seso, juicio, *cenzunga*. RS 289, 481.
605. Siens, *eraitoquia*. RSgald.
606. Siesta, *biaota [biaoa]*. RS 366.
607. Síguete, *arrayó*. RS 183.
613. Sobrado, abundante, *coicatia [coicaria]*. RS 497.
614. Sombra, *gueriza*, RS 371, 495.

627. Sustento, *saralea*. M.
 628. Tabernero, *chiriboguina*. RS 373.
 632. Tapón, *zapotza*. B.
 633. Tasco, *erbatza*. M.
 634. Texado, *lauzatua*. RS 210.
 635. Telaraña, *amarauna*, RS-gald.
 638. Tenazas, *orricac*. RSgald.
 644. Tirar, *urtiguin*. B.
 645. Tizón, *supita*, *ichindia*. ?; H.
 646. Toalla, *gurdichapa*. B ?.
 650. Tragar, *irunsi*. RS 214.
 653. Treguas, *meniac*. RS 404.
 656. Trueno, *iusturia*, RS 201.
 658. Turmas, *grisolac*. (?).
 660. Vado, *ubera*, *huerriza*. RS 299; ikus 581.
 662. Vara, *ciorrea* [*ciorra*]. B.
 665. Vedar, *ecertu*, *guebendu*. Ikus 543; RS 209.
 668. Vengarse, *aspetu*. RS 361, 362.
 669. Vestido, *jazquerea*, *jazcaya*. RS 220; (?).
 670. A medio vestir, *jazqui*, *jazca*. RSgald; id.
 673. Vianda, *gondura*, *oquelea*. (?); RS 176, 468.
 677. Virote, *matrazua*. RS 228, 485.
 679. Vitoria, *gurenda*, RS 308.
 680. Vivero, *nintegua*, RS 207.
 684. Uno, son para en uno, *ideco dira*. RS 403.
 689. Zapatero, *cirola*, RS 275.
 690. Zapato, *osquia*. RS 275.

REFRANES Y SENTENCIAS-EN JATORRIAZ

0. Sarrera

Lehen kapituluak ikusi denez, A —zehazkiago, W, honeu orijinala— eta B errefrau bildumak Garibairenak dira, beren tamainak, A-ko kopia-gilearen egileazko lekukotasunak, A eta B-ko errefrauen ordenak, hizkuntz azterketaren ondorioak, A-ren ekoizpena ulertzeko B ez den iturri baten beharrak eta A eta B-ren grafiazko loturatik datozkigun arrazoiek erakusten diguteuz. Bestalde, RS ez dela Garibairena, baina egile ezezagun bat(zur)ena, erakutsi dudalakoan nago. Honetarako grafiazko eta hizkuntzazko argudioak erabili ditut, aurretiaz Urquijok RS-ci buruz eraikitako teoriaren ahuleziak agertu eta RS-etan, batetik, eta A-B bildumetan, bestetik, errepikatzen diren zenbait errefrauen ezberdintasunak gogoratu ondoren. Bertan esan bezala, azterketaren bi atalak dira elkarren osagarri, bateko gogoeta eta ondorioek besteakoak laguntzen eta indartzen dituztelarik. Ene ustez bata zein bestea aski den arren Urquijoren teoria deuseztatzeko, biak ukitu nahi izan ditut haren ordezeko baten oinarriak sendotzeko eta, bidebatez, ondorio berriak (W eta B-ren arteko kronologia zehazteko diren edukinezko eta grafiazko arrazoiak, demagun) emendatzeko.

Arrazoizkoa iruditu zait bide horretatik abiatzea XVI. mendeko bizkaierazko errefrau bildumen testukritikazko arazo ugarietan argiren bat egiteko. RS-ek berak ere frango buruhauste eta galdera sortzen dituelarik testukritikari dagokionez, gerorako utzi dut RS-en berriazko azterketa, soilik Garibairen sortez egin dezakeen argiagatik nerabilelarik harako hartan bilduma hori.

Urquijoren irizpideak eta ondorioak RS-en iturriez ez zitzaizkidala zuzenak iruditzen erakutsi dut bigarren kapituluak: ene ustez, Hernán Núñezena ez da RS-en iturri nagusia, ahozko euskal tradizioa baizik. Hala balitz ere, gainera, ez litzateke sendotuko RS-en etorkiei buruzko Urquijoren beste hipotesia, hots, bilduma hau dela Garibai arrasatearraren bietarik bata. Izan ere ez da deus hark bere lanaz damaizkigun berrietan HN-tik ezer hartu zuenik suposatuzko eta Urquijo ez zen saiatu ere egin bide hau urratzen.

Kapitulu honetan RS-en etorkiari ez zeharbide horien bitartez baina zuzenean lotuko natzaio. Zati galdua zein ezaguna, Larramendiren *Eras-kin*-eko iturri garrantzitsu dela ikusi dugu dagoeneko eta haren le-

kukotasunaren harat-honatak zehazteak interes berezia du, bizkaieraren historiarako duenaz landa, L-ren hiztegiaren osaketaren irudi garbiagoa izan dezagun; euskal paremiologiaren historia eta geografiak ere asko irabaziko luke jatorri hori ezagutuaz.

Gorago (1. kap. § 4.9.ean) lehen hurbilketa bat egin dugu RS eta Garibairen errefracuak erkatzean hizkuntzazko datuak ere erabili ditugularik; datu horiek dagoeneko ez dute zalantzarik uzten, Garibai eta RS bizkaieraren (B) azpieuskalki ezberdinetarik direla erakutsiaz; zehatzago, eraketa horren arabera Garibai ekialdeko enparatuko lekukotasunekin (Barrutia, adibidez) dihoakigun bitartean, RS-ek B-mendebalekoetan litzke bere kideak.

Ondorio horiek abiapuntutzat harturik, segidako buruetan aitzina-mendu zenbait emendaruko da. *Refranes y Sentencias*-en jatorriaz egin izan diren baieztapen eta hipotesi batzu (§ 1.1. Urquijo-Guerrarena, § 1.2. Azkueren izenean dabilena, § 1.3. RS Azkueren hiztegi; § 1.4. Kapana-garena) miatuko dira eta, halaber, haien alde zein kontra diren argudioak eta argudio horien pisua.

Kapituluauren bigarren zatian hipotesi berri bat plazaratuko dut, bai bildumaren hizkeran, bai *realia* delakoetan, eta baita literatur soziologian oinarrituaz. Orain ere erabiliko diren arrazoiketa sendoenak halabeharrez hizkuntzazkoak (§ 2.5.) badirateke ere —eta hortik § 2.1.-en Orozkoren aldeko iritzia bereziki aztertzea—, literatur soziologiaren (§ 2.2.), eta *realia*-en aldetik datozenak ere (§ 2.4.) miatu nahi izan ditut, Bilboko literatur ekoizpen eta giroaz —ia erabat ezezagun gertatu arren orain— garai hartarako diren aztarrenak (§ 2.3.) aipatuaz, halaber, norabide berean joaki batak bestea indartzen duela uste baitut. Esan behar dut, ordea, gaia ez dudala ahortutzat jotzen, lehen ziren elementuei berririk gehitzen ahalegindu arren; etorkizun diren azterketek zehaztuko ahal dute enea.

1. *Refranes y Sentencias*-en jatorriazko hipotesiak

1.1. Urquijo eta Guerra RS-ez

Lehen kapituluaren ikusi dugunez, Urquijok RS Garibairen lumatikotzat hartzeko zuen bostgarren arrazoia bildumaren hizkerari zegokion. Aurreko ikerlarien iritzia batu zituen Urquijok berea eman baino lehen: van Eysek bere 1896ko argitalpenaren hitzaurrean bilduma gipuzkeraz dela zioen, nahiz eta bizkaieraren eragin nimoña ere izan; Vinsonentzat errefracu gehienak gipuzkeraz dira, baina badira B-zko hainbat eta baita hego-GN eta iparreko-GNzko batzu ere. Larramendirentzat RS-etako hizkera G eta Bren nahaste bat litzateke, baina bigarrena nagusi delarik; Azkuek, azkenik, B hutsean direla esan zuen, nahiz eta egun zenbait

hitz Bizkaian ez erabili eta bai Lapurdin.¹ Urquijoren aburuz, *RS* Arrasaten 16. mendean hitzegiten zen legez idatziak izan zitezkeen eta hori frogatzeko edo deuseztatzeko egokierarik hoberenean omen zen Juan Carlos Guerrari zuzendu zion galdera.

Ikusi dugunez (1. kap., §§ 3.2.-3.3.), Guerrak gutun batez ihardetsi zion Urquijori, haren hipotesi guztiak goitik behera onartuaz. *RS*-etako errefrauak irakurri ondoren gehienak Oñati, Arrasate, Aramaio, Otxandio, Legutiano eta Arratiako inguruetan bilduak omen haren ustez, bere bulegora zetozen baserriarren hizkeraren antz-antzekoak izan ere. Gauzak honela, Guerrak —Idiáquezen eskariari hobeki erantzuteko— Garibaik alde hartako herkiderei eskatu eta haiek bidali datuez osatutako sorta gisa aurkezten digu *RS*.

Lehen kapituluan erakutsi denez, Urquijoren frogak ez dira sendoegiak. Labur esateko, dialektologia zaharrari buruzko ikerketak nahi bezain aurreratua ez izan arren, eta nahiz eta oso zaila den erabakitzen duela 400 urteko izkribu baten euskara zein herritakoa zatekeen, —batez ere *RS*-ak bezala batean baino gehiagotan bilduriko materialez osatua izan daitekeenean—, seguru gaude, *RS*-en hizkuntza funtsean mendebaleko B dela, eta horrelatsu pentsatzen zuten Azkuek eta Mitxelenak ere Orozko aldeko euskararen zantzia hartzean.

Beranduagorako utziaz ikertzaile hauen hipotesia aztertzea, askozaz errazago da *RS*-etako errefrauok garai hartako Arrasate aldeko euskararen ez daudela frogatzea, zorionez hor baititugu gonbaratzeko Garibai beraren testuak: bai gorago aipatu errefrauak eta baita bere obretan zehar eman zituen kanta eta kanta zatiak ere. Lehen ataleko § 4.8. eta § 4.9.ean erakutsi da, bai grafiagatik bai hizkeragatik (morfologia nahiz lexikoagatik) segurtasun osoz Garibairenak diren testuak aski urruti gelditzen direla *RS*-etik, giltzarri bilakatzen diren xehetasunetan: < h - >, < sh > grafian, < ^ > fonetikan, *ta / eta*, *burniaric / burdiaric*, *euguis / euquiarren*, *gogaeta / gogaiera*, *jabea / jaube*, *urri* «marzo» / *urrietea* «octubre», *san*, *santi*, *done / done*; *dongueac / deunga*, *izen / hucen* lexikoan (*RS*-en diren hapax askozaz ugariagoez landa), *-n / -ø* lehenaldian, *daude / dabe* 3.p.pl.ean aditzean, etab.

1.2. Azkue *RS*-ez

1897ko urtarrilaren 31.ean plazaratu zen *Euskalzaile*-reu lehen urteko bostgarren «geian» hasi zen argitaratzen *Refranes y Sentencias* «Esakuneak» sailean; aurreko «geiau» (I, IV, urtarrilak 24) emana zen bere asmoen berri:

¹ Edizioan banaka aipatzen ditut Azkuek (1935: 117-118) eman «elementos de otros dialectos vascos y romanismos. Primero se expondrán los vocablos, a continuación las flexiones verbales, ajenos al dialecto bizkaíno» (117).

Igaz irureun urte argitaratu zan Iruñian liburu eder bat, *Refranes y sentencias comunes en Bascuence, declaradas en Romance* izentzat daukana. Bizkaitarrez eskutiztuta dago. Berba banakaren batzuk ez dira gaur esaten; baina ikastetxeak sortuten laungoikoak itxi nai izanezkerok, oituko dira. Beste berba batzuk gaur ez dira Bizkaian entzuten, Lapurdi-aldean baino. Onek bere ederto oitu leikez. Liburu eder au agortu-aginik egon da. Darmstadt-ko Liburutegian bakar bat egoan. Van Eys-ek birregin da igaz barriro argitaratu eban. Eztakit zelan ordaindu ginaion euskaldunok euskalzale iakintsu ta errime oni, guri egin dauskun mesedea. Esku gitxitara eldu leike liburu au; batetik moldaldi laburra egin dalako, bestetik nai litzakean baizen merkea ez talako. Onegaitik EUSKALZALEK irakurleai erakutsi nai dautse. Onetarako, eskutizkera (ortografia) zaarra ta guztiz txarra, barriraztuta agertuko dogu.

Urrengo geitik asiko gara esakune onek mortxaka txikietan argitaratuten. Gaztelarrez da prantzesez biurtuko doguz; eta esakune bakoitzai azalgeta labur bat geituko iako (*Euskalzale* 1, 28).²

Azkuek liburu honetaz berariaz esandako gehiena eta bestek haren iritziez egin aipu zuzen eta zeharkakoak *Euskalzale*-ko argitalpen honi dagozkionez, markatu beharrekoa da Azkuek ez zuela bertan inongo monografiarik idatzi nahi izan, ez liburu horren inguruan modu orokorrean, ez alderdi zehatzen batez, ezta orain aztergai dugun RS-en jatorriaz ere. Izan ere, zuzenkizunak (batzuek «euskarara», besteak «azkuerara»), arkaismoen azalpena, ohar historiko eta kulturalak, hizkuntzazko gogoeetak... denetarik biltzen da haren edizioan. Ohi bezala, pentsa lezake norbaitek, baina aldizkari herrikoiei nahi zenaren irakurleagoak arintasuna aragotuaz. Har ditzagun, esaterako, lehendabiziko biei ezarriak:

Adi adi, ze Jaungoikoa dagok adi. Mira con cuidado, que el Señor de lo alto te está mirando. Fais attention que le Seigneur te voit.

Lelengo *adi* ta irugarrena bardinak dira; erderazko *atender, atento* esan gura dabe. Bigarren *adi, ai*-n ordezkoa da. *Egon adi* ta *etorri adi, egon ai* ta *etorri ai* esateko. *Adi adi* ta *adi ai* bardinak dira.

Dagok-en ordez *iagok* obeto esan leike. Adiskide-artean esaten da *iagok* edo *iagon, dago* esan-bearrean; *iaukak* edo *iaukan, dauka* esateko.

Aberats izatea³ baino ospe ona obeago. Mejor buena fama que ser rico. Mieux vaut bonne renommée que fortune dorée.

² Gaurko grafiara aldatua ematen dut Azkuerena (<ts>, <tx> eginaz); bidenabar hainbat dira, berak dioenaren aurka, iruzkinik gabe utzitako errotrauak. «Erderazko bihurtara edo itzulkerara onetatik, gaztelarra azaldariak edo liburu-egileak berak ezarri eban; frantsesa, geure adiskide bat (sic) ezarritikoa da» diosku 38. orriko oharrean.

³ Honela *Euskalzale*-ko edizioan; orijinalcan -ai- eta hortik Azkueren iruzkina.

Gaur, *izaitea* Orozko-aldean esaten da ta Lapurdin. Bizkaitar geienak eta Giputzak *izatea* esan daroagu. *Ospea*, erderazko *fama* adierazoteko, gaur bere oituten da. (*Euskalzale* I, 37).

Herrien aipu gehiago jarraitzen zaizkie azalpenetan, baita arkaismo eta berrikuntzenak ere; alabaina, soilik era hartako oharrak bilduko ditugu segidan (baina horiek guztiak, ez baitu inongo mailaketarik egiten), RS-en jatorriari buruz Azkuek, ustez, zuen aburuaren aldetik interesgarri bakarrak begitانتzen zaizkigulako:

3. «*Igui-gaiti iguin* esaten dogu Bizkaian; eta erderazko *asco*, *tédio* esan gura dau. Oñati-aldean gorrotoagaitik bere esaten da»;
5. «*Abaa* gaur bere Txorierrin esaten da; *abaua* Markinan; Bizkaitik kanpora *aberaska*, *breska*, *abaraska*, *orraze*»;
11. «Gaur ezta asko esaten *baratza* edo *baratzea* Bizkai-aldean»;
16. «*Burdia* barik *burdina* esaten dogu Bizkai-aldean, Gipuzkoa-aldean *burnia*... *Itokina* esaten da Gipuzkoa-aldean itoginagaitik»;
18. «Gaur *zagokez*-ek daukan *ke* ori, Lapurdi-aldean oituten da, baina gure artean ez»;
19. «Gaur bere asko ezarren, esaten dira *oñon* edo *oinon*, ta *oinotea*. Bilbo-ondoan entzuten da. Añibarrok *Lora-Sortan* dakar»;
21. «Gaur ezta esaten *zirola* zapatari edo oskinagaitik. *Oskina* bere gitxi. Bizkaian ezta oituten. *Zitel* bere ezta oituten, guk dakigula»;
25. «Esakune au eztago bizkaitarrez eginda: *emaiok*-en ordez *emoiok* esaten da Bizkaian; *dik*-en ordez *deusk* edo *dausk*»;
27. «*Iauso*-ren ordez *iaso* edo *iasan* edo *iosa* esaten da gaur: lenengoa ta irugarrena Bizkaian, bigarrena Lapurdin»;
34. «Gaur bere batzuk esan daroe Bilbo-aldean *zaran* otzarea-gaitik»;
35. «Orozko-aldean esaten dabe *Aitea* ta *Amea*, Aita ta Amagaitik. Beste erri askotan *Aitea* ta *Amea* txorikumeen gurasoakaitik esaten da; baina gizakumeakaitik ez»;
36. «Gaur bere Mundaka-aldean esaten dabe *ze*» (id 336.a);
45. «*To*-ren ordez *tori* esan oi da Donostia-aldean. *To* Bizkaian txakurrai esaten iake»;
46. «*Ustrail* esaten da Mundaka-aldean upa edo upela-gaitik»;
37. «*Kaden* esaten da gaur bere Txorierrin»;⁴
49. «Oñati-aldeko berbeta da *etan* au»;
52. «*Unai* artzainagaitik ezta, Bizkaian beintzat, gaur esaten»;

⁴ Errefrauen iruzkinetan diren jauziak Azkuek bere edizioan egindakoak dira.

78. «*Tamal, lástima* esateko, gaur bere Orozko ta Oñatikoko (sic) baserritxuetan esaten da»;
85. «Ezaun da Arratia edo inguruetako zana esakune onek baturikoa. An esaten da *daude, daue* edo *dabe* esateko»;
96. «Gaur bere Arratia-aldean askok esaten dabe *duztia, guztia-n* ordez» (cf. 245.a);
98. «*Sar ezak* ezia bizkaitarren esakerea, gipuzkoarrena baiño. Esakune onetan, bizkaitarrak eurok izanarren, bein edo bein bertoko esakeraak eztireanak irakurten doguz»;
100. «Arratia-aldean *au-n* ordez *eu*, ta *ai-n* ordez *ei* askok esaten dabe»;
105. «*Anaje* esaten da Bilbo-ondoan *anai* edo *anae*-ordez»;
107. «*Geiztoa* esaten da Bilbo-aldean, Gernika aldean da Bizkaiko beste batzuetan *gaiztoa* esateko»;⁵
113. «*Dio* Gipuzkoan esan daroe: Bizkaian *diño*»;
129. «Araba-aldean *urrilla* esaten eidabe. *Aprilla* gaur geienak»;
130. «Bizkaian *arerio* esan daroagu *etsai-n* ordez»;
132. «*Igui* Gipuzkoan esaten da; Bizkaian *iguin*»;
145. «Bizkaian gitxi esaten dira *ar*, *artu-n* ordez, *sar*, *sartu* esateko. *Ken adi*, *kendu adi-n* ordez sarrien esaten da. Lapurdi-aldean oituten dira asko esakera onek» (id 188, 230 eta 363.ak eta gorago 98.a);
155. «*Irapazi* esaten da Orozko-aldean *irabazi* esateko»;
169. «*Mibi* esaten dabe lapurtarrak gure *miin* da gipuzkoarren *mingaiña-gaitik*» (id 271.a);
170. «Lenago bere esanda daukagu *oro* gaur lapurtarren berbea dala» (id 198 eta 223.ak);
173. «*xe* Gipuzkoan batez bere oituten dabe»;
179. «*Oñon* edo *oiñon* gaur bere esaten da Larrabetzu-aldean» (cf. 19.ekoa);
187. «*Arzaiten* da *emaiten* edo *emoiten* Orozko ta Oñati-aldean [258.ean hau ez du aipatzen] esaten da gaur, baita Lapurdi-aldean bere, *emaiten* beintzat» (id 351.a);
236. «Batzuk esaten dabe *baltzitu*, *otzitu*, *utsitu*, *putzitu*, beste batzuk *balztu*, *oztu*, *ustu*, *putzu*»;
243. «*Iñez* gaur bere esaten da Txorierrin da Arratian *iges* esanbearrean» (cf. 423);
306. «*Mirabe* gaur Gipuzkoakoa da»;
327. «Lenagotik daukagu esanda Bizkaiko liburu zaarrenetan irakurten dala *rean* gaurko *tik-en* ordez»;
343. «Lapurdi-aldean oituten dira gaur onelango esakeraak»;
347. «*Ora* gaur bere esaten da Bidasoatik aranzko izkelgi edo dialektuetan»;

⁵ Uler bedi gextoa, RS-eko orijinalean bezala.

352. «*Txipia* Lapurdi-aldekoa da» (id 500.a);
 365. «*Oñatu* onen ordez *unatu* esaten da gaur Lapurdi-aldean»;
 368. «*Otsaillari* Bizkaian *zezeilla* esaten iako»;
 376. «*Arena*, Bizkaian da Gipuzkoan beintzat, ezta gaur berba baten baiño oituten: *arenegun...*»;
 400. «*Barruna* itxasaldeko erri batzuetan esaten da»;
 417. «*Etxea* Bizkaiko erri askotan esaten da *etxea* esan-bearrean»;
 420. «*Zerraldo* esaten da gaur bere Gipuzkoako alde batzuetan»;
 423. «*Ines, iges*-en ordez; da *aditu begiratu*-ren ordez Arratia-aldean esaten dira»;
 437. *Luki* Orozko-aldekoa da»;
 459. «*Eyurra* esaten dabe gaur bere bizkaitar askok *edurra* edo *elurra* esateko»;
 461. «*Uzeta* gaur egunean bere esaten da toki askotan *izena*-ren ordez»;
 466. «Bidasoatik aranzko euskaldunen artean bakarrik esaten da gaur *gibel*, *atze*-ren ordez»;
 470. *Opetsi* esaten da gaur Arratian, Txorierrin da beste tokiren baten *opaesi*-ren ordez».⁶

Kontuak zuzen badituz,⁷ berariaz herri edota bailararen bat aipatzen dituen iruzkinctarik 9 kasutan (5, 19, 34, 37, 105, 107, 179, 243, 470) Bilbo-Txorierrin, 6tan (85, 96, 100, 243, 423, 470) Arratia, 5tan (35, 78, 155, 187, 437) Orozko, 4tan (3, 49, 78, 187) Oñati eta 2tan (36, 46) Munda dira aipatuak. Bitan (243, 470) datoz bat Bilbo-Txorierrin eta Arratia eta beste bitan (78, 187) Orozko eta Oñati; garrantzitsuago dira, jakina, lehen batasunaren aldeko arrazoiak eta Azkuek esplizitoki 85.ean batasun hori markatu ez arren buruan bide zuen: 85. «Ezaun da Arratia edo inguruetako zana esakune onek baturikoa. An esaten da *daude*, *daue* edo *dabe* esateko». Txorierrin-Arratia izango da gero ere, bai Azkue eta bai bere ikasle Zamarrigarentzat, bizkaieraren azpieuskalki gardenenatarik eta badirudi bere ohar arin eta azalekootan ere beren arteko kidetasuna —ia baliokidetasuna— bestecna baino askozaz handiagoa izanik, gune horretarantz garamatzatela berak eman berrietarik atera ditzakegun aieru eta susmoak. Orozko eta Oñati, gutxiago aipatzeaz landa, bata bestearen etsai dira jatorri bilaketa honetan, eta ezer adieraztekotan, bi bazter-hiz-

⁶ 501.ean amaitzen dira itxuraz.

⁷ Eta aipuen zehaztasun falta erabat atzendurik, nahiz eta horrek zeresanik izan bere uesteko iritzi edo lekukotasunari dagokionez; beheaxeago zehaztasun falta eta arinkeria horrek gerora bere Hitzegian dioenarckin kontraesanean jartzen dela ikusi ahal da.

kerak *RS*-eko arkaismuen iraupenaz ematen duten lekukotasuna adieraziko lukete, batez ere bat egiten duten biek.⁸

1.3. *RS* Azkueren Hiztegia

Segidan *RS*-eko hitz andana bat zerrendatzen dut, «B orokorrak» ez izaki zein azpicuskalki edo hizkera modernotatik gertuen agitzen den *RS*-eko lexikoa ikuskatzeko; hitzek aldamenean daramazkiten iruzkinak Azkueren hiztegioko kokapenak dira, laburdurak osatuaz eta «B-arkaikoa» «*RS*» bilakatuaz, hiztegi horretako baliokidetasunen arabera:⁹

<i>aditu</i> : Arratia-Orozko-Txori- ri	<i>biao</i> : Araba-Bakio, Otxandio
<i>agirtu</i> : <i>RS</i> -Mikoleta	<i>bidari</i> : Izpazter, Mondragoe / Gernika, Izpazter, Mun- daka, Ondarroa
<i>amuko</i> : Gernika, Orozko / Mundaka, Otxandio	<i>birapo</i> : Arratia, Basauri, Oroz- ko, Ubidea / Arratia, Oroz- ko, Txori
<i>anaje</i> : Txori	<i>buruko</i> : Mikoleta / Gernika
<i>apaka</i> : Ondarroa	<i>dolara</i> : Izpazter, Markina, Mondragoe
<i>arbindu</i> : Arratia, Orozko, Txori	<i>duzti</i> : Txori, Mikoleta
<i>asaba</i> : Ondarroa, Txori	<i>egitai</i> : Arratia, Orozko
<i>askatu</i> : Gernika, Mundaka, Orozko, Ondarroa	<i>exar</i> [Azkuek <i>eizar</i>]: Markina
<i>atarre</i> : Durango, Lekeitio, Mondragon, Orozko, Txo- ri	<i>ekosari</i> : Zigoitia
<i>atseden</i> : Oñati / Barinaga, Orozko, Txori, Urdu- liz	<i>ekusi</i> : Orozko
<i>audiaka</i> : Markina, Ondarroa / Orozko	<i>erallea</i> : Mogel, Mikoleta
<i>azarkuntza</i> : Arratia, Bermeo, Orozko, Txori	<i>erasun</i> : Mikoleta
<i>azarri</i> : Mundaka, Orozko / Mundaka / Izpazter, Mun- daka	<i>ereztun</i> : Gernika, Mondra- goe, Mundaka, Ondarroa
<i>baratx(e)</i> : Arratia, Orozko	<i>erur</i> : Arratia, Mundaka, Oroz- ko, Txori
<i>betatu</i> : Txori	<i>estalgi</i> : Arratia, Orozko, Txo- ri
<i>bezuza</i> : Orozko	<i>etxi</i> : <i>RS</i> / Orozko, Mikoleta
	<i>etxun</i> : Lekeitio, Ubidea
	<i>etziluma</i> : Plentzia, Urduliz, Zigoitia [etzilume]
	<i>etzikaramu</i> : Arratia, Gernika

⁸ Mundakak, azkenik, ez batera ez bestera ez garamatza, urriegi baitira bere aldekoak eta zehaztasun apur bat bilatuz geroz BZeko lekukotasun gehienekin batera duen ezaugarriren bat (ze) da jokoan.

⁹ (/) adiera diferentetan Azkuek aurkeztu hitz honen hedadura bereizteko erabili dut.

- exa*: Gernika-Markina
ezai [Azkuek *ezain*]: Izpazter, Mundaka, Mondragoe
gari: Arratia, Gernika, Mundaka, Orozko, Txorierrri
geroengo: Arratia, Orozko, Txorierrri
geun: Durango, Orozko / Durango, Gernika, Lekeitio, Markina, Mundaka, Oñati, Txorierrri / Arratia, Orozko, Txorierrri, Urduliz
gardi: Txorierrri
jaibal: Orozko
ifini: Arratia, Deustua, Galdakao, Orozko (bada *ibini* ere)
inardun: Arratia, Gernika, Markina, Orozko, Txorierrri
iñes: Arratia, Orozko, Otxandio, Txorierrri
irapazi: Orozko
iratxo: Gernika, Izpazter, Mundaka, Txorierrri
irrol: RS / Txorierrri
irrigau: RS / Otxandio
itogin: Lekeitio, Mundaka
itxadon: Arratia
justuri [Azkuek *juzturi*]: Arratia, Mundaka, Otxandio / Berango, Mundaka, Otxandio
iztanda: Gernika, Txorierrri / Arratia, Durango, Mundaka, Orozko, Txorierrri
kaden: Elorrio, Ubidea / Gernika, Txorierrri / Izpazter, Mundaka
langin: Ubidea
lastategi: Arratia, Txorierrri
lei: Arratia, Gernika, Lekeitio, Mundaka, Orozko
luki(kume): Albia, Basauri, Orozko, Txorierrri
lloba: Orozko, Zeberio / Txorierrri
mendel: Arratia, Gernika, Lekeitio, Mundaka, Orozko
mizka: Mundaka
mizkeri: Mundaka, Txorierrri
murko: Arratia, Gernika, Orozko, Txorierrri / Txorierrri
narea: Orozko
oian: Lezama
oneretxi: Mikoleta
oñon [Azkuek *oiñon*]: Txorierrri, Urduliz, Zamudio
opaetsi: Arratia, Orozko / *opetsi* Arratia, Orozko, Txorierrri
oroldio: Lezama
ospe: Txorierrri
osteiren: Orozko
ostendu: Arratia, Basauri-Orozko
ostu: Arratia, Gernika, Orozko, Txorierrri
otzitu: Lekeitio, Mundaka, Txorierrri
peko: Arratia, Gernika, Lekeitio, Mundaka / Arratia, Eibar, Lekeitio, Markina, Mundaka
putxa: Arratia, Elorrio, Orozko
satsitu: Arratia, Orozko, Txorierrri
sendari: Arratia, Mondragoe, Orozko, Txorierrri
triska: Arratia, Markina
txabur: Markina, Orozko
txiro: Orozko
ugaraxo: Ubidea
ukuzka: Orozko [ukuzi]
ulertu: Arratia, Deustua, Gernika, Orozko, Otxandio
ulertzalla: Arratia, Gernika, Orozko, Txorierrri

unâi [Azkuek *unain*]: Mondragoe, Oñati
urrieta: Getxo
urriin: Arratia, Markina, Orozko, Zigoitia
urtigi: Kapanaga
ustrail: Mundaka
uzen: Arratia, Bermio, Orozko, Txorierri

zaartza [Azkuek *zartza*]: Lekeitio, Ondarroa
zaran: Arratia, Orozko, Txorierri
zartegi: Txorierri
zerraldo: Markina
zi: Txorierri / Arratia, Durango, Mañaria, Orozko, Txorierri

Ezaugarri guztiek pisu bera ez duten arren, ohartzekoa da Txorierri eta Orozko direla nagusi 50 eta 48rekin eta aski hurbil Arratia 37rekin;¹⁰ urruti gelditzen dira Mundaka-Lekeitio pare bat dozenarekin eta Gernika-Bermio beste horrenbesterekin; are urrutiago Otxandio-Ubidea-Zigoitia dozena eskasarekin. Txorierri eta Orozkokoei gehitu behar zaizkie batetik, Urduliz-Bakio-Berango-Getxo eta, bestetik, Basauri-Galdakao batasunen dozena, are garbiago gelditzen delarik testuaren jatorria Bmendebalean, ipar-mendebalean beharbada, bilatu behar dugula.

1935eko bere «Evolución de la lengua vasca»-n ere ez da Orozkoren aldeko ezer kausitzen ahal: 61. orrialdean B-arkaikoko lan garrantzitsue-na legez aurkezten digu, hurrengoan —van Eys-en aurka— batez ere bizkaiera, nahiz eta gipuzkera eta nafarrera apurrekin dela bertako hizkera, 74.ean *emoile* lehendik esana zigun bezala Orozkon (eta Erronkarin, gehitzen du) erabiltzen dela, 77.ean *bi dai* oinarritzat harturik errefrau horren biltzailea Leintz-Otxandio aldekoa bide zela adierazten (oker agian), 79.ean *RS*-ekoen antzeko aoristo zenbait Plentzia-Barrikan entzun zituela markatzen eta 117-118.etan «beste dialekto batzuetako formak» zerrendatzen. Eta hori da guztia *RS*-en jatorriaz lan honetan.

1.4. Bittor Kapanaga

«Testu zahar baten bitxitasunak», izenburu beharbada adierazgarria-rekin, argitaratu zen *Euskera* 1983-koan Bittor Kapanagaren lan bat *RS*-ez. Bertan «bilduma hori Mendebaldeko euskalkiaren eremuan egina denez, euskalki hori ezagutzen duen batek egin behar lukeen» (159) azterketaren aitzindaritzat aurkezten digu berea egileak. Urquijok euskara,

¹⁰ Gogora hedi Uriartek Printzeari bidali zion gutun baten aurkitzen duguna: «Luego enviaré los tres Catecismos: el literario de Marquina, el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir el de Plencia del de Arratia me va costando mucho» (Ruiz de Larrinaga 1958: 421, *apud* Elordui 1994: 450).

Mendebaldeko euskalkia batez ere, behar bezala menderatzen ez zuenez, eta bildumako errefrau gehienak erdaratikoak direla frogatu nahi omen zuenez soil-soilik, haren bildumaren ekoizpen eta jatorriarekiko iritzien ahulezia erakusten saiatzen da hasieratik bertatik.

Kapanagaren ustez (1983: 160-161) bilduma ez da egile bakarrarena:

1) Egile bat-berak eginak balira erderatik euskerarako itzulketak eta honetatik berriz erderarakoak, hor ageri diren aldaketa eta bihurketak barneko direla, iruzurkeria latza litzateke liburu horren egintza.

2) 1596. urtean argitaratua izan zen liburua, inprimatzailearen izena ondo agertuz eta egileenik aipatzeke. Urte haietako liburuak ikusiz, eta izaten dituzten eskaintza loriatsu eta handikioiak kontutan izanez, ulertezina zaigu oraingo honetan egile bat izan eta bere burua izkutatzea.

3) Liburuko euskal testuak, Mendebaldeko euskalkian ditugu gehienak; eta honen barruan, Arabako euskera nagusi dela, esan liteke; baina Arratiakoa ere ageri da, Lenitz aldekoa eta beste batzuetakoak bezelaxe. Beraz esku asko ageri dela hor, pentsakizun bidezkoa genuke.

Gauzak honela, Kapanagaren ustez (1983: 161) ez egile bakar bat baizik eta apailatzaile edota edizio arduradun bakar bat izango genuke, Mendebaldeko euskara nabarmenki ezagutzen ez zuen apailatzailea, izan ere. Egileak beste nonbait kokatzen ditu, Gasteiz edota inguruetako komenturen batean, hain zuzen:

Zerbait pentsatu behar eta, pentsa dezagun, Gasteizko edo inguruko uriren hatetako komenturen batetan egin dugula bilduma, urte askotan zehar. Gauza asko ulertu daiteke horrela: arabar euskeraren eragina, baina era berean beste eskualdetakoak ere agertzea; bilduma osoaren zehar (sic) ageri den erudito usaina; gazteleratiko itzulketak, Ekialdeko euskeratikoak (hainbat ageri dira), eta bertako esakerak nahaspildurik agertzea; iturri batetatiko itzulketetan hain estilo ezberdinak ageri izatea, etb. (Kapanaga 1983: 161).

Kapanagaren hipotesi berri hau eta horren lagungarri dakartzan «bixitasun» batzuen azalpena miazten hasi aurretik, dagoeneko ofizioko irakurleak antzemango bide zituen artikulua ezaugarri formalez ohar orokorren bat egitea ezinbesteko dugu. Hots, Urquijo zenbait aldiz lanean aipatzen bada ere, haren artikulua eta liburuez erreferentzia zehatz gutxi da; Azkue, Lafon, Mitxelena, Irigoyen eta bestelako hizkuntzalari eta filologoren izenik ez da behin ere agertzen eta ez haien ez beste inoren lanik ez da azaltzen, izan ere ez den laneko bibliografian. Orobat, Landucci, Garibai, Barrutia, Gamiz (hau zailago zuen, egia esan), Mikoleta, Kapanaga edo antzekorik ere ez da ageri, erkagai bezala, demagun. Gainera ez dakigu zergatik aski duen «mendebaldeko hizkera» aipatze hutsarekin, hori definitzen sartu ere egin gabe (cf. Mitxelena 1958, 1982, Lakarra 1986b, Zuazo 1989, 1996b), edota zergatik uste duen aski dela, goian ikusi

dugun bezala, «Arabako euskera nagusi dela» esatearekin.¹¹ Ez dirudi, ez lehen eta ez orain, bere saioaren oinarritzat dituen ustekizunak euskalarien *consensus* begibistakoan sartzen direnik. Bestela esan, aurreko filologia ausarki eta lotsagabe ahaztuaz eta han-hor-hemen eskuratu datu solte, aurreiritzi antolatu eta metodo falta erabatekoarekin ihardukitzen du, euskal testu tradizioan den garrantzitsu eta zailenetako batekin.¹²

Hara 86. errefrauaren iruzkina adibide baterako: *Ogia lenago, ora baino* «Pan primero que mastín» aldatzen zuen Kapanagak (1983: 163), ondoren «Antes el pan que la masa» itzuli behar zela argudiatuz, *RS*-eko itzulpen hutsen adibide gisa aurkezteko eta berehalakoan ekialdeko apailatzaile baten eragina hor salatzeko: «Baina ekialdekoa izan behar zuen hari, *ora* horrek zakurraren irudia eskaintzen zion. Guri ez ordea; *guk, ora-maia, ora-ola, orategia, opil-ora* eta honelakoak erabili egiten ditugu, eta *ora* ere bai, forma honetantxe; beraz, honek erakusten digu garbiro, ezeinek erakustekotan, Ekialdeko apailatzaile bat ibili zela hor eta nahi zuena ezarri zuela ulertzen ez zituen hitzen ordez» (1983: 163-164).

Alabaina, ondorio larri horiek frogatutzat emateko oinarriak zer edo zer sendotzea komeni litzaigukeela deritzot; ez bide litzateke gehiegi eskatzea bilduma osoan hitz horrek dituen agerraldi guztiak ikuskatzea, milaka ez izan arren gehiago bai baita: 86. *Oguia lenago ora baño*. Pan primero que mastín, 246. *Oguiaz hura oragaz heroen elicatura*. Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín, 347. *Ora osoen lagun*. El mastín compañero de los lobos, 349. *Oric eztan erria, ybar jaun da açeria*. En la patria do no ay mastines es merino el raposo, 377. *Posaco orac heyz onic ezin ley*. El mastín forçado caça buena no puede hazer, 380. *Ecín esí dayan orac ynciria*. El perro que no puede ladrar azer gruñir.

Nago datuek bere buruz mintzo direla eta ez Kapanagaren solasaren bidetik.

¹¹ Aipatzen dituen Leintz eta Arratiako ezaugarriez (Orozkoz ez dio ezer) beste atal batzuetan eta bertan ere zerbait esan dut dagoeneko.

¹² «Neronen aldetik, honako [ondorio] hauek behintzat ateratzen ditur: edozein testu zahar (bostehun urte zahartasuntzat jo badaiteke behintzat), baliotsua izan daitekeela, baina euskera erabilia mila bider baliotsuagoa izango dugula beti. Eta honetaz ariz labankada ederrak egin badaitezke ere, testuez ariz izugarriki handiagoak egin daitezkeela» esanaz (!!) amaitu zuen bere artikulua (Kapanaga 1983: 168). Badut borondate on hutsa —gehi Tomas doneak bezala bere begiz ikusi edo bere belarriz entzuna— eskas gertatu zela, ezinbestez, egiteko larri honetarako. Izan ere, Larry Trask-ek arrazoi bide duen bezala, ez euskara eta ez hungariera (ez linguistika historikoa gehituko nuke) ezagutzeak —demagun— zenbait ikertzailei hizkuntza horiek genetikoki lotu nahi zituzten saioak apailatzen jartzeko gogorik kendu ez badio, zergatik espero filologia, hizkuntzalaritza, dialektologia eta zentzu komuna bezalako «xehetasunek» atzeratu behar zutela inor eskuartean dugun lan hau akademia ezagun baten aldizkarian argitaratzen?

Teoria osoa hurbiltasun apur batez begiraturik ez dirudi egile eta jatorriari buruzko proposamenek egiantz handirik dutenik, batetik, eta beharrezko edota beste edozein baino hobere direnik, bestetik. Izan ere, ez da Gasteiz edo inguruetakoko komenturen bat testu honen eitea azaltzeko biderik egokiena, ez komentuaren aldetik —ikusiko dugunez (§ 2.2.) ez dirudi elizgizonak zirenik, hain zuzen (eta hain gutxiago samaldaka), 16. mendean horrelakoetan ari zirenak— eta nekez onar daiteke mende horretako Arabako, eta zehazki Gasteizko, euskaraz dakigunaren izpirik islatzen dela bilduman. Alderaketa errazegia da (eta zen 1983an ere!) hemen asti gehicgi horretan emateko; ez da Mitxelenak 1958an Landucciren hiztegi gasteiztarrari jarri hitzaurreari so egitea besterik. Hara, nolahi ere, adibide zenbait:

LAND.	RS
<i>eçurra</i>	<i>azur</i>
<i>güerti</i>	<i>gauri</i>
<i>izen</i>	<i>uzen</i>
<i>irten</i>	<i>urten</i>
<i>etzin</i>	<i>etxun</i>
<i>gut(x)i</i>	<i>gitxi</i>
<i>iguzki</i>	<i>eguzki</i>
<i>ibili</i>	<i>ebili</i>
<i>biurtu</i>	<i>biortu</i>
<i>biortogei</i>	<i>berrogei</i>
<i>gurrroi</i>	—
*bok. geminat.	bok. geminat.
<i>arpegi</i>	<i>aurpegi</i>

Eta hau soilik bokalismoari dagokionez (ikus Mitxelena 1958: 22 hh.); Mitxelenaren ikerketan (eta ondoren etorri denak ez du hura erroitik aldatu), Arabako euskararen dela kontsonantismoan, dela lexikoan, dela (zatika ezagutzen den) izenaren zein aditzaren morfologian, RS-ekiko alde nabarmena aurkitzen dugu: genit. *-an / -an* (RS *-en / -en*), dat. *-ai / -ai* (RS *-ari / ai*), soziat. *-kin, -az / -kin* (RS *-gaz / -kaz*), *arc, artan* (RS *ac, atan*), *du, du, deüena, duçu* (RS *dot, dau, dauena, dozu, daude*)... Izan ere, RS-en jatorria mendebelean bilatu behar den arren, ez da hegomendebelean haren kokapena.¹³

¹³ Kapanagak bere tesien alde, ustez, egiten dituen proposamen zehatzez (*ebiloki = ebiliko, daguenil = «mes de la abundancia», ora = «masa», ez «can», jak, erak ta zegoik trankart = «Come..., bebe y no te atranques» eta ez «Hiérole, dale, mátale y no le hagas falsía», Erioak erezan Butroeko alabea Plenzian = «Manantiales en Erezan, la hija de Butrón en Plencia» ez «El tártago mató a la hija de Butrón en Plencia»...) hobere, esatekoak esanak ditugula pentsatu.*

2. Hipotesi berri baterako

2.1. Orozkori aitz

Aurreko ataletako frogen pisua gora behera, ene ustez argi asko izan beharko genuke orain artekoaren ondoren RS funtsean bizkaitarra, eta zehatzago, mendebaleko B dela.¹⁴ Gorago ikusi da, jada hizkuntzaren alderdira joaz, aditz morfologiako ezaugarri garrantzitsu bat baino haboro duela Mikoleta bilbotarrarekin, ezaugarriok are interesgarriago bilakatzen direlarik RS-ek mendebal aldeko gainerako testuekin dituen ezberdintasunen aurrean (ez da *-n > -o Vj-en* ez Betolatzaren dotrinan, esaterako).

Lehen kapituluko § 3.2.4.an ikusi dugunez, RS-en etorkiaz galdetzean Azkuek, Arrasate erabat ezinezkotzat jo gabe, Orozko hobesten zuela idatzi ziola gaztigatzen zigun Urquijok, mende hasieran han gordetzen baitziren gorde ere bilduman agitzen diren hainbat ezaugarri; alabaina, *emaiten* edo *beranquetan* bezala ez Orozkon baina Leintz aldean gordetzen diren formak ikustean ez zuen gaitzesten haren hipotesia. Urquijok, ordainez, bere Garibairen egiletasunaren hipotesiaren barnean, zati nagusia arrasatearrak bere herri inguruan bilduko zuela mantendu zuen baina Azkuek ikusi uste zituen herri hartako hizkeraren ezaugarriak orozkoar laguntzaileei zorko litzaizkicela gehituaz.

Bildumaren egilearekiko haren hipotesia deuseztatu ondoren, errazki neurtuko da Urquijoren hipotesi ahulagoaren pisua. Azkuerenak, aldiz, hizkuntzaz bestelako ondorioetarik askea izaki, azterketa berezia merezi zuen. Damurik, ordea, ez dirudi inoiz bere hipotesia zehaztu ez arrazoitu zuenik, ez bederen lan bereziren edo zabalago baten zati batean. Testu hori luzekienik «Evolución de la lengua vasca»-n (1935, Urquijori egin gutuna mende laurden lehenagokoa da) aztertu zuen, han ziren gramatika eta hiztegiako arkaismoak erakusteko. Hala ere, bildumaren edizioak eta hizkuntza aipatzean ez da zehatzegi etorkiaz eta, bidenabar, Orozkoren izena ez da ezertarako ere azaltzen:

Van Eys, que la reprodujo admirablemente, cometió un pequeño lapsus al juzgar el dialecto en que fueron escritos los proverbios, pues dice: *le dialecte est celui de Guipuzcoa légèrement influencé de Biscaien*. Hubiera acertado cambiando los vocablos de los dialectos, pues aunque la obra tiene algunos guipuzcoanismo, el dialecto dominante es el bizkaino (1935: 62).

Orozkoren aldeko hipotesia Mitxelenak berrartu zuen xvii eta xviii mendeko hiztegi gileez egindako euskaltzain sarrera-hitzaldiaren adabaki

¹⁴ Ikus I. atalean ekialdeko Garibairekiko erkaketa labur bat.

batean «RS-en izkera nongoa ote?» galdetzean (Mitxelena 1961: 372). Bertan «ezta nora ezekoa, jakiña, guztiak leku berean sortuak izatea» markatuaz hasten delarik, «zenbaiten ustez, badute [errefrau] batzuek Orozko-aldeko usaia eta neroni ere bat natorkie» diosku, froga gisa datu berri bat aurkeztuaz: Larramendiren *Hiztegi Hirukoitz*-aren *Eraskin*-eko 451. sarreran «Quien con niños se acuesta, sucio se levanta: *seyacaz echun dina ucuzcari jaigui da*» Darmstadt-eko aleak gorde ez zuen bilduma horretako errefraua dugu. *ucuzcari*, Mitxelenaren ustez *ucuzca* irakurri beharko litzateke, eta Darmstadt-ekoan azaltzen den *uhñerean i...u > u...u* aldaketaren aldeko lekukotasunak dira; Mikoleta bilbotarrak, aldiz, *ycusle* «lavandera», «suzio, *ycusquea*» eta «*ycuscatasumbat*, una suciedad» asimilaziorik gabe dakartza. Alabaina, gogora bedi Mitxelena ez dela ari bilduma osoaren baina errefrau honen eta, agian, beste zenbaiten etorkiaz.

1986an Jose Ramon Garigorta eta Iñaki Gamindek argitaratu zituzten Orozkon 1739an idatzitako otoitz labur batzu (85 lerro).¹⁵ Han azaltzen den hizkera RS-ekoarekin erkatzeko gogoratu behar da, 18. mendeko testu horren gatzelerazko aurkezpenean adierazten den bezala, otoitz horien ohitura eta, beraz, haietan islatzen den hizkeraren hainbat xehetasun goragotik zetorrela:

en ratificación deel primer instrumento de fundación puso la excepción de que los Patronos y Capellanes se han de encargar de que todos los días del año se le cante a María santísima en la lengua bascongada como presente se practica, la Salve Regina con las oraciones devotas, y para ello suplica lo hagan escribir a continuación de su Fundación y por este religioso cuidado perciba el patrón quince ducados (62. or.)

Har bitez *-ie- misericordiecoa-n* (2), *g- guey-n* (5), *-ch gueugananch-en* (11),¹⁶ *-e- vedeinquetuan-en* (15), *icen (gaitezanzat)-en* (23), *yzen (bide)-n* (82), *misericordiecoa-n* (43) *borduen-en* (45), *santueri-n* (49), *saludeetan-en* (53-54), *bulerreco-n* (55), *zenguizenac-en* (58), *yregaro-n* (60), *zenguizelaco-n* (60), *dagucela-n* (61-62), *daguzucela-n* (62-63), *pecatariac-en* (63-64), *graciara-n* (65), *alivie daguzuzela-n* (65-66), *gustiec-en* (68) *santuen-en* (75), *bedeynquetu-n* (81), *virgine-n* (83-84), eta *origine-len-en* (84-85), *-e baite-n* (33, 50) eta *gauce-n* (68), *-ei- feincoen-en* (22),

¹⁵ Zehazki «La Salve Regina en Bascuence» (1-41. lerroak), «Rosario Fin de cada Decenario del Rosario» (42-46. lerroak), «Gloria» (47-52. lerroak), «Adoración de las llagas» (53-70. lerroak) eta «Dios te salve» (71-86. lerroak); jauzi bat egiten dute egileek (ez dakit beharrezkoa den) 55 eta 57. lerroen artean.

¹⁶ Cf. *da osterancheo dacusgucen da estacusgucen gauzac* (Viva Jesus 4), eta *osterancheo hondasunec* (Viva Jesus 11).

-u- *erruquiurra*-n (19) eta *sigluetaco sigluetan*-en (34),¹⁷ -m- *yminten*-en (40) eta *eminten*-en (67);¹⁸ ez da horrelakorik RS-en.

Jose Ignazio Aranak zioen ez «en vasuence vizcaíno occidental de Vizcaya y Alava»¹⁹ (*apud* Mitxelena 1954: 85) bada *Viva Jesus*, eta Vinson eta Urquijoren ustez 17. mendeko edizioan gordea baina lehenagoko baten berrargitalpen, garaikide erabateko ez izan arren, hegomendebalckoen artean hori da RS-etik gertukoan egiten zaiguna. Bokalismoaren aldetik itxura guztien arabera *Viva Jesus* hurbilago dugu Orozkoko 1739ko testu labur horretatik RS baino: cf. *ucenean* (3), *zure uzena* (13), baina *launec* (2), *situcen* (2), *bicen zan* (2), *crucificadue* (2), *orduen* (2), *cumplimentue* (2), *divine* (2), *christiñeuna* (2), *sinifiqueduric* (2), *generalissimuen* (2-3), *mundue* (3), *araguie* (3), *acostumbredu* (3), *confianza* (3), *andiegas* (3), *becoquien* (3), *libredu* (3), *gaguicenzat* (3), *dogule* (3), *laune* (3), *bulerrera* (3), *guei* «deitu»(3), *deucegule* (3), *Trinidede* (3),²⁰ *persinedu* (3), *santiguedu*, Mitxelenaren edizioko lehen lerroetarik jalgi gabe (1954b: 87-88), *gracie* (9), *santueu* (9),²¹ *gueyego* (12), *caridedean fundeduec* (13), *gueuguena* (14), *vici iceteco* (16), etab., ez aipatzearren; berriz ere, ez da honelakorik RS-en.

Kontsonanteei dagokienez, bi ohar moeta, bata orokorrago, bestea xeheago, iruditzen zaizkit komenigarri; alde batetik, *Viva Jesus*-en dagoneko nabarmena da txistukari neutralizazioa aurreratua zela: *situcen* (2), *gustia* (2), *legues* (2), *asquero* (2), *se señale* (2), *señaleagas* (2), *gaguzus* (3), *deucegule* (3), *ezerean vrteiten dogunean* (3), *elaxaan zarçaiten* (3), *zaspí* (4), *deuzut* (4), *deucet* (4), *es* (4), *esebere eserean* (4), *cegaític esse* (5), *sidin* (5), *senguisen* (7), *gause* (7), *gorpusbaten* (9), *seinzuc* (9), *locearren edo bildurrarren* (10), *messaan* (11), *deuzudes* (16)... Halere, gehiago dira horren isla grafikorik ez dutenak eta oso gutxi hiperzuzenketak; bestela esan, Mikoletak mende berean aitzinatua go zuela esatera ausar bide daite-

¹⁷ Markatzekoa da 59 *dusuguz* (baina 61 *densegu*), hau beste fenomeno bat izan arren.

¹⁸ Fgia osoa esateko badira *Maria*, *Santissima* eta *Trinidad*e (76. lerroa) Orozkoko testu honetan baina gutxiengo erabatekoan izateaz landa, litekeena da ez izatea arrazoi fonetikoak salbuespen horiek azaltzen dituztenak.

¹⁹ Uler bedi beti 19. mendearen egoeraz eta orduko materialez Bonapartek egindako sailkapenaren arabera.

²⁰ Hemen ere (cf. bi ohar gorago) bada *Santissima Trinidad*ecoa bat (2. or.).

²¹ 10. orrialdean *mandamientuetati*, *pensamientuscoac*, hiatoarekin. Betolatzairengan *pensamintu* nahiz *mandamintu* aurkitu nituen, -e-ekin ere bai, eta hala mantendu (cf. Laskarra 1981eko hiztegia s.u.) Mitxelenak bere edizioan erratatze jo arren. Ondoren -*mintu* ediren daiteke Uriartek Arabako euskarara itzuli eta F. Knörrek argitaratu Buldan (*Iker* 2, 283hh) testu batean, bederen: *pensamintuz* (3), *merecimintuai* (24, *sic* eta guzti); *Laudiyoco abade jaun*en *encarguz* eta *costuz* Bilbon 1828an argitaratutako Astetean ez dut horrelakorik ikusi, ordea.

ke baina agian ez digu ezaugarri honek balio *Viva Jesus*²² RS-etik bereizteko, hemen ere neutralizazioaren zenbait arrasto agertzen direlarik beranduago hedatu den fenomeno batirudi (ikus 5. kap. § II.3.).

Aditzean *credoac edo articuloac contenieta daudeena* (7) / *Elexa santa catoliqueac iracasten dabena* (7), *ofendidu daudeenagas* (9), *errecibietan daudena edo celebretan daudeena* (11);²³ aurkitu arren, ez da RS-eko (eta Mikoletaren *Modo brewe*-ko, cf. 1. kap. § 4.9.4.) -n > -ø aditzen lehenaldian *Viva Jesus*-en:²⁴ *esan situcen* (2), *egin situcen* (2), *emon eben* (2), *çan eta da* (2), *hicen zan* (2, 6), *euguieben* (2), *acabadu eben* (2), *cein sidin guizon?* (5), *non cidin guizon?* (5) *gueracidin virgine* (6), *libredu guengucê?* (6), etab., salbuespenik gabe 16 orrialdeetan. Lehen kapituluaren ikusi dugunez joan den mendean erorketa moeta hau «Bilbo inguruko kostaldeko herrixketan» gertatzen zen Zabalaren esanetara (1848: 57) eta horrelatsu 20. honetako arrasto eskasetan ere. Litekeena da distribuzioa antzerakoa izatca lehenago, 17. mendean eta are orduan ere iparra eta hegoa mendebaleko B-an ezaugarri honen arabera bereiztea: hots, hegoaldeko lirateke *Viva Jesus* eta Orozkoko 18ko testuak, iparraldeko Mikolleta eta *Refranes y Sentencias*.

2.2. Zenbait gogoeta generoaren soziologiaz

Orain arteko oharrek mendebalean iparralderantz begira jarri bagaituzte, testuaren izaerari buruzko gogoetak ere nonbaiterantz egitekotan Bilborantz begira jartzen gaituelakoan nago etorkiak bilatzekotan.

«Curiosamente fueron autores de altos vuelos los que se sintieron atraídos por esta apretada transmisión de la sabiduría y a ello dedicaron su esfuerzo con dedicación admirable» badio ere Victor Infantes-ek,²⁵ ez dirudi Espainia osoan 16. mendean jazotako errefrau bildumen hedaduran gertakari hori halabeharrezko izan zenik.

²² Orozkoko 1739koan gutxi dira neutralizazioaren arrastoak (ez ditut mailebuak sartzen): *vizicea* (3), *zengan* (7, 45), *negarrezco* (9), *eguizus* (11), *zeure* (12, 14), *gustiz* (13), *eracusi* (16), *eguiguzu* (16), *guztis* (18), *gozo* (20, 29), *eguizu* (21), *icen gaitezanzat* (23), *aguinze gustiz* (25), *nozaz* (27), *ceure* (28, 40), *semeari* (30, 48), *zana* (32), *vizi* (35), *escuetan* (40), *gorpuz* (41), *zeuc* (43), *gaguizuz* (44, 46), *eriozaco* (45), *doguz* (54, 68), *zenguizenac* (58), *dusuguz* (59), *zenguizelaco* (60), *esquetan* (61), *densegu* (61), *daguicela* (61-62), *daguizuce-la* (62-63, 65-66), *gauce* (68), *gustiec* (68), *viboza* (69), *semeen* (73), *yzen bide* (82). I.eherkari aurrekoa dirudi aitzinatuen den kokagunea.

²³ eta *cumpletaco dinden penitencie* (16), edota Urquijok eta bestek kausitu aoristoak (cf. Lakarra 1986b eta hango erreferentziak).

²⁴ Ezta Orozkoko 1739koan ere, baina hau ez da esanguratsua gertatzen den lehenaldiko forma bakarraren -n hori erlatibo batean azaltzen baita, testuan aipatu *afrenta hac artu zenguizenac gure amudioz*-en (58), hain zuzen.

²⁵ 1992an Visor-ek egin Correasen berrargitalpenean (v. orria).

Ora se atienda a la categoría social del individuo, ora a su talento, con sólo echar una rápida ojeada por la literatura patria veremos muy luego que el asunto que nos ocupa ha merecido ser tratado de un modo más o menos directo, pero predilecto siempre en el terreno lingüístico, por plumas tan ilustres y graves como la de D. Iñigo López de Mendoza, marqués de Santillana; Hernán Núñez de Guzmán, llamado comunemente el Pinciano por haber sido natural de Valladolid, antiguamente Pincia, o el Comendador Griego, a causa de haber comentado o explicado los AA. helenistas en la Universidad de Salamanca; Mosén Pero Vallés, historiador insigne; el obispo de Astorga D. Fr. Antonio de Cáceres y Sotomayor; Cervantes; Quevedo...²⁶

zioen J. M. Sbarbik 1874an bere *El refranero general español-en* (I, vi. or.). Ezaguna denez, Hernán Núñez-engandik (1555) Correas-enganaino (1627), Pedro Vallés (1549) edo Juan de Mal Lara (1568) tartean direlarik, gutxi batzu baino ez aipatzearren, erretrau-bilketan aritu ziren espainiar humanista anitz.²⁷

Les noms qui vont être évoqués sont bien connus. Pedro Vallés, Hernán Núñez, Juan de Mal Lara, Gonzalo Correas —les quatre plus célèbres— ont acquis droit de cité dans l'humanisme espagnol du xvie et du xviii siècle grâce à de grands ouvrages érudits. Mais ces importants travaux —traductions d'auteurs anciens, recherches philologiques, gloses érudites, grammairiales, etc.— ont moins contribué à immortaliser leur nom que cette autre partie de leur oeuvre, dont l'intérêt, à l'époque, paraissait parfois discutable: les grands refraneros qui, entre 1549 et 1627, jalonnent cette période des lettres et de la parémiologie espagnole (Combet 1971: 135).

Haien lanean, jakintsuen idazkienganako begiruneaz gainera, txiroen filosofiarekiko eta «arte herrikoia»-renganako eta «berezko sormena»-ren aldeko benetako onespina aurkitzen dugu Chevalier-en ustez (1979: 105). Dirudienez, sentimendu eta joera hauek Espainian beste inon baino zabalduago ziren, ez Frantzia, ez Italian ez beste Europako herritan

²⁶ Beranduago ezagutu eta Sbarbik aipatu gabe utzitako Gonzalo Correas «Catedrático de Griego y Hebreo en la Universidad de Salamanca» genuen bere *Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana*-ren tituluan (1627)ko eskuizkribua) agertzen zuen bezala; Juan de Mal Larari buruz (*Filosofía Vulgar*, Sevilla 1568) «fait aussi partie de la grande lignée humaniste et érasmissante de la Renaissance espagnole. Professeur et polygraphe, sa vie et son activité intellectuelle l'apparentent à ses maîtres» diosku Combetek (1971: 152).

²⁷ Pedro Vallés-ek glosarik gabeko 4.500 eman zituen, Hernán Núñez-ek 8.331 erretrau, gehienak glosarik gabe (bidenabar, batek ere ez du RS-en); Mal Lara-k 1.001 erretrau glosadun eta Correas-ek 18.000tsu erretrau (8.000 inguru orijinalak, iturri asko erabili arren) eta beste 7.000 esapide (cf. Combet 1971: 170).

eriden ahal baitugu bere hedadura eta sakontasunean xv. mendearen azken hamarkadez geroztik espainiarren artean herri lirika, romanceroa eta erretrauen alde aurkitzen dugun zaletasunarekin.²⁸

Asko eztabaidatu izan da honetan guztian Erasmoren jarraitzaileek izandako erantzunkizunaz;²⁹ nolana ere, argi dago haren *Adagia* famatuak jarraitzaileei eta enparatuei bihotz eman ziela eta zuritu zituela delako paremiologiako lanotan.³⁰

Ez dirudi xvi. mendearen amaieran RS bezalako bildumarik espero genezakeenik Bizkaiko (edota Euskal Herri osoko) herrixkaren bateko ezin elizgizonengandik eta bai nolabaiteko kulturguneren baten inguruan kokatzen zen laiko ikasiren batengandik. Ez da ahazteko, bidenabar, ez apaiz baizik historialari zen Garibaik berak ere ez zituela erretrauak Arrasaten eta Arrasaterako bildu, kortisau baten eskariz baizik, edota Isastik ere gortean idatzi zituela bereak (*Compendioa* bera bezala) eta ez

²⁸ Combet-ek dioskunez, lehenago gauzak oso bestela ziren: «(...) nous avons vu qu'il en allait autrement avant cette date et qu'en particulier la parémiologie populaire française recueillie au xiiie siècle et au siècle suivant est incomparablement plus riche que la parémiologie espagnole de la même époque» (1971: 134) eta, oharrean, «Après le xviiie siècle les proverbes ne disparaissent pas de l'usage courant. La situation est différente suivant les couches sociales et surtout suivant les pays. Ceux que le classicisme à la française a le plus marqués ont vu peu à peu s'éteindre leurs proverbes, sauf dans certaines régions excentriques ou rurales. En revanche, les nations les plus réfractaires à la rationalisation d'essence française —Espagne, Russie— ont conservé très tard ce mode d'expression.

²⁹ Ikus Combet eta Chevalier-en lanak, Bahner 1966 eta, jakina, Bataillon-en *Erasmus y España* klasikoa. Hara, esaterako Bahner-engandik (1966: 159-160) hartu pasarte hauek: «Los primeros en construir el andamiaje teórico del tradicionalismo español fueron Juan de Valdés y otros humanistas españoles influidos por Erasmo, que acudieron al refranero como muestra del espíritu lingüístico español», «Los refranes tienen para Valdés una significación similar en la lengua castellana a las autoridades clásicas italianas citadas por Bembo para el italiano. La obra capital de esta tendencia tradicionalista fue la colección comentada de refranes aparecida en 1568 con el título de la *Philosophia vulgar* y debida al humanista sevillano Mal Lara, que expone en los preámbulos su programa, de acuerdo con el de Erasmo». Bertan ikus daiteke espainiar erasmotarrek jakituria herriko horri klasikoari baino garrantzia gehiago nola eman zioten edota gazteleraren lehentasuna gainerako hizkuntzen artean, are «castellano primitivo» delakoaren teoria bera, neurriren batean, hizkuntza horretan kausitzen zituzten erretrauen aberastasun eta egokitasunean oinarritzen zuten.

³⁰ Ezberdintasunak, Valdés-ek erakutsi legez, ukaezinak izan arren: «...la diferencia es que Erasmo cogiólos en latín, de autores doctísimos, griegos y latinos, y declaró el origen de ellos. Yo helos copiado en romance, tomando de acá y de acullá» (*apud* Chevalier 1979: 106-107). Erasmoren pedagogi-baheketara ere ez zuten beti jarraitu «hizkuntza arruntez» axoldurituak. Hauek ahozko tradizioak emandako guztia —urre zein lohi— biltzen baitzuten, gustagarri hezitzaile bainoago agerturik: erretraua Pedro Vallés-entzat «dicho antiguo, usado, breve, sutil y gracioso» genuen eta bere liburua «de refranes y sentencias maravillosas, donosas, y aun provechosas» aurkezten zuen (cf. Chevalier 1979: 107).

Lezon. Iparraldeko Zalgize, Bela eta Oihenart laiko humanisten eredu diskusiogabeak ditugu hemen luzatu behar izateko.³¹

2.3. Bilbo aldeko literatura zaharraz

Atseyn andia da amore cutea
 Eta bere bada gustiz firmea
 Ecín essan leydis ondo munduac
 Cein andiac diren aren gustuac
 5 Glorias beteric iayo nindia
 Icussias guero seu ene egusquia.

Honela irakurtzen da RS ere ezagutu eta erabili zuen Oihenartek bere *Art poétique*-n eman adibide batean. Sarasolak erakutsi bezala (1983: 86-87), badu berak «pocsía galante vizcaína» deitzen duen poesia moietaren eiterik; azpigenero horren barnean kokatzen ditu hark «Catigatu ninducun librea ninçana» (*Contribución* 87 hh), Mikoletaren *Modo breue*-ko biak (*TAV* 133 hb), «Ene veguiacaz viogeen artean» (*TAV* 122), «Zure vegui ederroc» (*TAV* 123) eta Perutxoren kanta (*TAV* 103). Hizkuntzaz «la composición, en su brevedad, es una buena muestra del tipo de lengua que suele denominarse vizcaíno antiguo» diosku labur Sarasolak (1984: 87), baina gehixeago zehaz bide daiteke, berak ikusi bezala horko 3 *leydis* bezalakoak nekez aurkituko baititugu RS-etik landa eta —batez ere—, 5 *nindia*-ren kidea *Modo breue*-an (*mudadu nindia*) erideten dugu hain zuzen.^{31b}

Hots, B-ren barnean Bilbokoa edo Bilbo aldekoa izateko aukerarik badu orain iruzkintzen dugun eta hain modu xebelean gorde izan den bertso honek.³² Badira Mikoletaren aipatu liburuan bere garaiko eta lehenagoko poesiaz gogoangarri diren ohar labur batzu.^{32b}

³¹ Conca eta Guia-k (1996: 17) «podem dir que el proverbi és una fórmula de pensament i un acte de comunicació nascut de les necessitats mnemotècniques de les cultures orals, amb una estricta relació entre proverbi, poesia i narració, els tres tipus de discurs més importants per a emmagatzemar coneixements» badiote ere, Ramon Llull edo Anselm Turmeda Erdiaroan eta gero Pedro Vallès, Hernán Núñez edota Palmireno aipatzen dituzte katalanezko biltzaileen artean.

^{31b} Arejitak (1991: 14) Azpiazuk argitaratu (1988) *Nori mundu onetan espada neuri* (El-goibar 1677) eta *Enojaduric* (1611-33) gehitzen dizkio zerrindari. Azkena (cf. 4 *nauden*, 8 *cudea*, 19 *civea*, 3 *jatas*, 5 *guichigas*, 8 *nigas*, 13 *gustia*) nabarmenki ipar-mendebalekoa dugu.

³² Aurreko oharreko *Enojaduric*-en transmisioaz ikus Arejita 1991.

^{32b} Beti garbi uzten ez denez gero, komeni da gatzigatzea ez dela inongo arrazoirik segurutzat emateko *Modo breue*-ko poesiak liburuaren egilarenak berarenak direla; litekeena da oso, bere garaikide edo egile zaharxeago ezezagunen batengandik mailebatuak izatea. Hori bai; hizkuntzaren aldetik ez da zalantzarik Mikoletaren hizkera berekoak direla eta Bilbokoak edo oso gertukoak, beraz.

Dexando a las coplas de Lelori, lelori, que suelen cantar las moças los días festiuos, que no entran en la más graue poesía vascongada, ordinariamente ay en nuestra lengua dos modos de versos, y entrambos se componen de assonantes como los romançes de la lengua castellana, y a este símil, los llamamos nosotros vasquenses: son pues como digo dos los géneros de nuestra poesía; digo hablando generalmente, porque abajo diré de otro género de versos que no son vulgares. El primer modo de versificar (...) El otro es más largo, a modo de soneto, y se canta de ordinario por el son que llaman las vacas, y aunque es a modo de soneto, también se compone por assonantes. Exemplo (...)

Estos dos son como dixé los dos géneros de poesía, para que si alguna vez fuere Vm. tentado de alguna locura poética en nuestro idioma, no ygnore el estilo.

También algunos modernos del Parnaso Cantábrico han escrito décimas, lyras y sonetos en vasquenze, con los mismos acentos y consonantes que suelen tener en romançe, pero es obra de poco luçimiento, por los pocos que en vasquenze entienden este metro, etc.

Bestelako arrastorik laga gabe joan zaizkigun «moderno» horiek zenbat eta nor ziren jakin ez arren, badirudi Bilbo inguruan bide zirela poesia mota hori lantzen zutenak.

16. mendearen bigarren zatian eta 17.ean zehar arrasto ilauntzat *Modo breue*-a baino utzi ez digun Bilboko literatur giroa, denik txikiena ere izaki, berezia izan zela ohartzeko gogoratu beharra dugu Euskal Herrian bi ordezkari baino ez dituen generoa: hizkuntz eskuliburuena, alegia.

Lakarra 1995a-n erakusten den bezala, merkatalgorako zuen garrantzia bide da (cf. Osselton 1973: 14) Noël Berlaimont-en *Colloquia*-en Holandako edizioetan ingelesa agertzeko arrazoi nagusia. Frantses-flamendar itxuran hasi zen 1530ean Antwerp-en lehendabizikoz atera zenetik mende eta hiru laurdenez Europa osoan zehar zabaldu zen liburu arrakastatsu hau; alabaina, ehunetik gora edizio izaki, asma daitezkeen gonbinaketa gehienetan bildu zituen latina, gaztelera, italiara, portugesa, alemaniera, ingelesa, txekiera, polskera eta bretoiera, uoiz binaka, noiz hirunaka, eta are lau, bost, sei eta zazpiko taldeetan ere.³³

Bourland-ek (1974: 289) markatu legez, berehala ohar gaitzke Berlaimont-en liburuaren izena aski nahasgarri gerta daitekeela —Voltaire-rena

³³ Ikus Osselton 1973, 14. or., 44. oh., Bouchard 1974 eta Gallina 1959ko atala (Berlaimont-en ondokoen pisuaz italiara-espainierazko hiztegi gintzan) eta, batez ere, orain Stein 1989, passim, Berlaimont-en izenaren aldaera ezberdinetarako; orobat haren liburuaren deitura ezberdinetarako eta izandako imitazio eta itxuraldaketa ugarietarako.

bezala, bigarren argitalpenetik aitzinakoak, bereziki—: *Vocabulaire* (nahiz *Interprect zein Tresora*) hori merkatari eta eskola-haurrentzako flamenar-frantses hiztegi praktikotzat eratu bazen ere, gai ñabardura handia da bertan. Erabilera arrunteko hitzen hiztegiño orokorraz landa, zenbaki eta egun izenen zerrendak, hiru elkarrizketa, merkatalgo gutun eta dokumentu-creduak, Aita Gurea, Agur Maria, Fedeko artikulua, Mandamentuak, bi bedeinkapen, eta frantses ahoskerari buruzko atal-txoa, 42 folio³⁴ eta bi zutabetako liburuxkan. Osoa da bi hizkuntzetan, salbu eta frantsesez den hizkuntza horren ahoskerazkoa. Gordetzen den lehendabiziko argitalpena 1536koa bada ere, badakigu credua 1530 (agian baita 1525 ere) baino lehenagokoa izan zela. Arrakasta ikaragarria izan zuen eta Londres, Varsovia zein Venezian argitaratu zen hainbat aldiz. Beren artean hain urruti ziren hiri horietan hizkuntza atzerritarak ikasteko zen beharraz landa, bere etengabeko iraupena liburuaren benetako balioari atxeki dio Bourland-ek (1974: 291): hots, egilearen pedagogizale-tasunari, elkarrizketen errealismo eta bizitasunari, gaien antolakuntza eta hizkera herrikojari.

Euskal Herrian ere islatu zen, betiko neurri apalean baino ez bada ere, lexikografi eredu hau.³⁵ Horren barnean kokatzen dira erosoenik Voltoire-ren *L'interprect ou traduction du François Espagnol & Basque* (Hirur lengoajetan tresora) eta haren familia, eta baita Mikoletaren *Modo breve para aprender la lengua vizcayna* ere.³⁶ Bata Donibane Lohizune eta

³⁴ «In the course of its existence through 162 years, de Berlaimont's bilingual manual of 84 pages had grown to a volume of 448 pages in eight tongues» dio Bourland-ek (1974: 300; cf. orobat Gallina 1959); Voltaire-ren liburuak tarteko eredu bat jarraituko luke, bada, eta hala dagokio kronologiaren arabera ere.

³⁵ Iritsi, Kroaziaraino bederen iritsi zen: cf. *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne* (Ancona, 1527), beharbada Pietro Lupis Valentiano, espaintar judu batena. Filipovic-ek dioskunez (1986: 66) «From the introduction and the rest of the book we learn that he was a merchant and that he wanted to help other merchants and travellers to learn the language spoken and understood not only in Croatia but also in other neighbouring countries such as Serbia, Albania, Turkey, Hungary, etc., in many cities and trade centres. His book is intended to enable merchants to sell their goods, to make purchases and to calculate in those languages. But he also wanted to help Croats to learn Italian, and even to learn how to read it».

³⁶ Tradizio zabala zela eta euskaraz ere bertakotua, Vinson-ek (1892: 97-99) argitaratu zuen baina ezagunegi ez den Pouvrearen zirriborro batek erakusten digu. Bertan burutu ez bide zuen elkarrizketaz hornituriko gramatikaz ere hitzegiten da argitarakizunen artean: «Privilege du Roy: Louis par la grace de Dieu Roy de France et de Navarre: ...» De la part de nostre bien-aimé Silvain Pouvreau, prestre du diocese de Bourges nous a esté exposé qu'il a traduit en langue basque un liure qu'il intitule *Jesusen Imitacionea* sur le latin de Thomas de Kempis chanoine regulier de l'ordre de Saint Augustin: qu'il a aussi dressé une *Grammaire Basque et François avec quelques Dialogues familiers pour le commerce des deux langues*, et de plus un *Dictionnaire basque, François, espagnol et latin*. Lesquels liures étant approuvez et iugez utiles au public il desireroit mettre en lumiere, et faire imprimer». (Litzana neurrea).

Ziburuko cuskaran («denik ederrenean») eta Bilbokoan bestea, orain arte esandakoaren bermegorik azkarren ditugu, xvii. mendean Euskal Herrian ziren bi portu eta bi merkatal gune nagusien izaki.

Mikoletarekiko bibliografian³⁷ behin baino gehiagotan aipatu izan da eskuizkribuaren aurkikuntza tokiak ematen duen Bizkaia eta Ingalaterraren arteko merkatalgo erlazio estuen lekukotasun hau. Izan ere 1639an Bilbon zeuden atzerritar merkatarien —batez ere ingeles merkatarien— zerrrenda aski luzea ematen du Teófilo Guiard y Larrauri-k;³⁸ horietako batek, Samuel Sainthill artile saltzaileak, eraman zuen eskuizkribua Ingalaterrara.³⁹

Elkarrizketei dagokienez, Mikoletak bakarra dakar gazteleraz eta euskaraz, ezker-eskuin:

Diálogo primero para leuantarse por la mañana y las cosas a ello pertenecientes; entre un hidalgo llamado don Pedro y su criado Alonso, y un su amigo llamado don Juan, y una ama / Platika lelengoa ocrean xayguiteco goxean, ta ari dagocasan gausena essatari Peru xauna derechan vategas vere osseyñ Alonsoen artean ta bere adisquide derechala Joane xauna eta asso bategas.

Mitxelenak zioenez⁴⁰ dialogook berri interesgarririk lukete —orijinalak balira—⁴¹ xvii. mendeko Bilboko pertsonen arteko harreman, janzkera, jan-edan edo altzariez (ez da libururik ageri, ordea) eta goizko bostetan jeiki arren zeregin handirik ez zuen eta emakumeak laketegi ez zitzaizkion aitonen seme baten egunoroko biziaz. Haatik, aspaldidanik dakigu (Dodgson 1901: 100) elkarrizketa horrek orijinalik gutxi duela: John Minsheu-k bere *A dictionary in Spanish and English*-i erantsi zion *Pleasant and delightfull dialogues in Spanish*-eko lehendabizikoa dugu;⁴² ez da halabeharrez 1623ko ediziotik hartua, ordea, Dodgson-ek nahi bezala. Era honetako koinzidenzaren anitzekin gertatu bezala, elkarrizketon argi-

³⁷ Cf. C. Villabaso «El doctor Rafael Micoleta», *RIEV* 7(1913), 568-569 eta Zelaia 1988: 136-137.

³⁸ *Historia de la noble villa de Bilbao*, Bilbo 1906, II, 297.or.

³⁹ *Apud* Zelaia 1988: 137. or., oh. Museum-era Robert Harley-ren bildumaren barnean joan zen eta hark sir T. Browne —zeinari eraman baitzion Sainthill-ek— bere arbasoaren gendak zuen.

⁴⁰ «Prólogo» in E. Arriaga, *Lexicón bilbaíno*, 2. arg. Madril, Minotauro, 1960, 6. or.

⁴¹ Baldintza hori da, dirudienez, A. Irigoyenek ikusi ez zuena «Bilbo eta euskera» lanetan (*Euskera* 22, 1977, 389) Mitxelenari jazar egin zionean.

⁴² «The Spanish text of the Diálogo Primero, which the author evidently meant to have successors, as he introduces it with the leading *diálogos* in the original, is to be found at the beginning of the *Pleasant and Delightful Dialogues in Spanish and English*, etc. by John Minsheu...London 1623» (Dodgson 1901: 99-100).

talpenen historia aski korapilatsua dugu: hasteko, 1623koa ez da 7. argitalpena baino (cf. Foulché-Delbosc (1919: 77-80); lehendabizikoa 1599an egin zen Londresen.⁴³ Geroztik 1608an eta 1611n Cesar Oudin-ek gaztelera-frantses bilakatzen ditu; orobat, ondoren Juan de Lunak 1619 eta 1621ean eta Cesar Oudin-en edizio berri bat dator Dodgsonen aipatu 1623koa baino lehen. Gero ere italieraz jarri zituen Lorenzo Franciosinik 1626, 1638 eta 1648an eta are italiara, alemana eta frantsesa gehitu zizkion gaztelarari bigarren Oudinek, Antoine-k, 1650ean, guztiak Mikolentarenaren aurretik. Hortik aurrera elkarrizketok gaztelaraz, frantsesez, italieraz eta ingelesez, hizkuntzok era ezberdinetan gonbinatuaz, xvii. eta xviii. mendeetan zehar argitaratu ziren oraindik.⁴⁴

Horrenbestez, Donibane Lohizune eta Bilbo ditugu europar genero berezi horren kokagune bakar Euskal Herrian; ez ote hori *Refranes y Sentencias*-ena izateko aukera gehien duena ere?

2.4. Realia

Aurreko atalean literatur soziologian oinarritutako arrazoiengatik Bilboren aldeko hipotesia aurkeztu ondoren eta, argi dudalarik arrazoibide horiek berez duten ahulezia, gehi dezaket badela bestelakorik ere hizkuntzazko sendagoetara igaro baino lehen: hots, era ezberdinetako *realia*-tarik abiatuak.

Har bitez hurrengo erretrauok:

92. *Celangoa da Butroa oroc daquie*. Que tal es Butrón todos lo saben.
 167. *Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian*. El tartago mató a la hija de Butrón en Plencia.
 270. *Muxica arerioacaz aguica*. Múxica a dentelladas con los cnemigos.
 273. *Gaçean, gaçean ta ez Ybarguengorean*. De la sal, de la sal, y no de la de Ybargüen.
 284. *Aramayo dabenac ez lemayo*. A Aramayona quien la tiene no la daría.
 334. *Daygu Goliz auzi ta garea vaquez bizi*. Hagamos pleyto de Goliz y seamos con paz biuir.

⁴³ Horren berri bazuen Sarasolak ere (1983: 188, 8. oh.) S. Martín Gamero-ren *La enseñanza del inglés en España*-ren birartez (Madrid 1961).

⁴⁴ Foulché-Delbosc-ek 27 edizio oso aipatzen ditu José María Sbarbi-ren 1874koa baino lehen; ez da zer pentsa horiek direnik izandako guztiak. Zatitazkoak, elkarrizketa solteenak (César Oudin-ek bere gramatikaren edizio anitzetan ezarri zuen 3.a, demagun) ez bide ziren urri izan. Lakarra 1995a-n ematen ditut gainerako elkarrizketen tituluak (Foulché-Delbosc-ek testu osoa ematen du 1599ko edizioetik jasoaz).

387. *Albia deunga dustien abia*. Albia, nido de todos los malos.

404. *Butroeco meniac gayti ez ysquilosay echi*. Por las treguas de Butrón no dexes las armas.

Hauek ditugu, okerrik ez bada, RS-en herri edo familia izenen bat dakarten errefracu guztiak. 270, 273 eta 284.aren aitzinean lehendabizikoan besterik nste izan arren, Bilbo edo haren iparraldeko herrikkaren batetik sortutakoen antza dute. Goiko hiru horiek ere ez doaz uste honen anrka: beren ezagutza eremua gainerakoena baino zabalagoa izaki, ez dute etorki zehatz bat bilatzeko balio. Bi lehenak eta azken hirurak are bobeto datozkigu gure hipotesirako, eta are gehiago 387.a, ez lehen ez gero bere eremu meharretarik landa oihartzun gutxi izan duen Albia horren aurrean: nork sor zezakeen eta gogora hari buruzkorik? «Esakune onen aldian, gaur uri andi bat dagoan Alban, basoa ta lasia ta larrea baño etzirean, da ezta arrigarria gaizkin askok euren burua bertan gordetea» azaltzen edo digu Azkuek bere edizioan; alabaina, Alban beren buruak gorde zitzaizketen «gaizkin» abstrakto horiek erreferentzia ezaguna zuten bilbotarrentzat: García de Salazar-ek dioskunez «En el año del señor de 1342 años, este Juan de Avendaño, seyendo ome mncho vullicioso e guerrero, e para mucho, fasia guerra al Concejo de Vilua, de un castillo que tenía en un otero sobre las veneras de Bilbao, que llamaban Malpica, e salieron los de la villa todos, e pelearon con él a cerca del castillo e fueron vencidos e corridos fasta la puente de la Villa, e quedaron muchos muertos dellos, e dexaron muchas armas» (A. Rdz. Herreroren edizioa, Bilbo 1984ko argitalpena, 181. or.). Beranduago (1415) «En este mesmo año, en el mes de mayo, ovo discordia e contienda entre este Juan de Avendaño e Juan de Múgica, e la causa fue, que moriendo Jnan Alonso de Múgica, su agüelo, ganó Juan de Avendaño la guja de Aluia, que deuía auer este Juan de Múgica, e por la poseer ovieron mucha guerra e contienda» diosku (194. or.); «de la pelea de la pesquería de Aluia e de la muerte de Juan de la Guerra, fijo de Galas de Ligiçamón» deitzen digu (210. or.) historialariak 1445ean han borrokatzeko bildu ziren zenbait leinuren arteko liskarra eta 274. orrialdean azaltzen 1430ean basurtuarrek eta zamudioarrek han izandakoa: «De la pelea que los çamudianos ovieron en Aluia con los de Vasurto e de la causa della.»⁴⁵

⁴⁵ Urquijok bere iruzkinean Guardek bidalitako 1329ko dokumentu bat aipatzen du *in extenso* baina ez dakit hura hobeto dagokion testuan emanak baino errefracuari. Testuko argumentazioa ez da suntsitzen, kontrakoa agian, «X-ia Y-ren abia» bezalakoak (Plentzia edo Mungiarri ezarriak, demagun) EY-n aurkitzeagatik.

Bestalde, aipatzekoak dira santuei buruzko bi errefracuak:

318. *Done Viçen arguia guztioençat dacar oguia*. San Viçente reluziente para todos trae pan.

330. *Done Meterij Celedon porru ereyaro on*. Por Sant Meterio y Celedón buena sazón de sembrar porrina.

Lehena herri askotako elciza eta parrokietakoa izan daiteke, noski (Bilbon bertan hasi-ta); orobat bigarrena, baina anitz horien artean Larrabetzuko elizakoa, non Bizkaiko jaunak bere zinetariko bat egin beharra baitzuen.

2.5. Hizkuntzaz

Hizkuntzari dagokionez, Azkueren eta Mitxelenaoren Orozkoren aldeko hipotesiaz landa, baten Bilboren aukera kontuan hartzeko zailtasunik. Aurreko lan batean (Lakarra 1984b) BZ-eko ablatiboa ikertzean, oztopoak aurkezten nituen Mikoleta eta Betolatzaren datuak bata bestea-ekin konpontzeko, biak Bilbokotzat jo behar baziren bederen:

Interesgarria iruditzen zait Mikoletaren usadio hau [denbora kutsuko eta leku izenez at *-rean*, *-reanik* bakarra] Betolatzarenarekin gonbaratzea. Bigarren honek ikusi dugunez singularrean ere *-rik* formak ditu erabiltzen eta *-rean* ez du *arterean*-en, arkaismo gisa, baino gordetzen. Mikoletaren testuak, bestea baino 57 urte berriago izan arren hark baino itxura zaharragoa du aztertzen ari garen alderdi honetan. Hau ez litzateke zailtasun larriegia baldin eta suposatzen badugu bizkaieraren bi azpieuskalki ezberdinen, bata berritzaileagoa, bestea kontserbatzaileagoa, ordezkari direla. Alabaina, ez dakit nola esplikatu daitezkeen emaitzak biak bilbotarrak zirela eta hango euskara erabiltzen zutela pentsatuz, baldin eta hizkera polimorfoa ez bazen behintzat. Azken hau ez da ezinezkoa xvi. mendearen bukaerako nolabaiteko garrantziko hiria baitzen Bilbo; haatik, iruditzen zait honekin ez dela korapiloa askatzen, ez baitakigu zein zen *-rik*-dun azpieuskalki berritzailea eta zein aldaketaren zuzenbidea espazioan, edota Bilboz kanpo beste non ematen zen *-rik* (Lakarra 1984b: 174).

Aurretiaz, Kapanaga zen Betolatzarekin erkagai. Bigarrenarena mañariarrarena baino 60 urte lehenagoko testua izan arren hura baino berritzaileagoa dela zioen Azkueri erantzunaz, Mitxelena beren arteko ezberdintasunak testuetan islatzen zituzten azpieuskalkieneri zor zitzaizkiela esatera zetorren:

Aunque el escrito es anterior al Catecismo de Capanaga con prioridad de 60 años, su lenguaje sin embargo no es más arcaico que el de este. Al contrario, mientras el Licenciado trae los arcaísmos *baea* pero (5-2), *egun* hoy (4-23), *arean* de allí (6-16), *gatxerean* (5-2), *ilaen eta bizien juzgaetara* (6-18), *iaio zidin* nació (6-2), *ilak beatutea* sepultar a los muertos (14-27), el Doctor dice en su lugar *baya* (4-30), *sgaur?* (4-21), *arik* (6-22), *gatx guztirik* (4-30), *juzgaetan hilak eta biziak* (6-23), *jayo zan* (6-11), *hilak enterrete*a (14-3) (Azkue 1935: 65).

(...) Su obra [Betolatzarena] es un reflejo, por breve e impreciso que sea, de su habla y de la de los que le rodeaban. Dentro de esa hipótesis, descontadas las variables individuales (sumisión o libertad frente al texto original, preferencia estilística por lo propio o extraño, etc.) habrá que explicar las diferencias entre Capanaga y Betolaza como originadas en lo fundamental de las diferencias reales que existían entre el habla de una zona vizcaína (Durango) a mediados del siglo xvii y la de otra (¿Bilbao?) a fines del xvi. Y no hay en principio razón alguna para negar que la primera pudiera ser más arcaica, es decir más abundante en rasgos

hoy desaparecidos o en vías de desaparecer, que la segunda (1955 [SHLV]: 828).

Metodologikoki Mitxelena Azkueri egindako oharra guztiz oinarritzko eta premiazko izan arren, ez dirudi ohartu bide zenik Betolatzaren hizkerari, zalantza markarekin bazen ere, Bilbo etorkitzat ematean Azkueri Kapanagarekiko bururatutako auzia amaitu arren,⁴⁶ beste berri bat sortzen zela. Hots, baguenen jaiotzez eta bizitzez (cf. Irigoyen 1977: 388-9 eta oh.) bilbotarra genuen egile baten hizkuntz lekukotasunik, *Modo breue para aprender la lengua vizcayna compuesto por el ldo Rafael Micoleta, presbyt^o de la muy leal y noble villa de Bilbao (1653)*-n alegia, eta harekin behar zen parekatu Betolatza norbaitekin egitekotan eta ez Kapanagarekin Azkuek egin bezala.

Eta hara non erkaketa horretan ezberdintasun markagarriak azaltzen diren, are gorago ikusi dugun ablatiboaren nabarmenaz landa:⁴⁷

BETOLATZA	MIKOLETA
<i>gustia</i> (829), <i>gustiric</i> (830)	191 <i>dustia</i> , 196 <i>dustiac</i>
<i>libradu gaguizá</i> (829)	192 <i>viór equida</i> ⁴⁸
<i>jaquiten</i> (830)	195 <i>xaquin</i> ,
<i>jancitea</i> (830)	189 <i>xasten</i> , 190 <i>xansi</i> ,
<i>bagaric</i> (835)	193 <i>aymbaga</i>
<i>dila</i> (830)	
<i>izenean</i> (829)	178 «nombre» <i>ucena</i>
<i>emateco</i> (833), <i>ematea</i> (835)	208 <i>ydarayten</i> , 211 <i>ysayteco</i>
<i>ezeýguçu</i> (832)	190 <i>sedeguidisula</i> , 193 <i>sebegui</i>
aoristorik ez	aoristo ugari
<i>sinistetea</i> (832, hainbat)	
* <i>ezan</i> -en formarik ez	196 <i>essasus</i> , etab.
	206 <i>ydoroco gu</i>
<i>onec</i> (833)	192 <i>oneyc</i>
<i>-mintu</i> (834)	

⁴⁶ Aranak «Eta gehiago esango nuke: Kapanagak Betolatzaren testua erabili zuen bere itzulpena osatzeko, eta askotan hitzez hitz hartu zuen 60 urte lehenagotik itzulita zegoen Dotrina» (1986: 508) dioen arren, ez dirudi bere frogak orabatekoak direnik: adibide gisa ematen duen *Aita Gurea*-tik (ibid) jalgi gabe, ez da ikusten zergatik bihurtu behar zituen Kapanagak *santificadu dila, egun iguçu, Echi ce eguiguçu, baea, gacherean* Betolatzaren *sâtificadua ičan dila, emon eguiguçu, echi ez eyguçu, baya, gach gustiric*.

⁴⁷ Zenbakiak Mitxelena eta Zelaietaren edizioetako orrialdeenak dira, hurrenez hurren. Ikus orain Zuazo 1996a bi egileon arteko ezberdintasun gehiagotarako (zenbait Azkue 1935-n ere aurki daitezke).

⁴⁸ «Que así como hay en el libro de *Refranes*, según se ha visto, diez y ocho verbos indeterminados por ausencia del sufijo *tu* (...) que ni su coetáneo Betolaza (...) ni el que había de seguirle años después, Licenciado Capanaga, presentan ejemplos de estos preciosos arcaísmos de infinitivo determinado» (Azkue 1935: 72); ikus Lakarra 1985d irreal-etako partizipio markaren erabilera eta hedapenaz bizkaieraren historian.

BETOLATZA

cituelaco (833)
eban (831), *zan* (831)
deuñguetario (829)
 -*acaz*, -*agaz* soz.s. (836)

MIKOLETA

203 *edan daysu, esteysu*
 203 *nay daude*
 204 *etorri sirea-ø*, 205 *eguin*
sidi-ø
 -*agaz* / -*akaz* (s/pl.)

Mitxelena, zalantza ikurrarekin bada ere, proposatutako Betolatza-ren bilbotar etorkia ukatzera zetorren Aranaren (1986) beranduagoko azterketa. Ez zen, garaiko paperak gorde arren, haren arrastorik agertzen hiriko artxiboetan, haren jaiotzaz ez apaiz lanez. Susmatzekoa zen beste nonbaitekoa zela Bilbon inprimatu arren haren dotrina, eta, Dodgsoni lotuaz, beharbada Arratia aldekoa izan ote zitekeen galdetzen du Aranak, baina aurrerago jo gabe.

Urte bereko beste lan batean, Odon Apraizen gomendio bati jarraikiz, bestetara jo zen (*de*) Betolatza doktorearen etorkiaren atzetik: haren izena ongi irakurri izan bagenu aspalditik garbi izan behar genuen Betolatza Arabako iparraldeko herriakara, hain zuzen (cf. Knörr 1986). Geroztik badakigu bere sorterrian 1592 arte, eta handik eta 1599-1602 bitartean hil arte, Santo Domingo de la Calzadan apaizgoan aritu zela, Bilborekin erlazio berezirik ez zuclarik.

Datuon aurrean ez dugu inongo arrazoirik pentsatzeko Betolatzak bere dotrina bilbotarrentzat eta Bilboko euskaraz egiteko asmorik izan zuenik eta, aurreko buruan eman hizkuntz frogak kontuan izanik, Mikoletaren testua gelditzen zaigu soil-soila Bilboko euskara zaharraren ordezkari eta *RS*-en erkagai.⁴⁹

2.5.1. Segidan Mikoletaren liburuko eta *Refranes y Sentencias*-eko zenbait forma parekatzen dira testuen hizkuntz hurbiltasuna (edo urruntasuna) oinarri harturik testuen euren jatorriaz gogoetarik egin dezakegun aztertze-ko:

MIKOLETA
labur
dustis
atxikandrea
urtigi

RS
labur, txabur
guztiz, duztiz
txirkandea
urtigi

⁴⁹ Partez, bederen; gogora bedi bere hiztegitxoaren aurretik ezarri pasartea: «Pondremos aquí un vocabulario breve de los nombres que más esquisitos son en nra. lengua, porque ay muchos que con el mismo sonido y significaç[i]ón del romance se vasquensean, como *sermón*, *sermoea*, *considerar*, *consideradu*, etc.» (160); euskal garbizaletasunaren historiaren aldetiko iruzkin baterako ikus Lakarra 1992 eta ondoko lanak. I. Gaminderen «Bilboko euskara aztertze materialak», *FLV* 1987, 207-250 baliatu arren ez dut izan duela 4 mende hango euskara garbiro orain kontraesanean diren ereductarik zeinek in zihon atzerik.

MIKOLETA	RS
<i>etxi</i>	<i>etxi</i>
<i>beatu</i>	<i>orzitu</i>
<i>gaixoa</i>	<i>gaxo</i>
<i>erotu, erratasuna</i>	<i>ero, erasun</i>
<i>ikuska-</i>	<i>ukuzka</i>
<i>arerio</i>	<i>etsai</i>
<i>anaxea</i>	<i>anajea</i>
<i>etse</i>	<i>etse</i>
<i>nax</i>	<i>nax</i>
<i>douz</i>	<i>ezauz</i>
<i>inarrea</i>	<i>isuskia</i>
<i>esaña, esaintasuna</i>	<i>ezâirik</i>
<i>irapazi</i>	<i>irabazi, irapazi</i>
<i>sugatea</i>	<i>suatea</i>
<i>uruna</i>	<i>uruna</i>
<i>arautzea / arrausa gorringoa</i>	<i>arautzea</i>
<i>ines egin</i>	<i>iñes egin</i>
<i>mandasaina</i>	<i>mandazaik</i>
<i>erailea</i>	<i>erallea</i>
<i>txakur</i>	<i>or, txakur</i>
<i>llobea</i>	<i>llobea</i>
<i>xaygui, xaquin</i>	<i>jaygui, jaquindun</i>
<i>tellatu</i>	<i>lauzatu</i>
<i>eugi</i>	<i>eugi</i>
<i>luki, azebari</i>	<i>luki</i>
<i>lorak</i>	<i>markaak</i>
<i>mudadu nondia</i>	<i>jagi cidin, erra-ø cizan</i>
<i>diño</i>	<i>diño</i>
<i>-reanik</i>	<i>-rean</i>
<i>daude«dute»</i>	<i>daude«dute»</i>

Ez dira ez batean ez bestean diren guztiak, jakina,⁵⁰ baina, beharbada, esanguratsuak ideia orokor baterako. Zerrendatuen artean badira aldacra eta antzekotasun fonetikoak, morfologikoak eta lexikoak: Mikoletak erabat gauzatu du, ezagun denez txistukarien neutralizazioa (143 *xannacas*, *xannensat*, 148 *espatac*, 149 *dosu*, 150 *sendua*, *suc*, 155 *a sa*, 167 *eroçi*, *yçutu* «cegar», etab.),⁵¹ RS-en oraindik abian zena⁵² eta honetan gorde dira zenbait bokal geminatu (*laar, ataarte, abaa*, etab.) eta sudurkari (*bur-diâ, gastâê, igûi*, etab.)⁵³ harengan eriden ahal ez ditugunak; RS-en nahiz

⁵⁰ Hurrengo kapituluan RS-en hizkuntzaz aritzean ediren ahal da haboro; orobat hitzegi eta oharretan.

⁵¹ Honetan Betolatzarengandik ere aldentzen da Zuazok (1996a) crakutsi bezala.

⁵² Aurreratuen leherkari aurrean eta hitz amaieran, beharbada. Ikus 5. kapitulua, § II.3.

⁵³ Ikus edizioa eta 5. kapitulua.

-n nahiz -ø ediren ahal dugu Mikoletaren ia salbuespen gabeko -øaren aurrean, partizipioaren hedadura irrealetan ia burutu da 1653an eta hasia baino ez askoz gehiago RS-en.;⁵⁴ lexikoan RS-eko hapax eta forma gutxi lekutatuko zenbait falta da, jakina, Mikoletarengan (*lauzatu, marka, or eta etsai ...*).

Erabateko berdintasunak (*daude* eta beste asko aditzean, *etse, eralle, eugi, llobea* eta beste hainbat lexikoan) eta ezaugarri bereizle amankomunak (txistukari disimilazioa, -n > -ø aipatu neurrian, **ezan-en* erabilera,⁵⁵ *irapazi, luki, ezain...*) ez eze, bi *testuen* artean emandako hamarkadek —zazpi baino gehiago ezaugarri anitzi dagokionez— azaldu ahal dituzten korrespondentziak ere gogoan izan behar ditugu testu hauetan islatzen diren hizkeren arteko hurbiltasuna edota urruntasuna erabakitzeko; hots, goian ukitu diren fonetikazko hiru ezberdintasunak ia ezer ezean gelditzen dira 1) txistukari neutralizazioa, mendebaletik ekialderantz hedatzen den berrikuntza dela jakinik (eta /j/ > /x/ erdararen interferentzia dela, Bilbo bezalako hiri batean beste inon baino lehenago espero dena) eta 2) oharturik bokal sudurkariak eta geminatuak eta arkaismoak direla lehen testuetarako eta modu batera edo bestera ezabatuaz joan direla euskalki guztietan, iparmendebaleko bizkaiera barne. Morfologian ere ez gaitu harritzen Mikoletarengan aurkitzen ez dugunak (*daminda, ikedak ta dikeada* famatua, etab., *-rean* soilik ablatiboan)⁵⁶ eta ezta RS-en aurkitzen dugun bikoiztasunen batek ere, -n / -ø lehenaldiau, esaterako: testu honetako hizkeraren polimorfismo bereziren bat proposatu beharrean horko errefrau guztiak ez direla Mikoletaren hizkera berbereko (hots, Bilbo bertako) onartzea aski litzateke;⁵⁷ hau, ordea, ez da garestitze berezirik teoriarako, lehen esan bezala herri ezberdinetan bildutako errefrauak —ez nahita nahiez gune batetik urrutiegi— izan baitaitezke, bilduman honen edo haren (gogora Mitxelenak aipatu *ukuzka*) bestelako etorkirik ezagun baita inoiz.

Alabaina, ez bide dira bizkaiera zaharrean bi testu beren artean hurbiga RS eta *Modo breuea* baino; amaitzeko, Bilbon bilduak ez badira errefrau hauek —ez guztiak eta ezta beharbada gehienak ere— ez bide dira handik urruti eskuratuak, eta ezin dugu inor beste inon horiek bilatzeko (zein itzultzeko) aukera hobean asmatu.

⁵⁴ Nire datuen arabera 6 -ø (hauetarik 1 poesietan) eta 11 -tu Mikoletarengan; RS-en 28 -ø eta 14 -tu; nolana ere arkaikoa da honetan ere Mikoleta bere garaikide Kapanagak 2 -ø eta 67 -tu baititu, eta *Viva Jesus*-ek 2 eta 19. Bilbotarraren ondorengoetan soilik bertsoetan ari direnek (Bertso bizkaitarrak, Barrutia) dute erro gehiago (cf. Lakarra 1985d: 289).

⁵⁵ *Viva Jesus* eta Betolatzarengan ez dut aurkitzen, eta bakarra chundaka *egin*-en aurka Kapanagarengan; ikus 5. kapituluaren BZ-eko guztien zerrenda.

⁵⁶ Ikus 5. kapituluaren eta Lakarra 1984b.

⁵⁷ Bikoiztasun morfologikoez esana fonetiko edo lexiko zenbaitez ere (RS *guzti / duzti* baina Mikoleta *duzti*) errepikatu ahalko genuke.

REFRANES Y SENTENCIAS-EN HIZKERAZ ETA BIZKAIERA ZAHARRAZ

0. Laburpena

Euskal hizkuntzalaritza historikorako lekukotasun garrantzitsutzat jo izan da arrazoi osoz *Refranes y Sentencias* (cf. Azkue 1935, Gorostiaga 1953, Mitxelena 1964c, 1964d). Segidako orrialdeotan bere pisu hori zein den antzeman ahalko dela uste dugu. Orobat, bizkaiera zaharraren barruan ze argitasun egiten digun bere lekukotasunak ere miatuko da, morfologia eta sintaxiko ezaugarri larri batzuen azterketa gonbaratuaren bitartez; bidenabar, kapitulu honek errefrauak eurak irakurtzean norbaitek izan ditzakeen zenbait zailtasun arintzeko ere balio bide lezake.

Hara kapituluaren egitura: I. Sarrera, BZ-ak euskalkien artean duen kokaguneaz eta ustezko urruntasunaren lehenagoko eztabaida baten (cf. Lakarra 1986b) iruzkina eta corpusaren aurkezpen llaburra, hori ikertzeko hurbilketaren zioak azalduaz. II. *Refranes y Sentencias*-en hizkeraz: hemen bi atal nagusi (§ 1 eta § 2) berezi dira zenbait ezaugarri (18, hain zuzen) morfosintaktikoren azterketarako; gero (§ 3) zenbait ondorio aterra da RS-en kokaguneaz BZ-aren barnean, aurreko azterketan oinarrituaz eta abian diren beste zenbaiten (fonetikazkoa batez ere) laguntzarekin. RS bazter hizkera bat(zu)en isla legez azaltzen zaigu, arkaismo ugari eta berrikuntza esanguratsu zenbaitekin, Mikoleta bilbotarraren hizkeratik gertuen BZ-koen artean. Gure ustez, aurreko iruzkinak BZ-ak (eta inoiz bizkaiera osoak) diakronikoki eta alderdi batzuetarik bestera izandako bilakaera diferenteen azterketarako ematen duen laguntza agerian gelditzen da.

I. Sarrera

Or on a vu et on verra encore que les dialectes grecs sont loin d'être bien connus. Les dialectologues doivent en prendre conscience. Avant de comparer les dialectes, il importe de les connaître. Chercher à connaître les dialectes, telle est la priorité actuelle; chercher à les connaître en leur consacrant des monographies, en les décrivant synchroniquement et diachroniquement, tels qu'ils nous sont livrés par les documents, sans préjugés comparatistes. C'est à ce prix seulement qu'on assainira les bases de la comparaison (Bile et alii 1984: 172).

La idea de que la historia propiamente dicha de una lengua, de la vasca como de cualquier otra, sólo puede edificarse sólidamente sobre documentos fechados y localizados con la mayor precisión posible, no ofrece ninguna novedad. A lo sumo, acaso no esté difundida entre nosotros cuanto fuera necesario. [...] Lo demás [...] no es más que extrapolación, que sólo vale si tiene el firme punto de apoyo de datos seguros y sirve para explicarlos diacrónicamente (Mixelena 1971a: 149).

Hauek ziren 1986an «Bizkaiera zaharra euskalkien artean» izenarekin argitaratu nuen lan baten abiapuntuak. Orduko helburua ez zen —ezta zorigaitzez oraingoa ere— BZaren deskribaketa zehatz eta osoa ematea, luze jotzeaz at, xede horretarako behar diren aurrelanak izatetik urruti baikinen oraindik. BZ-aren zenbait ezaugarri —batez ere morfologiakoak— aurkeztu nituen eta fenomeno bakoitzaren sorrera, kronologia eta hedaduraz dakiguna laburtzen saiatu, euskararen historiaren barnean BZ-ak gainerako euskalkiekin izan duen (eta duen) erlazioa argitzeko asmoz. Aski izan nuen, bada, BZ-a zeri deitzen diogun,¹ ze testutan iker zitekeen eta ikerketa hori zertarako eta zergatik axola zitzaigun azaltzea.

¹ Adituek berba horretaz baliatzen zirenean elkar ulertu arren, dakidanez ez zen artean deitura hau zehazteko saiirik, beharbada gaiak ere zehazteke ziraucelako. Badirudi ikerlari guztiak ados zirela eta direla izenburu horren barnean sartzeko XVI eta XVII. mendeetan ekoiztu testuetan islatutako hizkera; XVIII. mendekoak ez dira horren ezagunak —edizio eta ikerketa faltaz seguru asko— eta ez da hain garbi ere bakoitzak horrela sailkaruko lituzkeen ala ez; XIX. mendearen hasiera literatur bizkaieraren sorreratzat izaki (cf. Altzibar 1992 eta Urgell 1985a eta ondorengo lanak) Añibarro, P. Bartolome, J. A. Mogel eta bere iloba Juan Jose eta Bixenta, Uriarte, Zabala eta enparauckin, ez dirudi garai hau inork BZ-tzat lukeenik.

Nik neuk 1745 jarri nuen mugarriztat, ez soilik BZ-arentzat baina baita —eta batez ere— GZ-rentzat; guztiok dakigunez, urte horretan argitaratu zen mende hartan eta hurrengoan hainbesteko arrakasta izan zuen *Hiztegi Hirukoitza*. Ohi bezala, proposatzen den fetxa gutxi-gorabeherakoa da, jakina; ez da ahanztekoa, gainera, 16 urte lehenago Salamanca atera zen egile beraren *Arte de la lengua bascongada*-k izan zuen eragina literatur B eta G-ren eraikuntzan ez zela mezpenezarzekoa izan. Alabaina, bat hautatu behar eta hori aukeratu dut; cf. halaber «Gero Larramendi dugu aro berria zaharretik bereziko duena eta urtemuga, horrelakorik behar bada, 1745 litzateke» (Mixelena 1984: 13 eta ik. orobat Sarasola 1986). Fetxa horrek G-ren historian suposatu zuen iraultza ezagunegi da hortaz orain luzatzeko; nahikoa dugu duela zenbait urte I. Sarasolak prestatu zituen euskal liburugintza zaharren produkzio kopuruaren tauletan (ik. Sarasola 1976, eta Lakarra 1985c-ko iruzkina) geroztik G-zko liburuek erdietsi gorakada nabarmenaz jabetzea. Halaber, Mixelenak markatu zuen legez, Larramendik ez zituen soilik idazle berriak erakarri, haina baita beren lanetako euskara hobetu eta gaitu ere: gonbara bitez bestela Otxoa Arinen eta Irazuiztaren dotrinak Ubillosenarekin, adibidez (ik. Mixelena 1984, Lakarra 1985c, Sarasola 1986).

B-ri dagokionez Larramendiren eragina ez bide zen askoz txikiagoa izan (cf. Urgell 1985, 1988a); beranduagokoa dirudien arren oraingoz, XIX. mendearen hasierakoa, irudi hau ez bide da zuzena, ikerketa faltak eragina baizen. Nolanahi ere, ukaczina da Gandara gernikarrarengan hamazortziaren erdialdean, edota 1794an Bilbo argitaratutako gabon kantan, eta Oletxeren dotrinan hizkuntzaren beste egoera bat islatzen dela; zilegi deritzot, bada, «literatur aurreko B» genukeen 1745etik 1800era doan mende erdi hori ere aurretik bereiztea (cf. Lakarra 1985c).

1. Bizkaiera euskara ote?²

Harako hartan B-k euskalkien artean ze kokagune zuen, edota horrezaz izan diren iritziz eta usteketen oinarria genuen aztergai. Izan ere, euskalkien artean mutur batean kokaturik egoteagatik edo, B-ri aparteko nortasuna ezagutu izan zaio ikertzaileen artean. Batzuk (Lacombek, laburtzeagatik), ordea, urrutiago jo dute eta beste euskalkien mailatik igo eta haien guztien aurrean jarri izan dute, euskarak egiatan soilik bi euskalki bailitu: mendebal aldekoa (bizkaiera oraintsu arte) alde batetik eta erdialdekoa (gainerako guztiak) bestetik. Are urrutiago joan zen Uhlenbeck Lacomberen sailkapen bikoitzari aitzinatason handia emanaz, eta B eta erdialde-ekialdeko euskalkien arteko ezberdintasuna etorki berezietan oinarrituaz.³ Bestalde, etorkiei buruzko hipotesi honek eraginik B eta G-ren antzekotasunak historikoki etengabe gertatu omen den hurbiltze prozesu batez azaltzen zituen.

Tovarrek eta Mitxelenak, batez ere azkenak, dagoeneko bazuten ikuspegi honi egindako oharrik. «El vizcaíno entre los dialectos vascos» lanean bi galdera nagusiri ihardetsi nahi izan zien Tovarrek: «¿la personalidad dialectal del vizcaíno es tal que podría representar la herencia de una lengua originariamente distinta de la que sería el antecedente de los otros dialectos vascos?» eta «¿Será el vizcaíno resto de una lengua diversa, que

Ezaguna denez, XVI. mendean bildu eta argitara zenbait testutako euskarak (herri kanta eta erretrauek ari naiz) oso eredu zaharkituak aurkezten ditu eta are aintzinagokotzat eduki behar dira. Bai herri kantetan eta bai erretrauetan, tradiziokoak izaki, ez da soilik mezua mantentzen baina baita etorkizko hitz eta perpausak ere, neurriak eta gainerako egitura nemoteknikoek lagundurik, cf. Lázaro Carreterrek (1980) «hitzez hitzeko» hizkuntzaz (*lenguaje literario*) dioena eta Mitxelenak (1977b eta beste lau batzutan) egin oharra era honetako euskal adibideekin. Gaur egungo bat edo beste gehitzearren cf. *Paseito bat emoidakezu, urten daik mutil balako bentanarian, kanpora sospetxerian, neure anaia hantxe datorke* «Ana Juanix» baladan eta *bota egin eustan lantzea bentanarean, orain hil bere banozu eta enterratu bere naikezu* «Lantzarenean» (ik. Lakarra et alii 1983 II; Lakarra 1984b-n ere badira *-rean*-en adibide gehiago herri kantetakoak). Bestalde, Mitxelenak ohartu bezala, ipuin zaharretan ere gorde dira hitz eta esamolde arkaikoak, hortik at nekez aurki daitezkeenak, *balbea* esaterako, cf. «muerte, en los cuentos de Peru y María» (s.v. *Voces Bascongadas*-en).

² Izena Zuazo 1989c-tik hartu dut; ikus bedi han eztabaidaren historia, Lakarra 1986b baino ikuspuntu zabalago baterik.

³ Cf. «Si nous faisons attention aux particularités individualisantes du biscayen par rapport aux autres dialectes basques, nous avons plutôt l'impression qu'il nous faut partir de deux dialectes pyrénéens occidentaux anciens qui, pendant une certaine période, n'étaient pas immédiatement voisins, mais qui, entrés plus tard en contact immédiat, se sont rapprochés de plus en plus. De l'un serait donc issu le biscayen; du second, tous les autres dialectes en territoire espagnol et français. Le rapprochement entre le biscayen et le guipuzcoan, en d'autres mots l'effacement graduel des limites indubitablement nettes autrefois, est un processus en cours depuis longtemps et qui se poursuit toujours» (Uhlenbeck 1947: 544).

habría sido asimilado sólo en cierta medida a los otros dialectos vascos, sus vecinos por el este?» (Tovar 1959: 147). Gero Mitxelenak askozaz zehatzago eta sakonago burutuko zuen B eta gainerako euskalkien arteko gonbaraketa baten ondoren ezezkotan zegoen.⁴

Mitxelenarena, zalantzarik gabe, aurreko sailkapen bikoitzen kritikarik zorrotzena. Hasteko, Lacombe eta Uhlenbecken argudio eta oinarriak oso axalekoak zirela erakutsia zuen, ez baitzuten gaztigatzen, esate baterako, *norentzat* eta *zenbat* den ezberdina B: giputz batentzat hurbil ez izatera, hurbilago ote zuberera edo erronkariera? Izan ere Lacombek aipatzen ditu B-ren hiztegiko berezitasunak baina ez du gogoratzen badirela hainbat hitz ekialdean giputzek egun ulertuko ez lituzkenak; zenbatu egin behar B-k gainerako euskalkiek baino hitz berezko gehiago duela frogatzeko —markatzen du Mitxelenak— eta ez dirudi honelakorik inork egin duenik, ez eta nahi izanez gero ere erraz lukeenik.⁵ Ausartago zelarik, Uhlenbecken teoria are ahulagoa bilakatzen zen Mitxelenaren iruzkinaren ondoren, ez baitzen inongo oinarririk suposatzeke aintzina hizkuntza edo dialektu ezberdinak batu edo bateratu zirenik Euskal Herrian, edota «Añemendi alboan» berak dioen legez. B ez genuen, bada, euskal dialektu soil bat baizik; euskalkiak irudikatzeke zuhaitzaren metafora ezagunaz (cf. Mitxelena 1963a: 80-1) baliatzen bagara, adar bat litzateke anitzen artean, ez bitatik bata.⁶

Gainera, eta hori zen 1986ko artikulua hartan jorratu nahi nuen alorra, Uhlenbecki aitzi, Mitxelenak testuen lekukotasuna gogoratzen zuen B eta G hurbilduaz joan direla ukatzeko, lehen latzagoak eta nabarmenagoak omen ziren mugak beratu eta estali beharrean areagotu egin direla eraku-

⁴ «En conclusión, no tenemos en el vizcaíno un resto de otra lengua afín al vascuence oriental, que en la convivencia, como resultado de una progresiva asimilación, se ha reducido a ser un dialecto del euskera común. Se trata de un dialecto bien caracterizado, pero, en definitiva, no independiente. Forma parte del patrimonio común del vasco, es un tesoro de antigüedades lingüísticas, como los demás dialectos, pero no nos permite remontarnos con la reconstrucción en él basada, mucho más allá. [...] El vizcaíno no procede de una lengua afín a la que dió origen a los otros dialectos vascos, sino que deriva de una misma lengua. No está excluido que rasgos primitivos del vizcaíno apuntaran ya en el vascuence de muy remotas épocas [...]. Las diferencias que se reflejan en el vizcaíno actual, frente al guipuzcoano y los otros dialectos del euskera, pueden tener sus orígenes en un pasado muy remoto, pero ello no compromete más la unidad del vasco primitivo que las diferencias del latín vulgar tal como se deducen del estudio de los diferentes dialectos románicos» (Tovar 1959: 17-46).

⁵ Orobat, aditzean Lacombek aipatu mendebaleko *daike* erdialdeko *dezake*-tik gertu ez bada, ez dateke gertuago ekialdeko *divo* (ik. Mitxelena 1964b: 59-63).

⁶ Ez da zer esanik Lacomberen eta besteren zatiketa bikoitza erizpide ahuletan oinarritzen bada egoera modernoari dagokionez, areagoetan datekeela duela hiruzpalau mendetakoarekiko Lakarra 1986b-n eta, bidenabar, segidakoan ikusi ahalko denez. Testukritika eta linguistika historikoaren harremanez (stemmatika dela eta, esateko) ikus Mitxelena 1963a eta Timpanaro 1985.

tsiaz, eta xv eta xvi. mendeetako B eta oraingoa amini bat ezagutuaz, ez hurbiltze prozesua baina sakabanatzea eman dela markatuaz (ik. Mitxelena 1964b: 63).

2. Bizkaiera zaharra eta euskalki banaketaz

Goiago agertu eztabaidarako morfologia hartu nuen batez ere oinarritzat, eta hautaketaren zergatia begibistakoa iruditzen zait gureak bezain aberatsa duen hizkuntza batean. Hara, oso bestelako hizkuntzetan pentsatuaz (katalanean eta erromanikoetan oro har), Veny-k dioskuna:

Les diferències dins una llengua històrica afecten diferents sectors: fònic, morfològic, sintàctic, lèxic (aquest, amb la cultura popular). *Qualitativament* [etzana Venyrena berarena da] tenen prioritat el fònic i el gramatical (morfo-sintàctic), més sistemàtics; després, el lèxic. *Quantitativament* [id.] ofereix més fragmentació el lèxic (especialment el que no pertany al vocabulari bàsic); el que menys, el sintàctic (...)

62. *Diferències morfològiques.* - Des del punt de vista tipològic, juntament amb les fòniques, són les més importants. Justament un tret morfològic [...] ha servit per a una classificació «lineal» dels dialectes catalans, la desinència de la 1ª persona del present d'indicatiu: *-o* (*cant* en balear i alguerès), *-i* (*canti* en rossellonès), *-e* (*cante* en valencià), *-o* (*canto* en nord-occidental), *-u* (*cantu* en català central). I també un altre tret morfològic, les desinències *-ava*, *-era*, *-ira*, de l'imperfet de subjuntiu, en comptes de *-és* (o *-às*), *-ís*, ha estat aprofitat per rectificar el límit entre valencià i català nord-occidental que resultava d'aplicar el criteri anterior (1985: 57; Blasco Ferrer 1986 ere «morfosintaxiari» zuzendua da erabat).

Hortaz, euskalkien sailkapen bikoitza suntsitzeko modurik zuzenena begitandu zitzaidan ezberdintasunen gunera so egitea, borrhako bere ahulezia frogatuz geroz axalckoagoetarako errazago baitzatekeen. Ez dut ukatuko fonologiatik abiatutako azterketak zukeen interesa, baina era hortako datuak ez zitzaizkidan besteak bezain erabilterrazak iruditu; ez bedi ahantzi testu zaharrek azterketa luze eta zehatzak eskatzen dituztela beraietan islatutako ahoskerak antzemateko eta oraindik horrelakorik ez dugula beharko genukeen neurrian. Halaber, euskalkien arteko fonologi ezberdintasunak ez dira morfologiazkoak adina sistimatiko eta soinu kopurua eta distribuzio ezberdintasunak orobat hartu beharko genituzkeela gogotan; «bego arlo hau hurrengo baterako, bada» nioen eta oraingoa ere bakarrik bigarren maila batean ukituko dut, zenbait ohar kapitulu akabuan aurreratuz.

Hiztegia azalekoegia genuen ezer frogatzeko bere aldakortasunean, dagoeneko Menéndez Pidalek ongi zioenez:

Las mudanzas del léxico son ciertamente considerables, más rápidas y más frecuentes que las alteraciones fonéticas; por eso su estudio es más rico en hechos. Pero los estudios de geografía léxica hallan grandes dificultades de documentación para conocer el estadio antiguo de la distribución territorial de los vocablos, ya que los documentos primitivos manejan un léxico muy escaso; por esto los estudios suelen ceñirse al estado moderno de la nomenclatura, acaso juzgándola estacionaria y antigua, lo cual es muy aventurado (Menéndez Pidal 1979: 28).⁷

Ez da zer esan Pidal euskarak baino askozaz lekukotasun idatzi haborro duen gazteleraz ari dela; bere gogoetek, hortaz, chun halako balioa zuten guretzat eta, alderantziz, frango eskasten hiztegiaren egitekoa gonbaraketarako.⁸

1986an ondoloko taulan laburbildu nuen,⁹ ausarki egiatan, orduko azterketa:

	BZ	GZ	LitB	LitG
1. <i>egin</i> eta * <i>ezan</i>	+	+	-	+
2. <i>dio</i> eta <i>deutso</i> (edo <i>dirau</i> -)	+	+	-	-
3. <i>To gen</i> eta nom.	+	+	-	-
4. <i>-gaz</i> eta <i>-kin</i>	+	-	+	-
5. <i>-d- daude-n</i> (edo <i>dute-n</i>)	+	+	-	+
6. Asim. * <i>edin-en</i>	+	+	-	-
7. <i>-n > -ø</i> lehen.	+	-	-	-
8. Komunzt. falta	+	+	-	-
9. <i>-ø / -tu</i> A. Nag.	+	+	-	-
10. <i>-rean</i> ablat.	+	(+)	-	-
11. <i>-ti</i> prosekut.	+	+	(+)	-
12. Genit. gonbar.	+	-	-	-
13. X-ekin Y = «X eta Y»	+	+	-	(+)
14. Futur. inperat.	+	+	+	-
15. <i>-a- / -e-</i> 2 eta 3 perts.	+	+	+	-
16. <i>-zu</i> «zuek»	+	+	(+)	-
17. Futuro zah.	+	+	-	-

⁷ Cf. antzeko gogoetak euskal adibideekin Mitxelena 1981c eta 1985: 83-84. or.

⁸ Ikus Lakarra 1986b-ko 4. oharra. Hemen 4. kapituluari zerbait erabili da hiztegia RS-en jatorria eztabaidatzean. Azkenik, irizpideak eta emaitzak hobeki ulertzeko, eta BZ-a enparatu euskalkietarik hurbil agertuko denarren, ohar bedi nire soa aski gaintikoa izango dela halaberrez, hots, ia lehen begiradan erabakiaz berdintasun eta ezberdintasunak; azterketa sakonago batean (aditzaren elementuen funtzio eta ordena gonbaratuaz, demagun) berdintasunak eta are isomorfismoak ere askozaz handiagoak bailirateke Mitxelenak sarri (cf. adibidez 1981c: 302-303) oharu bezala.

⁹ Parentesiek ezaugarri horren agerraldi kopurua murrizta dela (3. eta 4. zutabetan inoiz bakarra edota testu edo egile bakar batekoa) adierazten dute.

	BZ	GZ	LitB	LitG
18. Aoristoa	+	+	-	-
19. <i>eroan</i> eta <i>joan</i> aditz lag.	+	-	+	-
20. A. Nag. + <i>ez</i> + A. Lag.	+	-	+	-
21. <i>bai(s)t-</i>	+	+	-	+
22. <i>-eta-</i> aditz izen.	+	(+)	+	-

LEHEN TAULA

3. Iruzkina eta azterketa berrien beharra

Gogoangarria izan daiteke F. Rodríguez Adradosen grekera zaharren dialektoen arteko bereizkuntzen sailkapenerako proposaturik, Tovarrek (1959) eta Mitxelena (1964b) beren lanetan inoiz erabilitako erizpidea; hauen arabera, dialektu ezberdintasunak sailkapen hirukoitzean labur daitezke: 1) hautapen ezberdinak, 2) berrikuntza ezberdinak, 3) arkaismu iraunkorrak (cf. Mitxelena 1964b).¹⁰

Gure goiko taulan 1.tik 4.era ezarriak ditugu euskara zaharreko dialesistema hautagaiak (gero nonbait, noizbait, batera edo bestera erabakiak), 5.etik 9.era (kronologia eta hedadura ezberdineko) berrikuntzak eta 10.etik akabura arkaismuak. Dakusaguncz, GZ-a bat dator BZ-rekin 22etarik 16 ezaugarritan (% 72,7) eta are 18tan (% 81,8) parentesi artean doazenak ere onartuaz; LitG, aldiz, bakarrik 3tan (% 13,6), parentesi artekoak gehituaz ere 5era (% 22,7) baino ez da iristen. Baina ez da soilik hau BZ-etik urrundu dena; LitB-k ere ez ditu BZ-aren 5 (edo 7) ezaugarri baizik, % 22,7 (edo 31,8) alegia, eta areago dena BZ-a = (LitB = LitG) = 0.

Aurrerago ere bihurtuko gara berriz taulon iruzkinera baina diogun hasiera hasieratik hauek honela izanik ezin onar daitekeela inola ere Uhlenbecken iritzia, hots, B eta G bilduaz joan direla historian zehar, nabarmena baita horien garairik ezagun zaharretan askozaz gertuago zirela beren artean euskalki bakoitzaren aldirik berrienak (erraztuaz, literatur euskalkiak) baino, eta are bakoitzaren garai zahar eta modernoa be-

¹⁰ Sail bakoitzaren balio eta pisua ez da bera, noski; ikus —klasiko bat aipatzearente— Birnbaum eta Puhvel-ek 1966an argitaratu *Ancient Indo-European Dialects*, non material batzuekin edo besteekin gai honen inguruko Hoenigswald, Lehmann, Watkins, Cowdill, Hamp eta cnparaucn, argitaratzaileak curak barne, lan interesgarriak kausi daitezkeen.

ren artean baizen; pentsatzekoa zen, bestalde, horrelako zerbait susma daitekeela historiaurrerako ere.¹¹

Taulara bihurtuaz, norbaitek uste lezake B eta G (=LitB eta LitG oraingoz, ik. gorago) ez daudela oraindik orain ere oso urruti beren artean, eta beharbada arrazoi du. Ohartzekoa da, ordea, biek batera «irakurtzen» duten 10 ezaugarrietan (% 45,4) guztietan «ezetz» irakurtzen dutela; hots, ez dutela halako edo holako ezaugarria, baina ez nahi eta nahiez biek ezaugarri bera dutenik: cf. (2) adibide argi baterako. Ez luke, bada, adostasun horrek balioko goian esandakoaren aurka, bertatik ezin atera baitaiteke inongo hurbiltze prozesurik.

Alabaina, beren interesa dute (3) edo (8) bezalakoek, argiro erakusten ahal dutenez gero dialektuen ezaugarri berdinak bi eratakoak izan daitezkeela: a) aitzin-hizkuntzatik datozenak, eta b) berrikuntzetarikoak. Lehendabizikoek ez dute azalpen handiagorik behar, begi bistan baitago euskalkiek hainbat eta bainbat dutela aitzineuskaratik datorrena eta hori dela kausa euskalki horiek elkarren antza dutela eta, azken finean, hizkuntza bakarra osatzen. Bigarren saila ez dut uste horren ezaguna denik, aldiz, oso garrantzitsua izan arren hizkuntzaren historiarako. Esate baterako, nahiz eta historiaurrekoa izan, artikularen sorrera berrikuntza da, zalantzarik gabe, euskararen eboluzioan: ez da horrelakorik agertzen akitanieran eta nahiz alboko nahiz urrutiagoko hizkuntzek ere beranduago garatu dute. Aldaketa, ordea, euskalki guztietara hedatu da, ezberdintasun batzukin bada ere: Erronkarin eta Zuberoan -a jartzen dute gainera-kook egiten ez dugun deklinabide kasuetan, *Maulealat, etxeera* eta beste erabiliak (cf. Mitxelena 1981c, Zuazo 1989b) fenomeno hauek eta, historikoki antzeman daitekeen, artikulua bakoitzean gehiago erabiltzeko joerak goiko azalpen hori sendotzen dute.

Berrikuntza baterakide hau, hots, guztien etorkia den aitzineuskaratik zuzenbide berean urruntzen dituen berrikuntza, historiaurrekoa da, esan bezala, lehen euskal testuak agertu orduko eta baita 500 edo 600 urte lehenago ere betea zelako. Baina baditugu beste zenbait, ostera, historikoak direnak, testuetan geure begien aurrean gertatzen baitira; halaber, berrikuntza hauetarik asko eta asko berezileak ditugu, ez baitira euskalki guztietara hedatu. Baina azkenon artean ere badira aipatu (3) eta (8)-k legez euskalki bat baino gehiagotan zabalkundeia izan dutenak, euskalki

¹¹ «Basta, por lo demás, con consultar la documentación disponible que, si no es excesiva, tampoco es escasa, para llegar sin vacilaciones a la conclusión de que las diferencias entre vizcaíno y dialectos más orientales no han hecho más que crecer sin descanso desde los siglos xv-xvi hasta nuestros días. No veo, por consiguiente, razones que inviten a no extrapolar, es decir, a no suponer que las divergencias eran todavía menos marcadas digamos en el siglo x» (Mitxelena 1981c: 300).

horiek gainerakoen aurrean batera irakurriaz; haatik, hemen utziko dut gai interesgarri hau, gutxiegi aurreratu baitugu Mitxelena 1964b-tik hona (ikus Camino 1994 eta 1997).

Bestalde, lehenago Tovarren hitzak aipatuaz adierazi dugun legez «se trata [el vizcaíno] de un dialecto bien caracterizado, pero, en definitiva, no independiente. Forma parte del patrimonio común del vasco, es un tesoro de antigüedades lingüísticas como todos los demás dialectos, pero no nos permite remontarnos con la reconstrucción en él basada, mucho más allá».

Hala da, izan ere, seguru asko; alabaina, hori aitortu ondoren, gorago ikusiaren arabera BZ-ak orain arte eman dizkigun (hartu dizkiogun, hobe) baino berri eta zehaztapen gehiago eman diezaiguke euskara zahararren berreraiketa eta ezagutzarako, ez baitakit hemen ukitu zenbait —eta ukitzeke utzi beste hainbat— ezagunegiak diren gure hizkuntzaren historiari arduratzen direnen artean. Bile, Brixhe eta Hodot-ek grekera zaharraz esan zuten bezala

Par habitude et par facilité, il [le dialectologue] fait ainsi appel à une sorte de vulgate dialectologique, constituée d'un ensemble de faits, qui, à force d'être indéfiniment cités, sont devenus des évidences (1984: 166).

Baina, eta hor dago koxka,

De tels exemples [beren lanekoak] mettent clairement en évidence les insuffisances de la vulgate sur laquelle reposent les débats de la dialectologie grecque. Pour qu'un trait soit exact, il ne suffit pas qu'il ait été affirmé par Bechtel, Thoubm-Kieckers ou Thoubm-Scherer et qu'il ait été maintes fois repris, même pour les meilleurs. Est-il besoin d'ajouter que l'erreur a des conséquences d'autant plus graves qu'elle concerne un fait intervenant dans la comparaison interdialectale? (1984: 168).

Hau guztiau, zorigaitzez, errazkiago egoki bide zekiokoen gure alorri goiko izenok Bonaparte, Vinson, Azkue eta hestez ordezkatuaz.

B ez da bakarrik euskalki enpararuen alboan definitu beharrean, baina baita berekiko ere. Ikerlari samalda luzearen bitartez badakigu, mende honen hasieratik gutxienez, oso zaila dela bi isoglosa bat etortzea eta ia inon ere ez dela ematen hortik gorako adostasunik, hizkeren ezaugarriek oso muga ezberdinak izan ohi baitituzte. «B» badira ere *barri, urten, uzten, itxi, zan, ganean, narru, bedar, deust, edonun, donga, arerio, ugazaba, domeka*, etab., (Mitxelena 1964b: 61-62ko adibideak eta orain Zuazo 1996b) beren mugak ez dira ados: zenbaitek oso hedadura eskasa du, herrixka bat edo bitakoa; beste zenbaitek Bonaparte eta Azkuez geroztik euskalki horren lurraldetzat dugun eremu guztia estaltzen du; batzu lurralde horren mugetarik ere ateratzen dira; baten bat galdurik edo galtze-

ar dugu... «Xehetasun» hauek guztiok eta gehiago kontuan hartu behar dira gonbaraketarako edota historiari buruzko erabateko iritziak emateko orduan, eta ez ahaztu cuskalki bat ez dela gauza absolutoa (isoglosak edo, beste era batera, hizkuntza bat legez), oso izaki erlatiboa baizen, hitzarmen baten fruitua, azken finean. Hara bestela Coseriuren azalpen argigarri hau:

En efecto, la existencia de los dialectos no implica la existencia de límites dialectales, así como negar estos límites no implica afirmar la no existencia de los dialectos. Los dialectos no existen *antes*, sino *después* de la comprobación de las áreas en las que se registran los fenómenos concretos del hablar; no son *cosas* sino *abstracciones*, sistemas de isoglosas que se establecen por encima de la multiformidad del hablar. Y entre los dialectos puede haber, naturalmente, interferencias y caracteres comunes; es decir, que ciertas isoglosas abarcan más de un dialecto: todo depende de las isoglosas que, por convención, se adopten como límites dialectales (1957: 137).

Gertakari honek sor ditzakeen arazo, oztopo eta istiluez jabetzeko eta katalanaren erromantzeen arteko sailkapenarekiko eztabaida famatueta jo gabe (cf. Blasco Ferrer 1986 aspaldiko Amado Alonsorenez geroz), gogotan izan bitez Bonaparteren iritzi aldaketak euskalkien sailkapenaz (ikus Yrizar 1981, Gomez 1989 eta Elordui 1994) eta halaber Azkue eta Mitxelenak egin zuzenketa eta egokitzapenak (Hiztegia: xiii-xix, *FHV*: 41-2); egungo egunean ere Elgoibar, Baztan eta Burundako hizkerak behin eta betikoz non diren erabakia ote? (cf., adibidez, Etxebarria 1983: 43 eta orain, Zuazo 1994a-b, eta 1996b).

Norbaitek pentsa baleza, oker ordea, «testu konkretuetan» ez dela honelakoekin behaztopatuko, adibide soil batek iritzi aldaz lezake, menturaz. Bada 1658ko bat Martin Iturbekok sinatua eta *Quartetac gure principe iaunneanren* [sic] *D. Phelipe Prospero gaioco dichosoan* deritzona, Koldo Mitxelenak (*FLV* 18, 1974) eta Ibon Sarasolak argitara eta aztertu zutena; hara, bigarrenaren iruzkina:

El tipo de lengua de la composición es más bien occidental, con rasgos como *ea* < *a+a* en 1 *famea*, *u-* en 4 *urian*, 17 *jausi* en vez de *erori* «caído», 29 *dau* «lo ha», 35 (*eguin*) *deusa* (pero 44 *eman dio*), 71 *dacaz* «los trae», etc., más o menos vizcainas. No faltan con todo formas típicamente guipuzcoanas como 5 *çera*, 55 *det*, 13 *emen*, variante de *omen*, vizcaino *ei*, o que sin dejar de ser guipuzcoanas se dan también por zonas más orientales: 79 *daude*, el antes citado *dio*, etc. («Contribución» 97).¹²

¹² Lakarra 1993-n Sarasolaren iruzkina eztabaidatu nuen laburki, beste aukera bat —arteko hizkera, Araba aldekoa, esaterako— proposatuaz.

Holako kasuetan ezinbestean eman behar lehentasuna ezaugarri batzuri aurrerako bada.

Interesgarri gerta daiteke, halaber, esandakoaren osagarri, zirriborroan eta laburkiro baino ez bada ere, azpicuskalkiezko saio bat hemen aurkeztea.¹³ Har bitez, alde batetik, BZ-eko zenbait testu eta BZ-eko ezaugarri batzuz, bestetik; nik oraingoan zortzi eta zortzi hartuko dut, gero (ikus §§ II-III) oinarriak datu eta ezaugarri gehiagoz sendotzeko aukera izango baitugu:

	Gar	RS	VJ	Mik	Kap	BB	Bar	Arz
1. <i>dot</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
2. Aoristoak	+	+	+	+	+	-	-	-
3. Kom. ob. pl.	+	+	+	+	+	+	-	+
4. <i>-ijV, -ubV</i>	-	-	+	-	-	-	-	-
5. <i>daude</i> «dute»	-	+	+	+	-	-	-	-
6. <i>-n > -ø</i> irag.	-	+	-	+	-	-	+	+
7. <i>-reanik</i>	-	-	+	+	+	+ ¹⁴	+	+
8. <i>*ezan</i>	+	+	-	+	+	-	+	-

Lehen emaitzak ezinutzizkoak eta aski argiak iruditzen zaizkit «BZ»-az hitzegiteko orduan: ezaugarri gutxi batzuz aski dira (eta berdintsu agituko litzateke «B berriarekin» ere)¹⁵ hizkera honetako lekukotasunak oro berezi ahal izateko; isoglosak, —eta aski larriak hartu ditudala esango nuke, ez mehar eta ezkutukoak—, ez doaz bat, dela hedadura eta muga geografikoei dagokienez, dela intentsitate eta iraupen kronologikoan.

II. Refranes y Sentencias-en hizkeraz

Segidan *Refranes y Sentencias*-en hizkeraren ezaugarri morfosintaktiko garrantzitsuenen aurkezpena egingo dugu, beri ere BZ-aren barnean

¹³ Berritua eta zabaldua § II.3.can. B modernorako ikus Aurrekoetxea 1995, dialektometria ez bada ere, ene ustez, azken hitza duena arazo hauetan; cf. «Los métodos estadísticos, aplicados ya en 1937, no parecen hasta ahora muy prometedores. Contar, sin pesarlos, el número de acuerdos y desacuerdos en un grupo de lenguas tomadas dos a dos, introduce un elemento objetivo, el de la cuantificación —que, por otra parte, tampoco está libre de los peligros de la interpretación personal—, pero solamente a costa de partir de una elección, que hoy por hoy tiene que ser subjetiva, de rasgos diferenciales, a cada uno de los cuales se le atribuye además el mismo valor.» (Mitzelena 1985: 81). Cf. 83-84. oharretan Watkins-en gogoeta osagarriak ikuspegi atomistaz.

¹⁴ Ez du, baina, forma hori, are berriagoak aurkezten baititu ikusi ahalko denez.

¹⁵ Cf. «Debe valer como axioma que los dialectos antiguos, documentados o reconstruidos parcialmente, tenían que ser muy similares a los que podemos estudiar hoy de oído: los universales lingüísticos valen tanto para el tiempo como para el espacio» (Mitzelena 1985: 76).

kokatuaz eta B-ren eboluzioaz eta euskara osoarenaz hortik datorkeena miatuko dugu, behar denean bestelako euskalki zaharretariko edo hizkera modernoetako alderdi gonbaragarrietako ezaugarrien berri emanaz.

1. Morfologiako ezaugarri zenbait

1.1. Ablatiboaz

BZ.ak, deklinabideari dagokionez, duen berezitasun nagusienetarikoa dugu ablatiboko *-rean*-ena; oso bestelakoa egiten zaigu, ez soilik gainerako euskalkiei begiratuaz, baina baita B modernoaren alboan ere. Honela Gar A 12 (= B 18) *Ez oera ez oerean gora*, B 36 *Naarra ondorean çorroç*, Mik 182 *Urian dan pastelerea garueneren*, etab., aurkitzen dugu, B-z orain eta aspaldi *ohetik*, *zerutik*, *sutik*, *garbietenik* esaten den lekuan.

Ez dugu *-rean* ablatiborik aurkitzen bizirik diren euskalkietan, ez eta are beren testurik zaharrenetan ere. Alabaina, gureganaino iritsi ez den baina testu zaharren bitartez, zati batean bederen, ezagutzen dugun araberan bazen horrelakorik: Land. *urdabilerean gaiça enqui* «ahitarse el estómago», *dolenciareâ conualecidu* «conualecer de dolencia», *errena oynereâ* «coxo de pie», *pelligurrean libra[du]* «librar de peligro», etab.; Albeniz araiarrak (cf. Altuna 1996) ez zuen dagoeneko horrelakorik. Euskalki honetan bazen *-ren* aldaera ere: Land. *oneren* «de aquí», *orreren* «de ay».¹⁶ Gainera, Mitxelena (1977a: 119 hh) erakutsi zuenez, mendebaletik kanpo ere aurki daiteke *-rean*-en esenplurik, arkaismu bakanak izan arren; hor dira, adibidez, *albore(a)ngo*, *gaineandu*, *ondore(a)n*, etab.¹⁷ Ezin esan, beraz, lehendabiziko so batean pentsa daitekeen moduan, B-ren ezaugarri aparta denik, beste euskalkiek ere mementuren batean ezagutu baitute, nahiz eta ez, agian, B eta A-ren neurrian; halere, hauek ere gainerako euskalkiek lehenago betetako prozesu bera burutu zuten, *-rean* ablatiboak largatuaz eta *-rik* / *-tik* hedatuaz.

RS-ctan 82 *Tacoc deroat dodana newre echerean çejara*, 147 *Hurruti-rean bolura dator hura*, 175 *Escu onerean emay ona*, 176 *Escurean haora*

¹⁶ Mitxelena ohartu legez, aldaera berari edo dezakegu 1619ko Tolosako bertso iraingarri batzuetan (TAV 127 hh): *Consolatu oy da Profetissarequin*, / *Escuren duela Alferiz Machin*, / *ascotan sartu oy çaca abadesaquin*, / *andre ederroc orduan danzatu oi dira vesterequin*. Alabaina, eta bakarria delarik G-z, ez ote hobe «de la mano»-ren ordeaz, «el más cercano» edo antzeko zerbait ulertzea?

¹⁷ *Gavon Sariat 24 scularean* (Arzay pare gabea, / *gurequin bearco dezu* / *beti secularean*) Azkuek «(B-)»tzat duena erants bide dakiok Mitxelenaeren zerrendari.

oquelea galdu doa, 219 *Olloac biraporean arrañcea ta ez ollarrerean*,¹⁸ 228 *Matrazu orrec hurte ez eban carcaj orretarean*, 232 *Ezconcea ta aguincea cerurean jatorguz*, 276 *Gaçean, gaçean ta ez Ybarguengorean*, 279 *Arecherean artera ecandu gaxtoa arçayten da*, 313 *Garagar[r]ylean nesquea ezarc alborean*, 327 *Onerechiac vrrutireâ dacus*, 337 *Osoen aorean oquelea bere on*, 345 *Osoac vere araguirean jan ez euan*, 360 *Surean quehea jayo doa*, 364 *Sua dan lecurean queheac hurten eban*, 368, *Hosaylean hurteyten daroa [a]rçac leçereâ*, 378 *Ydia ada[r]rerean ta guiçona hizerean*, 411 *Ar eçac mayazean aunz bal[z]aren eznereran, ta aquio veti betseguien eznereran*, 428 *Ciria da guextoa zur berereangoa*, 436 *Vgara-joen trisquea leorrerean ezera*, 513 *Eznea, guria ta odola erreorean atera neban..*, 536 *Hordiaganic ençindu çe eguic arean*, 558 *Ylbeeran ereyn ce-guic arean*.

Lehen prosekutibotzat (= «non zehar») erabiltzen zen *-ti(k)* ablatibora ere zabaltzearen historia laburtuaz (ik. Lakarra 1984b eta 1984c: 116) zera esan daiteke: atzizki hori defektiboa zen lehendabiziko testuetarik, ezin erabil baitzitekeen bizidunekin ez eta, baina hau testu gutxiagotan, denborazko kutsua zuencan edota lekuizen berezickin. Hots, goiko en- pluen aldamenen *-(r)ik* dute beste hauek: Zumarraga (duen ablatiboaren agerraldi bakarra) *oneric aurrera*, *oraynganifç/ aurrera* (Andramendi), *Aek Ez urrun Maloguenic* eta Mik 126 *Flandesic etorri sirea-k* eta baita RS 536 *Hordiaganic ençindu çeeguc arean*, eta RS 542 *Urrineric ospea, erri-coa ohea-k* ere.

Orobat, nagusi ez eze bakar da *-rean* TAV-eko 1600 aurretiko testu laburretan: *etorri san aurqui atetirean* (Andramendi), *Iausi da cerurean arria*, *cerurean jausi da abea* (Milia Lasturko), *Hemandadea arean doa negarrez* (Sandailia), *neurte borôdate gustirean* (3. ordena). Salbuespen bakarra Betolatzaren dotrinan aurkitzen dugu: *vioz gustiric* (1), *pecatnen captiverioric* (1), *arerio deungueaganic* (1), *gach gustiric* (2), *Maria Birgineaganic* (3), *aric etorrigo da* (3) eta soilik *hilaren arterean* (3, 4), fosildua agi denez. Halabeharrez, soilik dotrina honetan eta Landucciren hiztegian aurki ditzakegu pluraleko formak, eta beren arteko joera ezberdintasuna nabarmena da: Betolatz *pensamentu deunguetaric* (1), *verba deûguetaric* (1), *deseo deûguetaric* (1); Landucci *vietaren ceyn* «cual de los dos», *vieta- ren edoceyn* «cual quiera de los dos», *alde guztietareâ* «de cada parte».

¹⁸ Hau eta RS 544 *Huhunerean* [Mitxelenaren irakurketa, ez ote hobe *huhunerean* aldatu (edo dagoenean utzi) Oihenarten *huhunera?*] *hoxtuac bulea* dira, dakidanez, salbuespen bakar beherago testuan ematen dugun bizidunen kontrako legezarekiko, Gamizen *erorean itzac eroaren* irakurri behar baita; cf. «Gaur *-tik* atzikiak bizidun izenekin *-gan* eskatzen du, baina, itxuraz, ez da betidanik horrela izan. Erronkariko atsotitz batek honela dio: *aurretik eta erotik egia*» (de Rijk 1981: 94, Azkuern *Particularidades del dialecto roncalés* 227 aipatuaz).

Gero, pixkanaka pixkanaka *-(r)ik*-en testuinguruak hedatuaz joan ziren eta gainera *-reanik* pleonasma sortu zen (beharbada 1.ko agerraldi fetxaduna *Egiaren Kanta*-n agertzen da 1638an) *-rean* zaharraren lekua hartuaz: forma berria gutxiengoan dago oraindik xvii. mendeko lekuko gehienetan, baina nagusitua da Zubia-Lezamizen (1691-1699) dotrinan: *launen escurean, ene cofrerean, beste Moysen bat cumareanic, Franciaric ecardeçan, achinaric dituz* (*Egiaren Kanta*),¹⁹ *urrerean* «de cerca», *onerean* «de aquí», *oerean xayguiteco, Flandesic etorri sirea, dira Italiaric etorriac, etorsan Salamancaric, noric ecarri dous, pastelerea garuienerean, esarsu surirean, betor edaten beste beyñatan calabriadareanic* (Mikoleta),²⁰ *iaquin daguianerean, bioz guttirean, gacherean libradu, ilaen arte-rean, arean etorrigo da, eçerbere eçerean, bere graçiarean, erredimietarren pecaturean... gueure pecatuganic, Maria Virguineaganic... pecatu confesadu ditueçan guztiac areanic ona, alper egotereanic* (Kapanaga),²¹ *iansi zan arean, infernurean libraetarren, ilaen arterean, ezerbere ezereanic, gu becatureanic, sagradureanic, gorpucereanic, atzorric ona, Maria Virgineaganic, arimeaganic* (Zubia-Lezamiz), azken honetan lehendabizikoz pleonasmodun formak soilak baino ugariago direlarik. Pluralean, zabalegia ez bada ere aurreko mendean baino corpus zabalagoa erabil genezake: *Vizcaico onetarric, orretarric urten* (*Egiaren Kanta*), *pensamentu deungatarric, gueure arerioetarean, yru personeetarean, gach gustietarric...* (Kapanaga, 11 *-etarean*, errepikatuak lekat, 4 *-etarik*-en aurka), *frances oncia euqueala belatarric billoztu* (Bertso bizkaitarrak), *iasi zaitez cernetarean, lau lecuetaric* (Zubia-Lezamiz).²²

17. menderako gutxieneko kronologia hau dugularik, interesgarri begitantzen zait fetxagabe dugun *Viva Jesus*-az zerbait esatea, iritzi kontrajarriak azaldu baitituzte hari buruz Urquijok (zaharra, aditzagatik) eta Vinsonek (modernoak, bokalarteko *b*-engatik).²³ Ablatiboan ondoko formak aurkitzen ditugu: *peligru ascotarean, solbarda ezquerrecorean, ezerean urteiten dogunean, oherean jaiguieyten garenean, esebere eserean, libreetaco pecaturean, arean etorrigo da, bioz guttirean, Marie Virgi-*

¹⁹ Azken biak salbuespen zaharren lege herekoak dira; hirugarrena da berrikuntzaren lehen agerraldia. Arejita 1991-n argitaratu amodio-kantuan [1611-33 bitartekoa] bada *vate-reanig*(1).

²⁰ 4-7 bitarteko adibideei ere aurreko oharrean esana dagokie; berrikuntza azkenengoan, oraindik gutxiengoan delarik.

²¹ *-reanik*-en agerraldi bakar biak eman ditut testuan; *-(r)ik*-ek beste 9 ditu, guzti guztiak bizidunekin; *-rean*-ek hemen ezin eman ditzakedan (badira Lakarra 1984b-n) zenbait dozena ditu.

²² Lakarra 1984b-n markatzen den bezala, zaharra agian ez da dotrinakoa, zaharragoak bide diren han bildu kopla batzuetakoa baino.

²³ J. I. Aranak ere bota zuen Kapanagaren dotrina baino lehenagokoa iruditzen zitzaio-lari; iritzi guztiok Urquijoren «Las sinodales de Calahorra»-n (335hb) bilduak dira.

neaganic, hileen arteric, langoicoaganic, hondo confessadu zanereanic. Pluralean *verba deungueetarean* baten aurrean *mauruetaric, turcuetaric, genero ascotaco genteetaric, gueure arerioetaric, pensamientu deungueetaric, deseo deungueetaric, gure arerioetaric* dugu, *Viva Jesus*-en beran-kortasun erlatiboaren edota bere hizkeraren modernotasunaren alde.²⁴

1700etik aurrera zaharkiturik dakuskigu nahiz bata nahiz bestea: 1758 da dakidanez *-rean*-en azken agerraldiaren data (Arzadunen dotrinaren 2. edizioan)²⁵ eta justu mende bat beranduagokoa *-reanik*-ena (1858, Bona-partek argitaratu Laudioko dotrinan). Bitartean *-(r)ik* ablatiboazkoa eta *-ti(k)* prosekutiboazkoaren formak nahasiaz doaz eta XVIII. mendearen erdialdeko prozesua amaitutzat jo daiteke *-ti(k)*-en alde: Arzadunek 3 *-rean* fosilen aurka pare bat dozena *-(r)ik* du singularrean eta soilik (baina 15!) *-etarik* pluralean;²⁶ Barrutiak singularreko 34 formetatik erdiak *-ti*-ren bidez egiten ditu, 8 *-gainik* dira eta 4 *-reanik*; pluraleko bakarra *Xaun onen eskuetati* dugu. Mendearen bigarren zatian Olaetxeak *-rik* du singularrerako eta *-etarik* pluralerako salbuespenik gabe, forma ugaritasunak ematen digun segurtasunarekin usadio aldaketaz; mendearen azken zatian, Arzadunen bidetik, *-rik* singularrean eta *-etarik* pluralean De la Quadra bermiotarraren testuetan, baina oraindik zenbait arkaismo pleonastiko (*-reanik*) eta hainbat berrikuntza prosekutibotik (*-tik*) ere bertan ditugarik.

1.2. Prosekutiboaz

BZ-ean «nondik» eta «non zehar» morfologikoki bereizten ziren, bada, lehendabizikorako *-rean* erabiltzen baitzen besteetan *-ti(k)* ezartzen zelarik: *Enojaduric*-en^{26b} *bertati, cegayti*, BB 2 *Zeruti gaitean assi*, 14 *Ercules baño obe dogu / geure parteti Bulcano*, 16 *Obe dan egoitea / bere erri aldeti*, Mik *Axechu ozbat sarsayten da ventanatic*, *Bada selan xayguiten da aen goxeti*, *Nic obedecietan dot esean ta ateti*, etab.

RS-etan 36 *Ce eyquec maurtuti boeaneâ ederr eztanic calean*, 223 *Ardi bat doan lecuti oro*, 355 *Aoti bero ezac labea ta çarra*, 440 *Beluco esconcea*

²⁴ Zorrigaitzez ez dugu, izan bazen, 16. mendeko 1. edizioaren alerik, grafiaz landako aldaketarik egin zen Vinsonek gordetzen zuen beranduagoko horretan miatu ahal izateko.

²⁵ Liburu honen 1.ko eta 2. edizioen arteko ezberdintasun interesgarriez (*arterean > artetic, gacherean > gachetatic, ezer bere ezereanic > eceybere gañic*) ikus Lakarra 1983c; nik orduan ezagutu ez arren, ukituak zituen lehenago Omaetxebarriak bere 1948ko lanean; erbia altxatu zuena, biok markatu bezala, Urquijo 1907 izan zen.

²⁶ Beste durangarraren usadioa D. L. U[rkizu], *Liburu Virginia Santissimien Errosario Santuenaz* (1737) oso antzekoa dugu.

^{26b} Anejita 1991-n argitaratua; ikus 19. oharra.

deunga, goxeticoa ez oba, 444 *Ebili ta ebili ta yrato erçeti*, 488 *Zarra ta labea aoti berotu*. Gero, urtcetan zehar, begien aurrean testuak ugalduez doazen neurrian, bi prozesu antzeman ditzakegu: lehendabizi, ablatibo zaharra lekua galduaz doa; gero, ablatibo berriak eta prosekutiboaren formak nahasten dira. Bigarren prozesuari dagokionez, *-ti(k)* ablatiboa Urkizu durangarrarengan agertzen da behin, lehendabizikoz, *-(r)ik* baino askozaz portzentaia laburragoan, jakina. Hurrengo hamarkadetan portzentaia igoaz doa, batez ere ekialdeko testuetan: *-ti(k)* da nagusi Eibarko Ordenantzetan (6. hamarkada) eta are lehenago, Barrutiarenean, ikusi dugunez; mendebalerago gorantz egin du De la Quadrarengan, baina oraindik gutxiengoan delarik. Gandara gernikarrak (6.-7. hamarkada) behin baino ez darabil —testuak ere ugariegi ez dira, cf. Arana 1984— eta inoiz ere ez Olaetxea Laukarizko apaizak (1763).

Bestalde, Lafon (1948: 141-150, bibliografiarekin) eta Mitxelena (1977: 23) aritu izan dira *-ti* eta *-tik* prosekutibo-ablatiboko atzizkien arteko erlazioaz. Mitxelena ustez zaila da *-tik*-ek *-ti* ematea, *-k* hori ez baita erortzen (cf. *-rik* ablatiboan). Etorkian *-ti(k)* eta *-(r)ik*-ek ez lukete zerikusirik, lehendabizikoak bigarrenaren tokia hartu badu ere alde gehienetan. *-ti* bide da oraingo ablatiboaren forma zaharra, eta horrela mantendu zaigu Zuberora eta Bizkaiko zenbait lekutan, eta *-ka* atzizkia erantsi zaio gainerakoetan; hortik ateratzen dira Landucciren *gatica* «por», *lecutica lecura* «de villa en villa» edota Etxepareren *yxilica*. Gero *-tika* honek *-a* galdu du lurralde gehienetan, *-tik* emanaz.

-ti zuten BZ-eko hainbat testuk eta oraindik mantentzen duten azpicuskalkiek euskara zaharraren ezaugarri bat baino ez dute gordetzen, zubererarekin batera, gainera, ikusi dugunez; soilik neurri horretan har daiteke, beraz, ezaugarri hau B-ren ezaugarritzat. Are gehiago; testu zaharrak ongi miatuz gero, kide berri bat ateratzen baitzaio B-ri XVIII. mendeko Goierriko cuskaran, bibliografian markatu ez bada ere: cf. GP *agati*, 2 *San Matheoren autic*, 4 *tabernati*, *jocuetati*, *feſtaetati eta gatu alperretati igues eguiten duela*, 5 *desgraciatua alde guztietati*, 10 *ateraco ote zaituen infernuti*, 13 *avec bietati ceñen anz gueiagocoa*, 14 *arretaz eta gogoti*, *gaurdanetic*, 17 *gaurco egunetic*, 18 *biotcetic* eta Otxoak ere badu beste pare bat: 29 *bere sustanciatu edo naturalezati bertati* eta 29 *berac deban naturalezati edo sustanciatu bertati*.²⁷

BZ-can errefracuen aurretiko dokumentazioa oso urria da: Milia Las-tur *apucaduagatic*, Abendañoren eresia *Yzarragati*, Zumarraga *mjiocayti*,

²⁷ Baina orri horretatik kanpo ez dut besterik kausitzen eta hortxe bertan ere badira *partetic*, *eternidatic* eta *leenagotic*; cf. orain Altuna & Lakarra (prestatzen).

jauxico ez çara diruacati; -ti agertzen da RS-en goiko adibideetan ikusi bezala, orobat Garibairen B 43 *Erregueri vere aceti pusesa emon doa* bakarrean, eta are Betolatzak ere, haren testu agorrean atera daitekeenaren arabera, forma zaharrari eusten dio gehienhat: 831 *gugaytic* bakarraren aurrean 829 *onegayti*, *señaleagayti*, 831-833 *aldezcoatati*, 833-834 *ganeti*, 835 *viziatic gayti*, *hilac gayti*; horrela EK-n (20 *Hespañagaitic* bakarra), 21-61-74-174-205-212 *cegayti*, 126 *erreguegayti*, 127 *gustiagaiti*, 128 *ceugaiti*, 162 *bertati*; Mikoleta (197 *ventanatic*, *goxetic*) baina «detrás» *aseti*, «porque» *segayti*, Poes. *bertati*, 200 *bassasaçacayti*, 201 *egunacayti*, 202 *goxeti* (2), 202-209 *segayti*, 205 *emasteagayti*, 207 *orti*, 208-209 *launti*, *onetati*, 209 *gustietati*, 211 *besteacayti*, Kapanaga hitz. *gauçagati*, *pronechuagati*, 29 *ce modutati*, 69 *barruti*, *ateti*, 72 *pensamentuti igaraitea*, 87 *bere gogoti*, 116 *memoriati*. *Viva Jesus*-en bietarik da, agian zaharretarik gehiago oraindik: 3 *señaleagaitic*, 5, 6(2), 9, 10 *cegaitic*, 6 *gugueitic*, 7, 8 *alde escoatati*, 9 *aec gaiti*, 10 *mandamientuetati*, 11 *onegaitic*, 11 *mercimentuec gaiti*, 14 *becatarioc gaiti*, 15 *neure erruegaiti*, *neure erruegaiti*, *neure erru andiegaiti*, *onegaiti*, *nigaiti*, 16 *segaitic*; BB-n, aldiz, guztiak dira oraindik modu zaharrekoak: 1 *zeugaiti*, 2 *zeruti*, *yzango naç goiti*, *gareala beiti*, 3 *obedecidu ezagaiti*, 14 *geure parteti*, 16 *erri aldeti*, 33-36 *agaiti*. Amilletaren lekukotasuna ez da berez batera erabakiorra, erdi ta erdi baititu, baina beti ere *-gati(k)*: 1 *vioz osotiq*, *mercimentuegatic*, *Josephegatic curucetic irisita*, *ceure erioceagatic sepultureagatic eroanac izan gaiteala*, 2(2)-4-6 *señaleagatic*, *cegatic*, 2-3(2)-6(7) *cegati*, 4 *saluaduceagati*, —ezta Zubia-*Lezamizena* ere: 150 *zegaiti*, 151 *alde escumatati*, 153 *ceugaiti*, 153 *losea gaitic*—; nahiz eta itxura batean erdialdeko BZ-ean garairako kontsonantez amaituaren hedapenaren seinale lirakeela dirudien, hurrengo mendean kontrako lekukotasuna dugu: Arzadun (1731) 13, 21 *señaleagayti*, 14, 15, 31(2) *alde escumatati*, 19 *gueugaiti*, 21, 23(2), 55 *cegayti*, 46, 48 *mercimentu andiacayti*, 48 *memoria laburragayti*, 47 *damuari guichia-gayti*, 53 *miseriordia andiagayti*, 54 *onegayti*, 55 *neugayti*; Barrutiak, azkenik, 175 *jaiogaitic* eta 313 *esanagaitic* lekat, forma zaharrekoak ditu: 85 *diruagati*, 86 *danzeagati*, 158 *uriaz ateti*, 207 *mundu guztiti*, 314 *bategaiti*, 362 *bateti ene vioza poz da besteti davil icara*, 400 *magestadea bateti dacust*, *besteti umildadea*, 408 *angueruen aoti*, 433 *guchiagati*, 454 *dicha guztia zeruti / xaun onen escuetati*, 479 *zeugati*.

1.3. Soziatiboaz

BZ eta berriaren deklinabidean atzizki markagarririk bada, honako hau horrelakoetarik dugu seguruenik:

La única particularidad occidental exclusiva (ya que *-rean* «de, desde» es a todas luces un arcaísmo cuyas huellas se descubren también en otras partes) es el suf. *-gaz* de comitativo que, como ya se ha dicho, no reina solo en todo el vizcaíno: Landucci, por otra parte, no tiene más que *-kin*.

dio Mitxelena, «lo que es propio y exclusivo no es, en todo caso, la desinencia *-z* que es la común del instrumental, sino el elemento *-ga-*» zehaztuaz (1981: 301).

Azalpenak ez du behar argitasun haboro, ene ustez hori baita azalbide zuzena, baina gehi dakizkioke Mitxelena, laburzurez, erantsi ez zizkionak:

1) RS-etan 106 *astoagaz*, 185 *yrolagaz*, 246 *oguiagaz*, *oragaz*, 270 *are-rivocaz*, 469 *ydeaz*, 500 *oguiagaz*, 560 *seyacaz* da aurkitzen dugun uzta; bere laburrean adierazgarria, halere: singularreko forma guztiak *-gaz* eta, espero bezala, pluraleko biak *-akaz*. Distribuzio honetan bat datoz Mikoleta bilbotarra, Egiaren Kanta arratiarra, hegomendebaleko *Viva Jesus*, ipar-mendebaleko *Enojaduric*, erdialdeko BB, eta, interesgarriena bere corpusaren tamainagatik, Kapanaga Durangaldekoa;²⁸ orobat Betolatza arabarra.²⁹

-gaz bada ere nagusi, aurki daiteke *-kin* BZ-eko testu zaharretan, batez ere Gipuzkoatikoetan: Bar 61 *zeugaz*, 78 *nigaz*, 496 *guengaz*, baina 143 *oearequin*, 147 *molsharequin*, 150-275 *zurrequin*, 151 *zerequin*, 217 *neurequin*, 325 *urarequin*, 369 *Xaunonequin*, Amileta 1 *omnipotentearquin*, 1 *Espiritu Santuarequin*, 2 *cegaz*, 3 *gaucequin*, 3 *Jaungoicoagaz*, 4 *preciosoagaz*, 5 *mandamentuequin*, 5 *gorpuzarequin*, 5 *mercimentuequin*, 6 *gorpuzoequin eroequin*.

2) *-gaz* ez zen soilik B-z erabiltzen zeren eta A-z Portalek singularreko biak *-kin* baditu ere (*ascorequin*, *penarequin*), Landuccik *-kin* ez ezik badu *-(g)az* ere Zuazok (1989, 1996b) agertu bezala, eta Gamizek eta Albenizek biak darabiltzate: Gamiz 199-202 *orrequin*, 200-202 *onequin*, 200 *iltzequin*, 201 *bategaz*, 201 *tortilla on bat urdaiaz*, 202 *esperanzas vizigara*, 202 *alcarregaz*, 202 *osasunaquin*, Albeniz *criadorequin*, *ceegaz*, *onegaz*.

3) Eguno B-ko hainbat lurraldetan (eta lehenago Prai Bartolomek, adihidez) singularrean *-gaz* baino izan ez arren, *-kin* ere ba dute pluralcan.

4) Azkuek G-ren ekialdeko ertzean den Orexan ere aurkitu zuen:

²⁸ Baita Zubia-Lczamiz eta Arzadun ere, noski.

²⁹ Honek sistema aski aldrebesa badu ere bere corpus murrizterako: *-gaz* eta (gutxiago, soilik aditz izenetan?) *-akaz* ditu singularrean, eta *-akaz* pluralean; cf. Zuazo 1996a.

guregaz ai die «se ocupan de nosotros», *Jaunarengaz* «acerca del Señor», *Kristorengaz* «acerca de Cristo». En ellos el hoy bizkaíno *gaz* se agrega al tema mediante el posesivo, exactamente como se agrega su hoy sinónimo *kin*: *Jaunarekin*, *Kristorekin*.

dio Azkuek iruzkinean (1923-5: I, 321-322). Ikusitakoaren arabera «bizkaíno», «demás» eta «confunden» zehaztuko banitu ere, funtsezko ideian bat etor gaitzkeela deritzot Azkuerekin oraingoan bere azalpen diakronikoan:

El sociativo bizkaíno *gaz* y el *kin* de los demás dialectos, que hoy se confunden, debieron de ser distintos en un tiempo, expresando el primero la idea «por medio de personas o seres animados», exactamente como se distinguen en georgiano *Mam'it* nuestro *Aitagaz* «hacer algo con el padre, valiéndose de él» y *Mama-t'an* nuestro *Aitarekin*, por ejemplo «venir en compañía del padre» (*ibidem*).^{29b}

1.4. -a- / -e- oposaketa aditzean

Azkuek (*Morfología* II: 604-605) orainaldia / lehenaldia bereizten zituela uste arren, BZ-ean eta baita modernoan ere aditz erroaren aurreko bokal alternantziak (*a* / *e*) adizki bipertsonalak (*a*) eta hirupertsonalak (*e*) bereizten zituen eta ditu, Altubek (*Observaciones* 115-118), Irigoienek (1958) eta Mitxelenak (1954a) erakutsi bezala: BB 1 *esango dau* baina BB 2 *entzun deusagu*, BB 3 *conseju ei eusten emon*, BB 7 *sarri gorde deuste*; RS 340 *Gueyago dio daquiana baño* «más dize de lo que sabe», BB 11 *besteoc ezer estaquigula* baina RS 431 *Yre auçoac eztequiã gacha ona da* «Daño que no te sabe tu vezino bueno es»; Mik 73 *Artean yndasu espillua ta artasiac, daguida ondo ymini bissarrau* «dame entretanto el espejo y unas tixeras, que quiero adrezarme la barba», Kap *Erraçoena cerdan jaquin daguianerean*, Mik 229 *Componidu daguiala guelau* «componga este aposento» baina Kap *laungoicoari arimea emon deguion artean*, Mik 117 *Edandaysu ostera, se esteysu gachic* «Beberá VM otra que no le hará mal»; EK *Estuan daroacu ceure colcoa*, Zumarraga 30 *exilic daroacz maestruoc yrureun bana* «en secreto lleban los maestros cada trezientos» baina BB 17 *Ventaja romanoay deroessu Ysassi*, RS 82 *Tacoc deroat dodana neure echerean cejara* «Para me lleua lo que tengo de casa al mercado»; RS 325 *Demanaç bician vereã besteri* «Quien diere en vida lo suyo a otro», RS 425 *Peco gassoa deucot* «Mala sospecha le tengo», etab.³⁰

^{29b} Koldo Zuazok lekukotasun hau susmagarritzat du, diostanez.

³⁰ Irigoienek (1958) aspaldi aztertu zuen bezala, 19. mendearen hasiera arte ematen da B-z -a- / -e- bereizkuntza *egin*-en formetan eta beranduago arte oraindik *edun*-enetan.

Gainerako euskalkietan bereizketa ez da horren garbi mantendu Mitxelena (1954a: 30) dioen legez; halere, bada *i* bat, inoiz alboko kontsonantearekin baturik, euskalki guztietako alokutiboetan: *doa* baina *zihoak* (*joak*), *darama* baina *zeramak* (**dieramak*), etab. Frogarik garrantzitsuen beste euskalkietan aurkitu ahal daitezkeen goiko formen ahaideak dira: Oih. 153 *Esacussan beguic nigar estegnic*, «L'ocil qui ne te void pas, ne te pleurera pas», 538 *Adaussi deguidala bana aussic enesala*, «Qu'il abbaye contre moy, Mais qu'il ne me morde pas», OA 170 *Cerren baldin nere proximoac ez badiaquit niri*, AzpGut II 31 *Dotoreac esan dit escribi deguicudala çuri*, BK 16 *Herreguten deguiola eman conde laztanari vitoria andia*, etab.

1.5. -de iragankorretan

NORK zutabeko hirugarren pertsonako ezaugarriak -ø (singularrera-ko) eta -e (pluralerako) zirela uste badugu euskara zaharrerako, *dute*, *duten*, *zuten*, *diote*, *digute* eta era horretako formek historikoki pleonasmobat (-t-e) lukete. Ezaguna da, gainera, G-ren lurralde gehienetan oraindik -ø / -e-ren (edota -a(n) / -en erlatibo eta lehenaldian) oposaketaren bitartez gauzatzen dela NORK-en 3. pertsona.

Aipatu pleonasmok suposatzen duen berrikuntzak azalduko luke BZ-eko zenbait testutan (eta baita egungo azpicuskalki batzutan ere, cf. Euskaltzaindia 1984) *dabe* eta *eben*-en alboan *daude* eta *euden* bezalako formak azaltzea: BB 20 *espa ecusico daue*, ZubLez 54 *Emaiten deustela bera servietan dabenai*, Zumarraga 14 *gueyago dala dan vaño esango dabee*, etab., baina VJ 9 *Iangoicoen gracian dagoçanac participetan daudela*, VJ 11 *Christinauec errecibietan daudena*, RS 3 *Aberassoc jaya daude*, *chiro gajooç veti neque*, *auçooc vere ygky daude veti dabilena esque*, 54 *Iaube bat daude asco baraçeac eta emazteac ce gueyago leuquee gasso*, *Enojaduric 4 naudea*, 8 *eudea*, Mik 9 *Nolan esan dofsju bostac xo daudela*, 111 *Selan alan estaude despachetan orren meçede ori*, *Aek Urten daude beralan*, *Joanicoc eta beste ascoç eudela parte bertan*, etab.³¹

1.6. -n > -ø erorketaz

RS-en Darmstadtteko alea aurkitu zencan Vinsonek (*Additions et corrections* 6-7a) -n-aren erorketa honegatik esaten zuen bilduma horretan mendebaleko GN-ko errefrauak ere bazirela, euskalki hori baitzen

³¹ B modernorako ikus Euskaltzaindia 1984 (gerraurrerako) eta Gaminde 1984 (gaur egungo egoeraz).

fenomeno hau ezagutzen omen zuen bakarra. Dakigunez, N-ko hizkera batzutan erori egiten da -n lehenaldiko ezaugarria, *ekarri zue, joan ze, handiak gine, eraman ginue* eta antzekoak erabiliaz eredu hedatuagoetako *ekarri zuen, joan zen, handiak ginen* eta *eraman genuen*-en orde. Lehenaldiko erlatiboetan (*eraman zuen gizonak ebatzi zue*) bada, aldiz, -n, baina hor bi n «dira» izan: erlatiboarena eta lehenaldikoa, eta soilik hau erortzen da.

Joan zen mendean, Vinson eta haren iturri Bonaparte baino mende erdi lehenago, Zabala (VRB 57) genuen fenomeno honen lekuko, hegoaldeko goinafarrera eta aezkeratik urruti, ordea:

Por 3.º defecto cuento la supresión de la n final de los artículos [= adizkiak], practicado en los pueblos de la costa del mar cercanos a Bilbao, v.g. *yan eguia* por *eguián* o *evan*, él lo comió: *etorri cidi* o *za por cidin* o *zan*, se vino: *yoan ekio* por *ekion* o *yacon*, se le fue.³²

eta oraindik 1930 inguruan Azkuek (1935: 85) *Alaba bi eukaza, bat ez-kondu egin zidi, gazterik il ze eta joan zidi ta etorri zidi emakumea* bezalakoak aditu ahal izan zituen B-ren ipar-mendebaleko muturrean.

Gaminde 1988-n ez da horren arrastorik «Uribe Itsasaldea» deitzen duen eremurako (Gorliz, Barrika, Getxo, Leioa, Plentzia, Urduliz, Berango);³³ 6 urte beranduago, aldiz, «Barrikan oraindik erabiltzen dira era honetako adizkiak» diosku (Gaminde 1994: 548), eta eransten «esan beharra dago Barrikan ez dutela euskaldun guztiek berdin erabiltzen; fenomeno hau gehien bat Urdulizerantz dagoen baserrietan ematen da zaharren artean; Urdulitzen bertan inoiz edo behin entzuten da honelakoren bat. Hona hemen adibide batzu: *nintze, sa, gintze, sintze, sintze, sire; neu, eu, gendu, sendu, eude, neuse, euse, genduse, senduse, senduesa, eude-sa*».

Erorketa,³⁴ ez da duela mende t'erdia hasia euskalki honetan, Zabalak eman eremu laburra mantendu dela dirudien arren; BZ-ean Mikoleta bilbotarrak «Pretérito imperfecto» deitzen duenaren paradigmaman *eguiten nendua, sendua, euea, guendua, sendua, eudea* dakarkigu (150. or., id 153) baina orri berean «Pretérito plusquamperfecto» delakoan, *eguin eguián, senguian, eguia, guenguian, senguian, eguien* dugu; «Optativo subjunctivo» *eguin daguida, daguisua, begui, daygua, eguisue, beguie* (152);

³² Ez bedi nahasi usadio hau Otxandio eta inguruetan Bizkai aldean eta ekialdean bestetik (cf. Zuazo 1989b) agitzen den hikako formetako -n-aren erorketarekin: hauek lehendabizikoz Larramendiren Arte-ko bizkaiarazko paradigmatan islatzen dira.

³³ Zehazki, aipatzen dituen formak Leioa, Supela eta Urdulizkotzat ematen ditu (1988: 91-98).

³⁴ Eransketa balitz ez lirateke erro ondorengo bokalak azaldu ahalko, ezta beraietan —lehen ondoren zen kontsonantearen eraginez— sortu aldaketak ere.

izan aditzaren lehenaldia *ninsa, sinea, sa, guinean, sinean, syrean* (155, *ninsan, sinea, san* 156.ean); *naxa, sarea, vis, garea, sara, vira* «subjunctiuo tiempo presente» (157), *ysansatequea, ysansintequea, ysan satequea, ysan guinsatequea, ysan sinatequea, ysan sitequean* «preterito plusquamperfecto» (157). Testuan *on oy nerechu, mudadu nindia, vior equida, emon senguidan* (192), *esan senguida* (193), *astu senguia* (194) *pocsictan*, eta *vostac contaninçean* (196), *ara emen non datorre ycuslea* (198), *artasiac daguida ondo ymini bissarrau* (200), *aramen estucheá, non dago dustia* (201), *seymbat vlle vrdin daucasa, ya noa sarrrtuas* (201), *edan daysu osterá se esteysu gachic* (203), *Flandesic etorri sirea* (204), *seynbatan eve berorec escritoriau?* (204) *baliodaue baxin gueyago* (204), *Non eguin sidi?* (205), *sillac etorsan* (205), *ona ysan din bat* (206), *seyñ ni naxa* (208), *ser edaten doda* (209), *212 ori eguin day* (212), *erregaduta garbitu daygua guelau* (212), *eser falta den* (212), *eroan eguisanena* (212), *baya dobladu daygua ta caxan gordebite* (214), *selan gueyemoyten deustasu onetan urgasteco, esseyñ gueyemon urgasteco* (214).

Ikusten denez, eta lehenaldikoetarara mugatuko naiz, horrela egin dutenez gero aurreko ikertzaile guztiek, Mikoletaren lekukotasunaren arabera, 17. mendean ere fenomenoá antzeko eremuan ematen zela eta erorketa, nagusi bazen ere, ez zela sistematikoa antzeman dezakegu. Handik aitzina ez da horrelakorik Kapanagarengan, ez *Viva Jesus*-en, ezta Amileta ez Barrutiarengan, lehenago ere ez zen bezala Garibairengan.³⁵ Badira, aldiz, hiru testu zahar -n gabeko formekin lehenaldian: bata Oihenarten bitartez ezagutzen dugun amodiozko poema bat, *Enojaduric bestea* (mendebaleko B-koak biak bestelako ezaugarriengatik ere)³⁶ eta *Refranes y Sentencias*, hain zuzen.

Hara RS-etan aurkitu dudán egoera: 52 *Vnayoc arri citean gastaec aguir citean*, 75 *Oparinac nenguiá bearquin*, 167 *Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian*, 263 *Lotsaga nindin, oguiz ase nindin*, 294 *Jaygui cidi naguia, erra cizan vria*, 307 *Maemana daqui emayten*, 319, *Iaraunsi edo yrabaci eguia*, 332 *Adiunça onean nentorre vaya ezer ez necarre*, 344

³⁵ Edo beranduago, joan den mendean, Bonapartek agindutako Arrigorriaga, Orozko eta Laudioko dotrinen itzulpenetan; ezta ordea Plentziakoan ere (ik. Pagola et alii 1992).

³⁶ 4. kapituluán esan dut zerbait hauek, Bilbo aldeko literatura zorigaitzez ezezagunaz mintzo baitira, nire ustez. Egia osoa esan behar bada, eriden dut argitaratzaileak alde honetarik aipamenik gabe utzi duen *Urrien çazpigarren egun gustia /Hespañençat aurtén yçan cidia* ere (EK, 199); errimak izan zezakeen eraginaz landa, bakarra da bertan, ordea: cf. 6 *egoçan aldi baten*, 55 *eldu equiçan*, 72 *eracussico neusten*, 82 *negarrez egoçan*, 100 *erraz ciratean*, 104 *echi cituen*, 108 *gureac ecardeçan*, 116 *Franciaric ecardeçan*, 118 *an galdu cituen*, 120 *sar cidin*, 124 *yçan citean*, 141 *eguin cenduquean*, 159 *essan neuquean*, 180 *yfini equiçan*, (erlatibo eta menpeko esaldietako adibideak kanpo).

jarrequin ezequida erricoa laso, 345 *jan ez euan*, 358 *euriaz loyza cidi*, 364 *hurten eban*, 386 *Arzayoc arri citea*, *gaztaeoc aguir citea*, 419 *Perrau newen gogoa*, 438 *guichitara nencarre*, 440 *aroari jarraïn gaquioza*, 486 *çarteguia bior cidi*, 513 *atera neban*, *yrabaci ez neçan*, *gal nezan*, 526 *jayo jacazâ*, 535 *yl eguia mayaça*, *ni ase nenza*, 555 *gastelauna neguia senar*, 557 *jausico zan*. Parcan dabilta (13 -ø / 12 -n)³⁷ bi usadioak baina mendebaleko ipartalde horretarantz (direlako «pueblos de la costa del mar cercanos a Bilbao» horietara) begira jartzen gaitu ezaugarri honek, batez ere lehen eta orain ere testu batean nahiz hiztun batengan polimorfismoa dakusagunean.

1.7. Futuro zaharraz

Mitxelena aspaldi ohartu zen *-a* morfema bat bazela BZ-ean —nahiz eta oso agerraldi gutxirekin eta ia galtzeaz— futuroa markatzeko: RS 31 *Ax adinhon ta axa hon* «sé acomodado y serás bueno», 174 *Yndac mica-bat orban бага*, *diada nesquea gajpaga* «Dame una picaza sin mancha, dar te he la moça sin mal», 233 *Yquedac ta diqueada* «Darásme y darte he» eta 422 *Ausso Chordon arz orri ta nic yñes dayda* «Ten Hordoño a esse osso y yo haré huyda», non *axa*, *diada*, *diqueada* eta *dayda*-k balio hori dūten (Mixelena 1954a: 30-33).³⁸

Ez da, dakidanez, horrelako adizkirik agertzen gainerako euskalkitan; alabaina, Mitxelenak frogatu zuen *-a* hori ez zela morfema aske eta berezia baina *-a(n)* subjuntibokoa: cf. Gar 26 *Ausho Perucho vrdeorri*, eta *neuc ies daguidan*, eta gogora beste aldetik RS eta Mikoletaren testuko *-n* gabeko adizkiak, bai indikatibo lehenaldian eta baita inperatibo eta subjuntiboan ere. Gainera, subjuntiboaren eta geroaldiaren hurbiltasun hau ezaguna da beste hizkuntzetan, grekera zaharrean esaterako, (Mixelena, *ibid.*), eta goiko forma horiek ez genituzke *-n* orokorra eroritako etorkizko subjuntibo geroaldi bilakatuak baizik. Halaber, Oih 139 *Eneco execa bi harzari*, *nic demadan ibessari* «Eneco saistoy de l'ours, afin que l'aye moyen de fuir» ikusirik, galde daiteke Oihenartek ez ote zuen bildu usadio zaharra mantentzen zuen errefrau bat, garaiko Zuberoa eta Baxenafarreko hizkeran galdutako usadioa hain zuzen, eta aldi hartan jadanik *demadan*-ek beretzat zuen esanahiarekin (subjuntiboa, ez geroaldia) itzuli (Mitxeleuren azalpena, *ibid.*).

³⁷ Errima egiten dutenean behin baino ez ditut kontatu; 307 *maemana* ere kanpoan utzi dut erlatiboa baitugu azken fincan.

³⁸ Lafonek eta Irigoienek (1985: 47) *axa*-z «orainaldi bilusia» dela esan arren, Mitxelenak erakutsi zuen horretan *ax*-i gaineratu *-a* horrek dakarrela esanahi aldaketa. Besterik da *izan*-i **haiza* dagokiola pentsatzea; hemen sinkronia hutsean ari gara —nahiz eta xvi. mendekoaz ari— eta sinkronikoki *axa* ez dago «bilusirik».

Ezaguna da BZ-ean (cf. Lafon 1943) zenbait aditzetan orainaldi biluziak ez duela gainerakoen balioa:

Dechepare et Liçarrague évitent d'employer à l'état nu les formes simples de la plupart des verbes à valeur déterminée. (...) Aucune forme simple de présent nu appartient à *ekharri*, à *egin*, à *eman*, ne se rencontre chez eux, à cette seule exception près que Dechepare emploie une fois la forme *eztemayo* avec la valeur d'un présent intemporel.

Le biscayen n'en use pas de même avec les verbes à valeur déterminée. Dans les *Refranes*, *dacar*, *dacaz*, de *ekarri*, ont le sens d'un présent intemporel à valeur indéterminée. Mais le présent nu de *egin* et de *i-«être donné à»* a dans tous les exemples attestés valeur de futur (Lafon 1943: 435).

Hemendik *egin*-en orainaldi atzizkigabeca erabiltzea aditz iragankorren geroaldia egiteko:³⁹ RS 18 *Çagoquez exilic ta ençun eztayçu guextoric* «Callando estareys y mal no oyreis», 40 *Nayago dot to bat ce amani emon deyat* «Más quiero toma uno que doze te dare», 136 *Az ezac er[r]lo-ya diratâ beguia ta mutil guextoac quendu deyque arguia* «Cria el cueruo, sacar te ha el ojo, y quitar te ha la luz el mal moço», 178 *Zarrari ajea eguioc aldatu ta dayc galdu* «Al viejo múdale el ayre y perder le has», 227 *Yl eyquec ta yl aye, ta yre erallea yl daye* «Matar le has y matar te han, y a tu matador matarán», 336 *y doru dayc naya* «hallarás el desco», 385 *ypirdian atera day mina* «en el culo sacará dolor», 452 *Ni yl azquero vere ydioc exar daye* «Después de yo muerto también los bueyes ararán».

Gainerako testuetan 191 *Baçaquioz virtuteari beti jarraitu / santuçat Iaungoicoa ecussi daiçu* (Egiaren Kanta), *Niças eras daiçu* 1650 inguruko poesia batean (Sarasola 1983: 88), *Kapanaga 140 Eçhoçu eta iaquin daiçu* «esperad y sabreis», 154 *Au alan içanic erraz esan daiçu* (ordainik gabe gaztelera-zko testuan), *Mikoletak edan daysu ostera se esteysu gachic* (203), *ori eguin day* (212), BB 22 *mortandadea / zuen alde eguin day / dozun anae maitea / beretuteco msteagaz*, 23 *Arabac ecarrico dau / Guipuzcoa onestera, / lagun esteyo guerrara*, 37 *Ezin daiçu ucatu / nolán*

³⁹ Sintetikoetan 33 *verbu day* «hablará», 116 *deyc buztanaz biçarrean* «darte ha en la barba con el rabo», 129 *Opeyl bustiac dacaz oguiac* «Abril mojado trae panes», 174 *diada nesquea gajpaga* «dar te he la moça sin mal», 181 *Eztay iztanda puzchoan eztana* «Rebentar no se hará quien no se hincha», 231 *Digaran artean* «hasta que sea pasado», 293 *Eçachac dacar aro ona* «La tempestad trae buen temporal», 317 *Done Vicen arguia, guztioençat dacar oguia* «San Vicente reluziente para todos trae pan», 334 *Dayçu Goliz auzi ta garea vaquez bizi* «Hagamos pleyto de Goliz y seamos con paz biuir», 410 *Beyçut nay baçu* «Haréoslo si quereys», 429 *Gextoagoac ohea nay* «El peor me hará mejor», 492 *Yzozac ta euriac dacaz escura gariac* «El yelo y la lluvia trae a la mano los trigos», 552 *Maiaz ozac dacaz pozac*; Garibai ere badu B 48 *euri daidi*.

ascoc aduertidu / zaytuçan, azken hau dagoeneko orainaldiko potentzial esanahiaren bidetik. Ez dut ondokoetan antzekorik aurkitu eta Amiletak, esaterako, ez du *egin* biluzirik, baizik eta *-la*, *-n*-rekin lotuta, bizkaiera modernoan ohi bezala.

BZ-eko usadioak ba ote nonbait kiderik? Baiezkotan nago eta Oihernarten erretrauetan bertan gainera (cf. Lafon 1943: ibid.); gonbara bitez goiko forma horiek eta Oih 126 *Egurra daguienac lekū gaizean, Ekarrī bebarco du soimean* «Celui qui fait son bois de chauffage en vn mauuais endroit, est obligé de le charrier sur les espaulés» eta —itzulpen zehatza-goarekin— Oih 153 *Esacussan beguic nigar estegnic* «L'œil qui ne te void pas, ne te pleurera pas». Ezin uka, beraz, guzti honen aitzincan euskara zaharrean subjuntiboak eta futuroak zuten beren arteko lotura, ez eta lotura hau orokorra zela B-ko zenbait azpieuskalkitan estaliago geratu bazen ere *-n*-aren erorketaz.⁴⁰

1.8. Futurozko inperatiboa

Esku-liburua-ren 1821eko bigarren edizioaren «sart-aurrean» honako oharra ezartzen zuen Añibarrok lehendabiziko ediziotik egin zituen zenbait hobekuntza eta aldaketa azaldu asmoz:

Azkenez esan bear deusut ece liburu onetan icusico dozula batzuetan esaten dala *eguziū, eguidazu, eguiozu, deguizula* eta beste batzuetan *eikezu, eikedazu, eikiozu, deikezula, &c.* Lelengoac esaten dira gauea ordu berean eguin bearra danean: bigarrenac, barriz, gueroago garrenean eguin bearco danean. Alanche esan daroc, baita ondo baño obeto, gure Bizcaitar baserritarrac (8. or.).⁴¹

Eta orobat Zabala bere garaikide eta adiskideak:

Con el futuro [de imperativo] se manda para más adelante, y en castellano suele regularmente expresarse por el futuro imperfecto de su indicativo. Fórmase en vascuence con los artículos activos *beguike, eguikezu...* y los mixtos *beiteke* o *bedike, zaitekez...* (VRB 26, Astarloa eta Añibarroren aipamenekin).

⁴⁰ Orokorra bide zen orobat *-kidi-* atzizkiaren bitartez euskara zaharrean sortzen zen geroaldiko eta ahalerako saila: cf. Errepareren *ny erboa, çu iaquynxu, veba enaquidiçu* eta Leizarragaren *ez laquidiçu deus probetçbu* (Lafon 1943 II: 34-35). Lafonek ez zuen horrelako formarik eriden berak aztertu XVI. mendeko bizkaierazko testuetan; alabaina, bada bat bederen XVII.aren bukaerako batean, euskalki guztiek legez, B-k ere atzendu baino lehentxeagokoa: BB 37 *Ezin daizu ucatu / nolān ascoc aduertidu / zaytuçan eguin bear yacala / Viscayari erregu; / santua bere eztaquidizu / orregaz baliadu, / baya su obstinadu* (ik. Lakarra 1984c).

⁴¹ Ikus Urgell 1985, 1987a eta 1987b edizio hauen arteko aldaketa larri bezain interesgarrietarako.

Usadio hori, jakina, goragotik zetorren: hara RS-etik atera gabe: 18 *Çagoquez exilic ta ençun eztauçu guextoric*, 36 *Çe eyquec maurtuti boea-neâ ederr eztañic calean*, 234 *Yre esayen emazte euquec yc adisquide*, 290 *Eyquec senar maquerria ta aucaque andera*.⁴²

Honelako adizkirik ez da agertzen xvi. mendeko gainerako euskalkietako testuetan, baina Mitxelenak (1964b: 64-65)⁴³ dioen legez hori ez da aski bizkaieraren ezaugarri berezizat hartzeko, xvii. mendean Etxeberri Ziburukoaren *Eliçara erabiltecco liburna-n* agertzen baitira: *Aditcen tu-tçunean / Ene ahoco hitçac*, / *Beguiraqueçue çenen / gogortcetic biho-tçac*; *Beguiraqueçu direnean*, / *Orduan othoi idequi / Tçaqueçu ene ezpañac*. Mitxelaren exenpluok aski izan arren hemen B-k euskara zaharraren ezaugarri bat gorde baizik ez duela egin frogatzeko, arcago indartu nahi nuke azalpen hau, Mitxelenak aurkeztu ez zituen hiru aipamenez baliatuz. Hirurak dira, gainera, Etxeberrirenak baino hurbilagoak, xvii eta xviii. mendeetako gipuzkerazkoak, hain zuzen: Tolosako bertso iraingarrietan (TAV 127-128) *Y eçar eyt'or edatera / Chapoequin barazcaritara / Adarroqui gosaritara / Arrassean oaque olloquin afaritara* irakur daiteke;⁴⁴ OA-ek (1713) ere badakar beste exenplu bat: *Crutce santua adoratcen dezunean esan eiquezu: adoratcen eta bedeincatcen zaitugu*, etab. (14. or.). Peñafloredaren *Borracho Burlado-n* (1764) honela dio: *-Andrechoa orain presa degu, beste ordu baten atozque, -Jauna aguindu biezagu, cer orduco naico du?* *-Atozque bazcal orduan* (35. or.). Itzulpena Peñafloredarena berarena da eta interesgarria izan dakiguke ohartzea lehendabizikoan «puedes bolver» badio ere, bigarrenean ordena garbitzat («bolved») itzultzen duela. Erabilera hau, eta neke zaiio nornahiri bestelakorik pentsatzea, ez zen B-aren berezitasun bat. Gehienik ere, B-ren berezitasuna denbora zahar honi beste euskalkiek baino gehiago (mende bat?) eustea litzateke.

⁴² Indikatiboko geroaldiak: 87 *Oñac leorr haoa eze, sendari doque* «Los pies secos y la boca húmeda, tendrás gallardía», 165 *ylteco edo vicico gudura goaquez* «para morir o biuir yremos a la guerra», 187 *Daquianac arçayten daquique emayten* «Quien sabe tomar sabrá dar», 215 *ona doquec herioçea* «tendrás buena muerte», 265 *layncoac diquec donari* «dar te ha Dios galardón», 290 *ac aucaque andera* «aquel te tendrá estimada señora», 325 *doque negarra veti* «tendrá lloro simple», 375 *daquique guicon yzayten* «sabrà ser hombre», 439 *doquec goxera gassoa* «tendrás mala mañana», 505 *ez daquit nox doqueda* «no se quando la tendré».

⁴³ Rebuschik ez bide zuen ezagutzen lan hau bere aditz denboren sailkapena egiterakoan Lafoni jarraituz «*begoke*, quoique inestesté donc, est reconstructible à partir des données du biscayen ancien, qui distinguait entre un impératif présent ou proche et un impératif futur, ce dernier se distinguant du premier par l'apparition du suffixe *-ke*» baitio (1982: 194).

⁴⁴ Iruzkinean bai esaten du geroaldiko aginteezkatat duela, *Sobre el pasado-n* aipatu ez arren.

17. mendean Egiaren kantako 193 *Secula gorde eiqueçu ondar ybaya* eta Kapanagaren 125 *Bere conuersaçiño edo platiqheetan esan ce beiqne burlaco berbaric* (goraxeago *edugui beguio reuerêcia... eta eguin vegui berba erespeto andiagaz*) dira aurkitu ditudan bakarrak; beharbada bizirik zen —Garibaik erakutsi ez arren, Arrasaten 16. mendearen akabuan bide zen bezala— baina ez dator alerik *Viva Jesus*-en, ez Mikoletaren liburuan, ez *Bertso Bizkaitar*-etan, eta ez Amiletarengan, ezta 18. mendearen hasierako bi durangarren testuetan, baina bai Barrutiaren *Acto*-an: 330 *Anteoxoac ybini eizq Charlesicocho laztana*.

1.9. -zu «zuek»

Dakigunez, euskara zaharraren aditz sistimaren bigarren pertsonan oraingo oposizio hirukoitza (*hi* «singular familiarra» / *zu* «sing. errespetozkoa» / *zuek* «plurala») lehen bikoitza genuen (*hi* singularra / *zu* plurala). Inguruko hizkuntzen eraginez tratamenduekin batera aditza ere zaildu egin zen eta lehen plurala zena singular bilakatu, haren ordezkoko berria sortuz. Azken hau historikoki pleonasmoduna dugu, bigarren pluralgile bat ezarri baitzitzaion.⁴⁵

B-ak goragotik zetorren usadio jator bati eutsi izan dio, beraz, nahiz eta Zabala zelatariak ez ikusi horrela gauzak:

Sea el 2º defecto que debe evitarse el de usar el mismo modo de los de 2ª persona de singular agente, paciente y recipiente en lugar de los de plural. Este defecto es bastante común en los pueblos del Señorío inmediatos a dicha provincia [Gipuzkoa], y por la costa se interna algo más: ni de él se han sabido precaver algunos de nuestros escritores, llevados de la costumbre de su patria (*VRB* 57, Fr. Bartolome eta Astarloaren aipamenekin).

Bestalde, Omactxebarriak eta, ondoren, Mitxelenak argitaratu duten 1648ko GZ-eko testu batean ere berdintsu agertzen zaigu:

Ene seme alaba chipi *lazzanchoac*, oficio citalori eutci *eguiçu*, biurtu *zaitex* Jaungoico poderosoagana christau onac beçela, sinisten *deçula* Jesu Christo Criadore Redento[re]agan... (*TAV* 167, bibliografiarekin).

eta araberazko izan daitekeen (cf. Mitxelena 1984b) 1610eko Portalen poesian orobat: *Fantasiaric estaguiçula*, / *Seraphin escogituac* (*TAV* 120).

⁴⁵ Tratamenduen historia eta azterketarako ikus orain Alberdi 1986a, 1986b, 1994, 1995, 1996.

BZ-ean aintzinako sistema mantentzen da, oro har, hara 1638an Egia-
ren Kantan aurkitzen ditugun adibide gardenak:

*chacurren ognia emongo deussu / Domingo Heguicoc, baça-
guiz artu, / martiçen susperroa eldu equiçun / Pheliperi eguiteco
gustioc oñean mun / chacurren amessagaz paluac asco eroango
doçuz Franciaraco (53-58), misericordia bear içaun doçu (60), ce-
matu cenguicanean erioçeagaz / emon cenguioçala gazteluen gil-
çac / parcatu leiçula gustioi viciçac (176-178), Domingo Vizcay-
coari çorra deussaçu / ezpa ya cinean gustioco gabachu (194),
Daguigun gustioco asseguin artu / assoac, albiste neuri yndaçu /
cegaiti deusudan negu gustico / cer essan yfini sugateraco. / Gas-
teac eguiçu dança eta saltu / Paris bear dogu urtera artu (202-
207).*

1688an BB-etan oraindik ez da (cf. Lakarra 1984c) gaurko *zuek*-i da-
gokion formarik agertzen, nahiz eta pluraleko esanahia izan adizkiek:

Uste al *dosu* [zuok, giputzok] Viscayan / ain gente biguna
dala / nola *zemen* alardeen / vildurrac dagoetzala. / Con todo
mosugorac dira / guiçonac emen bere / *espadosu* bere uste.

Berrogei bat urte beranduago, Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*-
n⁴⁶ gaur singularreko formatzat joko genituzkeen 63 adizkitatik 42k (bi
heren) pl.eko esanahia du oraindik. Alabaina, badira jadanik sing.ekoa
duten beste 21 eta, batez ere, bada dagoeneko *-zu-ri-e* bat erantsi diona,
jagoitik emango den erabileraren aitzindari: 471 *Veguicoric eztegiçuen
bularchorean isegui*.

Hurrengo mendeetan P. Bartolomek, J. J. Mogeleg eta bestek (dakida-
nez ikertzeke dago zehazki usadioaren hedadura eta iraupena B-ko tes-
tuetan) *-zu-*ren formak pl.eko esanahiarekin erabili eta Eibar eta beste
nonbait horrela mentendu arren, esan daiteke *zuek*-en formak nagusitu
direla ia osotoro. Honetan ere B modernoa beste euskalkiekin batera joan
da BZ-ean mantendu arkaismua ezabatuz.

RS-en hika eta zukako formak azaltzen badira ere, ez dator *zuek*-i
dagokionik, azkenak beti errespetuzkoak baitira:

1. *Adi adi ce Jaungoycoa dagoc adi*. 9. *Açerrian lurra garraz,
boña ybini eguic baraz*. 13. *Badeguioc yñori, eyngo deusc bestec
yri*. 18. *Çagoquez exilic ta ençun eztayçu guextoric* «Callando

⁴⁶ Ezaguna denez, testu honek ez darama fetxarik; nire ustez, hizkuntzazko argudioetan
oinarriturik (cf. Lakarra 1984a) suposa daiteke, halere, 1730 baino lehenagokoa dela ziur
aski; aztertu gogo dut arazo hau beste lan batean.

estareys, y mal no oyreys», 21. Zitel zirola, noc gudura aroa, 25. Arloteari emayoc ar[r]ança, escatuco dyc zoça, 31. Ax adinhon ta axa hon, 33. Badaguic suateâ ypirdia vzcarti cejan verba day engayti, 36. Çe eyquec maurtuti hoaneâ ederr eztanic calean, 40. Nayago dot to bat, çe amani emon deyat, 49. Trancart eguiten deustac ta vlerretan deustac, 73. Ceguic ezer hendorea, ençun artean bestea, 78. Tamal eucoc chiroari ta sorosi aen opaf[r]nari, 87. Oñac leorr, hooa eze, sendari doque, 88. Olaso, guichi bazuc y laso, 91. Neurez ez dot, balinde baniqueçu «De mio no tengo, si me diessen daros eya», 98. Egun ona sar esac esean, 101. Ez azamenac eros aala, 113. Ama onac ez dio nazu «La buena madre no dize quereys», 116. Astoagaz adi quirolan ta deyc buztanaz biçarrean. 132. Arroz ygui baguea çara «Huéspe de soys sin enfado», 136. Az ezac er[r]joya diratâ beguia ta mutil guextoac quendu deyque arguia, 144. Ostenduco zara ta aldi ygaroa oraetan gajta «Atrasaros eys, y el tiempo pasado es difícil de trabar», 152. Ydi çarrari çe eguioc alauneric sorosi, 158. Ezavn adi ta ajate ondo bici, 162. Gaytua çe eguic gaytu, 173. Hoa laster baracheje, 174. Yndac mica bat orban бага, diada nesquea gajpaga, 178. Zarrari ajea eguioc aldatu ta dayc galdu, 183. Ynurrari arrayo, 189. Yraunic çe emac yori, 192. Dienean ereztuna yfinc chircandea, 194. Vler ezac lenago ta yz eguic gueroengo, 203. Lapurrac on dau vcoa, vca eyquec gaxtoa, 215. Badaguic eguipidea ona doquec erioçea, 217. Otu ceguic oean andreari, ez hurtan çaldari, 227. Yl eyquec ta yl aye, ta yre erallea yl daye, 233. Yquedac ta diqueada, 234. Yre esayen emazte eyquec yc adisquide, 240. Yre ydeaz ezco adi ta aja ondo veti, 251. Vzqur baquio ecachari sendaquiue eguzquiari, 257. Ezca çe aquio daucanari ta vay onderextanari, 265. Ondo eguioc landerrari, Iayncoac diquec donari, 269. Mayaza yre laza lova asco doala, 272. Iac, emac, erac ta çeeguioc trancart, 290. Eyquec senar maquerria ta ac aucaque andera, 293. Ecachac dacar aro ona gaxtoa vaynzate oba, 296. Gach eguiten boc aynbesteri ychadoc, 312. Gach çe erexqueoc yori, ta emac verec edoçeyni, 313. Gara gar[r]hylean nesquea ezarc alborean, 316. Andra guztioç erçeti erabilico aude veti, 336. Galdu çe eguic aldia ta ydoro dayc naya, 355. Aoti bero ezac labea ta çarra, 361. Sayra noçu, asper çaquidaz «En la buytrera me teneys, uêgaosme», 362. Sayra noçu asper[r]jetan gach eztoçu «En la buytrera me teneys no os será difícil el vengaros», 366. Biaotan eguic lo ynsaur petan, 382. Ezcô ezac semea nay doaneâ ta alabea al daguianean, 389. Edo ydia edo beguia, emongo deustac ene eguia, 394. Echun ayte afalzaga, ta jagui aite zorbaga, 396. Choria, gaztetegui ezipadaguic abia zaarza gachen eldu doc hire biçia, 401. Lagunen gacha

aguir çe ezana, 402. *Ardura, enoc yre gura*, 409. *Baçint baniqueçu «Si me dieseys, daros eya»*, 410. *Beyçut nay baoçu gaur, biar, ezi, eziluma, ezicaramu «I laréoslo si quereys hoy, mañana, después de mañana»*, 411. *Ar eçac mayazean aunz bal[z]aren eznercan, ta aquio veti betseguien eznercan*, 422. *Ausso Chordon arz orri ta nic yñes dayda*, 429. *Ydiac eta veyac yl ezanz ta loben baten biriac yndauz «Mata bueyes y vacas y dadme vn cornado de liuanos»*, 431. *Yre auçoac eztequiã gacha ona da*, 439. *Arr ezac leyen ganeco lañoa ta doquec goxera gassoa*, 451. *Ene alabea ax on, ama marcaac dabilz ysasoan*, 462. *Eguin ta aguindu ta ez ayte galdu*, 470. *Yrezat naztoana besteri ez opaesi*, 490. *Emongo badeustaçu luzatu çe eguidaçu «Si me lo aueys de dar no me lo alargueys»*, 501. *Ce eguic gachic ta çe euc bildurric*, 514. *Etorri vadaquic billaetã doan gacha gondu daquiala*, 516. *Lagunen gacha aguir çe ezana*, 525. *Eshseco mirabeari echi, çe daquia andra andi*, 530. *Eyngo doana ez biarco echi*, 536. *Hordiaganic ençindu çe eguic arean*, 540. *Ynardun badaguic, ez doquec besterenic*, 548. *Barria eder eguic*, 553. *Garrastu adi icasterren ta neca adi enterren*, 556. *Esquerrac yndauz ce on derexta ene gauçary*, 558. *Ylbeeran ereyn ceguic arean*.

Mikoletak badu *vosotros* bere paradigmetan (ez elkarrizketetan eta Poesietan): «vosotros hazeis» *suec eguiten dosu* (= «tu»), «vosotros haziays» *suec eguiten sendua* (= «tu»), «vosotros auñades hecho» *suec eguin senguian*, «vosotros hagais» *suec eguin eguisue* (~ *eguisu*), «si vosotros hiziesedes» *suec eguin vasenguie* (~ *basenguí*), «vosotros soys» *suec sara* (= «tú»), «vosotros estais» *suec sagos* (= «tú»).

Badirudi oraindik formalki bat direla *zu* eta *zuek*-i dagozkien formak eta soilik testuinguruak bereiz ditzakeela; alabaina, ez dira ahaztu behar diren salbucspenak eta ez litzateke harritzekoa bien arteko bereizkuntza mendebaletik ekialderantz zabaldua izatea bizkaieraz: bi mende beranduagorako Zabalak zioskunarekin bat etortzeaz landa, ez lihoake 17. eta 18. mendetan testuetan aurkitu dugunaren aurka ere.⁴⁷

⁴⁷ Mendebalekotzat jo daitezkeen artean 17an bakarrik *Viva Jesus*-en aurkitzen dut 7 *bear da jaquin cetaraco eguin guenduçen bere Divina Magestadeac. Yte. Cetaraco senguisen Iangoicoac?*, 11 *Adoretan zatudes neure Jesu Christo launeeñ odol preciosissimue*. Bigarrenak ez bide du ezer adierazten; lehenak, beharbada oraindik usadio zaharrari atxikitzen zitzaiola. Ohar bedi, testuan gorago esan bezala, dotrina hau aurreko mendeko baten berargitalpentzat ere jo izan dela (Urquijok) batetik, eta mendebaleko izan arren, beharbada ez zela Bilbo ingurukoa ere; Mikoletaren liburuaren garaikide edota are zaharrago izanik, gainera, ezin espero daiteke oso aitzinatua izatea *zu* / *zuek* bereizkuntza formala adizkietan.

2. Oharrak sintaxiaz

2.1. Aoristoaz

Egungo euskaran indikatiboaz atetiko moduetako laguntzaile gisa erabiltzen dira *egin*, **ezan* (**iro* ere bai ekialdean) eta **edin*; euskara zaharrean, ordea, bestelako baliorik ere bazuten lehenaldian Lafonek ikertu zuenaren arabera:

Le type *sar zedin* sert à exprimer qu'un fait a eu lieu, qu'un procès s'est accompli. Cette forme signifie littéralement «il devint entré»; *gosse* étant l'adjectif qui signifie «affamé», *gosse cedin* signifie littéralement «il devint affamé», dont «il eut faim». Le type correspondant à patient et agent est *ikus zezan*, litt. «il fut fait par lui vu», qui correspond à frç. «il le vit» (Lafon 1943: II, 46).

Hara, adibidez, Etxepareren *lawn erreguec meçu nenzan ioan nenguion bertaric*, hots, «erree jaunak gaztigatu zidan beregana joateko» edo *ioan nendin* «joan nintzen»; Leizarragak «d'innombrables exemples» dituela markatzen du Lafonek eta hala daki beraskoitzearraren testurik ikusi duen orok.

Badira usadio honen agerraldiak BZ-eko testurik garrantzitsuenetan, ez soilik Lafonek (*ibid.*) ikertu xvi. mendekoetan, baina baita xvii.eko zenhaitetan ere oraindik: Gar A 2 = B 1 *Jagui cidin naguia erra çizan uria* «Leuantóse el perezoso, quemó la villa», A 11 *Arçaiac aserra çiteçen, gastac agüiri çiteçen* «Los pastores riñieron y los quesos parecieron», RS 52 *Vnayoc arri citean gastaec agüir citean* «Los pastores riñieron, los quesos parecieron», 167 *Erioc ereçan Butroeco alabea Plencian* «El tártaço mató a la hija de Butrón en Plencia», 263 *Lotsaga nindin, oñuiz ase nindin* «Sin vergüença me hize y arté me de pan», 294 *Iaygui cidi naguia, erra çizan uria* «Leuantóse el perezoso y quemó la villa», VJ 2 *Salvaetaco çtorri cidina*, 6 *Celan erredimidu eta libvedu guenguicé*, 6 *Virgine Marie Santissimea guera cidin Virgine Iesu Christo gure laune eguin azquero?*, Mikoleta 10 *Xauna nic vostac conta ninçean* «Señor las cinco yo las conté», 141 *Non eguin sidi?* «¿A dónde fue hecho?», 263 *Memoria ene gasaben trapñycusleac eroan eguisanena* «Memoria de la ropa de mi amo que llevó la lavanderia», *Enojaduric 6 nigana bior citean*, EK 55 *Martiçen susperroa eldu equiçun*, 115 *sartu citeanean ondar ybayan*, 120-121 *sar cidin orduan, animosoa, / ecusi eguianeon Domingo Heguico*, etab.; Kap [guztiak Kredoan] 6 *iaio cidin* «nació», 6 *jachi cidin* «descendió», 6 *erresuzitadu cidin* «resucitó».

Forma perifrastikooz gainera bazireu trinkoak ere: Gar A 19 = B 8 *Gure mandoa, urac engarren eta urac aroa* «Nuestro macho, el agua te traxo y el agua te lleva», *Fray Vicentec esala Fedea cina liçala* «que

fray Vicente habia dicho ser juramento la fe», RS 75 *Oparinac nenguiã bearguin ta alperqueriac auzquin* «La necesidad me hizo obrero, y la vagamundez pleytista», 307 *Maemana daqui emayten* «Lo que no se escusa de dar (hots, "lo que dio") sabe dar», 332 *Adiunça onean nentorre vaya ezer ez nencarre* «En buena sazón vine mas no truxe nada», 438 *Lar janac eta edanac guichitara nencarre* «Demasiado comer y beuer me ha traydo a poco», Andramendi (TAV 160 bibliografiarekin) *baesan ece bere arma çarrac ausi ta letorrela* «les dixo que sus armas antiguas abí(a) ronpido», Kapanaga [aitorrean] 20 *Cerren bay neguian pecatu gravemente* «que pequé gravemente», Mikoleta 142 *Au ta sillac etorsan Salamancaric* «Él y las sillas vinieron de Sala(man)ca», etab.

«Ces formes à valeur d'aorist s'emploient couramment au xve siècle» badio ere Lafonek (loc. cit.), ene ustez eta ikerketa zehatzagoren faltan, adizkiok aski zaharkituak bide ziren dagoeneko lehendabiziko testuetan. BZ-ean aurkitu ditudan azken agerraldiak aipatutako Kapanagarenak dira, 1656koak. Markatu dudan legez, Kredoa bezalako testu fosildu batean ematen direla honakoak gogoan izanez gero, mendearen lehen zatikoak (EK, 1638) dira benetako azkenak, mendebaleko muturreko Mikoletarena⁴⁸ oraingoan kontuan hartzen ez badugu. Geroztik ez da agertzen, dakidanez, beste inongo testutan (batez ere erdialde eta ekialdekoetan: BB, Amileta, Arzadun, Urkizu, Barrutia),⁴⁹ nahiz eta Azkuek dioenez mende honen hasieran bizirik izan Barrikan:

En la variedad bizkaína antes citada de Barrika (Plencia) he oido estos dos ejemplos: *alaba bi eukaza, bat ezkondu egin zidi* «tenía dos hijas, una se casó», *gazterik il ze* «murió siendo joven». Aquí no dijeron *zidi*. *Joan zidi ta etorri zidi emakumea* «la mujer se fué y se vino» (1935: 85).⁵⁰

Ia mende bat lehenago Zabala ere konturatua zen fenomeno honetaz, eta —nahiz eta testuen lekukotasunaren aurkako hedadura eman garaiko B-n— baita zuhurki erakutsi ere usadio orokorra dugula:

⁴⁸ Eta § 2.7.eko oharrean eta bertako testuan aipatu bertsoko hau: *Glorias veteris iayo nindia / icussias guero seu, ene egusquia*. Gogora bedi han ere Mikoletarekin (eta RS-rekin) salbuespen-kide genuela honako hau.

⁴⁹ Hots, testu fetxarutan, zeren eta bai baita agerraldi bat Foruko «Marijesi» batzutan (Arana 1979an aipatuak baina ez argitaratuak): 34 *Eseutu ebenian / sala jaungoicoa / ofrecidu eutzen / lelengo incensoa, // 35 adoradu eta / contentu andiegas / biurtu siesian / ceruco arguiegas*. Alabaina, ez dut testu hau hemen kontuan hartuko aurkezten dituen fetxa eta etorkiazko istiluak ez baitira bizkaierazko (eta euskal) literatura zaharretako duen interes eta garrantzia baino txikiago. Ez ditut ere kontuan izango Añibarro (edo Mendiburu) batengan agertu *ekion, ekien* [- «zitzaion», «zitzaien»] bezalako datibozko forma fosildu apurrak.

⁵⁰ Lehenago berdintsu Bonapartek, baina Zabalarengan oinarriturik, aitortu legez. Azken hamarkadan Gamindek ere bildu ditu zenbait adibide eremu berean: cf. Gaminde 1994 eta hango erreferentziak.

En Plencia, Guecho y pueblos comarcanos usan como de artículos regulares y ordinarios para el pretérito remoto de indicativo de *leguian*, *cenguian*, *nenguian*, etc., de la columna número 14, que son los regulares del pretérito imperfecto de subjuntivo, ciñiendo el uso del *evan*, *cenduan*, *nevan* o *nendun* [de la 2ª formación del pretérito imperfecto. El mismo uso del *leguian*, *nenguian*...] hacen en Llodio, Orozco, Barambio, etc., aunque sin excluir el *evan*, *nevan*... y podemos decir que en todo Vizcaya se practica poco o mucho esto mismo. Y he aquí la clase de conjugación que usó Mr. Lizarraga en su traducción del Nuevo Testamento, y de la que han hecho misterio el P. Larramendi prolog. al *Dicc. pag. xxxiv* y Mr. Lecluse *Man. § 3 y 10 (VRB, 56)*.

Iparraldean ere azken aleak Kapanaga baino lehenagoko testuren batean izanik (Axularrek ez du alerik eta Materrerengan fosilduak dira), ezin harritu XVIII. mendea baino lehen hain urri diren N-erazko, G-zko eta areago A-zko testuetan exenpluak ugari ez aurkitzean; halere, honako hauek irakurtzen dira Isastiren errefracutan: 30 *Eliza ceguienac aldarea, aldarea ceguienac abadea* «El que hizo la iglesia, el altar; y el que hizo el altar, el abad», 44 *Guezurra nesan Guetarian, ni ychean ta ura atarian* «Mentira dixen en Guetaria, yo en casa y ella a la puerta», 50 *Illac aguin ceguian, viciac bere naya* «El muerto mandó, y el vivo hizo lo que quiso».

Zalantzarik gabe Isastiren errefracutan jadanik bere liburua idatzi zuen garaiko (c. 1625) hizkera arruntean mantentzen ez zen ezaugarriren bat islatzen da —ez da ez gipuzkerako Misererean (16.m.?, ez Iruñean 1609-10ean argitaratutako eliz-bertsotan, ez Tolosako iraingarrietan (1619), ez Azpeitiko gutunetan (1622), ez Beriainen *Tratado*-an (1621)—, aoristoaren hau esate baterako, errefracuekin (gogora RS-en ikusia daroaguna) usu gertatu bezala; hemen axola zaiguna, ordea, besterik da: aspaldiko usadioaren arrastoak gordetzen dituela, alegia, eta sendotzera datorrela goian azaldu ustea, hots, euskalki guztiek zuzenbide berarekin eta kronologia bertsuarekin pairatu duten aldaketa bat dela aoristoaren galarrena.

2.2. *Eroan* eta *joan* laguntzaile gisa

Bi aditz hauek, lurralde enparatuetan⁵¹ duten erabilera eta esanahiaz gainera, ohizkotasuna adierazteko laguntzailetzat erabiltzen ziren B

⁵¹ Ohar bedi (Azkuek «Bc» baino ez dakar) *er(o)an* bai GZ-ean eta baita A-n eta iparraldeko euskalkietan ere agertzen dela; cf. OA 76 *Ematen ere die indarrac matrimonioco carga andiac eroateco*, 139 *cerren izanican (Concilio Tridentinoarequin supponituric daroagun bezela)*, Oih 530 *Seroretara santan gogoa, / esteietara aiseac naroa*, Gamiz 201 *Gustoz ibilco gara. // Almorzu ona erango degu / tortillaonbat urdaiaz*.

zahar eta klasikoan, nahiz eta gaur egun desagerturik edo desagertzear izan usadio hori: Gar A 30 = B 44 *Essanoc oy dira eçe erregue vere ogniz ase eçtoa*,⁵² A36 = B 30 *Valizco oleac, burniaric egin eçtaroa*, B 43 *Erregueri vere aceti pusesa emon doa*, RS 79 *Triscan badabil asoa aus asco erigui daroa* «mucho poluo leuantar suele», 210 *Andra urenac esea lançatuguino daroa betatu* «suele hinchar hasta el tejado», 61 *Guichia guichia asco eguin doa* «poco a poco se haze mucho», 94 *Dindica murcoa betatu doa* «gota a gota se hinche el cántaro», Mik 56 *Ori da bat yru gausetaric esan eroena Ganasac* «Esta es una de las tres cosas que Ganaza dezía», Kapanaga 93 *iuramentu modu eguin daroê*, Olaetxea (1763) 113 *Castigau daroa aen magestadeac*, 82 *gueiencan jazo doeana da*, etab.

Zabalak iragan mendearen erdi aldera oraindik dotrina hau azaltzen zuen.⁵³

la formación de que ahora hablamos es usadísima en Vizcaya con toda clase de verbos, y se hace con el participio de presente o pretérito, aunque más comúnmente con éste en los verbos propios, y con los artículos respectivos de los verbos auxiliares *eroan* en activa y *yoan* en la mista (VRB 23).

Azkue ohartu zen (1923-5: 634) fenomeno honen zabaltasunaz:

El verbo *yoan* conjugado tiene en este dialecto B y por lo menos tuvo en BN la significación de «soler» cuando se refiere a un verbo intransitivo... Oihenart se valió de él en sus proverbios... Dechepare dice *enganatu doa*, se suele engañar.

Patxi Altunaren Etxepareri buruzko lanei eskerrak (hiztegi eta edizioari, batez ere) I 157ari dagokion pasarte horri beste hiru gehiago ere erants dakizkioke: X 43 *Pitxer ebilia hautsi diboazu*, VI 6 *Harçaz orhit nadinian vioza doat ebaqui* eta IV 27 *Beriarequi eqhustiaz hayn hayn noha penatu*. Leizarragak ere ezagutzen zuen erabilera hau: *Gauça hauc gucioc usança berez galdu doaça* (Col 2, 22) «toutes lesquelles choses perissent par l'usage», *creaturá sanctificatu dihoac Iaincoaren hitzaz eta orationez* (1 Tim 4, 5) «elle est sanctifiée par la parole de Dieu et par oraison», *mundu hunen figura iragan doa* «la figure de ce monde passe», etab. (Lafon 1943: II, 148).

⁵² Zubiaur-Arzamendi-ren *eçtoa* ezinezkoa da aspaldi Azkuek ikusi bezala.

⁵³ Alabaina, ez deritzot hain erabiliak bide zirenik VRB 24ean aurkeztu (*ba*)*leroake* / (*ba*)*liyoake*-ren bitartez osatu egiturak; Zabalak ez du idatzizko lekukotasunik ematen, ohi bezala, eta ez dakit abalko zukeen ere. Bidebatez, Bonapartek agindutako itzulpenetan oraindik badira horrelakoak baina ez dakit beti horrela ahozko euskaran Uriartek entzunda ala liburuetatik hobe beharrez ezarriak.

Berdintsu Azkuek aipatu Oihenartek ere; hara zenbait erretrau, egileak berak eman itzulpenarekin: 293 *Lan aizineti pagatua ihesi doa* «Le traual payé par auance, s'en fuit», 332 *Nesca barzen ari dena saldu doa, galdazen ari dena da galdua* «Fille qui prend elle se vend, fille qui demande est perdue», 466 *Urhe-gacoas ate gustiac irequi doas* «Une clef d'or ouvre quelque porte que ce soit», 511 *Betheguis sorroa lebertu doa* «Par trop remplir, le sac vient à crever», 565 *Burla gaxtoa bere sor-lekura izuli doa* «Une méchante raillerie, retourne vers le lieu d'ou elle est sortie».

Lafonek bai aditz iragangaitzetan eta baita iragankorretan ere ematen dela dio egitura hau; ohar bedi, gainera, orokortzat duela euskara zaharretan, ez honako edo horraiko dialektutako: «Il est notoire que, en basque, le présent simple de *ioan* et de son causatif *eroan* s'emploie avec un participe passé pour exprimer un procès habituel» (*ibid.*). Ez du *eroan*-en exemplurik ematen Iparralderako baina bai horren aldaera *eraman*-enak:

Lorsque le procès comporte patient et agent, Dechepare emploie le verbe *eraman*, qui repose sur **eraoan* et qui est la forme prise dans une partie du domaine basque par le causatif de *ioan*: *Mundu honec anbiz gendee enganatu darama* (D 2r 7) «ce monde trompe beaucoup de gens». Et deux vers plus loin: *Guti uste duyenian ehor uci darama* «quand on ne s'y attend guère, on est abandonné par lui».⁵⁴

2.3. *ezan / egin

Hara zer dioskun Azkuek bere *El verbo guipuzcoano*-n ahalera eta aginteerako laguntzaile iragankorraz:

Una vez expuesto y analizado el Paradigma correspondiente a las flexiones objetivas de imperativo, del auxiliar transitivo, tales como *ikus nazak veme tú* y *yan dezagun comámoslo*, sería de muy poco interés presentar al lector, con la cuadrícula habitual, todos los paradigmas correspondientes a los paradigmas bizkaínos que figuran a continuación en el Tratado de Morfología Vasca. De algunos bastará dar alguna ligera indicación. El paradigma que sigue al antes citado es el número xxxix. En él se exponen las flexiones receptivas de imperativo del auxiliar transitivo. Muchas de sus flexiones no las usa ya el pueblo, y en muchísimas otras se vale, casi en todas partes, del núcleo del auxiliar vizcaíno *egin*, habiendo desaparecido el de su propio auxiliar *ezan* (Azkue 1923-5: 144).

⁵⁴ *Ibidem*, «Liçarrague n'emploie aucun verbe de la 2.e classe [iragankorrek] accompagné d'un participe, pour exprimer un procès habituel» erantsiaz. Oihenarten erretrauetan erantzuturik ez dut horren exemplurik idoro.

Soilik Oartzun eta Amezketa bildu ahal izan zituela *eman zadak* eta antzerakoak aitortu ondoren, hemen bere ondorioak:

en las flexiones meramente objetivas vive el auxiliar *ezan* y en las flexiones de recipiente ha sido generalísimamente sustituido por el auxiliar *egin* del dialecto bizkano (*ibidem*).

Iritzi bera agertu zuen Jon Etxaidek 60 urte beranduago argitaratutako «(e)za aditzerroa datiboko aditz-jokoetan autoreetan zehar» lanean:

Nere lanerako zenbait egile edo autore giputz, nafar eta ifarraldeko hautatu ditut. Bizkaian ez da aditz-erro hau erabiltzen, inoiz erabiltzen baldin bazen ere [oharrea enxepluak emanaz] eta Gipuzkoan ere ia galdurik dago datiboan, bere ordez Bizkaiko «egi» aditz-erroa sartu delarik, dirudienez «egin» aditzetik hartuta. Hau dela-eta, Gipuzkoako autoreetan bi aditz-erroak bildu ditugu, *-eza-* eta *-egi-* alegia, elkarren arteko borroka nabari dadin. Irakurleak konproba dezakeenez, borroka honetan, nahiz eta beti atzeraka, inperatiboan eutsi zaio sendoenik *-eza-* aditz-erroari (Etxaide 1984: 601).

Egungo erabileraz Azkueren datuak zuzentzen ditu **ezan*-etiko formei hedadura handiago emanaz:

Astigarraga eta Oartzun'ez gainera bestook gaineratuko nituzke: Amezketa (aipatua), Abalzizketa, Orendain, Altzo, Lizartza, Gaztelu, Oresa, Leaburu, Ibarra, Belauntza, Berrobi, Elduaian, Berastegi, Urnieta, Erreterria, Lezo, Pasaia, Irun eta Ondarribia. Uste dut Nafarro-mugaldeko herrietan gehiago edo gutxiago (bainan gero eta gutxiago) oraindik zenbait kasutan kontserbatzen dutela «-za-» aditzerroa. Hontaz gainera esango nuke aginkorreko forma batzuek (*za(i)dazu / za(i)dak, zaiozu / zaiok, zaizkidazu / zaizkidak, zaizkiozu / zaizkiok...*) naizta galurrean, Oriako ibar luzera guzian erabiltzen direla oraindik Alegi'tik Orioraino eta erabiltzen ez tuenari ere oso ezagun edo eroko egiten zaizkio. Bainan, Azkue'k dion bezala, aztarrenak besterik ez dira gelditzen. Beraz, bildurrik gabe esan ditzake gaur Gipuzkoa'n erabiltzen diren datiboko aditz-erroak «egin»-etik atereak direla (op. cit. 622, 1. ko oharra).

Baina zergatik dateke «bizkaïno» edo «Bizkaiko» (hitzen adiera heretsian) *egin*, G-zko lehendabiziko restuetarik **ezan* baino ugariago eta erabilerazabalago batean edireiten badugu? Nola «kutsatu» diete bizkaitarrek gipuzkoarrei aditz laguntzaile oso bat? Ez ote da zuzenago *egin* laguntzailea ere **ezan* adinbat G-zkoa dela ezagutzea?⁵⁵

⁵⁵ Cf. Mixelena 1960b G-tik kanpo norbaitek arrotz ikusi dio-ri buruz, Axular ez ezeze Iparralde osoko adibide zahar eta berriekin. Lakarra 1985b, 1986b-n horren beste alderdia agertzen da, hots GZ-ean **edun*-en datiboko plural ia bakarra **eradun*-ekin egiten dela; hara esaterako OA 16 *entzi ciozcan sacramentuac* baina OA 52 *eman cirauzcan eleiza ama santuari*, OA 6 *Eleizan entzi cirauzcan sacramentuac*, Mis. *Çeure graciac quenduco diraust culpa gustiac*, OA 71 *cey ondasun comunicatcen edo ematen dirautça...*, OA 145 *Ofrecitcen dirautçat neure vicia, neure anima, neure obrac eta trabaju guciac*, etab.

Ez da hori, ordea, —edo oraintsu artean bederen ez da izan— azalbi-derik nagusiena. Ikus, esate baterako, F. Ondarraren iruzkina Etxaidere-naren urte berean argitaratutako Zegamako 1741eko dotrinaren aditzaz:

Aditz laguntzailea. Agintaldian eta subjuntibozko orainaldian, *nor nori nor* adizkietan, *egin* erabiltzen da laguntzaile bezala: «barca eguizcuzu» (1) eta «barca eguizguzu» (41at.); «barca deguigula» (41at.). Bizkaierazko forma propioak dira horiek (Ondarra 1984: 10).

Alabaina, azalpen hau G-ren historiaz dakigun apurraren kontra doa eta GZ-eko testuen lekukotasunaren mezprezu nabarmena dugu. Ez dago euskalki horretako testuak arreta apur batekin irakurtzea baino —eta, jakina denez, egiteko horrek ez du asti gehiegi eskatzen— subjuntibo, inperatibo eta ahaleran zen asimetriaz jabetzeko; hots, adizkiak bi osagai (*nor*-*zer*) ala hiru (*nor*-*nori*-*zer*) izan, kontuak aski ezberdin zihozten; halaber, adizkia singularrekoa edo anitezkoa zen erro berezia hartu ohi zuen. Zehatzago, bi osagaiko adizkietarako *egin* zein **ezan*-en formak hauta zitezkeen *nor* singularra bazen; *nor* anitza bazen **ezan*-enak erabili ohi ziren, eta *egin*-enak hiru osagaikoetan:

1. *Eguin beza essan degun moduan* (Otxoa Arin 134), *serbitu ceguian* (OA 11), *essan bece* (OA 133), *aitaric izan ceguian* (OA 26), *pagatu ceiquealaric* (OA 164), *galdu cezaqueten* (OA 165), *ezagutu duguian* (OA 132), *reverenciatu dezagun* (Irazuzta 27), *bedeincatu deceen* (Ir 27), *reyna dezala* (Ir 23), *ecarri beça* (Azp-Gut), etab.

2. *Contadu bitça* (OA 135), *entzi ditçaqueanac* (OA 139), *criatu ditceen* (Ir 41), *aditu dirzan* (OA 58), *itzuli ditzaque* (OA 24), *itzuli itzatzu* (Ir 5), *socorridu cizaquela* (OA 155), *laja ditzagun* (Ir 2); salbuespen bakarrak *itzuli eguitzatzu* (OA 8) eta *esan eguiztzu* (OA 63) bide dira.

3. *Itaundu beguio* (OA 168), *escribi deguicudala* (AzpGut), *ez deguigula nci* (Ir 24), *erregutu deguizula* (Ir 49), *eman deigun* (OA 58), *degiola eman* (BK), *quendu eguidaçu* (Misere-re); *jaso ez diozagula* (OA 4), *esan niazcaquec* (TBI), *eman diazagula* (Ir 23) eta beste 3-4 salbuespen direlarik.

Egin laguntzailea B-tik kanpo ere ezaguna zen eta oraindik ere horrela da ikusi berri dugunez. Badirudi, beraz, euskara zaharrean, hizkuntzaren historiaurrean bada ere, eremu zabal batean bi laguntzaile —*egin* eta **ezan*— zirela funtzio berarekin edota oso antzekoekin bederen, eta dialektu bereizketa batez, euskalki batzuek bata hautatu zutela eta bestea

gainerakoek (cf. Mitxelena 1960b), hautatzera iritsi ziren neurrian, jakina.⁵⁶

Uste hau sendotzera dator BZ-eko egoera ere. Euskalki honen lehen-dabiziko testuetarik *egin* da nagusi aditz iragankorreko indikatiboaz kanporako denboretan; nagusi, baina ez bakar, ordea, gaur egun bezala, **ezan*-en formak aurki baitaitezke oraindik lehenagoko usadio orokor horren lekuko:

Aek 3 [Ar]amayo suac erre açala, 5 cerren ceuren jauna ez ceçan empara, 25 erre deçagun Mondragoe, 4 [T]a sumi aç[ça]la Gurayarra,

RS 95 Daguianac aguindua jan deçala, 98 Egun ona sar essac essean, 101 Ez azauenac eros aala, 136 Az ezac eroya, 165 Azarcûceac bildurra vza bez, 166 Hurdinetan assi azquero prestu esta seyzaroa, ynoc çe bez aurqui guero çe aldia eldu doa, 167 Erioac ereçan Butroeco alabea Plencian, 194 Vler ezac lenago ta yz eguic gueroengo, 294 Iaygui cidi naguia erra cizan vria, 355 Aoti bero ezac labea ta çarra, 363 Samarien osticoa da gestoa, noc verac ar bez vere ydecoa, 382 Ezcô ezac semea nay doaneâ, 401 (eta 516) Lagunen gacha aguir çe ezana, 411 Ar eçac Mayazean aunz balççjaren eznercan, 429 Ydiac eta veyac yl ezauz, 439 Arr ezac leyen ganeco lañoa, 513 Eznea, guria ta odola erreorean atera neban ta ezer yrabaci ez neçan ta ene beychua gal nezan, 532 Saguac jango dauena catuac jan deçala, 535 Oçac yl eguia Mayaça, ta ni ase nenza,

Kap 153 amasa eta animo arr eçaçu,

Mik 10 Xauna nic vostac conta ninçean baya goxa ta berloxua estabilsas batera, 232 garvi essasus ene erropa dustiac, (poesia) 51 Nic nola beti sufri essasu senc bere seure penean,

Amilcta 2 gueure esaietatic libra gaiçaçu,

Bar 26 arren adi ezazu gure negarra, 90 mutilac libre, nescaçac enrac paga dezeela danzea, 170 asco da loric, esnaa zaitez; vnozoc garvi ezazuz, 249 Adi ezac Verzebu onen viziza modu, 286 adi ezazu mundua, 366 Aseguin arr ezazu Belengo pastoreac, 469 adi, adi, adi, adi, adi ezazuz berba bi, 480 adi, adi, adi ezazuz berba bi, 489 biurr ezazuz orain guengana.⁵⁷

Ohar bedi, batetik, exenplu guztiok —Barrutiaren 512 *Veroni sal ezozu vnoz guztia* bide da salbuespen bakar— *nork-zer* ereduakoak direla, ez baitut (ezta Etxaide 1984-n, ere) *nork-nori-zer* sailekorik eriden (gogora atal honetan bertan GZ-az esana); bestetik EK, BB, Zubia-Lezamiz, Ar-

⁵⁶ Aurreko oharraren haritik, gonbara bedi G-ren eremu zabalena *egin* eta **ezan*-ekin eta iparraldeko hainbat hizkerarena **eradun* eta **i*-rekin.

⁵⁷ Garibaik ez du bakar bat... testuak urri badira ere!

zadun, Urkizuk eta, batez ere, *Viva Jesus*-ek ez dute **ezan*-en agerraldirik. Testuen kokapen seguru edo gutxi-gora-beherakoa kontuan izanik, iruditzen zait galera hegoaldeko ifarrerantz eta ekialderantz heda zitekeela: hara nola gutxitzen diren agerraldiak Kapanaga eta Durangaldeko ondorengoen eta, bereziki, *RS* eta Mikoletaren artean. Hipotesi honen alde, erdialdeko zat dugun *BB*-k ez du agerraldi bakar bat, eta batez ere, luzeago, zaharrago eta beste ezaugarri batzutan arkaiko gisa agertzen zaizkigun hegoaldeko *VJ* eta *EK*-ek ere ez, galera hortik abiatuaren seinale, ene ustez.⁵⁸

2.4. -Ø / -tu

Egungo euskararen ezberdintasun nabarmena dago ekialdeko eta hegoaldeko euskalkien artean indikatiboaz atetiko denboretan aditz nagusiari dagokionez. Ekialdeko hizkeretan mendebal aldekoetan bezala partizipioari erantzen zaio laguntzailea indikatiboan, baina gainerakoetan aditz erroarekin doa: *etorri zen, onartu zuen* baina *etor zedin, onar lezan*. Mendebalean, aldiz, bi kasuetan partizipioa erabili ohi dugu: *etorri zedin, onartu lezan (egian)*.

Usadio zaharra, jakina, ekialdekoek mantendu dute. Azkue eta Lafon aritu dira honetaz eta beren lanetan hainbat frogaz bildu dute hori baieztatzeko:

- 1) Oraindik mantentzen dira *B-z ken hortik edo hor konpon Mari Anton* bezalako arkaismuak (Azkue 1935: 67),
- 2) zenbait hitz konposaturen lehen osagaia aditz erroa da: *sorlekua, Jaunaren crucifica lekua* (Leizarraga),
- 3) *-gai, -gei* aditz erroei (*irakurgai*) erantzen zaie, eta
- 4) *erazo / arazi* ere aditz erroei erantzen zaie (*galerazo, harrazo*); ik. Lafon 1943 II: 20 azken hiru arrazoiatarako.

Datu hauen arabera honako ondorioetara iritsi zen Lafon:

La distinction du radical et du participe doit donc avoir eu autrefois une aire d'extension plus grande qu'aujourd'hui; il est même vraisemblable que tous les dialectes l'ont connue et l'ont, plus ou moins systématiquement, utilisée (ibid.).

⁵⁸ Zuazo 1996a-ko datuak Betolatza bat datoz B hegoaldeko ezberdintasunaren esanetan; Zuazo 1996b-ko ondorioetan **ezan* erroa Araban Bizkaian baino lehenago galdu izana proposatzen da, bi eremu horietako hizkeren arteko ezberdintasunen artean, nahiz eta «dena dela, ez daukagu «bizkaieraren» eremu osoko albiste ziurrik eta ezin baieztapen biribilegirik egin» erantsi. Lehentasunik ez dakit, baina Betolatza ordezkatu hizkera eta *VJ*-ek ordezkatua, demagun, aldaketa horren gune eta hedatzaile izateko —nor iparrerantz, nor hegoalde eta ekialderantz— ez dut oztopo nabarmenik ikusten.

Lakarra 1985d-n erakusten saiatu nintzenez, morfologi bereizkuntza hau ez da «zitekeena» baina segurua (cf. Omaetxebarria 1948: 314), bai aitzineuskararako eta baita BZ-eko lehendabiziko testuetarako. Zorionez, badira aldaketa batzu euskararen eboluzioan *historiaren* barnean (ez historiaurrean) gertatzen direnak eta besterik gabe testuetara joaz iker daitzkeenak; hau dugu horietarik.

xvi. mendeko testuen bitartez ezagutu arren xv. mendeko diren kanta zaharrak (Milia Lastur eta Abendañoren eresiak, Olaso, Arrasateko erretetaren eta Sandaliaren kantoreak) har bagenitza, honelako emaitzak genituzke: *Ezcon bequio, Al banegui empara, Gal didila Unçqueta, Sumi a[ç]alla, Jauna ez cençan empara, sar gayteza[n], Nay ez daquiola valia*. Hots, 7 kasuetarik zazpiak mantentzen dute forma zaharra, berriaren ale bat ere gabe.

Hurrengo mendean, xvi.ean, hasten dira jadanik indikatiboaz kanpoko partizipioaren lehen agerraldiak: *Onec galdu badagui, choria escôdu ney, ucatu vadidi*, etab. Alabaina, oraindik mende horretan ere gehiago dira aditz erroarekin doazen modu hipotetikoetako adizkiak (34, 27ren kontra) eta nagusi da *RS*, Garibai edo Zumarragarengan, nahiz eta partizipiodunik ere izan. Zumarraga *aporta bayte, goarda ditean, acudidu deguiçuela, alegre vidi, gujadu bite, esforça bidy* (4 / 2); Garibai *aserra citeçen, urra aquio* (2 / 0); *RS* *garrastu adi, neca adi, aspertu banequio, asper lequiquet, arri citean, aguir citean, quendu deyque, lora ditean, uza bez, ce bez aurqui, eguioc aldatu, dayc galdu, uler ezac, gal bidi, ora nequiqueo, ezcô adi, uzqur baquio, senda quique, ezca ceaquio, lotsaga mindin, ase mindin, galdu ce eguic, galdu badagui, bero ezac, asper çaquidaz, ar bez, ezcô ezac, ar eçac, escôdu ney, ez ayte galdu, bior cidi, luzatu ce eguidaçu, ucatu vadidi, aztidila artu leydi, gal nezan, gondu daquiála, berri dan artean ayta, ase nenza, ençindu ce eguic* (26 / 14).⁵⁹

xvii. mendetik aurrera jadanik partizipioa izango da erabiliena, aditz erroa arkaismu solte bezala baino gordetzen ez delarik.⁶⁰

⁵⁹ Jakinarria da (cf. Lakarra 1985d) Betolatzaren kasua, 7 adibide diferentetarik 7ak baitoaz partizipioarekin: *libradu gaguizá, libradu gaguizuz, parcatu eguiçuçuz, erregru eguiçu, biortu eguizuz, erregru deguiçuela, salvadu leytequean*. Zuazo 1996a eta 1996b-n ere oharitzen da Betolatzaren usadio berritzaile honetaz eta lehen bezala (cf. aurreko oharra) erroaren eta partizipioaren arteko bereizkuntzaren galera Araban burutu zela lehenago proposatzen. Hango iruzkinak balio lezake hemen ere, beharbada.

⁶⁰ Ondoko taula Lakarra 1985d-n emandakoaren egokitzapena baino ez da; han aurkituko dira gorago labur beharrez moztu ditudan agerraldien testuinguru luzeagoak eta pasarteen zehaztasunak ere. Gehi bedi *Enojaduric* [c. 1611-33] 6 *bior citean*, testu horretako *irrealis* bakarra.

		-ø	-tu
Mendietak ⁶¹	(1607)	0	1
Poesia ⁶²	(1609 b.l.)	1	1
EK	(1638)	2	9
Mikoleta	(1653)	6	11
Kapanaga	(1656)	2	67
Viva Jesus	(xvii. m.)	2	19
Amileta	(1678)	1	8
BB	(1688)	5	4
Zubia-Lez.	(1691-9)	1	7
Bulda	(1701 b.l.)	0	3
Barrutia	(~1720)	25	14
Arzadun	(1731)	0	21
Urkizu	(1737)	0	22

1600 ingururako prosan nagusi dira *-tu*-ak irrealekin ere eta 1700etik aurrerako testuetan (Arzadun, Urkizu) ez da besteren arrastorik. Ohartu behar da, halere, forma zaharkituak ez zirela egun bezain ezezagunak ez eta agramatikalak ere 17. mendeau zehar, bertsoetan EK, BBetan —are *Acto para la Nochebuena*-n bertan— erabiltzen baitira, azken honetan kopuru markagarrian (25 / 39tatik) gainera. Mikoletak prosa eta poesia gonbinatzen diruelarik, ez da diferentzia nabarmenik bateko eta besteko proportzioen artean (bietan *-tu*-dunak besteen bi halako) eta, beraz, badi-rudi, bere garaikideek baino hobeki mantendu zuela usadio zaharra.

Fenomeno berau —nahiz eta bere kasuan lekuko urriagoak izan— gertatu zen beranduxcago G-z ere: AzpGut (1622) *sofri yçaçu, escribi deguiçudala, gatziga deguiçudala, serbi deçadala*, Isasti (~1625) 50 *Illac aguin ceguan*, 81 *Unaiac aserra citean gaziac aguer citean*, Salbea *erregu ezazu* (id. Etxabek 1609), guztiak salbuespenik gabe; Mis.ean nagusi dira (10/4) *-tu* gabeak: 1c *borra eçaçu*, 2b *quendu eguidaçu*, 3d *vençutu çinçan*, 7a *apartadu eçaçu*, 7d *borra biza*, 8a *garbi eçaçu*, 9b *quendu ez çaitcala*, 11b *viirtu eguidaçu*, 11c *fortaleci naça*, 12b *libra naçaçu*, 12c *alabaçayçan*, 12d *ensalça dazan*, 13b *alaba çayçadan* baina ez bedi ahantzi neurriarekiko menpekotasuna. 1648ko testu batean (TAV 167) *biirtu zaitex* irakurtzen dugu baina adibide bakarra da, eta gainera 1655eko beste batean («Contribución» 129) oraindik *uidal ezazu dakusagu patente bat bidaldu*-ren ondoren.

⁶¹ in «Contribución» § 5.2.7.

⁶² in TAV, § 3.1.22.

Nolanahi ere, bereizkuntza galdua edo galtzear zen XVIII. mendearen hasierarako hegomendebaleko zati batean: OA 1 *barcatu eguizcutzu*, 4 *honratu daigula*, 4 *santificatu ditzagula*, 8 *regutu eguizu*, 11 *serbitu ceguan*, 13 *libratu gaitzatu*, 14 *artu eguizu*, 23 *deseguindu ditçaque*, 33 *salvatu guindecen*, 49 *quendu leiqueo*, etab.; 50. orrira arte aurkitu ditudan salbuespen bakarrak 1 *libra gaitzatu*, 2 *regu eguizu* eta 11 *goza ceguan* dira, eta hauetarik lehen biak bederen Aita Gurea eta Agur Marian fosildurik kausitzen ditugu.

Egia da Zegamako dotrinan (1741) 25 adibidetarik soilik 9tan dugula *-tu* eta Irazuizarenean (1739) soilik 29tarik 9tan, baina ene ustez *-Øren* adibide gehienak erlijio hizkuntzako fosiltzat jo behar ditugu; Oikiako Agirrerren lekukotasunak (1749, ikus Lakarra 1987), aldiz, garbi diosku oso bestela zeudela gauzak ekialderago: lehendabiziko 25 orrietan aurkitzen diren 16 adibideetarik *erregutu deguizula* (9) da *-tu* daraman bakarra.

Euskalkiek beren aldaketan ere zenbat antzekotasun erakusten duten gogoratzeko, ez dut aztertzen ari garen arazo honetaz beste datu bakar bat baino emango: partizipioaren hedakundeak kronologia ezberdina du *-tu* aditzentzat eta *-i* aditzentzat; baina, halere, zein BZ-ean zein GZ-ean *-i* aditzetan jazotzen da lehendabizi, euskalki horien historiaurrean, hain zuzen.⁶³

2.5. Komuntadura falta

Azkuek zioenez «en varias zonas territorialmente guipuzcoanas y alabesas del dialecto B rechazan por lo general toda característica de pluralidad objetiva. Dicen *dauko* y *emon dotsagu* aun tratándose de varias cosas en vez de *daukaz* y *emon dotsaguz*» (1923-5 II: 775).⁶⁴ Beste zenbaitetan bezala, Azkue baino lehen ohartua zen jadanik honetaz Zabala; begi zolia berea ahozko zein izkribuzko B-ren ezaugarri eta akatsak miatu eta epaitzeko:

La sinceridad que nos hemos propuesto en esta obra demanda, que así como las perfecciones, digamos también los defectos que en algunos pueblos se cometen en los artículos a fin de que puedan evitarse. Sea pues el 1º de estos el usar de los artículos de paciente de 3ª persona de singular para los pacientes de 3ª de plural como lo hacen en varios pueblos de Guipúzcoa que hablan nuestro dialecto, v.g. «nic zuri gauza

⁶³ Cf. Sarasola 1983: 129; horregatik ez ziren kontuan hartu hauek Lakarra 1985d-n, non falta baitira GZ-eko dauok ere. Salbuespen bakarrak 101 *eros aala* eta 136 *az ezac* bide dira.

⁶⁴ Bego hau definizio gisa nahiz eta zehazketaren bat falta laguntzaileaz kanporakotzen. Azkue ondoren berriro ukitu du gaia Arejitak (1984: 13-14) Amileta, Oinatiko eskuizkribua eta Aek (zalantzazkoa niretzat) gehituaz Azkueren adibideei, baina ezer erantsi gabe hark eman hedaduraz.

ederrac emongo *deutsut* por *deutsudaz*: yo os daré a vos cosas hermosas» (VRB 57).

Komunztaduracza aski zaharra bide da lurralde horietan, jadanik Barutiaren testuan eta Antzuola aldeko Amiletaren dotrinan (1678) ere azalduaz: Bar 179 *Abrasazen deust errai guztiac*, 301 *Lastazacuba bainin-zan ala quendu jeuste zayac*, 347 *sein demporan atera yeusan guztiac pica mantarrac*, 347 *Ona non ofrezizen deusut munduco bioz guztiac*, Amileta 1 *Ofrecicen deusut neure vicicea, obraac, trabaju guztiac*, ibid *Jauna ai ici ceuscuna ceure pasiño santuco señaleac*, 4 *Amudiozco obraac dira Espiritu Santuari aplicacen jaconaq*, 5 *guizonari ezpatea ta maginea biac dausa ta ez eraq alcarri, ala arimea ta gorpuza bere Jaungoicoari eusan*, 6 *Christoc ici esucula elizaan remedioac becatnac parcaceco*. Badugu oraindik 1825eko beste lekukotasun bat Antzuolarako urte horretako dotrina eskuizkribatu batean honelakoak irakur baitaitezke: *barcatzen jaco becatnac confesau baño lenago... ez jaco barcatzen becatnac confesinoco sacramentua recibidu artian, penitencia gueijago santu guztiac eguin dituenac baño, barcatu deigula Jaungoicuac gure becatnac*, etab.

Erabilera hau ez da, beraz, B osora hedatzen egun eta, dakigunez, lehenago ere horrelatsu zeuden gauzak.⁶⁵ Alabaina, markatzekoa da B-tik kanpo ere ezaguna zela eta dela. Azkuek B-ko ekialdeko zenbait lurralde-erentzat ohartu eta bertan, orobat egin zuen Bährrek (1925: 98-99) Legazpi eta G-ren hegomendebalekoentzat:

Al primer vistazo dado al cuadro de las flexiones se da uno cuenta de la carencia de ciertas categorías; es decir, las receptivas con el objeto en plural (y las correspondientes intransitivas), resultando de ahí una notable simplificación. Este fenómeno es también propio de los subdialectos guipuzcoanos inmediatos; es decir, los de Cegama, Segura, Gavi-ria, Mutiloa, Ormaiztegui e Idiazabal (en Beasain se empieza a hacer uso, aunque no uniforme, de flexiones como *zaizkio*, *dizkizut*, *dizkio-gu*, etc., y más allá de Villafranca su empleo es corriente y exacto), y hasta en las variedades vecinas de la parte vizcaína en Oñate, Mondragón, Vergara y Anzuola se observa la misma restricción. Dada la absoluta falta de tradición literaria en estos dialectos, parece imposible, hoy por hoy, averiguar las causas y la evolución de tan peregrina simplificación, pues ni las personas de edad más avanzada recuerdan las flexiones perdidas [oharrean «El príncipe Bonaparte encontró el verbo en Cegama hace más de medio siglo igual que hoy día» gehituaz]. Lo que sí puede

⁶⁵ Komunztaduraren frogak ugariegiak dira adibideak emateko; merezi du, agian, gazi-gatzeak inoiz edo behin Kapanagaren *daucana esagücaac aimbat montaña eta ach artean* bezalakoren bat aurkitu ahal dela baina gertakari honek egilearen hizkeraz ondorio sakonik ateratzeko eskurik ematen ez digularik.

darse por cierto es su primitiva existencia, deducida, claramente, de su empleo irregular y poco frecuente en el potencial.

Aberatsegi egin dela ezin esan badezakegu ere, azken urteotan Bährrek lerrook idatzi zituenean baino aberatsago bada azpieuskalki horretako literatur tradizioa, edota, zehatzago, badugu dagoeneko (ikus ASJU 18/2, 1984) F. Ondarrak eta L. Murugarrenek *Zegamako dotrina* (1741) eta *Goierriko platika* (xviii. m.) argitara ondoren hango euskararen lekuko zahar edo aspaldikorik. Bada, bietan eriden ahal da komuntadurazaren adibiderik: ZeDot 10 at. eta 63 at. *Barcatuco dirazula neure peccatuac*, 10 *Nic ofritcen-dizut neure vicia, obrac eta trabajuac*, 41 at. *Jaungoicoac barca daquigula gueure peccatuac, guc ere barcatcen diegun betcela*, GP 6-7 *esqueñico balizute munduan diran honra, hacienda ta gusto guztiac, ta mundu guztico erreque izatea, ez cenduque estimatuco*, 7 *eguin diguen agrabio ta ausencia gaiztoac*, 10 *cerbait arinduco ote dizuen cere tormentuac! Betoz zuri agur andiac, ta cortejo guztiac eguiten zizutenac*, 11 *zuc daquizun ichusiqueria guztiac*, 14 *ernaten didazu aviso gozo oec*.

GZ. eta modernoaren azpieuskalki hauetan ez eze fenomeno hau oraindik beste lurraldetan ere hedatzen da, horietarik hegoalderantz hurbilen zen A-n hain zuzen, euskalki honen hiru lekukotan aurki baitezakegu: Land *miembro andiac daucana* «membrudo», *surr onac daucana* «ole-dor», Gamiz 199 *Zugatic gauza gustiac izten dut oso*, id. 200 *Duzu beguicho bazuc / ta aurpeguichobat*, ibid *Escuac duzu leun*, ibid *Or vildu duzu / munduco perfeccioac*, ibid *Asqui esan dudanic / disparateac / barcatu bearco duzu / eroaren itzac*, id. 201 *errespuesta ezta gaizto / bodac daucagu*, id. 202 *Ene gorainciac emozute / ene adisquide gustiai*.^{65b}

Berrikuntza honen hedadura ezin interesgarriagoa da hiru euskalkitan emanik ez baitator bakar baten mugekin ere ados (nahiz eta A-ren lekukotasunak urriak izan baieztape sendoetarako) goian aipatu dudan horien izaeraren tasun bat, zabalera ezberdineko isoglosa multzo arbitrario batean (gogora Coseriu) oinarritzea alegia, indartuz.

Bestalde, eta esandakoaren ondorioz, behar diren datu guztiak kontuan haritzen ez dituen azterketa atomistaren arriskuak argiro agertzen zaizkigu: euskalki bakoitza zein bere aldetik erabilirik eta orobat sinkronia eta historia ere, ia aipatzea merezi ez duen bitxikeria edo huts baztergarria genuke; azterketa orokorrago batean, aldiz, arreta gehixeago merezi bide dute honelako datuek.

^{65b} Zenbakiak Goikoetxea-Maizaren edizioako (1984) orrienak dira ohi bezala; ik. halaber Knörr 1974 zeinen iruzkina ez baitator nirearekin bat puntu honetan; dagoeneko Mixelena 1958an gaztigitzen da usadio hau Landucci dela eta, baita Azkue aipatzen ere. Tes-tuan aipatu 3. lekukotasuna Albeniz araiararena da, cf. Altuna (1996); Betolaczkak, aldiz, komuntadura gehienera, cf. Zuazo 1996a.

2.6. *bai(s)t-*

Atzizki bezala *-bai(s)t* oraindik ere orokorra da nahiz eta aurrizki juntagailu gisa egun erdi-ekialdekoa egin.⁶⁶ Alabaina, hau ez da beti honela izan: cf. *RS 20 Celan baysta ojala alacoa mendela* «Qual es el paño, tal es el orillo», *RS 35 Celangoa baysta amea alangoa oyda alabea* «Qual suele ser la madre, tal suele ser la hija» eta *RS 478 Celan baynabil janciric alan oza daucat nic* «Assí como ando vestido de aquella suerte tengo el frío»; Barrutiak ere badu oraindik XVIII. mendearen lehen zatian 299 *Lastasacua baininçan ala bat*.⁶⁷

Kontuan izanik erdialde eta ekialderako dugun lekukotasun falta eta Mikoletak 17an ez duela horrelakorik agertzen, halaber BZ.ak ez duela euskara osoaren forma zahar bat mantendu baino egin eta B modernoa, ezabatu duenean, ez dela horretan bakarra izan —galera bera izan baitu G-ren zati handi batek—, mendebaldetik ekialderantz hedatu ote oraingoan ere galera?

2.7. Objetu zuzena genitiboan / nominatiboan

Mendebal aldeko euskaldunok ekialdekoen testuekin edo hizkerekin topo egiten dugunean, aditzeko eta hiztegiko ezberdintasunez at, konturatzeko gara sintasiarekiko beste zenbaitz ere; menpeko esaldietako objektu zuzena genitiboan jartzeko haiek duten ohituraz, esate baterako; genitibatze bonen bitartez gure *Joan nintzen adiskideak agurtzera* haientzat *Joan nintzen adiskideen agurtzera* dugu; ik. Heath 1972: 46-66.

Honelako esaldiak orain arrotz egiten bazaizkigu ere, aurki daitezke inoiz edo behin BZ-eko testuetan, nahiz eta lehendabiziko egitura izan orduan ere, eta askorekin, arruntena: *Argui yçarrac urien dau / Çeruan goyan ostançean; / Bergararroc asi dira / Trajioe baten asmaçean* (Ack, TAV 83), *RS 499 Guiçon vicia bereen ezcatu doa* «Hombre biuo suele demandar lo que es suyo», Kapanaga 6 *Arean etorricoda ilaen eta vicien juzgaetara*, 37 P. *Zegati esqueetan ezçachacoz egungo oguien baxen ? R. Yru gauçataraco: graciaac emayteco, satisfacietaco, eta ondasuneen esqueetaco*, 151 *Iaungoicoari misericordien escatuco iaco*, 155 *eroan naguiçu ceure vistara eta gloria celestiaen goçaetan ceure misericordiagatic*, (Iturbe, «Contribución» 83) *Goacen mairu errira / Mairuen zaticen, / Mendi Adlanteraño / Guztia errecen*, Barrutia 411 *Escatu zaquiöz doa ascoren*.

⁶⁶ Mitxelena «todo el mundo lo daría hoy por occidental (sic, irakur *oriental*): se diría casi que es uno de los rasgos que separan el guipuzcoano del alto-navarro» diosku (1981c: 303); Koldo Zuazok oraindik Beterrri eta Toloserrian ere badela diost.

⁶⁷ Atal honetarako ik. Mitxelena 1981c: 303; *RS*-eko bi adibide ere bereak dira eta Barrutiarena gehi *RS*-eko hirugarrena bazekarren dagoeneko Azkuek *Morfologia*-n (§ 529).

GZ-ean ere eriden daiteke *Irekiko dezu ene aoa / alaba zaizadan Jaun zerukoa / zure alabanzaen beti esaten / egongo naiz zein andiak diraden* (Misererea, 16.m?), *Estu egongo aiz oen glosacen; / Ançarac vaceaquic deadarr eguiten; / Salamancaco çuloan egonda inçan icasten; / Hicaragoa aiz oen egu<i>ten* (Tolosa 1619, TAV 127), *ez da bear escatu barçacioric. Honra restituítececo da solamente barçacioaren escatcea* (OA 171).⁶⁸

Datu hauen arabera badirudi mementuren batean erregela orokor eta optatiboa zen honek bi aterabide izan dituela: 1) hedatu eta mantendu zenbait euskalkitan (erdi-ekialdekoetan) eta 2) ezabatu gainerakoetan, hots, B, G eta HGN-ko mendebalean.⁶⁹

2.8. Genitiboa gonbarazioan

Ator[r]jen baxen ur[r]jago nartua «El cuero más cerca que la camisa» irakurtzen da RS 281.ean. Urquijok zegocn zegocnean utzi zuen, nahiz eta Azkuek, hutsa iruditurik, *atorra* zuzendu. Mitxelena Urquijoren lanaren berrargitalpenari (Mitxelena 1964c) jarri hitzaurtean erakutsi zuenez, gonbarazioan nahiz eta nominatiboa esperoko genukeen erideten dugun genitiboaren ordeztu, ez da *erratum* edo antzeko ezer. Entzun edo erabili ohi dugun euskara moetan (eta are BZ eta berriko gainerako testuetan ere) horrelako egiturarik eriden ez arren, erruz ditugu erronkarieraz: Hualde Mayoren S. Mateoren itzulpeneko *aren beino andiago izanic* (11,11), *beraren beino gasstuago* (12, 45) edota Mendigatxak Azkueri berari zuzendu gutunetako *iñante eguna izan da goressima egun baten bikain triste* (Mitxelena 1964c-ko adibideak).

Bestalde, *are* (*gehiago*) gonbarazioko partikula ezagunean 3. pertsonari dagokion erakuslea gehi *-re* genitiboaren forma zaharra (cf. *gu-re*, *zu-re*, *lagun-a-re-kin*) izanik, arkaismu baten aurrean gaude, oraingo euskalkietako fosil batean edo bestean (baina ez ahanztu arestian mututu erron-

⁶⁸ Cf. atal honi buruz Lakarra 1983b: 58-60. Ez ditut hemen erabili, han egin bezala, zenbait herri kanta ez eta ondoko hamarkadetako adibideak; cf. I. oharreko azken ahapaldia.

⁶⁹ Kontraktorik uste badu ere Orpustanek; ez deritzot joserka honen galera mendebalean literatur hizkerako fenomenoren bat denik, eta egingo nuke ez dituela datuak bere osotasunean ikusi, bestela ez luke «suivent quelques exemples tous versifiés, ce qui n'est pas indifférent à notre propos» (1992: 537) esango ene datuez (Lakarra 1986b aipatzen du, horkoa 1983b-koaren laburpen huts izan arren, gaztigatu legez); bestalde Betolatxak genitiborik ez erabiltzea ez doa batere gaizki gure azalpenerako, kapitulu honetan bertan —lehenago Azkuek eta Mitxelena ere ikusi zuten bezala aurrekoan erakutsi dudán legez—, haren joera berritzaile haboro aurkitu ahalko baitu.

kariera) baino islatu ez arren, garai bateko euskara osoaren baliapide baten aurrean (Mixelena 1964c).⁷⁰

2.9. Koordinazio zahar bat

Ene veguiacaz vioceen artean irakurtzen da amodiozko bertso zahar batean (TAV 122). Egitura «arraro» (Mixelenaren iruzkineko hitzak dira) bera («X-ekin Y = X eta Y») agertzen da B zaharreko eta klasikoko testu gehiagotan ere: *Aek Gomiz Gonsalu[ç]h bertan çan / Beragaz Presebalen caltean* «con él (Gómez González) teniendo allí parte (...) en daño de P., Joanico y otros muchos», Mikoleta *Peru Xauna derechan bategas vere osseyñ Alonsoen artean* (elkarrizketen hasieran), Kapanaga 20 *landoneanez Batisteari, aprostuay, laundone Perriagaz san Pablori eta ceruco santu guztiay* (2tan aitorean), BB 29 *Vizcayagaz Motricu / noc euquean sinistu / frances oncia engueala / belactaric billostu*, Barrutia 325 *Desiertura xuango naiz ni eguiten penitenzia / Ene xana ta ene edana urarequin oguia*, Gandara (1768) *Izan dedilla gueure / arnasa azquena / Jesus onarequin / Ceurorren icena*, De la Quadra (1784) *Eguingo dozuzala baqueac neugaz justicia divinoaren artian*, etab. (ik. Lakarra 1983h); RS-etan ere badugu bat, edota, agian hobe, bi batean: 246 *Ogniagaz hura, oragaz heroen elicatura*, «Pan con agua, mantenimiento de loco y mastín».

Egitura arkaiko honetan ere B ez da bakarra, G-z era horretako hainbat exenplu bildu baitituz: xvi. mendeko «Miserere» batean *Biz gloria Aitearequin semearençat*, BK *Gamboarroquin / Oñaztarroc conforme / Vizcaitican vere acompañacen debe*, 1705eko gabon kanta batean *Bere aldean omen zeatuk / astoarekin idia*, Lasarteko 1716ko bertso iraingarrietan *Agustinacho Ybillico nais surequin ene gaisean* (= «Andaré en perjuicio tuyo y mio»), Larramendiren Hiztegian (1745) «Siroco: viento de entre Levante y mediodía = *sortaldearequin eguardiaren bitarteco aice bat*, etab., ehun eta piku agerraldi (fosildu gehienbat) dituen Iztuetaganaino iritsi arte, Agirre Oikiako, Lariz, Iturriaga, Lardizabal eta zenbait kanta herrikoi barne direlarik.⁷¹

⁷⁰ Hemen ez dagokigu guzti honek ablatibo zaharrarekin izan dezakeen erlazioa nahiz eta hori ere jorratu Mixelenak. Bidenabar, ez dut sinisten orain Salaberrik (FLV 1996koan) eta lehen Altunak (edizioan) bezala, Etxeparek bere buruaz ondutako poemaren tituluan -re genitibo zaharraren adibiderik dugunik, eta bai, aldiz, duplografia ulertteraz bat (cf. antzekoak in Blecua 1983 eta Lakarra 1988b); urrutiegi dira erdiaroko adibide urriak eta ez da bakar bat gchiago, ez bere obran ez handik kanpo: horrakoxe gorde ote zizun bada?

⁷¹ Geroztik bibliografian ugaldu egin dira 19. mendeko adibideak; cf. J. A. Mujika «Gramatika egitura jakingarri batzuk» in Lakarra (arg.), 1991b, 1029-1052 (1030-1032 auzi dugun egitura); batari eta besteari itzuri zitzaigun dirudienek P. Salaberrik FLV 1996, 225, ailtxatu Kardaberatzen adibide bakarren bat.

III. Zenbait ondorio RS-en kokaguneaz BZ-aren barnean

Ondoren goiko ezaugarrien azterketa laburtzen dut taula (bikoitz) batean; hobeki uler dadin ezezkoa (-1etik -3ra) jarri zaie mantendu arkaismoei eta baiezkoa (+1etik +3ra) berrikuntzei: «1» adibideren bat denean, «2» kontuan hartzeko proportzioan, «3» agerraldi erdiak baino gehiago. Oharreu bitartez bestelako xehetasunen bat eman da baina goiko azterketa partikularrean begiratu beharko datu zehatzak izateko.

	15.m	16.m	Gar	RS	Bet	EK	Mik
1. ABL	-3	-3	-3	-3	+2 ⁷²	-2	-2
2. PROS	()	()	-3	-3	-3	-3	-2
3. SOZ	+3 ⁷³	+3	()	+3	+3	+3	+3
4. -a/-e-	()	-3	-3	-3	-3	-3	-3
5. -de	()	()	-3	+3	-3	+3	+3
6. -n > -ø	-3	-3	-3	+2	-3	-2 ⁷⁴	+2
7. Fut.Z	()	()	-2	-2	+3	-1	-1
8. Fut. Iu.	()	-3	()	-2	+3	-1	()
9. -zu	-3	()	()	-3	()	-3	-2
10. AOR	-3	-3	-2	-2	+3	-2	-2
11. eroan/joan	()	()	-3	-3	()	()	-2
12. *ezan/egin	()	()	()	-1 ⁷⁵	+3	+3	+1
13. -ø/-tu	-3	-2	-3	-2	+3	+1	+1
14. KOM	()	()	()	-3	-3	-3	-3
15. bai(s)t-	()	()	()	-2	+3	+3	+3
16. TOgen	()	()	+3	+2	+3	+3	+3
17. Ge.Gon.	(..)	()	+3	-1 ⁷⁶	+3	+3	+3
18. Ko.Zah.	+2	+3	+3	-1	+3	+3	-1
GUZTIRA ⁷⁷	-10	-11	-16	-21	+16	+2	+2
BATAZ BESTE ⁷⁸	-1,4	-1,3	-1,3	-1,1	+1	+0,1	+0,1

⁷² -*ean* fosilduren bat gelditzen zaio, ez besterik, dagokion atalean ikusi bezala.

⁷³ Ez dugu -*kin*-ik aurkitu TAV eta «Contribución»-en, eta, beraz, berrikuntza erabat burutu dela suposatzen dugu hor islatzen diren (erdi-mendebaleko) testuentzat.

⁷⁴ -*n* gabeko forma bakar bat, aipatu da goian.

⁷⁵ Nagusi izan arren *egin*, *ezan*-en forma ugari.

⁷⁶ Adibide bakarra testuan eta ia euskara osoan, goian eman salbuespenekin.

⁷⁷ Zutabeko kopuruen gehiketa hutsa.

⁷⁸ Aurreko gehiketa zati erantzundun ezaugarriak.

	Kap	VJ	Am	BB	Zub	Arz	Bar
1. Abl.	-2	-1 ⁷⁹	-1	+1 ⁸⁰	+1	+2	+2
2. PROS	-3	-1	0	-3	0	-2	-2
3. SOZ	+3	+3	-2 ⁸¹	+3	+3	+3	-2
4. -a/-e-	-3-	-3	-3	-3	-3	-3	-3
5. -de	-3	+3	-3	-3	-3	-3	-3
6. -n > -ø	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-3
7. Fut.Z	+2	()	+3	-2	+3	+3	+3
8. Fut. In.	+2	()	+3	+3	+3	+3	+2
9. -zu	()	()	()	-3	()	()	-2
10. AOR	+2	-2	+3	+3	+3	+3	+3
11. eroan/joan	-1	()	()	()	()	()	()
12. *ezan/egin	+2	+3	-2	+3	+3	+3	+1
13. -ø/-tu	+2	+2	+2	-1	+2	+3	-2
14. KOM	-3	-3	+2 ⁸²	-3	-3	-3	+2
15. bai(s)t-	+3	+3	+3	+3	+3	+3	+2
16. TOgen	+2	+3	+3	+3	+3	+3	+2
17. Ge.Gon.	+3	+3	+3	+3	+3	+3	+3
18. Ko.Zah.	+2	+3	+3	+2	+3	+3	+2
GUZTIRA	+7	+10	+11	+3	+15	+15	+5
BATEZ BESTE	+0,4	+0,6	+0,7	+0,1	+1	+1	+0,3

Edozein ondoriok RS-en arkaikotasun ezaguna islatu behar du, bai BZ-eko gainerako fetxadun testuez, bai euskal dialekto guztietako leku-kotasunak kontuan harturik ere. Urte berean argitaratu zen Betolatzaren dotrinarekin erkatzea genuke, noski, frogarik errazena: berrikuntza batean (3.a, soilik -gaz), eta hiru arkaismotan (2. -ti, 4.a -a/-e- eta 14.a komunztadura) datoz bat; beste guztian, RS-ek gordetzen dituen 12 arkaismo (1. ablat., 7. fut. zaharra, 8. fut. inperatiboa, 9. -zu pl., 10. aoristoa, 11. eroan/joan laguntzaile, 12. *ezan/egin, 13. -ø/-tu, 15. bai(s)t-, 16. Togen, 17. Genitiboa gonbarazioan, 18. Koordinazio zaharra) ez ditu egiten Betolatzak, eta soilik 6. -n > -ø fenomenoan jotzen du arabarrak zaharraren alde besteak berritzen duen bitartean. Bestalde, ez da arkaismo ez berrikuntzarik non Betolatzak soilik RS-ekin batera irakur dezan: sozietiboan -gaz bakarria dute biek baina beste hainbatekin batera eta goian aipatu hiru arkaismo amankomunetan ia ia BZ osoarekin, eta are B osoko testu gehienekin.

⁷⁹ Ikusi denez forma zaharrak singularrean eta berriak pluralean.

⁸⁰ Ablatibo bakarria, baina berritzaileagoa zen pluralekoa (*belaetari*).

⁸¹ Pluralean soilik -*kin*; orobat Barrutiak.

⁸² Badira komunztadura adibideak?

Morfologia eta sintasiko ezaugarri hauetan ez da horrenbesteko diferentziarik RS eta Garibairen artean, nahiz eta honen korpus laburrak gonbaraketa zaildu: 18tik 6tan dute ezaugarriren bat amankomunean eta gradu bertsuan (cf. (1), (2), (4), (7), (10) eta (11)), beste 4tan gradua da ezberdina (13, 16, 17, 18), 6tan ez dira parekagarri aipatu korpus laburtasunagatik eta soilik 3tan da diferentzia ezaugarri baten aurrean batak arkaismua eta besteak berrikuntza: (5), (6), bata bataren eta bestea bestearen alde, bidenabar. Pentsatzekoa da gonbaraketa honetan bereziki lexikoa sar bagenez kontuak oso bestela liratekeela (gogora 1. kapituluko gonbaraketa laburra) baina ez dira gorago aipatu Menéndez Pidalen eta Mitxelenaen irizpide honen ahultasunarekikoak ere atzendu behar.

Garibai eta Betolatza —artean ez bezala— beren aldetik gonbaratzeak ere bataren arkaismo nabarmen RS-ek estaliaz eta bestearen berritzaile izaeraz oartzeko onik ekar lezake: Gar-en berrikuntza guztietan ((16), (17), (18)) berrikuntza du Betolatza eta baita hark arkaismua mantendu (1), (7), (10) eta (13) ezaugarrietan ere.

Hizkuntzak eta dialektoak banatu eta sailkatzean hainbateko garrantzia eman zaion⁸³ berrikuntza amankomun bereizleetara jotzen badugu, RS-ek Mikoletarekin du horrelakoetan bakarra: 6. *-n > -o*. Gainera, testu hauen arteko lotura (cf. 4. kapitulua) antzeman daiteke amankomuneko arkaismuetan ere:⁸⁴ 1. ablat., 2. prosekut., 5. *-de*, 7. fut. zaharra, 10. aoristo, 12 *ezan/egin* (beste muturreko Amilleta eta Barrutia dituztela kide); berrikuntzetan, aipatuaz landa talde mugatu batekin (*Enojaduric*, *Atseyndia*, EK eta VJ-ekin) dute *-de* berrikuntza (mendebalekoa) eta horiek dute amankomuneau aoristoareu iraupeua ere.

Goiko zifrak begirune osoz hartzerik espero ez badut ere, esperimeutu huts baterako izanik, eta ezaguturik zutabe zenbaitetako hutsuneek, hasierako hiruretakoek bereziki, kalkuluak arriskutsu bilakatzen dituztela, oro har —Garibai eta RS arteko jauzia lekat, beharbada— testuetako hizkeren berrikuntza erlatiboaren isla sinesgarria iruditzen zait: Betolatzaaren kopurueta soilik mende bat beranduagoko durangarren testuetan

⁸³ «The common innovation is so firmly anchored in traditional linguistic thinking that the question its utility smacks of *lèse majesté*» (Watkins 1966: 30).

⁸⁴ «But one may be permitted to suggest that it is overemphasized. For to consider common innovations alone in subgrouping, and to ignore common retentions, is possible only if we consider language as a mechanical sum of linguistic features, some of which "change" and some of which do not —the atomistic view of the neogrammarians. It is inconsistent with the concept of language as a structured system, and of linguistic history as a succession of systems. At any given stage of a given language, retentions and innovations are part of the same synchronic structure. If two languages agree in maintaining the productivity of a given structural feature, rather than replacing it by something else, we may well have in this retention a primary dialectal datum» (Watkins, aurreko oharrekoaren jarraian). Cf. 13. oharrean Mitxelenaen gogoetak.

iristen gara; mutur batean kokatu Barrutia besteko 7 edo 8 hamarkada lehenagoko Mikoleta eta beste horrenbestez lehenagoko baina eremuz gertuagoko Kapanagaren indizekide dugu. Kapanaga eta beste bien arteko kidetasuna azal zitekeen, beharbada, garai diferenteetakoak izanik gainerakoak (hori da Barrutiaren kasua) eta denbora aurrera doan heinean bazter hizkerek beren arkaismoak galduaz, erdialdeko berritzailegoekin parekatzen direla suposatuz; alabaina, eta garaikide hertsiki diren Kapanaga eta Mikoleta? Oraingo honetan ez da bazter hizkeren izaera ezagunaren tasunetarik bat gogoratzea baizik, beren ñabartasuna, alegia. Izan ere, ezin pentsa daiteke hizkera hauek arkaismo aterbe soil direla; horietarik asko gorde arren, badute baita berrikuntza anitz —era askotako mailebuak, esateko— onartzeko eta are hedatzeko joerarik.

Har dezagun goikoa, beharbada, osa lezakeen hurrengo taula, zeinetan dozerndi ezaugarri fonologiko miatzen den:⁸⁵

	BG	BS	Riu	TNL	TNA	TD	BA/BE
1. 15.m.	-	()	-	-	-	-	-1
2. 16.m.	-	- ⁸⁶	-	()	-	-	-1
3. Gar	-	-	-	-	-	-	-1
3. RS	-	-	-	+	+	+	0
4. Bet	+	()	-	-	-	-	-0,6
5. EK	+	+	-	+	-	-	0
6. Mik	+	()	-	+	+	+	+0,6
7. Kap	-	-	-	-	-	-	-1
8. VJ	-	()	+	+	+	-	+0,2
9. Am	-	+	-	-	-	-	-0,8
10. BB	+	+	-	+	()	-	+0,2
11. Zub	+	+	-	-	-	-	-0,33
12. Bul ⁸⁷	+	+	+	+	+	-	+0,66
13. Arz	+	+	-	-	-	-	-0,33
14. Bar	+	-	-	+	-	-	-0,33

⁸⁵ Oraindik hasi berri den BZ-aren fonetikazko lan baten hasikin hutsak dira. Legenda: BG = Bokal geminatuak, BS = Bokal sudurkariak, Riu = $a > e / i, u(C)$, TNL = txistukari neutralizazioa leherkari aurrean, TNA = txistukari neutralizazioa hitz amaieran, TD = txistukari disimilazioa, BA/BE = batez beste. Oraingoa ez da zenbatzen baizik eta + / - ezartzen, berrikuntza edota arkaismoa mantentzen duten, hurrenez hurren.

⁸⁶ Logikak eskatzeaz landa (cf. hurrengo mendean oraindik Kapanaga), Zumarraga 37 *yoen* azpian ez da erratum bat nahita nahiez («podría ser *yoen*, más probable en un texto vizcaino» badiu ere Sarasolak (1983:102)).

⁸⁷ Lakarra 1985c-n argitaratu 17. mendearen amaierako 68 lerrotako testu bati dagokio; ez dut goian erabili nahi izan bere laburtasun, idazketa arinegi eta egitura arruntasunagatik morfologia eta sintasiako lekukotasun eskasa ematen baitigu; ez, aldiz, fonologiak, zenbait hizkeratan dagoeneko emanak ziren baina ia 20. mendera arte idatziz kausitzen ez ditugun hainbat aldatetaren berri ematen baitu.

Ez bide doaz lehen bestelako ezaugarriez ikusiaren aurka fonetikaz-koetarik abiatu hemen atera ditzakegunak; beharbada, mendebalaren berritzaile izaera areagotu egin da (horkoak ditugu *RS*, *EK* eta *Mikoleta*) eta gutxitu ekialde (*Amilleta* eta *gutxiago*, berankorrago ere izaki, *Barrutia*) eta hegoarena (*Betolatza* eta *durangarrak*). Badirudi erdialdera mendebaletik iritsi direla berrikuntzak (txistukari neutralizazioa, bokal sudurkari eta geminatuen galerak), zenbait mendebalaren zati txiki batetik (txistukari disimilazioa) ateratzen ez zelarik. Azken hau *RS* eta *Mikoleta*-rengan gertatzen delarik, lehen ere bi testu hauen artean begiz joa genuen lotura zuzenagoaren alde datorkigu.

REFRANES Y SENTENCIAS-EN HIZTEGIA

Segidan RS-eko hitz guztiak biltzen dira, adizki jokatuaren zerrenda gehituaz. Sarrerak gaurko grafian ematen dira, garaiko ezaugarri fonetiko edo morfologikoak gordeaz, forma lekutuak (errefrau zenbakiak zehaztuaz) grafia orijinalean eta orduko gaztelerazko itzulpenarekin. Forma / esanahi horietara heltzeko aldaketaren bat denean izartxo batez salatzen da eta edizioko oiharrera bidaltzen. Hor aurkituko ditu irakurleak Gorostiaga eta Soto-Michelenaren lehenagoko RS-en hiztegiekiko ezberdintasun larrienen arrazoiak ere.

A

<i>a</i> «aquel»	<i>abia</i> «nido»	<i>adiunza</i> «sazón»
ac 290, acn 78, 479, 484, aren 149, 188, arren 164. Vide <i>are-an</i>	abia 117, 387, 396, abietan 528	adiunça 332
<i>aar</i> «gusano»	<i>abu</i> «mortero»	<i>aek</i> «aquellos»
haarra 400	abuan 72	aec 403
<i>abaa</i> «panal de miel»	<i>adar</i> «cuerno»	<i>afaldu</i> «cenar»
abaaric 5	adar[r]erean 378	afaldu 161
<i>abendu</i> «diciembre»	<i>adardun</i> «cornudo»	<i>afalzaga</i> «sin cena(r)»
abenduco 4	adarduna 190	afalçaga 430, afalzaga 394
<i>aberasgarri</i> «aparejo para enriquecer»	<i>adikatu</i> «cansarse»	<i>afari</i> «cena»
auerasgarri 11	adicaçen 357, adicazen 277	afari 160
<i>aberats</i> «rico»	<i>adinon</i> «acomodado»	<i>agika</i> «a dentelladas»
aberas 2, 435, aberasa 134, aberassoc 3	adiuhon 31, adinon 108, adinona 30	aguica 270
<i>abere</i> «bestia»	<i>adiskide</i> «amigo»	<i>agin</i> «diente»
auere 71, abereaz 370, auerectan 391	adisquide 137, 234, 510, adisquidea 435, adisquidoc 130	aguin 539, aguina 398, aguinaç, 138, 204
	<i>aditu</i> «mirar»	<i>agindu</i> «mandar»
	adi 1(2), adize 423, adizen 456	aguindu 283, 462, aguindua 95, 407, 521, 550, aguinduaz 521

- aginza* «mando»
 agincea 232
agiri «descubrirse»
 aguri 418
agirtu «aparecer, descubrir»
 aguir 52, 386, 401, 516, agirtuco 208
agura «viejo»
 agura 26
aide «pariente»
 aydeac 138
ain «tal, tan»
 ayn 497, 505
ainbeste «otro tal»
 aynbesteri 296
aita «padre»
 ayta 24, 125, 370
aitatu «nombrar»
 ayta 515
akulu «aguijón»
 aculuaganaco 180
al «poder»
 al 127, 382
ala «así» Vide *alan*.
 ala 133, 283.
alaba «hija»
 alaba 108, 111, alabea 35, 167, 193, 382, 451, 531
alako «tal»
 alacoa 20
alan «de aquella suerte» Vide *ala*.
 alan 478.
alango «tal» Vide *alako*.
 alangoa 35.
alargun «viuda»
 alargunaen 278
alanne «majada»
 alauneric 152
alberdau «regocijado»
 aluerdau 482
Albia «Albia»
 Albia 387
albo «lado»
 alborean 313
aldapa «cspalda (cuesta)»
 aldapan 77
aldats «cuesta»
 aldasac 211, aldasic 262
aldatu «mudar»
 aldatu 178
alde «cabe»
 aldean 286
aldi «tiempo»
 aldi 16, 29, 107, 118, 123, 144, 239, aldia 166, 336, 440, aldiac 221, aldián 557, al-diz 323(2)
alogadu «alquilar»
 alogadua 388
alperkeria «vagabundez»
 alperqueric 75
altamia «taza»
 altamia 543
ama «madre»
 ama 111, 113, 370, 395, 451, amea 35
amabi «doce»
 amau 40
amabost «quince»
 amabost 50
amukozko «de estopa»
 amucozco 324
anaje «hermano»
 anaje 105, anajeen-
 çat 266, anajeczat 416
anbiolako «del tiempo pasado»
 anbiolaco 32
andera «estimada señora»
 andera 290. Vide *andra*.
andi «gran(de)»
 andi 27, 328, 525, andia 17, 114, 168, 308, 397, 524, andiac 352, 397, 524, andiago 226.
 andizuren 1) «honor»
 andizuren 392,
 2) «principal»
 andizurenen 507
andra «señora, mujer»
 andra 110, 131, 134, 210, 245, 316, 317, 455, 469, 525, andrea 128, 135, 309, 376, 522, andreari 217, andreen 458. Vide *andra*, *andrauren*.
andrandi «gran señora»
 andrandi 65
andrauren «mujer principal».
 andra vrenac 210,
 andra hurenac 317,
 andraurenen 527
andur «ruin»
 andur 126
anker «cruel»
 hanquer 12°
anztu «olvidarse»
 anztu 156. Vide *aztu*.
ao «boca»
 hao 123, haoa 87,
 hahoaz 372, haora

- 176, aora 184, aorean 337, aoti 355, 488
apa «beso»
 apea 205
apaka «con besos»
 apaca 68
 ?*apizadu* «hurtar»
 apizetan 509
ar «espina»
 arr 555
aragi «carne»
 aragua 369, araguiac 172, 369, araguirean 345
Aramaio «Aramayona»
 Aramayo 284
arbindu «estrechar»
 arbincen 260
ardâo «vino»
 ardao 46, 455, ardao 28
ardi «oveja»
 ardi 190, 223, 354, ardia 498
ardura «cuidado»
 ardura 402, 533
are «bazo»
 areco 141
arean (ez) «nada»
 arean 536, 558. Vide *a*.
aren «tercera»
 arena 376
arerio «enemigo»
 arerioacaz 270
aretx 1) «bellota»
 arech 37, 109,
 2) «roble»
 arecherean 279
argal «débil»
 argaloc 403
argi 1) «luz»
 arguia 136
 2) «claro, reluciente»
 arguia 43, 318
ari 1 «sala»
 aria 117
ari 2 «carnero»
 harien 115
arin «ligero, liviano»
 arina 398, arinago 458
arlot(e) «pobre, mendigo»
 arlot 329, arlotea 493, arloteari 25
aro «temporal, sazón»
 aro 293, aroan 50, aroari 440
arotz «carpintero»
 aroz 275, arozaren 417
arran «cencerro»
 arran 121
arrankari «trucha»
 arrancaria 229
arrats «tarde»
 arrasean 538
arrausi «bostezo»
 arrausi 276
arrantza «huevo»
 ar[r]auça 25, arrauça 219
arri «piedra»
 arri 5, arria 16, 405, arrien 385
arrika «a pedradas»
 arrica 467
arritu «reñir»
 arri 52, 386
arrotz «huésped»
 arroz 132
arte 1 «hasta, entre (tanto)»
 artean 73, 145, 200, 231, 515
arte 2 «encino»
 artera 279
artu «tomar»
 ar 363, 411, 454, arr 439, artu 229, 236, 510, arturic 76, arçaytea 392, arçayten 187, 279
artz «oso»
 arz 422, [a]rçac 368, arçari 74
arzâi «pastor de ovejas»
 arzayoc 386
arza(i)lla «tomador, recibidor»
 arçayllea 277, arçallea 357
asaba «abuelo(s)»
 assabaoy 125
asakatu «terminar»
 asacatuac 171
ase «hartarse»
 asc 263, 425, 535, ase 287, 356, assea 193
asi «comenzar»
 assi 166, asiac 171
askatu «desatar»
 ascaçen 298
askaldu «merendar»
 ascaldu 161
asko «mucho»
 asco 48, 54, 61, 79, 85, 109, 124, 124, 126, 197, 269, 292, 391, 459(2), ascoen 117

- aspertu* «vengarse»
 aspertu 10, asper 10,
 361, aspe[r]retan 362
- asti* «vagaroso»
 astia 29
- asto 1* «asno»
 asto 84, astoa 163,
 astoagaz 116, astoar-
 ri 346
- asto 2* «fiador»
 asto 249
- asun* «ortiga»
 asuna 72
- aszi*. Vide *azi 2*
- ataarte* «portal»
 ataartean 238
- ataoste* «tras la puerta»
 ataostean 222
- ate* «puerta»
 atea 253, atea 26,
 atean 133
- atera* «sacar»
 atera 385, 513, dirat-
 â 136
- atorra* «camisa»
 atorra 168, ato-
 [r]ren 281
- atsaputz* «sucio e hin-
 chado»
 asapuzago 255
- atseden* «apagar, des-
 cansar, morir»
 aseden 252, asede-
 nas 252, asedeyten
 399
- atsegin* «placer»
 aseguinago 112
- atso* «vieja»
 asso 356, asoa 79
- atze* «(a)trás»
 açean 201, azecoaz
 207, azera 423, açe-
 ra 202, azeranz 456
- atzerrri* «patria extraña»
 açerrian 9
- atzo* «ayer»
 azo 300
- au* «este»
 au 6, 67(2), 103,
 onec 179, 348
- audiaka* «vendiendo
 autoridad»
 audiaca 48
- awnz* «cabra»
 aunz 411, aunça
 418, aunçac 359,
 aunçari 498
- aur* «hijo»
 aur[r]ic 463
- aurkitu* «encontrar»*
 aurqui 166
- aurpegi* «cara»
 aurpegui 322
- aurrera* «adelante»
 aurrera 207, 423,
 456
- aurrereen* «delantero»
 aurrereen 448
- aurten* «ogaño»
 aurten 84, 528, aur-
 tengoen 80
- ausi* «romper»
 ausi 547
- auspas* «de bruces»
 auspas 128
- aus* «polvo, ceniza»
 aus 79, ausa 358, au-
 setan 128
- auzo* «vecino»
 auço 6, 117, 137, au-
 çoac 431, auçooc 3
- autu* «escoger»
 autu 384
- auzi* «pleito»
 auzi 334, haucia 148
- auzkin* «pleitista»
 auzquin 75
- axe* «aire, viento»
 ajea 178, axeac 419,
 ajeric 218
- azaga* «postrimería»
 azaga 302
- azarkunza* «atrevi-
 miento»
 azarcûzeac 165
- azarri* «atrevido»
 azarri 383
- azeri* «raposo»
 azeri 64, açeria 349,
 aceriac 27
- azi 1* «crecer, criar»
 aci 264, açi 195, 199,
 az 136
- azi 2* «servidor»
 aszizat 126
- azkero* «despnés de»
 azquero 166, 297,
 379, 399, 433, 441,
 452
- azkurri* «alimento»
 azcurriac 546
- azterri* «escarbar»
 azterrietan 424
- aztu 1* «olvidar»
 aztu 16, az(tidila)
 415
- aztu 2* «adivino»
 aztua 415
- azur* «hueso»
 azur 524

B

- bae* «cedazo»
 baeti 426

- baga* «sin»
baga 146, 174, 394,
430, vaga 225, 247,
248, baguea 132, 237
- bagil* «junio»
baguil 43, baguila
523
- baia* «mas, (em)pero»
baya 244, 250, 332,
359, 383
- bai 1* «si»
vay 27, 153, 257,
287, 348
- bai 2* «prenda»
bay(la) 523
- bake* «paz»
vaquez 334
- bako* «sin»
baco 117, 137(2),
159, 237, 282, 309,
469
- bakotx* «cada uno»
bacocho 381
- balizko* «de si fuese»
balizco 15
- balz* «negro». Vide
belz.
balz 245, bal[z]aren
411
- balzki* «denegrado»
balzqui 322
- baño* «que»
baño 2, 7, 29, 30, 58,
86, 93, 109, 138,
169, 226, 278, 288,
321, 331, 340, 388,
414, 458, 473, 531
- baratxexe* «despacio»
baracheje 173
- baratz* «espaciosa-
mente»
baraz 9
- baratza* «huerta»
barazea 11, baraçe-
ac 54
- barazkaldu* «comer»
barazcaldu 161
- bardindu* «igualar»
bardindu 300
- bare* «limaco»
bareoc 379
- barre* «riendo»
barrez 96
- barren* «fin»
barrenic 143
- barri* «nuevo»
barri 120, 151,
261(2), bar[r]i 408,
barria 548, ba[r]ria-
gayti 510, barriac
62, pa[r]rira 486.
Vide *berri*.
- barru* «dentro»
barruac 414, barru-
nago 400
- baso* «monte»
basoa 6, basoa 110
- basoi* «montañero»
vasoy 522
- bat* «un(o)»
bat 34, 40, 54, 103,
174, 223, 335, 391,
432, 496, 533, batat
418, bateco 381, ba-
ten 429, baterren
105
- bats* «orujo»
vasez 99
- batu* «recoger»
batu 353
- batzuk* «pocos»
bazuc 88
- baxen* «(más) que»
baxen 281
- bear* «necesidad, nece-
sitar»
bear 85, ue[a]r 540,
bea[r]rac 149, bear-
co 124, 437, bearra-
go 7
- bearbaga* «inocente»
bearbaguea 208
- beargin* «obrero»
bearguin 75
- begi* «ojo»
beguia 136, 389, be-
guian 555, beguie-
tan 242
- begiratu* «mirar»
beguira 202, 338,
475
- bei* «vaca»
bey 190, veyac 421,
429, beyê 8
- beitxu* «vaquilla»
beychua 513
- belawn* «rodilla»
belaunean 365
- belorit* «rollo»
belorita 197, belori-
tac 196
- belz*. Vide *balz*.
pelça 464
- belu* «tarde, tardío»
belu 156, belua 321,
beluco 440
- beor* «yegua»
beor 104
- bera* «él». Vide *norbe-
ra*.
berizat 491, bereçat
106, 153, 256, bere-
reango 182, berere-
angoa 428
- beralan* «de la misma
manera»
beralan 333

- berandu* «tardar»
berâquetan 521
- berar* «hierba»
berarra 268
- berba* (egin) «hablar»
verba 33
- bere 1* «su»
vere 38, 66, 69, 77,
172, 278, 345, 363,
369, 374, 381, 393,
421, 483(2), 489,
495, 526, bere 209,
546, 554, berea 196,
verca 312, 468, be-
reac 326, bereen 499
- bere 2* «también»
bere 103, 337, vere
3, 417, 452, 460, pe-
re 507
- berna* «pierna»
bernea 547
- bernazaki* «pantorri-
lla»
bernazaquian 42
- bero* «caliente»
vero 142
- berotu* «calentar»
berotu 488, bero
355
- berri* «nuevo»
berri 121, 515. Vide
barri.
- beste* «otro». Vide
ainbeste.
beste 105, 145, 212,
335, bestea 73, bes-
teac 109, bestec 13,
418, besteençat 139,
bestençat 153, bes-
tera 419, besteren-
çat 106, besterenic
540, besteri 325, 470
- bestela* «de otra mane-
ra»
bestela 348
- betatu* «henchir»
betatu 94, 210, 317
- bete* «llenar»
vete 69, vetea 443,
vetean 292, vetez
vetez 99
- beti* «siempre»
veti 3(2), 125, 240,
316, 325, 338, 354,
411, 467, 502
- betiko* «continuo»
betico 16
- betse* «abarca»
behsc 24
- betsegi* «vaca con cría
de dos años»
betseguien 411³
- bezuza* «regalo»
beçuza 55
- bi* «dos»
bi 34, 103, 108, biac
374, bioençat 445,
birretan 258
- biao* «siesta»
biao 506, biaotan
366
- biar* «mañana»
biar 410, biarco 530
- bidari* «porte»
vidarienic 120
- bide* «camino»
vide 549, videa 247
- bidean*, «en vez de»
bidean 305
- bider* «veces»
bider 342
- bigarren* «segundo»
bigarreña 65, 376
- bigun* «blando»
bigunago 400
- bigundu* «ablandar»
bigunçen 352
- bildots* «cordera»
bildos 354
- bildur* «miedo»
bildur 324, 375, 391,
bildurra 165, 341,
bildurric 501
- bildurrti* «medroso»
bildurrti 12
- billa* «buscando»
billa 299
- billatu* «buscar»
billactâ 514
- biortu* «volver»
biortu 329, 333, 412,
bior[r]retan 118, bi-
or 486
- biotz* «corazón»
bioza 322, bioça 7,
biozean 517
- birapo* «papo»
biraporcan 219
- biri* «liviano»
biriac 429
- bitsdun* «espumoso»
vicshszdunic 455
- bizar* «barba»
bizar 384, biçar 119,
biçarrean 116
- bizarsu* «barbuda»
bizarsuric 455
- Bizen* «Vicente»
Viçen 318
- bizi* «vida, vivo»
bizi 334, bici 158,
biçia 396, vicia 499,
viciac 56, bician
325, vician 484, vi-
cico 165
- bizikide* «manera de
vivir»
viciquidea 133

bizitza «vida»
 biciça 103, bicicea 137
bolu «molino»
 bolura 147*
bost «cinco»
 bost 108, 432
bula «bula»
 bulea 544
bular «pecho»
 bular 239
burdiã «hierro»
 burdiaric 15
burkide «igual»
 burquide 295
burrustu «acometer»
 burrustuco 424
buru «cabeza»
 buru 245(2), burua 76, 344, burhua 554, buruan 42, 481, buruen 271
buruko «tocado»
 buruco 17, burucora 184
busti «mojado»
 bustiac 129
Butroe «Butrón»
 Butroe 92, Butroeco 167, 404
buztan «cola, rabo»
 buztana 27, 59, 202, 324, buztanaz 116, 372, buztanez 51, 485

D

da, ik. *eta*.
daguenil «agosto»
 daguenileco 28

damutu «pesaroso»
 damutua 521
deunga «malo, perverso»
 deunga 222, 387, 440, deungen 207, deungueaenean 96
¿dilista «lenteja»
 dilist[...]ia 543
dindika «gota a gota»
 dindica 94
diru «dinero»
 diru 453, diruetan 309
dolara «lagar»
 dolara 309
dollor «ruin»
 dollorra 90, dollor[r]ja 255, 494, dollorrac 474(2), 507, dollorrean 384, dollorren 520, 551
donari «galardón»
 donari 265
done «santo»
 done 318, 330, doneari 545
Doneane «San Juan»
 Doneaneco 254, 280
donsu «venturoso»
 donsuaê 96
duzti «todo». Vide *guzti*.
 dustien 387, duztia 259, duztioç 96, 245

E

ebagi «cortar»
 ebagui 268
ebili «andar»

ebili 412, 444(2), ebiltan 48, badabil 79, banabil 76, baynabil 478, dabil 299, 534, dabilena 3, 200, 365, dabilz 451, jabil 398
ebiloki «andador, movedizo»
 ebiloqui 471, ebiloquiac 5
edan «beber»
 edan 342, edanac 438, edaten 420
edaran «hallar». Vide *ideren*.
 edaraytê 509
edatoste «después de beber»
 edatostean 393
eder «hermoso»
 eder 123, 134, 171, 517, 548, ederr 36, eder[r]ja 131
 **edin* «volverse»; aux. intrans. (*irrealis*)
 adi 1, 116, 158, 240, 553(2), aite 394, aquio 257, 411, (send)aquique 251, ayte 394, 462, banequio 10, baquio 251, bidi 188, çaquidaz 361, çidi 358, cidi 294, 486, citea 386(2), citean 52(2), daquia 525, daquia-la 514, daquidala 559, dila 415, din 195(2), 198, dina 209, 249, 385, 560, dinean 275, ditean

- 145, equida 344, ez-tina 509, gaquioza 440, lequiquet 10, nequiqueo 230, nindin 263, 263, vada-queic 514, validi 510
- edo* «o»
edo 4, 57, 154, 165, 276, 319, 342
- edo... edo* «o... o...»
edo... edo... 134(2), 389(2), 390(2), 510(2)
- edo... nai* «o... o...»
edo... nay... 57
- edozein* «cada cual, cada uno»
edoceyn 77, 256, 367, edozeyn 491, edoçeyn 157, 383, 489, 495, edoceynec 69, edoçeynec 393, 461, edoçeyni 312
- **edun* «haber»; aux. trans. (indicat.)
euterren 553, ytu-ten 375, aude 316, badeustaçu 490, badoc 124, baçu 410, boc 296, daben 6, dabenac 72, 284, dau 153, 203, 247, 351, 367, 448, 461, daude 3, 3, 54, 85, 85, 414, 440, dauena 503, 532, dauenac 55, 202, 258, 324, 326, 335, 351, 453, degun 127, det 50, 370, deusc 13, deusenari 454, deuso 519, deustac 49, 389, deustat 49, ditu 504, dituz 89, doala 269, doan 514, doana 139, 530, doaneâ 382, doc 124, 396, 540, dodan 559, dodana 82, dogu 164, 329, 533, doguna 314, 329, dogunean 459, doque 87, 325, doquec 215, 439, doqueda 505, dot 40, 91, 112, 300, 398, 430, du 206, 220, 258, dyc 25, eban 343*, eban 228, 364, ebanac 343, enoc 402, estau 302, euan 345, euc 501, euquec 234, eusta 244, eztaue-nac 463, eztoçu 362, leuquee 54, (egui) nau 506, nau 352, 352, 517, nauela 112, neban 513, neuen 419, noc 21, 363, noçu 361, 362, (pres)titu 204
- egarri* «traer».
eguarria 481, becaz 453, dacar 213, 293, 318, 512, dacarrena 472, dacaz 129, 492, 552, lecarque 186, necarre 332, nenca-rre 438
- egaz* «volar»
egaz 230
- egazti* «volátil»
egaztiric 458
- egia* «verdad»
egua 14, 123, 208, 291, 389, 518, egui-ac 32, eguiac 57
- egin* «hacer»; aux. trans. (indicat.)
eguin 61, 100, 155, 155, 267, 462, 465, eguina 171, eguino 529, eguite 220, eguiteco 437, egui-ten 49, 250, 296, egui(nau) 506, eyn-go 13, 530, cyten 403, aye 227, bada-gui 348, badaguic 33, 215, 540, badeguio 13, bayt 407, begui 72, 243, beyçut 410, ceçuec 73, 558, çe-guic 366, ceçuec 217, çeçuec 272, daguiana 418, dagui-nac 34, 95, 338, da-guianean 382, da[i]-gû 479, day 33, 34, 385, dayan 380, dayc 178, 336, dayda 422, daye 227, 452, daygu 334, daygun 127, da-yt 252, deyat 40, de-yc, 116, deyque 136, egua 319, 535, egui 9, 162, 194, 336, 501, 536, 548, eguidaçu 490, eguioc 152, 178, 265, 339, 466, (uca)-eyquec 203*, eyquec 36, 227, 290, ezipada-guic 396, eztagui-nac 241, eztay 181, 463, eztayçu 18, ne-guia 555, nenguiâ 75,

- ley 377, leydi 268, 510, leyo 74, leyoe 48, ney 457
egipide «obligación»
egupidca 215
egitai «hoz»
egitayaren 268
ego 1 «ala»
egoac 526
ego 2 «solano»
egoa 4
egogi «de suyo»
egogui 160
egon «estar»
egon 179, çagoquez 18, dago 143, 423, 424, 521, dagoan 434, dagoana 38, 365, dagoc 1, dagoz 477, nago 331
egun «día»
egun 29, 98, 487, egunean 374
egur «leña». Vide *suegur*.
egur[r]a 483, *egur[r]ac* 483
eguzki «sol»
eguzqui 70, 159, egusquia 559, eguzquiari 251, eguzquitán 323
eiz «caza»
heyz 377
ekandu «costumbre»
ecandu 156, 279, 547
ekatx «tempestad»
ecachac 293, *ecachari* 239, 251, 466
ekix «borracho»*
equix 331
ekosari «haba»
ecosaria 413
ekusi «ver»
ecusi 359, *ecusiric* 212, *dacus* 327, *dacusena* 426, *lecusque* 145
elaa «golondrina»
elaea 517
eldu «llegar»
eldu 166, 396
elixa «iglesia»
elejaracoç 142
elikatu «mantener»
elicituco 57
elikatura «mantenimiento»
elicitura 246, *clicaturazat* 76
eli «rebaño, ganado»
elli 384, *eliric* 235
emai «dádiva»
emay 175
ema(i)lle «dador»
emallea 357, *emayllea* 277*
emazte «mujer, casada»
emazte 234, 376, 551, *emaztea* 65, 520, *emazteac* 54
emon «dar»
emon 40, 67, 283, *emongo* 389, 490, *emaitê* 521, *emaytea* 392, *emayten* 187, 258, 307, 454, *emaytê* 258, *demaen* 454, *demanac* 325, *emac* 189, 272, 312, *emayoc* 25, *lemayo* 284, *maemana* 307,
endor «alcalde»
hendorea 73
ene «mi, o, a»
ene 112, 114, 389, 451, 513, 556, 557, *enea* 445, *enearê* 517, *eneçat* 266, *enezat* 416
enzindu «fiar»
ençindu 536
enzula «oidor»
ençula 38, 446
enzun «oir»
ençun 18, 73, *ençuna* 408, *ençunic* 212, *danzuana* 238
erabili «traer (a alguien)»
erabilico 316
eralla «matador»
erallea 227
eraman «llevar». Cf. *eroan*.
berama 465
erasun «locura»
erasuna 76
eraxegi «encender»
erajegui 519
ereiaro «sazón de sembrar»
ereyaro 330
erein «sembrar»
ereyn 558
eretxi «querer». Vide *oneretxi*, *gatxeretxi*.
crexteco 339, *crexqueoc* 312, *derexta* 556
ereztun «sortija»
ereztuna 192
ergarri «causa de riña»
ergarri 443, *ergarria* 291

- erigi* «levantar»
erigui 79
erin «purgar»
erin 100
erio «tártago»
erioac 167
eriotza «muerte»
erioçea 215, *heriocea*
 137, *herioçea* 484
erle «abeja, enjambre»
erle 5, 459, *erlea*
 266, *herlea* 416
ero 1 «loco»
ero 134, *heroen* 246
ero 2 «matar»
crayten 89, *erac*
 272, *ereçan* 167
eroan «llevar». Cf. *era-*
man.
eroa 244, *aroa* 21, *da-*
roa 79, 196, 210, 238,
 264, 368, 472, *daroe-*
an 468, *daroeanic*
 221, *deroat* 82, *naroa*
 419, *eztaroa* 480
erosi «comprar»
eros(aala) 101
erran «nuera»
errana 460
erratu «quemar»
erra 294
erraz «fácil»
e[r]raz 434
erre «asar, quemar»
erre 441, *herre* 225
errediz- «mucble»
erredičea 90
errege «rey»
erregue 261
erreka «arroyo»
errecaac 214
erri «patria»
erria 66, 349, *erri-*
coa 344, 542
errietta «pendencia»
er[r]ierta 442
erro «teta»
erroa 8, *erroean*
 513
erroi «cuervo»
er[r]oya 136, *erro-*
yac 464
erru «culpa»
erru 496
erruki «lástima»
erruqui 112
ertun «desdichado,
 malo»
ertuna 408, *ertunac*
 120
erur «nieve»
erur 459, *erurra* 512
erurrezko «de nieve»
erurrezcoa 150
erz «orilla»
erçeti 316, 444
es. Vide *ez*.
esala «decidor»
esalea 446
esan «decir»
esan 114(2) 238, *essan*
 231, *esana* 465, 479,
esanaç 529, *bez* 271
esi «seto»
esia 359
eskaratz «hogar»
ezcaraz 469, *escara-*
zean 238
eskatu «pedir»
ezca 257, *ezcatu*
 499, *escatuco* 25
eske «buscar, deman-
dar, pedir»
esque 3, 320, 498,
 534, *esquea* 274, *es-*
queac 122
eskeki «colgajo»
esquequi 197
esker «agradecimiento»
esquer 157, *esque-*
rrac 556
eskergea «difícil»
esquergea 250
eskondu 1 «casarse»
escôdua 110
eskondu 2 «alcanzar»
escôdu 457
eskonza «casamien-
to». Vide ezkonza.
esconçea 440
esku «mano»
escu 175, *escua* 184,
 405, *escuan* 148,
 218, 288, 326, 432,
 453, *escura* 492,
 512, *escurcan* 176
estalgi «cobertera»
estalgui 69, 111
esugi «moder»
esugui 372
esuro «verter»
essuro 420, *esuroa*
 353
eta «y»
eta 54, 268, 429,
 438;
da 29, 30, 35, 60, 67,
 71, 92, 104, 105,
 108, 114, 135, 169,
 208, 250, 268, 277,
 278, 279, 292, 297,
 301, 320, 322, 349,
 357, 363, 376, 383,
 391, 399, 426, 428,
 431, 434, 456, 468,
 473, 479, 505, 509,
 518, 550, 554;

- ta 6, 7, 11, 14, 16, 17, 18, 24, 27, 28, 31, 39, 43, 48, 49, 56, 63, 68, 70, 75, 78, 102, 108, 114, 116, 123, 125, 127, 128, 134, 135, 136, 144, 149, 153, 155, 158, 160, 161 (2), 168, 178, 179, 188, 190, 194 (2), 194, 199, 205 (2), 207, 212, 214, 219, 227 (2), 232, 233, 236, 240, 256, 257, 267 (2), 272, 273, 274, 274, 277, 282, 283, 287, 289, 290, 292, 298, 304 (2), 311, 312, 314, 328, 329, 334, 336, 341, 352, 355, 357, 372, 374, 376, 378, 381, 382, 384, 391, 394, 398, 405, 407, 411, 412, 421, 422, 424, 429, 435, 439, 443, 444 (2), 459, 462 (2), 469 (2), 483, 487, 488, 492, 496, 501, 502, 512, 513 (3), 518 (2), 521, 533, 535, 537, 549, 555 (2)
- eten* «romper»
etena 24, 193, 288
- etorri* «venir»
etorri 425, 514, dator 147, datorrena 60, 333, jatordala 425, jatorguz 232, nentorre 332,
- etsagunza* «casería»
esagûçea 58
- etsai* «enemigo»
hesay 130, esayac 112, esayen 234
- etsajann* «duende»
esajauenen 497
- etsatxu* «casilla»
esachuetan 309
- etse* «casa»
ese 259, 317, 388, 443, eshse 442, esea 6, 210, 237, 253, 287, 417, 441, essea 469, 527, etsean 131, esean 241, 292, escâ 96, eshsean 434, essean 98, eshseco 473, 525, eshseraco 537, eseric 463. Vide *etxe*.
- etsekoandra* «casera»
etsecoandrea 259
- etxe* «casa»
echean 133, echerean 82. Vide *etse*.
- etxi* «dejar»
echi 125, 404, 525, 530
- etxun* «acostarse»
echun 394, 560
- etzi* «pasado mañana»
ezi 410
- etzikaramu* «el 4º día a partir de hoy»
ezicaramu 410
- etziluma* «tras pasado mañana»
eziluma 410
- eu* «tú mismo»
eugayti 33, eurezat 139
- eugi* «tener»
euguiarren 164, aucaque 290, baguêduco 406, baleuco 197, baleuque 309, beucaz 421, daucagunean 248, daucanari 257, dauco 69, daucat 478, deucot 425, eucoc 78, neuca 244
- eulli* «mosca»
eullia 123, 298
- eun* «cien»
eun 381
- eure* «de tí mismo»
eurca 208, 468
- ewri* «lluvia»
euri 70, euria 4, 28, 44, 89, 201, 254, 280, euriac 492, euriac 358, euriac 511
- eusi* «ladrido»
eusi 380, 397
- emtsi* «tener»
ausso 422
- exa* «arado»
ejaco 224
- exar* «arar»
exar 452
- exeki* «encendido»
exequi 399
- exilik* «callando»
ejilic 179, exilic 18
- ez* «no, ni»
ez 5(2) 6, 15, 26, 45, 51, 53, 68, 91, 101, 109, 112, 113, 120, 127, 153, 159, 160, 184, 188, 206, 217, 218, 219, 220, 221, 228, 229, 231, 235, 241, 273, 277, 283(2), 284, 322, 332, 343(2),

- 344, 345, 348, 357, 359, 370, 404, 426, 432, 435(2), 440, 448, 455(2), 462, 468, 470, 485, 502, 505, 513, 528, 530, 540, 543
 es 320
ezâi «feo»
 ezayric 242
 **ezan* «aux. transit. (irrealis)»
 (eros)aala 101, bez 165, 166, 363, 454, deçala 95, 532, ezac 136, 194, 355, 382, eçac 411, esac 98, 439, ezana 401, 516, ezauz 429, cizan 294, neçan 513, nenza 535, nezan 513.
ezarri «echar»
 ezarc 313*
ezaun «conocer»
 ezaun 172, 369, 433, ezavn 158, eçauna 297, ezautea 554, czauten 434, azaue-nac 101
eze «húmedo»
 eze 87, ezera 436
ezein «cualquier»
 eçeyn 531
ezer (ez) «nada»
 ezer 73, 332, 513
ezertu «vedar»
 ezertua 407
ezin «no poder»
 ecin 155, 380, eçin 27, 69, ezin 72, 76, 287, 377, ezina 114
ezkaratz. Vide *eska-ratz*.
ezkondu «casarse». Vi-de *eskondu*.
ezcondu 58, 102,
ezcô 382, *ezco* (adi) 240
ezkonza «casamiento»
ezconçaracoz 142,
ezconçea 232, 282
ezkur «árbol»
ezcur 182, 197, *ez-cur[r]a* 483, *ezcurra* 198, *ezcurrean* 432
ezne «leche»
eznea 513, *eznerean* 411(2)
ezti «miel»
eztia 28, 267, 459
eztizko «de miel»
eztizcoa 460
- F**
-
- farata* «presuntuosa, vanagloriosa»
farata 48, 134
- G**
-
- gabi* «mazo»
gabia 27
gabiarotz «macero»
gabiaroz 62
gaitu «afligir»
gaytu 162, *gaytua* 162
ga(i)tx «mal, daño»
gach 296, 312, 362, 376, 399, *gax* 352, *gacha* 401, 425, 431, 434, 514, 516, *gachac* 500, *gachean* 526, *gachen* 396, *guachen* 38, *gachic* 221, 501; *gaichis* 417
gatx izan «ser difícil»
gajta 144, *gasta* 118
gaizto «malo». Vide *gaxto*.
gayztoen 475.
galbae «harnero»
galbaeaz 62
galdu «perder»
galdu 103, 122, 161, 176, 178, 297, 336, 348, 405, 433, 462, *gal* 188, 513, *gal-duan* 148
galduro «malamente»
galduro 353
galendu «escarmentado»
galendua 299
galzaigarri «causa de perdición»
galçaygarria 254, 280
galzer «calza»
galçer[r]a 207
gane «sobre»
ganean 385, *ganeco* 44, 439, 447
garagarri «julio»
garagar[r]ylean 313
garatzazal «acolmada»
garazazal 527
garbatu «arrepentirse»
garbatu 102, *garua-rua* 521
gardi «parecer»
gardia 393
gari «trigo»
garia 236, 359, 459, 512, *gariac* 492, *gari-en* 254, 280, *gari-tan* 163

- garizko* «de trigo»
garizcoa 150
garrastu «sufrir»
garrastu 553
garratz «agrio»
garraz 9, 518
garri «cintura»
garrían 63
gastâe «queso». Vide
gazta, *gastâe*.
gastaeoc 52
gastelaun «castellano»
gastelauna 555
gastigatu «enseñanza»
gastigaturic 549
gatz. Vide *ga(i)tx*.
gatz «sal»
gaz 353, *gaza* 145,
gaçean 273(2)
gau «noche»
gau 487, *gaba* 395
gaur «hoy»
gaur 410
gauza «cosa»
gauza 145, 212, 242,
303, 306, *gauça* 100,
326, *gauzac* 440,
gauçac 149, *gauçary*
556, *gauçea* 60
gaxo 1) «malo, perverso»
gaso 6, 133, 180,
gasso 54, 141, *gasso*
425, *gassoric*
303, *gasoric* 231
2) «cuitado»
gajooç 3
3) «enfermedad»
gassoa 439
gaxpaga «sin mal»
gajpaga 174
gaxoto «mal (adv.)»
gassoto 301
gaxto «malo, perverso». Vide *gexto*.
gaxto 295, *gaxtoa*
203, 279, 293, *gax-*
toac 42, 414, *gax-*
stoari 547
gaxtoto «mal (adv.)».
Vide *gextoto*.
gaxtoto 342
gazta «queso»
gazta, 502
gastâe «queso»
gastacoc 386
gazte «joven, mozo»
gaztea 185, *gazteac*
177, *gazteen* 413,
gazteori 482
gastetegi «mocedad»
gastetegiâ 396
geben «vedado»
geben 209
getago «más»
guyago 54, 85, 93,
164, 340, 414, 468
geide «prójimo»
geydeari 339
geren «deshonra»
guerena 24
geriza «sombra»
gueriza 495, *guer[i]-*
zan 371
gero «después»
guero 166, 510
geroengo «postrero»
gueroengo 194
gera «guerra»
guerra 131
geru «aparejado»
guertu 306, *guertua*
160, *guertuago* 331
geun «telaraña»
geunac 298
gexto «malo, perverso». Vide *gaxto*.
guextoa 71, 135, 213,
428, *gextoa* 156, *gextoa*
151, 169, 363,
gextoagoac 427,
guextoac 19, 136
gextoac 371, *guexto-*
oaganc, 243, *guexto-*
oan 107, *guextoay*
100, *gextocoa* 107,
guextoric 18
gextoto «mal (adv.)».
Vide *gaxtoto*.
guextoto 341
gibel «hígado». Vide
kibel.
gibeleco 141.
gino «hasta»
guino 81, 210
gitxi «poco(s)»
guichi 88, 119, 275,
285, 383, 384, 453,
guichiac 260, *guich-*
ietara 306, *guich-*
itara 186, 438
gitxia gitxia «poco a
poco»
guichia *guichia* 61,
350
gizon «hombre»
guizon 390, *guizon*
375, 405, 413, 499,
546, *guizona* 188,
390, *guicon* 378,
guizonetan 391, *gu-*
iconoc 245
gogaiera «pensamien-
to»
gogayeren 395
gogo «pensamiento»
gogoa 63, 398, 413,
419, 458

- gogoko* «mental»
gogoco 381
gogor «duro, recio»
gogor 356, *gogorra-*
ri 539
goien «alto»
gojenean 286
goiz «mañana». Vide
gox.
goyz 475
Goliz «Górliz»
Goliz 334
gomonzalla «acomodador»
gomonzalleac 496
gondu «provecho»
gondu 514
gora «arriba»
gora 507, 508
gora izan «alzar(se)»
goraetan 211, *gora*
 343*
gorde «guardar»
gorde 320, *gordeyté*
 351
gorputz «cuerpo»
gorpuz 237, 447
gorri «rojo, colorado»
gorri 322, *gorritá*
 384
gorroto «mal querencia»
gorrotoa 71
goru «rueca»
gorhua 63
gosagogor «recia al hambre»
gosa gogor 356
gosaldu «almorzar»
gossaldu 161
gose «hambre, hambriento»
gosea 276, 287, 471,
goseac 206, *goseen*
 523, *gossea* 193
gox «mañana». Vide
goiz.
goxean 517, *goxera*
 439, *gojago* 450
goxetiko «temprano»
goxeticoa 440
goxtu «madrugar»
gojtu 437
gozo «sabroso»
goço 267, *goçoa* 460
grisol «turma»
grisolac 39, 115
gu «nosotros»
gu 125, *gugan* 529
gudu «guerra»
guduan 7, *gudnra*
 21, 165, 383, *guduraco*
 331
gura «ganoso»
gura 81, 157, 402
gurari «deseo»
gurari 164, 248
gurdi «carro»
gurdiac 305
guren «victoria»
guren(da) 308*
guri «manteca»
guria 513
guzti «todo»
gustia 469, *gustiac*
 326, *gustiz* 135,
guztia 16, 533, *guz-*
tietan 123, *guztioc*
 316, 467, *guztioen-*
çat 318
guztiko «del todo»
gustico 43, *guztico*
 447
guzur «mentira»
guzurrac 59, *guzurraz*
 57

I

i «tú»

y(laso) 88, *y(lacoa)*
 328, *yc* 234, *yrezat*
 470, *yri* 13

-i(n)- «dar»

baçint 409, *balinde*
 91, *baniqueçu* 91,
 409, *diada* 174, *die-*
nean 192, *diqueada*
 233, *diquec* 265,
cgznu 304, *yquedac*
 233, *yndac* 174, *yn-*
dauz 429, 556,

ibai «río»

yuaya 6, *ybayac* 214

ibar «llano»

ybarrac 211

ibarbako «sin valle»

ybarvacoric 262

ibarguen «Ibargüen»

Ybargnengorean
 273

ibarjaun «merino»

ybarjaun 349,

ibini «poner»

ybini 9, 177

ide «igual»

ydeaz 240, 489

ideko «igual»

ydeco 403, *ydecoa*
 363

ideren «hallar». Vide

edaran.

yderaytê 351

idi «buey»

- ydi 121, 152, ydia
 378, 389, ydiac 305,
 429, ydiençat 180,
 ydioc 452
idoro «hallar»
 ydoro 336, ydoro
 343*
ifini «poner»
 yfinc 192*
igarartean «hasta pa-
 sar»
 ygarartean 545
igaro «pasar»
 ygaroa 144, ygarota
 418, digaran 231,
igazko «de antaño»
 ygazco 80, 84, 528
igini «entender»
 yguini 418
igûi «aborrecer»
 ygui 132, yguy 3,
 493, 494
ikaratu «temblar»
 ycaraçen 352
ikasi «aprender»
 ycasí 241, icasterren
 553
ikaskura «descoso de
 saber»
 ycascurago 22
ikaztobi «carbonera»
 ycaztobico 507
il «morir, matar»
 yl 227(3), 379, 429,
 452, 535, yla 199,
 (ba_) 523 ylac 56,
 ylari 119, ylgo 212,
 yllac 84, ylteco 165
ilbeera «cuarto men-
 guante»
 ylbeeran 558
ilun «oscuro»
 yluna 43
imini «poner». Vide
ibini, ifini.
 daminda 99
inardun «continuar en
 el trabajo»
 ynardun 540
indar «fuerza»
 yndarra 27
indarsu «fuerte»
 yndarsuen 403
induska «hozar»
 yndusca 379
insaur «nuez, nogal»
 ynsaur 366, ynsaurra
 344, ynsaurrac 226
insautsi «nogal»
 ynsautsi 467
inude «ama»
 ynudea 55
inurri «hormiga»
 ynurria 81, ynurria-
 ri 183, 526
inziri «gruñir»
 ynciria 380
iñarxi «envidia»
 hiñarchi 112
iñes «huida»
 yñes 422, yñez 243
iñor «alguno»
 yñori 13, 189, 312,
 ynoc 153, 166
iñox «nunca»
 ynox 331
-iô- «decir»
 dio 113, 340, 393
ipirdi «culo»
 ypiridia 33, ypidian
 385, ypidico 469,
 ypidira 247
irabazi «ganar»
 yrabaci 103, 319,
 513, yrabacia 301,
 yrapaci 155
iradu «a prisa»
 yradu 83
irakatsi «mostrar»
 yracasten 104
irakin «hervir»
 diraqui 56, 146
irapazi. Vide *irabazi.*
irato «ahogar»
 yrato 444
iratxo «fantasma»
 yrachoen 301
iraun «baldón»
 yraunic 189
irazi «colar, exprimir»
 yraci 177, yracia
 301
ire «tu»
 hire 396, yre 227,
 234, 240, 269, 402,
 431
iról «caduco»
 yrolagaz 185
irrigau «desabrido
 gruñidor»
 yrrigau 482
iru «tres»
 yru 108, 342, 374
irudi «parecer»
 dirudi 171, 467, 483,
 497, dirudian 370
irun «hilar»
 yrun 195
irunsi «tragar»
 yrunsi 37, 214
iskillu arma
 ysquilluac 7
iskillots arma
 ysquilosay 404
isuski «escoba»
 ysusqui 65
itogin «gotera»
 ytoquinac 16

- itsaso* «mar»
ysasoa 135, ysasoac 214, ysasoan 451
- itsi* «cerrar»
ysian 123, yssi 26
- itsu* «ciego»
yssua 426
- iturri* «fuente»
yturriac 214
- itxadon* «esperar»
ychadonaz 60, ychadonic 457, ychadoc 296
- itz* «palabra»
hiz 285, 374, yz 170, yza 216, hize-rean 378
- itz egin* «hablar»
yz eguic 194
- izan* «ser»; aux. intrans. (indicat.)
yçan 314, yçango 403, yzaytea 2, yzayten 375, aja 240, ajate 158, ax 31, 405, 451, axa 31, badira 403, baysta 35, çara 132, dan 109, 154, 364, 459, 515, dana 12, 69, 97, 106, 141, 310, 311, 420, 448, 504, danari 341, danarren 27, danean 97, 494, daneguino 310, dira 7, 48, 115, 149, 211 (2), 403, 449, direanac 315, direaneguino 315, dyra 433, esta 166, 384, ezta 24, 123, 221, 262, 303, 458, 460, 497, 503, eztan 216, 242, 287, 349, 415, eztâ 53, eztana 181, 423, 456, ezta-nic 36, gara 212, 248, 329, garea 125, 334, jacanari 521, jacazâ 526, jat 424, liçate 69, 287, nax 300, nayz 57, (gas)ta 118, (vs)ta 151, vada 29, 460, valiz 508, vaynzate 293, vays-ta 20, zala 358, zan 557, zara 144
- izeko* «tía»
yçecoa 154
- izotz* «hielo»
yzoz 511, yzozac 492, yzozen 447
- izpizatu* «renegar»
yzpiçazen 370
- iztanda* «reventar»
yztanda 181
- J**
- ja(i)gi* «levantarse»
iaygui 294, jaigui 560, jagui 394, jaguiterren 430
- jai* «fiesta»
jaya 3
- jaibal* «infructuoso»
jaybala 321
- Jainko* «Dios»
Iayncoac 265, Iayn-coari 339
- jaio* «nacer»
jayo 107, 328, 360, 526, jayayten 448
- jaiparri* «nuevo nacimiento»
jay (pa[r]rira) 486
- jakin* «saber»
jaquitea 554, baguineaque* 406, daqui 307, daquiana 340, daquianac 187, 375, daquie 92, daquique 187, 375, daquit 505, eztaquit 154, eztequiâ 431, lequique 241, manequi 230
- jakindun* «sabio»
jaquindun 140, 200, iaquindunen 200
- jakiteria* «sabiduría»
jaquiteria 27
- jala* «comedor»
jala 23
- jan* «comer»
jan 95, 314, 329, 342, 345, 480, 532, janac 438, jango 532, jateco 204
- janzi* «vestido»
jancia 193, janciric 478
- jaraunsi* «heredar»
iaraunsi 319
- jarraigi* «seguir»
jarraygui 341, arrayo 183
- jarrain* «seguir»
jarrain 440
- jarrekin* «hallar»
jarrequin 344
- jarrri* «ponerse, sentarse»
jarri 385, 559
- jarrugi* «encontrar»
jarrugui 341

jate «comida»
iate 213, jate 17
jatxi «ordeñar»
jachiago 8
jaube «dueño»
iaube 54, jaubea
551, jaubeen 286
jaun «señor»
iauna 295, iaunac
85*, jaunen 371,
550, jaunoc 126. Vi-
de *etsajaun*, *ibar-
jaun*.
Jaungoiko «Dios»
Jaungoycoa 1, 256,
491, Jaungoycoagan
529
jausi «caer»
iauxi 198, jausico
557, iausxten 211,
jauxten 456
jauso «sostener»
jauso 27
jazkera «vestido»
iazquereac 220
Jerusalem «Jerusalem»
Ierusalemera 311
jira «regocijo»
jira 48
jo «majar, herir»
jo 72, 517, iac 272
joan «ir»
joana 118, doa 61,
94, 107, 156, 166,
176, 229, 275, 353,
360, 383, 499, 541,
560 (d[o]a), docan
223, estoa 481, ez-
toa 123, goaquez
165, hoa 173, hoca-
neâ 36, joacu 507,
joatan 425, lioaque
350, noa 83

jolas «regocijo»
jolasa 122, jolasic
206
jopu «siervo, súbdito,
criado»
jopu 551, iopua 435,
jopua 286, 292
jorratu «escardar»
jorratu 236
justuri «trueno»
iusturiaen 201

K

kaden «torzuelo»
caden 37
kain «niebla»
cayna 447
kale «calle»
calcan 36, 48
kalta «daño»
calta 510
kalte «daño, perjui-
cio»
calte 271, 376, caltea
205, 274, 282, 341,
484, caltean 209, 374
kanta «canto, cantar»
canta 474, câteac
517
kantari «cantor»
cantari 19
kantatu «cantar»
cantazean 70, câta-
zean 517
karkax «aljaba»
carcaj 228
katu «gato»
catu 477, catuac
468, 532
ke(e) «humo»

quea 473, 507, que-
hea 360, queheac
364, queheric 53
kendu «quitar»
quendu 136
kibel «espalda»
quibel 239, 466. Vi-
de *gibel*.
kirola «regocijo»
quirolan 63, 116
kirru «cerro»
quirrua 195
koikari «sobradísima»
coycari 497
koipatsu «pringar»
coypasu 225
kuku «cuco»
cucuen 70
kume «hijo»
cume 64

L

laar «demasiado». Vi-
de *lar*.
laarric 45
laba «horno»
laba 557, labea 355,
488, 557*
labio «rubicorto»
labio 14
labur «corto». Vide
txabur.
labur 59
lagun «compañero»
lagun 81, 347, lagu-
neena 60, lagunen
401, 516, lagunene-
co 473
lako «como»
(y)lacoa 328,

- lander* «pobre»
landarrerari 265
langin «oficial»
languinac 204
lanza «lanza»
lança 326
laño «niebla»
lañoa 4, 439
lapiko «olla»
lapico 69
lapur «ladrón»
lapurrac 203, 496,
lapurroc 80
lar «demasiado». Vide
laar.
lar 438, *larra* 30, *lar-
rrac* 186, 260.
larritu «congojar»
larrichen 260
laru «overo»
saruc 335*
laso «como»
(y)laso 88, *laso*
344(2), *lasoa* 413
lasun «muble»
laçuna 72
lastategi «pajar»
lastategui 399
lastazaku «costal de
paja»
lastaçacu 390
laster «presto, apresu-
rado»
laster 173, 258, *laste-
rra* 29, *lasterrago* 184
lasto «paja». Vide *las-
tategi*, *lastazaku*.
lasto 537, *lastoa* 346
lastozko «de paja»
lastozco 202
latz «áspero»
laz 14, 518, *laza*
269, *laçac* 508
laurenbat «sábado»
laurëbatic 159
lanzatu «tejado»
lauçatu 210
laztan «abrazo»
laztana 205
laztan izan «querer»
laztan 55, 68,
lege «ley»
legue 261
legez «como»
legez 127(2), *leguez*
195(2), 454
lei «yelo»
leya 44, 512, *leyen*
439
leku «lugar»
lecuca 69, *lecuan* 53,
209, 559, *lecurean*
364, *lecuti* 223
lelengo «primero». Vi-
de *lenaengo*.
lelengo 408
lelo «canción»
leloa 515
len «antes»
len 510, *lenago* 58,
86, 194
lenaengo «primero».
Vide *lelengo*.
lenaengo 65, 376
leor «seco»
leorr 87, *leorrean*
229, *leorrerean* 436
leusindu «halagar»
leusindu 205, *leus-
sindu* 372
leze «cneva»
leçereâ 368
liburu «libro»
liburu 479
lloba «sobrino»
llouea 154
lo «sueño»
lo 366, *loa* 276, 425,
loac 506
loben «cornado»
loben 429
loi «encenegado»
loyac 47
loitza «lodo»
loyza 358, *loyçaen* 44
loka «temblante»
loca 398
lora «flor»
lora 269
loratu «florecer»
lora 145
lotsa «vergüenza»
losa 119
lotsabaga «desvergon-
zado»
losauagueac 66
lotsaga «sinvergüenza»
lotsaga 263, *losa-
guea* 469
luki «raposo»
luqui 64, *luquiari*
437
lupari «atolladero»
luparia 367
lur «tierra»
lurra 9, 400, *lurrac*
264, *lurren* 264
lurrun «vapor»
lurruna 84
luzatu «alargar»
luzatu 490
luze «largo, luengo»
luce 268, *luzea* 289,
luçea 276, *lucea* 549,
luçcac 16, *luceac*
487, *luceago* 8

M

mai «mesa»
 maya 549, mayra 39
maiatz «mayo»
 maiaz 552, mayaz 43,
 mayaça 534, 535,
 mayaza 269, maya-
 çean 115, 268, maya-
 zean 411, mayaçeco
 39, mayaçecoa 416,
 mayacecoa 266
maker «contrahecho»
 maquerria 290
makur «tuerto»
 macur 207
mandatari «mensaje-
 ro»
 mâdataria 511
mandazâi «mulatero»
 mandazaic 302
mantu «manto»
 mantua 160
marka «nao»
 marcaac 451
marra «joya»
 marraac 504
matrazu «virote»
 matraçu 51, 485,
 matrazu 228
Matxin «Martín»
 Machini 160
maurtu «desierto»
 maurtuti 36
mendel «orillo»
 mendela 20
meni- «tregua»
 meniacgayti 404
mergatz «desabrido»
 mergaz 518
Meteri «Meterio»
 Meterij 330

mîi «lengua»
 mi 169, miyac 271
mika «picaza»
 mica 174, miqueari
 464
min «dolor»
 min 74, mina 114,
 385, 447, minago
 169, 449
mingarri «causa do-
 lor»
 mingarri 392
minte «peste»
 mintea 169
mintegi «vivero»
 mintegua 207*
mirabe «sirviente»
 mirabe 306, mirabea-
 ri 525, miraueac 487
mizka «abundosa de
 regalo»
 mizca 520
mizkeria «abundan-
 cia»
 mizqueriac 519
modu «manera»
 modu 103
motel «tartamudo»
 motel 170
mun (egin) «besar»
 mun 250
murko «cántaro»
 murcoa 94, 191
mutil «mozo, mucha-
 cho»
 mutil 42, 136
Muxika «Mújica»
 Muxica 270

N

nagi «perezoso»

nagua 294, naguiac
 90
nagusi «mayor»
 nagusi 27
nai «deseo»
 naya 164, 248, 336,
 nayra 83
nai (izan) «querer»
 nay 114, 127, 139,
 170, 282, 382, 410,
 427, nayago 40, naz-
 taunenac 243, naztoa-
 na 470, nazu 113
naiç «o, siquiera»
 nayç 288, 465
naiç... naiç «o»
 nayç... nayç 99
narrea «linaje»
 narrea 303*
narru «cuero»
 narrua 281
negar «lloro»
 negar 555, negarra
 325, 448, negartez 96
negu «invierno»
 negu 304, neguan
 373
nekatu «trabajar»
 neca 553, necaetâ
 504
neke «trabajo»
 neque 3, 104, ne-
 quea 185, 274, 282,
 545, nequearen 41
neska «moza»
 nesquea 174, 195,
 274, 313, nesqueac
 374
neu «yo»
 neuçat 445, neu-
 rez 91
neure «mío»
 neure 82, 421, 473

- ni* «yo»
 ni 179, 452, 535, nic
 67, 421, 422, 478
- nola* «cómo»
 nola 508
- norbera* «cada cual»
 noc verac 363
- nox* «cuando»
 nox 300, 505
- noxal* «vaca con cría
 de dos años»
 nojala 505
- O**
- oasun* «bien(es)»
 oasun 531, oasuna
 484
- oba* «mejor». Vide *obe*
 oba 293, 432, 440,
 obago 321
- obatu* «mejorar»
 obatu 365
- obe* «mejor». Vide *oba*
 obe 29, 30, 320, 322,
 473, obea 37, 109,
 154, 288, 427, 508,
 531, 542, obeago 2,
 278, 388
- odol* «sangre»
 odol 208, 237, odola
 513, hodolac 146
- odolbako* «sin sangre»
 odolbacoa 308
- oe* «cama»
 hoesa 222, oean 217,
 hoera 430
- ogasun* «haber»
 hogasuna 161
- ogen* «engaño»
 ogenic 243
- ogi* «pan»
 ogui 247, 304, 502,
 537, 539, oguia 43,
 86, 224, 318, oguiac
 129, oguiagaz 246,
 500, oguiari 48,
 oguien 23, oguiz 263
- oi* «soler»
 oy 35, 248, 341, 550
- oial* «pañó»
 ojal 541, ojala 20
- oian* «desierto»
 ojanera 338
- okela* «tajada»
 oquelca 176, 337,
 468
- okin* «panadero»
 hoquin 373
- ola* «ferrería»
 oleac 15
- Olaso* «Olaso»
 olaso 88
- olo* «avena»
 oloa 346
- olla(a)r* «gallo»
 ollaarra 292, ollar
 77, ollarrerean 219
- ollo* «gallina»
 olloac 219, olloari
 346
- on* «bueno»
 on 125, 141, 203,
 267, 330, 337, 371,
 451, hon 31, ona 2,
 46, 98, 175, 188,
 197, 215, 293, 431,
 505, 541, onac 46,
 113, 115, 213, 546,
 honac 42, onaganic
 303, onari 239, 285,
 honari 26^c, onean
 332, onerean 175,
 onez 469, onic 45,
 51, 302, 377, 485
- on izan* «venir bien»
 ongo 430
- ondasun* «bien, haber»
 ondasuna 297, on-
 dasunac 433
- ondo* «bien»
 ondo 158, 240, 265,
 268, 342, 494
- onegi* «demasiado bue-
 no»
 onegua 224
- onua* «consejo»
 hon huaric 153
- onbide* «camino de
 buenas»
 onbide 476
- ondabarren* «principio
 y fin»
 ondabarrenic 143
- oneretxi* 1) «amar»
 on erexteco 339, on
 derexta 556, onde-
 rextanari 257
- 2) «amor»
 onerextea 559
- 3) «amante»
 onerechiac 327, one-
 rechien 242
- onzoeri* «logrero, no
 menester»
 onçoeriac 89, on-
 ço[e]riçat 244
- oñ* «pie»
 hoña 9, oñac 87,
 142, 453, oñean 288,
 555
- oñatu* «cansarse»
 oñatu 365

- oñatz* «pisada»
oñaça 418
oñon «porfiar, hablar, gruñir»
oñon 19, 179, 305
opaetsi «ofrecer»
opaesi 470
oparin «necesidad»
oparinac 75, 244,
opa[ri]nari 78*, *opar<a>y*na 140*
ope «abril»
opeco 266
opeil «abril»
opcyl 129, *opeileco* 416
or «mastín, perro»
ora 86, 347, *oragaz* 246, *oric* 349, *orac* 377, 380
oratu «apañar, trabar»
ora 230, *oraçen* 298, *oraetan* 144
orbanbaga «sin mancha»
orban 174
orbide «andadura»
orbiden 104
ordi «borracho»
hordiaganic 536
ori «ese»
orrec 228, *orretarean* 228, *orri* 422
oro «todo(s)»
oro 223, 245, *oroc* 92, 170, 533, *oroen* 198, *oroençat* 256, *oroenzat* 491
oroldi «moho»
oroldiric 5
ortz «mella»
orçac 268
orzitu «enterrar»
orzituac 93
oski «zapato»
osqui 275, *hosqui* 288
oso «sano»
osoa 288
ospe «fama»
ospe 188, *hospe* 2, 107, *ospea* 507, 542
ostatu «posada»
ostatua 110
oste «después de». Vide *edatoste*.
ostean 41, *osteco* 425
osteiren «postrero»
osteyren 448
ostendu «atrasarse»
ostenduco 144
ostiko «coz»
osticoa 180, 363
ostu «esconder, robar»
ostu 405, *hoxtuac* 544
otorde «trueque de pan»
otorde 534
ots «sonido»
ossac 226
otsail «febrero»
hosaylean 323, 368, *osaylgo* 89
otso «lobo»
oso 538, *ocshso* 133, *oshso* 471, *oshoa* 338, *osoac* 345, *oshsoac* 74, 480, *osoen* 337, 347
otu «rogar»
otu 217, 545, *hotua* 550, *otuago* 255
otz «frío»
oz 142, *oza* 478, *ozac* 552, *oçac* 535,
otzitu «enfriar»
ozituago 449
oza. tan [?] 543
ozpin «vinagre»
ozpin 267

P

- paga*. Vide *gaxpaga*.
palagadu «prestar»
palagadua 388
parrau «hermitaño». Vide *perrau*.
parrahua 220
parri. Vide *jaiparri*.
pe «debajo»
petan 366
peko «sospecha»
peco 425
peltz. Vide *beltz*.
pere. Vide *bere*.
perrau «hermitaño». Vide *parrau*.
perrau 419
Peru «Pedro»
Peruc 421
pilotu «piloto»
pilotuen 218
Plenzia «Plencia»
Plencian 167
porru «porrina»
porru 330
posako «forzado»
posaco 377
poz «regocijo, alegría»
poça 41, *pozac* 552, *pozean* 412
pozkarri «que causa regocijo»
pozcarri 443

prest «aparejado»
prest(itu) 204
prestu «valioso»
prestu 166, 283, 306
prestuez «que no vale»
prestuez 216
putxa «cuajada»
pucheac 247
putz «soplo»
puza 469
puztu «hinchar»
puzchoan 181

S

sabel «vientre»
sauel 381, *sabela* 99,
sabelean 365, *sabe-*
lera 311
sabeldun «barriguda»
sabelduna 190
sagasti «manzanal»
sagastia 177
sagu «ratón»
sagu 117, *sagua* 298,
saguac 532
sai «buitrera»
sayra 361, 362
salda «caldo»
saldabaga 543
saldu «vender»
saldu 541
samari «rocín»
samarien 363
sardîa «sardina»
sardia 128
sari «dádiva»
sari 157, *saria* 283,
 497
sartu «entrar, meter»
sartu 123, 481, *sar*
 98, 209

sats «basura»
sasez 99
satsitu «estercolar»
sasitu 236
sêi «niño»
sey 523, *seyac* 238,
seyacaz 560, *seyari* 55
sêizaro «niñez»
seyzaroa 166
seme «hijo»
seme 108, *semca*
 193, 278, 382, 450,
semez 235
senar «marido»
senar 290, 338, 555
sendari «gallardía»
sendari 87
sendatu «robustecer»
sendaquiue 251
sendo «crecido, robus-
to»
sendo 163, 268
senikide «semejante
compañera»
seniquide 376
sinistu «craer»
sinistu 384, *sinistu-*
ric 76
soloi «heredadiego»
soloy 522
sorotsi «atender, ca-
tar»
sorosi 78, 152
su «fuego»
su 146, 304, 534, *sua*
 135, 364, 473, *suac*
 328, *suen* 324, *surc-*
an 360, *suric* 53
suate «cocina»
suateâ 33
subako «sin fuego»
subaco 237

suegur «leña de fuego»
suegur 198
supita «refrán»
supitac 32
sutanz- «amor del fue-
 go»
sutanzean 323

T

ta. Vide *eta*.
tako «para»
tacoc 82, *tacoençat*
 533
tamal «lástima»
tamal 78
tilista «lenteja»
tilista 50
to «toma»
to 40
Totakoxe «Totica»
totacoje 306
trankart «engaño, fal-
sía»
trancart 49, 272,
 437²
tresnatu «aparejar»
tresnaçen 335
triska «salto, danza»
triscan 79, *trisquea*
 436
txabur «corto». Vide
labur.
chaburra 29, 289,
 487.
txakur «perro»
chacur 397, 477, 482
txamaratilla «cabe-
zón»
chamaratilla 168

- txantxardun* «con arrapiezos»
chancharduna 168
- txarri* «cochino»
charri 485, charriac 37
- txipi* «chiquito, menor, pequeño»
chipia 354, chipiac 352, chipiago 500
- txiriboga* «mesón»
chi[rib]ogaco 487*
- txiribogin* «tabernero»
chiriboguín 373
- txirkanda* «meñique»
chircandea 192
- txiro* «pobre»
chiro 3, 314, 435, chiroac 467, 493, chiroari 78
- txita* «pollito»
chitac 39
- Txordon* «Ordoño»
Chordon 422
- txori* «pájaro»
chori 432, 474, choria 396, 457, choriari 230, choriric 528
- U**
- ubera* «vado»
vberen 299
- uda* «verano»
huda 304, hudan 373
- ugaraxo* «rana»
vgarajoen 436
- ugatz* «teta»
hugazean 420
- ukaondo* «codo»
vcaondoa 250
- ukatu* «negar»
vcatu 510, vca 203
- uko* «negar»
vcoa 203
- ukuzka* «sucio»
ucuzca 560
- ule* 1) «pelo»
hule 289, hulec 495
2) «lana»
hule 498
- ulertu* «entender»
hulerzen 216, vler 194, vlerretan 49
- ulerzalla* «entendedor»
hullerçalla 285
- ulu* «aullido»
hulua 538
- umagin* «paridera»
vmaguinari 111
- ume* «cría, criatura»
hume 108, humea 264
- un* «tuétano»
vna 524
- unâi* «pastor»
vnayoc 52
- ur 1* «agua»
hura 62, 147, 246, vrac 465, hurac 472(2), vretan 441, hurtan 217
- ur 2* «cerca»
hur 250
- urdai* «tocino»
vrdaya 39
- urde* «puerco»
vrde 47, 414, vrdea 278, hurdea 522, vrdeen 51, hurdeoc 379
- urdindu* «encanecer»
hurdictan 166
- uren*. Vide *andrauren*.
- urgazi* «ayudar»
vrgaçi 339
- uri* «villa»
huri 148, vria 294
- urkatzalla* «verdugo»
vrcaçalla 80
- urrago* «más cerca»
vrrago 138, vr[r]ago 281
- urratu* «desgarrar»
v[r]ratu 275
- urrezko* «de oro»
hurrezco 253
- urri* «meugar»
hurri 149(2), vrria 17
- urrieta* «octubre»
hurrieteac 149
- urria* «lejos»
vrrin 350, vrrineric 542
- urrungo* «de lejos»
hurrûgo 344
- urruiti* «lejos»
vrrutireâ 327, hurrutirean 147
- urte* «año»
vrte 50, 292, hurte 43, 150, 151, 321, vrtea 109, 300, hurteagati 231, hurtealango 191, vrtean 459, hurteen 286
- urten* «salir»
hurten 364, hurteyten 368, hurte (ez eban), 228
- urtigi* «tirar»
vrtigui 405
- urrun* «harina»
hurunic 287

usategi «palomar»
 vsategui 11
uso «paloma»
 vso 133
uste «pensar»
 vste 335
usteldu «podrirse»
 vsteldu 199
ustrall «vasija»
 vstrall 46
uts «vacío»
 vs(ta) 151, vz 464,
 husa 317, vsa 443,
 husa 469, vhsa
 442(2), vsean 412,
 hussic 333
utxa «arca»
 huchan 541
uññ «ladrón»
 huhuñenerean 544*
uzatu «ahuyentar, es-
 pantar»
 vza 165, vçatuac 5
uzen «nombre»
 huçen 414, huzena
 461
uzkarti «pedorro»
 vzcarti 33
uzkurtu «agacharse»
 vzcqr 251

Z

zaar «viejo». Vide *zar*.
 zaarra 399, 479, çaar-
 rra 475, çarrago 22,
 zaarrac 538, zaa-
 [r]raren 465
zaarza «vejez»
 zaarza 396
zajagauzi «dejativo»
 zajagauzi 506

zaku. Vide *lastazaku*.
zaldar «divieso»
 çaldarra 503
zaldi «caballo»
 çaldi 480, çaldiari
 217
zamarra «zamarro»
 zamarra 508
zanbide «camino de
 venas»
 çanbide 476
zar «viejo». Vide *zaar*.
 zarra 415, 482, 488,
 503, çarra 24, 355,
 zar[r]a 510, zarrac
 177, zarrari 178, çar-
 rrari 104, 121, 215,
 zarren 450
zaran «cesto»
 zaran 34
zartegi «vejez»
 çartegua 486
zarzaro «vejez»
 çarzaroco 531
zauri «herida, llaga»
 zauri 42, zauriac
 449
zazpi «siete»
 çazpi 421
ze 1 «que»
 çe 1, 40, 54, 69, 112,
 165, 166, 184, 320,
 322, 432, 468, 505,
 556
ze 2 «no»
 ce 36, 152, 162, 166,
 189, 257, 271, 312,
 336, 401, 490, 501(2),
 516, 525, 536
zein «cuál, cómo»
 çeyn 154, 497

zeja «mercado»
 cejan 33, 253, çejara
 82
zeken «avaro»
 çequenaen 484
zela «silla»
 çelaracoa 480
zelai «plaza»
 çelayan 241
zelan «así, cual»
 celan 20, 478
zelango «cual, que tal»
 celangoa 35, 92
zelata «acechando»
 celata 38
Zeledon «Celedón»
 Celedon 330
zematu «amenazar»
 cematuoc 23, 93
zenzun «juicio, seso,
 entendimiento»
 zenzun 481, cêçun
 289, zençuna 7
zer «que»
 çer 384(2)
zerraldo «anda»
 çerraldoetan 420
zeru «cielo»
 çerurean 232
zidor «sendero»
 cidorrec 367
zija «cuña»
 ciya 182
zimbót «desperdiciada»
 cinbota 259(2)
ziri «clavija»
 ciria 428
zirol «zapatero»
 zirola 21, çirola 275
zitaldu «ensuciar»
 çitaldu 47

<i>zitel</i> «pusilánime»	<i>zorrotz</i> «agudo»	<i>zur</i> «madero»
<i>zitel</i> 21	<i>zorroça</i> 539	<i>zur</i> 428
<i>zotz</i> «palillo»	<i>zozkera</i> «suerte»	<i>zure</i> «vuestro»
<i>zoça</i> 25, <i>zozes</i> 417,	<i>zozquereac</i> 67	<i>çurea</i> 445
417	<i>zozpal</i> «astilla»	<i>zurri</i> «blanco»
<i>zor</i> «deuda»	<i>çozpalac</i> 483	<i>çuri</i> 245, <i>çuria</i> 511,
<i>zor</i> 394, 430, 475	<i>zu</i> «vos»	<i>çuriac</i> 421
<i>zordun</i> «deudor»	<i>zuc</i> 67	<i>zurz</i> «huérfano»
<i>zordun</i> 249	<i>zulatu</i> «horadar»	<i>zurz</i> 450, <i>zurça</i> 199
	<i>çulatu</i> 16	

Adizkitegia

A

(eros)aala 101. Vide **ezan*.
adi 1, 116, 158, 240, 553(2). Vide **edin*.
aite 394. Vide **edin*.
aja 240. Vide *izan*.
ajate 158. Vide *izan*.
aquio 257, 411. Vide **edin*.
 (send)aqueique 251. Vide **edin*.
aroa 21. Vide *eroan*.
arrayo 183. Vide *ja-rraigi*.
aude 316. Vide **edun*.
ax 31, 405, 451. Vide *izan*.
axa 31. Vide *izan*.
aye 227. Vide *egin*.
ayte 394, 462. Vide **edin*.
azaucnac 101. Vide *ezawn*.

B

baçint 409. Vide *-i(n)-*.
badabil 79. Vide *ebili*.
badagui 348. Vide *egin*.
badaguic 33, 215, 540. Vide *egin*.
badeguioc 13. Vide *egin*.
badeustaçu 490. Vide **edun*.
badira 403. Vide *izan*.
badoc 124. Vide **edun*.
*baguineaquique** 406. Vide *jakin*.
balinde 91. Vide *-i(n)-*.
banabil 76. Vide *ebili*.
banequio 10. Vide **edin*.
baniqueçu 91, 409. Vide *-i(n)-*.
baocu 410. Vide **edun*.

baquio 251. Vide **edin*.
baynabil 478. Vide *ebili*.
baysta 35. Vide *izan*.
bayt 407. Vide *egin*.
becaz 453. Vide *egarri*.
begui 72, 243. Vide *egin*.
berama 465. Vide *eramán*.
beyçut 410. Vide *egin*.
bez 271. Vide *esan*.
bez 165, 166, 363, 454. Vide **ezan*.
bidi 188. Vide **edin*.
boc 296. Vide **edun*.

C

çagoquez 18. Vide *egon*.
çaquidaz 361. Vide **edin*.

çara 132. Vide *izan*.
 ceguic 73, 558. Vide
egin.
 çeguic 366. Vide *egin*.
 ceguic 217. Vide
egin.
 çeguic 272. Vide
egin.
 çidi 358. Vide **edin*.
 cidi 294, 486. Vide
 **edin*.
 citea 386(2). Vide
 **edin*.
 citean 52(2). Vide
 **edin*.
 cizan 294. Vide **ezan*.

D

daben 6. Vide **edun*.
 dabenac 72, 284. Vide
 **edun*.
 dabil 299, 534. Vide
ebili.
 dabilena 3, 200, 365.
 Vide *ebili*.
 dabilz 451. Vide *ebili*.
 dacar 213, 293, 318,
 512. Vide *egarri*.
 dacarrena 472. Vide
egarri.
 dacaz 129, 492, 552.
 Vide *egarri*.
 dacus 327. Vide *ekusi*.
 dacusena 426. Vide
ekusi.
 dago 143, 423, 424,
 521. Vide *egon*.
 dagoan 434. Vide
egon.
 dagoana 38, 365. Vide
egon.

dagoc 1. Vide *egon*.
 dagoz 477. Vide *egon*.
 daguiana 418. Vide
egin.
 daguianac 34, 95, 338.
 Vide *egin*.
 daguianean 382. Vide
egin.
 da[i]gû 479. Vide *egin*.
 daminda 99. Vide *imini*.
 dan 109, 154, 364, 459,
 515. Vide *izan*.
 dana 12, 69, 97, 106,
 141, 310, 311, 420,
 448, 504. Vide *izan*.
 danari 341. Vide *izan*.
 danarren 27. Vide
izan.
 danean 97, 494. Vide
izan.
 daneguino 310. Vide
izan.
 danzuana 238. Vide
enzun.
 daqui 307. Vide *jakin*.
 daquia 525. Vide
 **edin*.
 daquiala 514. Vide
 **edin*.
 daquiana 340. Vide *ja-*
kin.
 daquianac 187, 375.
 Vide *jakin*.
 daquidala 559. Vide
 **edin*.
 daquie 92. Vide *jakin*.
 daquique 187, 375. Vi-
 de *jakin*.
 daquit 505. Vide *jakin*.
 daroa 79, 196, 210,
 238, 264, 368, 472.
 Vide *eroan*.

daroean 468. Vide
eroan.
 darocanic 221. Vide
eroan.
 dator 147. Vide *etorri*.
 datorrena 60, 333. Vi-
 de *etorri*.
 dau 153, 203, 247, 351,
 367, 448, 461. Vide
 **edun*.
 daude 3 (2), 54, 85 (2),
 414, 440. Vide **edun*.
 dauena 503, 532. Vide
 **edun*.
 dauenac 55, 202, 258,
 324, 326, 335, 351,
 453. Vide **edun*.
 day 33, 34, 385. Vide
egin.
 dayan 380. Vide *egin*.
 dayc 178, 336. Vide
egin.
 dayda 422. Vide *egin*.
 daye 227, 452. Vide
egin.
 daygu 334. Vide *egin*.
 daygun 127. Vide *egin*.
 dayt 252. Vide *egin*.
 deçala 95, 532. Vide
 **ezan*.
 degun 127. Vide **edun*.
 demaen 454. Vide
emon.
 demanac 325. Vide
emon.
 derexta 556. Vide *eretxi*.
 deroat 82. Vide *eroan*.
 det 50, 370. Vide
 **edun*.

deuse 13. Vide **edun*.
 deusenari 454. Vide **edun*.
 deuso 519. Vide **edun*.
 deustac 49, 389. Vide **edun*.
 deustrat 49. Vide **edun*.
 deyat 40. Vide *egin*.
 deyc 116. Vide *egin*.
 deyque 136. Vide *egin*.
 diada 174. Vide -*i(n)*-.
 dienean 192. Vide -*i(n)*-.
 digaran 231. Vide *igaro*.
 dila 415. Vide **edin*.
 din 195(2), 198. Vide **edin*.
 dina 209, 249, 385, 560. Vide **edin*.
 dinean 275. Vide **edin*.
 diqueada 233. Vide -*i(n)*-.
 diquec 265. Vide -*i(n)*-.
 dio 113, 340, 393. Vide -*io*-.
 dira 7, 48, 115, 149, 211 (2), 403, 449. Vide *izan*.
 diraqui 56, 146. Vide *irakin*.
 diratâ 136. Vide *atera*.
 direcanac 315. Vide *izan*.
 direaneguino 315. Vide *izan*.
 dirudi 171, 467, 483, 497. Vide *irudi*.

dirudian 370. Vide *irudi*.
 ditean 145. Vide **edin*.
 ditu 504. Vide **edun*.
 dituz 89. Vide **edun*.
 doa 61, 94, 107, 156, 166, 176, 229, 275, 353, 360, 383, 499, 541, 560 (d[o]a). Vide *joan*.
 doala 269. Vide **edun*.
 doan 514. Vide **edun*.
 doana 139, 530. Vide **edun*.
 doaneâ 382. Vide **edun*.
 doc 124, 396, 540. Vide **edun*.
 dodan 559. Vide **edun*.
 dodana 82. Vide **edun*.
 doean 223. Vide *joan*.
 dogu 164, 329, 533. Vide **edun*.
 doguna 314, 329. Vide **edun*.
 dogunean 459. Vide **edun*.
 doque 87, 325. Vide **edun*.
 doquec 215, 439. Vide **edun*.
 doqueda 505. Vide **edun*.
 dot 40, 91, 112, 300, 398, 430. Vide **edun*.
 du 206, 220, 258. Vide **edun*.
 dyc 25. Vide **edun*.
 dyra 433. Vide *izan*.

E

eçac 411. Vide **ezan*.
 eban 228, 364. Vide **edun*.
 eban 343*. Vide **edun*.
 ebanac 343. Vide **edun*.
 eguia 319, 535. Vide *egin*.
 eguic 9, 162, 194, 336, 501, 536, 548. Vide *egin*.
 eguidaçu 490. Vide *egin*.
 eguioc 152, 178, 265, 339, 466. Vide *egin*.
 eguzu 304. Vide -*i(n)*-.
 emac 189, 272, 312. Vide *emon*.
 emayoc 25. Vide *emon*.
 enoc 402. Vide **edun*.
 equida 344. Vide **edin*.
 ereçan 167. Vide *ero*.
 erexqueoc 312. Vide *erexxi*.
 esac 98, 439. Vide **ezan*.
 esta 166, 384. Vide *izan*.
 estau 302. Vide **edun*.
 estoa 481. Vide *joan*.
 euan 345. Vide **edun*.
 euc 501. Vide **edun*.
 euquec 234. Vide **edun*.
 custa 244. Vide **edun*.
 (uca)eyquec 203*. Vide *egin*.

cyquec 36, 227, 290.
Vide *egin*.

ezac 136, 194, 355,
382. Vide **ezan*.

ezana 401, 516. Vide
**ezan*.

ezarc 313*. Vide *eza-*
rri.

ezauz 429. Vide **e-*
zan.

ezpadaguic 396. Vide
egin.

ezta 24, 123, 221, 262,
303, 458, 460, 497,
503. Vide *izan*.

eztaguianac 241. Vide
egin.

eztan 216, 242, 287,
349, 415. Vide *izan*.

eztâ 53. Vide *izan*.

eztana 181, 423, 456.
Vide *izan*.

eztanic 36. Vide *izan*.

eztaquit 154. Vide *jakin*.

eztaroa 480. Vide
eroan.

eztauenac 463. Vide
**edun*.

eztay 181, 463. Vide
egin.

eztayçu 18. Vide *egin*.

eztequiâ 431. Vide *ja-*
kin.

eztina 509. Vide **edin*.

eztoa 123. Vide *joan*.

eztoçu 362. Vide **e-*
dun.

G

gaquioza 440. Vide
**edin*.

gara 212, 248, 329. Vi-
de *izan*.

garea 125, 334. Vide
izan.

goaquez 165. Vide *joan*.

H

hoa 173. Vide *joan*.

hoeaneâ 36. Vide *joan*.

J

jabilt 398. Vide *ebili*.

jacanari 521. Vide
izan.

jacazâ 526. Vide *izan*.

jat 424. Vide *izan*.

jatordala 425. Vide
etorri.

jatorguz 232. Vide
etorri.

joacu 507. Vide *joan*.

joatan 425. Vide *joan*.

L

lecarque 186. Vide *ega-*
rri.

lecusque 145. Vide
ekusi.

lemayo 284. Vide *e-*
mon.

lequique 241. Vide *ja-*
kin.

lequiquet 10. Vide **e-*
din.

leuquee 54. Vide **e-*
dun.

ley 377. Vide *egin*.

leydi 268, 510. Vide
egin.

leyo 74. Vide *egin*.

leyoe 48. Vide *egin*.

liçate 69, 287. Vide
izan.

lloaque 350. Vide *joan*.

M

maemana 307. Vide
emon.

manequi 230. Vide *ja-*
kin.

N

nago 331. Vide *egon*.

naroa 419. Vide *eroan*.

(egui)nau 506. Vide
**edun*.

nau 352 (2), 517. Vide
**edun*.

naucia 112. Vide **edun*.

nax 300. Vide *izan*.

nayz 57. Vide *izan*.

neban 513. Vide **edun*.

neçan 513. Vide **ezan*.

necarre 332. Vide *ega-*
rri.

nencarre 438. Vide
egarri.

neguia 555. Vide *egin*.

nenguiâ 75. Vide *egin*.

nentorre 332. Vide
etorri.

nenza 535. Vide **ezan*.

nequiqueo 230. Vide
*edin.

neuen 419. Vide *edun.

ney 457. Vide egin.

nezan 513. Vide *ezan.

nindin 263(2). Vide
*edin.

noa 83. Vide joan.

noc 21, 363. Vide
*edun.

noçu 361, 362. Vide
*edun.

O

onderextanari 257. Vi-
de oneretxi.

T

(gas)ta 118. Vide izan.
(vs)ta 151. Vide izan.
(pres)titu 204.

V

vada 29, 460. Vide
izan.

vadaquic 514. Vide
*edin.

validi 510. Vide *edin.

valiz 508. Vide izan.

vaynzate 293. Vide
izan.

vaysta 20. Vide izan.

Y

yhadoc 296. Vide i-
txadon.

yquedac 233. Vide
-i(n)-.

yndac 174. Vide -i(n)-.

yndauz 429, 556. Vide
-i(n)-.

yfinc 192. Vide ifini.

Z

zala 358. Vide izan.

zan 557. Vide izan.

zara 144. Vide izan.

BIBLIOGRAFIA

- ASJU* = *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»*, Donostia.
- BAP* = *Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País*, Donostia.
- Contribución* = I. Sarasola, 1983, «Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos», *ASJU* 17, 69-212. Berrarg. *ASJU*-ren gehigarriak 11, Donostia, 1990.
- DicAut* = Real Academia de la Lengua Española, 1726-1739, *Diccionario de Autoridades*, Madrila. Faksimila Gredos, Madrila 1979, 3 lib.
- FHV* = L. Michelena, *Fonética Histórica Vasca*. 2. arg. zuzendua eta gehitua, Donostia 1977. Berrarg. *ASJU*-ren Gehigarriak 4, 1990.
- FLV* = *Fontes Linguae Vasconum*, Iruñea.
- LH* = L. Michelena, *Lengua e Historia*, Paraninfo, Madrila 1985.
- Memoriae* = Lakarra 1991b (arg.).
- PT* = I. Michelena, *Palabras y textos*, EHU-UPV, Gasteiz 1987.
- SHLV* = L. Michelena, *Sobre historia de la lengua vasca*, J. A. Lakarra (arg.), *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia 1988.
- TAV* = L. Michelena, *Textos Arcaicos Vascos*. Berrarg. *ASJU*-ren Gehigarriak 11, Donostia 1990.
- Akesolo, L., 1972, «Joanes Leizarragaren garaia», *Euskera* 17, 132-143.
- , 1982, «Amaseigarren mendeko euskarazko *Miserere* bat», *Karmel*.
- , 1989, *Idazlan guztiak*. 2 lib. Zornotza.
- Alberdi, J., 1986a, «Euskarazko tratamenduen ikuspegia: I. Historia apur bat», *ASJU* 20: 1, 149-202.
- , 1986b, «Alokutibotasuna eta tratamenduak euskaraz: II. Markinaldeko kasua», *ASJU* 20: 2, 419-486.
- , 1989, «Ohar batzuk euskal deklinabidearen historiografiarako», *ASJU* 23: 2, 411-434.
- , 1994, «Euskararen tratamenduak: bilakaera», *FLV* 26: 67, 401-433.
- , 1995, «The development of the Basque system of terms of address and the allocutive conjugation» in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 275-293.
- , 1996, *Euskararen tratamenduak: erabilera*. Iker 9, Euskaltzaindia, Bilbo.

- Aldai, G., 1996, «Refranes y Sentencias de 1596: aditz sistemaren inbentarioa», *Enseiucarrean* 12, 69-89.
- Alonso, A., 1926, «La subagrupación románica del catalán: 1. Los métodos, 2. La geografía léxica», *RFE* 13, 1-38, 225-261. Orain in 1982.
- , 1945, «Partición de las lenguas románicas de Occidente» in *Miscelánea Fabra*. Buenos Aires, Coni, 81-101. Orain in 1982.
- , 1955, *De la pronunciación medieval a la moderna en español*. R. Lapasaren arg., Gredos, Madril, 2 lib., 2. arg. 1976.
- , 1982, *Estudios lingüísticos. Temas españoles*. 3. arg., Gredos, Madril.
- Altube, S., 1929, *Erderismos*. Berrarg., Bilbo 1975.
- , 1934, *Observaciones al Tratado de Morfología Vasca de d. R. Mª de Azkue*. 2. arg., Bilbo 1969.
- Altuna, F., 1996, «Acto contriciocoa eriotzaco orduco: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko izkribua (1778)», *ASJU*-n argitaratzekoa.
- , & Lakarra, J., prestatzen, *Gipuzkera zaharreko testuak*.
- Altuna, P., 1979a, *Versificación de Dechepare. Métrica y pronunciación*. Mensajero, Bilbo.
- , 1979b, *Etxepareren hiztegia. Lexicón dechepariano*. Mensajero, Bilbo.
- , 1982, «Leizarraga irakurtzen», *Mundaiz* 22-23, 100-102.
- , 1994, «Bertsolerroa», *Euskera* 39: 3, 1221-1231.
- , & J. A. Lakarra (arg.), 1990, *Manuel Larramendi. Euskal testuak*. Andoaingo Udala, Donostia.
- Altzibar, X., 1985, «Rentería, Uriarte y el euskera de Plentzia», *Plentzia. Azterlanak / Estudios* I, 55-119.
- , 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak*. Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbo.
- Añibarro, P. A., [xix. m. hasiera], *Gramática Bascongada*. L. Villasanteren arg., *ASJU* 3 (1969), eta, separata gisa, Donostia 1970.
- , 1802, *Escu-liburua*. Faksimila, Donostia 1978.
- , [xix. m. hasiera], *Voces bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipúzcoa y Navarra*. L. Villasanteren arg., Bilbo 1963.
- Apraiz, O. & Knörr, E., 1978, «De la toponimia euskariana en Alava», *BISS* 22, 289-304.
- Arana, J. A., 1976, «Gabon Canta de Guernica de 1757», *Euskera* 21, 88-98.
- , 1979, «Marijesiak», *Dantzariak*, otsaila-ekaina-iraila.
- , 1981, *Canciones de Navidad. Gabonetako Kantak*. Bilbo.
- , 1984, «Sebastián Antonio de la Gandara, Bizkaiko idazlea», *Euskera* 29: 2, 499-510.
- , 1987, «Betolazaren Doctrina Christiana», *Euskera* 31, 505-526.
- Arejita, A., 1983, «Canción Vizcayna. Domingo Egikori gorazarre kantua (xvii. mendea)», *Euskeraren Iker-Atalak*. 2, 137-181.
- , 1984, «Aditzaren komunztaduraz ohar batzuk», *Hizkuntza eta literatura* 3, 7-15.

- , 1988, «Domingo Heguiari Kantua. Textoa eta lexikoa», *Litterae Vasconicae* 4, 7-51.
- , 1991, «xvii. mendeko Bizkaiko amodio-kantu ezezagun bat: *Enojaduric*», *Litterae Vasconicae* 5, 9-20.
- , & Alberdi, M., 1985, «Amiletaren dotrinea (xvii. mendea)», *Euskera-
ren Iker-Atalak* 3, 7-68, Bilbo.
- Aresti, G., 1971, «Flexiones verbales empleadas por Pedro de Axular en su obra *Gero*», *FLV* 3, 197-221.
- , 1972, «Flexiones verbales empleadas por Leizarraga de Briscous en sus traducciones vascas de 1571», *FLV* 4, 157-194.
- , 1973, «Léxico empleado por Leizarraga de Briscous», *FLV* 5, 61-128.
- Arocena, F., 1960, *Garibay*. Itzaropena, Zarautz.
- Arretxe, J., 1994, *Basauriko euskara*. Basauriko Udala.
- Arriaga, E. de, 1960, *Lexicón bilbaíno*. 2. arg., Minotauro, Madrila.
- Arzadun, M., 1731, *Doctrina christianeen explicacino*. 2. arg. 1758.
- Arzamendi, J., 1981, «Euskal lexikografiaren historiarako hastapenak» in *ZZEE, Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*. Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 163-193.
- , 1985, *Términos vascos en documentos medievales de los siglos XI-XVI*. EHU, Bilbo.
- , & Azkarate, M., 1983, «Léxico de los refranes de B. de Zalgiz», *ASJU* 17, 265-327.
- Aurrekoetxea, G., 1995, *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*. EIU, Bilbo.
- Azkue, R. M^a, 1897, «Esakuncak», *Euskalzale* 1, 28 hh.
- , 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*. 2. arg. eraskin batekin, Bilbo 1969.
- , 1923-25, *Morfología vasca*. 2. arg., LGEV, Bilbo 1969.
- , 1935, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera*, 57-120.
- , 1933-47, *Euskalerriaren Yakintza*. Espasa Calpe, Madrila.
- Azpiazu, J. (S.J.), 1926, «Euskera zarraren apurtxoak», in *Bigarren Euskalegunetako itzaldiak Donezteben*. Bermeo.
- Bahner, W., 1966 [1956], *La lingüística española del Siglo de Oro*. Ciencia Nueva, Madrila.
- Baraibar, F., 1903, *Vocabulario de palabras usadas en Alava y no incluidas en el Diccionario de la Real Academia Española*. Madrila.
- Bataillon, M., 1966, *Erasmo y España. Estudios sobre la historia espiritual del siglo XVI*. 2. arg., FCE, México.
- Bile, M., Brixhe, C. & Hodot, R., 1984, «Les dialectes grecs, ces inconnus», *BSL* 79: 1, 155-203.
- Blasco Ferrer, E., 1986, «La posizione linguistica del catalano nella Romania», *ZRPh*, 132-178.

- Blecua, A., 1979, «La littérature apothegmatique en Espagne» in Redondo (arg.), 119-132.
- , 1983, *Manual de crítica textual*. Castalia, Madril.
- Bonaparte, L.-L., 1991, *Opera Omnia Vasconice*. J. A. Aranak prestatua, Euskaltzaindia, Bilbo, 4 lib.
- Bourland, C. B., 1974, «The Spanish schoole-master and the polyglot derivatives of Noel de Berlainmont's vocabulaire», *Revue Hispanique* 81, 283-318.
- Brambilla Ageno, F., 1984, *L'edizione critica dei testi volgari*. 2. arg., Padova.
- Camino, I., 1994, «Abiaburu bat aezkeraren azterketarako» in Gomez & Lakarra (arg.), 59-160.
- , 1997, *Aezkeraren azterketa dialektologikoa*. Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Salamanca. 2. arg. Txertoa, Donostia 1990.
- , 1972, *Los vascos y la historia a través de Garibay*. Txertoa, Donostia.
- Castañón, F., 1957, «El genitivo en vizcaíno antiguo», *BAP* 13, 60-69.
- , 1979, *La formación del plural en la lengua vasca*. Bilbao 1984.
- Catalán, D., 1977, «Análisis semiótico de estructuras abiertas: el modelo «Romancero» in *El Romancero hoy: Poética (= II Coloquio Internacional sobre el Romancero y otras formas poéticas tradicionales, Madrid 1976)*. Gredos, Madril.
- Chevalier, M., 1979, «Proverbes, contes folkloriques et historiettes traditionnelles dans les oeuvres des humanistes espagnols parémiologues» in Redondo (arg.), 105-118.
- Colón, G., & A.-J. Soberanas, 1985, *Panorama de la lexicografía catalana*. Encic. Cat., Barcelona.
- Combet, L., 1971, *Recherches sur le «Refranero» castillan*. Société d'édition «Les belles lettres», Paris.
- Conca, M. & Guia, J., 1996, *Els primers reculls de proverbis catalans*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Coromines, J., 1972a, *Tópica Hespérica. Estudio sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*. Madril, Gredos, 2 lib.
- , 1972b, «Breves notas vascorrománicas a propósito de la Fonética de Michelena» 1972a-n.
- , & Pascual, J. A., 1980-91, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madril, Gredos.
- Coseriu, E., 1977a, *Tradición y novedad en la ciencia del lenguaje*. Gredos, Madril.
- , 1977b, *Estudios de lingüística románica*. Gredos, Madril.
- , 1977c, «La geografía lingüística» in *El hombre y su lenguaje*, Gredos, Madril.

- , 1978, *Sincronía, diacronía e historia*. Gredos Madrila.
- Covarrubias, S., 1611, *Tesoro de la lengua castellana o española*. Faksimila, Turner, Madrila 1979.
- De la Quadra, N. M., 1784a, *Doctrina christinaubarena*, Argitaragabea. [G. Bilbao ari da ASJU-rako honen eta hurrengoaren argitalpena prestatzen].
- , 1784b, *Exercicio santo de ayudar a bien morir*. Argitaragabea.
- Dodgson, E. S., 1897, (arg.), *Modo breve de aprender la lengua bizcaína compuesto por el Ldo. Rafael Micoleta, presbítero de la muy leal y noble villa de Bilbao*. F. de P. Díaz, Sevilla.
- , 1898, «The Biscayan grammar. Vocabulary and bilingual dialogues of Rafael Micoleta (Bilbao 1653)», *RLPhC* 31. 35-41.
- , 1901, «Quelques manuscrits basques biscayens», *RLPhC* 34. 85-101.
- Elordui, A., 1994, «Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak» in Gomez & Lakarra (arg.), 433-463.
- Elorza, G., 1977, «Oinatiko Arrazola etxeko manuskritoak», *Euskera* 22, 179-197.
- Ernout, A., & Meillet, A., 1979, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. 4. arg. hobetua, Paris, Klincksieck.
- Esnal, P., 1994, «Puntuak bertsoaritzan», *Euskera* 39: 3, 1233-1270.
- Etxabe, B., 1607, *Discursos de la antigüedad de la lengua cántabra bascongada*. México. Berrarg. faksim. LGEV, Bilbo, 1973.
- Etxaide, J., 1984, «(-e)za aditzerroa datiboko aditz-jokoetan autoreetan zehar», *Euskera*, 601-730.
- Etxebarria, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etnolinguistikoa*. Zornotza, Ibaizabal.
- Etxebarria, J. M., 1985, «Plentziako batasunaren XIX. gizaldi erdiko lekuko dan J. Kruz de Renterriaren euskal testo ezezagun bat», *Plentzia. Azterlanak / Estudios* I, 247-282.
- Etxebarria, T., 1965-66, *Lexicón del euskera dialectal de Eibar*. Euskaltzaindia (= *Euskera*).
- Euskaltzaindia, 1984, *Erizkizundi Irukoitza*. A. Mª Etxaideren arg., Bilbo, 2 lib.
- Faithfull, R. G., 1962, «Teorie filologiche nell'Italia del primo Seicento con particolare riferimento alla filologia volgare», *Studi di Filologia Italiana* 20. 147-313.
- Filipovic, R., 1986, «The beginings of lexicography in Croatia», in Hartmann (arg.), 65-73.
- Fisiak, J., 1988, (arg.), *Historical Dialectology*. Mouton, Amsterdam.
- , 1990, (arg.), *Historical Linguistic and Philology*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Foulché-Delbosc, M. (=«Marcel Gauthier»), 1919, «Diálogos de antaño», *Revue Hispanique* 45, 34-238.

- Francisque-Michel, X., 1857, *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Paris. Berrarg, faksim. Hordago, Donostia, 1981.
- Frenk Alatorre, M., 1961, «Refranes cantados y cantares proverbializados» in id, *Estudios sobre lírica antigua*. Castalia, Madrid, 1978, 154-171.
- Gallina, A., 1959, *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*. Olschki, Firenze.
- Gaminde, I., 1982, «Butroiko euskara», *FLV* 14, 403-460.
- , 1984, *Aditza Bizkaieraz*. Iruñea, 3 lib.
- , 1987a, «Bilboko euskara aztertze materialak», *FLV* 19, 207-250.
- , 1987b, «Aoristoaren inguruan», *Enseñacarrean* 3, 17-27.
- , 1989, *Leioako euskararen gramatikaz*. Leioako Udala, Bilbo.
- , 1994a, «Plentzia aldeko euskararen zenbait ezaugarri morfosintaktiko» in Gomez & Lakarra (arg.), 547-551.
- , 1994b, *Bilboko Larraskituko euskaraz. Lexikoa eta testuak*. Bilboko Udala, Bilbo.
- Garate, G., 1995, *Euskal atsoitzak. Basque Proverbs*. Gero, Bilbo.
- García Page, M., 1990, «Propiedades lingüísticas del refrán (I)», *Epos. Revista de Filología* 6, 499-510.
- Garibai, E., 1858, *Memorias*. Academia de la Historia, Madril.
- Gella Iturriaga, 1977, «Datos para una teoría de los dichos», *RDTP* 35, 119-128.
- Gil, L., 1968, *Panorama social del humanismo español (1500-1800)*. Alhambra, Madril.
- Goikoetxea Maiza, J., 1984, *Juan Bautista Gamiz Ruiz de Oteo, poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Diputazioa, Gasteiz.
- Gomez, R., 1989, «Bonaparteren garaiko hizkuntz eztabaidak», *ASJU* 23: 2, 355-392.
- , 1994, «Euskal aditz morfologia eta hitzordena: VSO-tik SOV-ra» in Orpustan (arg.), 93-114.
- , & Lakarra, J. A., (arg.), 1994, *Dialektologia Kongresua. Donostia 1991-IX-2/6. ASJU-ren Gehigarriak* 28, Donostia.
- , & K. Sainz, 1995, «On the origin of the finite forms of the Basque verb», in Hualde, Lakarra & Trask (arg.), 235-274.
- Gorostiaga, J., 1953, *Vocabulario del refranero vizcaíno de 1596*. Univ. de Salamanca, Salamanca.
- Gorrochategui, J., 1987, «Andrés de Poza y el euskera», *ASJU* 21/3. 661-681.
- Guerrero, G., 1988, *El léxico en el Diccionario (1492) y en el Vocabulario (¿1495?) de Nebrija*. Doktorego tesia, Málaga Unibertsitatea. Mikrofíxetan argitaratua.

- Haritstxelhar, J., 1991, «Parémiologie et mnémotechnie: l'exemple basque» in Lakarra (arg.), 1991a, 185-200.
- , 1992, «Jainkoa eta jainkotiarak Oihenarten atsotitzetan» in *Luis Villasanteri omenaldia* (= *Iker* 6). Bilbo, 195-207.
- , 1994, «Emaztea Oihenartek bildu atsotitzetan» in *Oihenarten laugarren mendeurrena* (= *Iker* 8). Bilbo, 273-294.
- Harriet, M., 1741, *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua francez hizcunça ikhasi nabi dutenen faboretan*. Fauvet, Baiona.
- Heath, J., 1972, «Genitivization in Northern Basque complement clauses», *ASJU* VI, 46-66.
- Hidalgo, V., 1995, «Ohar estatistiko garrantzitsuak euskararen hitz ordenaren inguru. Euskara S.V.O.?», *FLV* 27: 70, 401-420.
- , 1996, «Hurbiltze bat euskal hitz-ordenaren tradizioari», *FLV* 28: 71, 21-43.
- Hualde, J. I., 1984, «Icelandic Basque pidgin». Orain *ASJU* 25: 2, 1990, 427-437.
- , & Bilbao, X., 1992, *A phonological study of the Basque dialect of Getxo*. *ASJU*-ren Gehigarriak 29, Donostia.
- , Elordieta, G. & Elordieta A., 1994, *The Basque dialect of Lekeitio*. *ASJU*-ren Gehigarriak 34, Donostia.
- , Lakarra, J. A. & Trask, L., (arg.), 1995, *Towards a history of Basque language*. John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.
- Infantes, V., (arg.), 1992, *Gonzalo Correas. Vocabulario de refranes y frases proverbiales*. Visor, Madril.
- Intxausti, J., 1990, *Euskara, euskaldunon hizkuntza*. Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Intza, D., 1922, «Burunda'ko euskalkia», *Euskera* 3, 3-42.
- Iribarren, J. M., 1984, *Vocabulario navarro*. 2. arg. Iruñea, Príncipe de Viana.
- Irigaray, A. («Apat Echebarne»), 1971, *Noticias y viejos textos de la «Lingua Navarrorum»*, Iruñea.
- Irigoiien, A., 1958, «Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario», *Euskera* 3, 105-132.
- , 1962, «Carta en lengua vasca dirigida en 1683 desde Bilbao por Fermín de Basauiuso a Joanes de Callo, a San Juau de Luz», *Euskera* 7, 259-269.
- , 1971, «Estudio de un texto arcaico del vizcaíno antiguo» in *I Semana de Antropología Vasca*. LGEV, Bilbo, 455-474.
- , 1977a, «Bilbo eta euskara», *Euskera* 22: 2, 385-425.
- , 1977b, «Gure hizkuntzari euskaldunok deritzagun izenez». *Euskera* 22: 513-538.
- , 1977c, «Sistema perifrastikoaren laguntzaile batzuen jatorriaz». *Euskera* 22: 2, 655-9.

- , 1981, «*Haur ola zirola*. Elementos deicticos en la lengua vasca», *Iker* 1: *Euskalarien nazioarteko jardunaldiak - Encuentros internacionales de vascólogos*. Bilbo, 365-403.
- , 1985, *En torno a la evolución y desarrollo del sistema verbal vasco*. Bilbo.
- , 1987, *De re philologica linguae vasconum*. Bilbo.
- , 1990, «-Ti berrekailua eta bizidun edo bizigabeko zentzua duten hitzak» in id, *De re philologica linguae vasconum* III. Bilbo, 31-37.
- , 1992, «Gnomica oihenartiana» in id, *De re philologica linguae vasconum* IV. Bilbo, 1-77.
- Izagirre, K., 1970, *El vocabulario vasco de Aranzazu-Oñate y zonas colindantes*. L. Villasanterén arg., *ASJU*-ren Gehigarriak 7, Donostia.
- Juaristi, J., 1986, «El cantar de Beotibar, ¿un romance noticiero vasco?», *ASJU* 20: 3, 845-856.
- , 1991, «Andrés de Poza y la gnosis renacentista del euskera», in *Memoriae*, 117-160.
- Kerejeta, Mª J., 1991a, «Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610», in *Memoriae*, 161-183.
- , 1991b, «Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegi», *ASJU* 25/3, 865-899.
- Knörr, E., 1974, «Gamizen hizkeraz zertxobait», *Euskera* 19, 218-230.
- , 1985, «Para una delimitación etno-lingüística de la Álava antigua. Ensayo de cartografía a partir de pruebas toponímicas in *La formación de Álava*. Gasteiz-Vitoria, 489-541.
- , 1986, «Betolatzaren zenbait berri», *ASJU* 20/2, 499-506.
- Kortazar, J., 1996, «Arnault Oihenart (1592-1667)» in G. Aulestia (arg.). *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Fundación Sancho El Sabio, Gasteiz, 209-232.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au xviieme siècle*. 2. arg. Elkar, Donostia 1980.
- , 1949, «Notes sur la langue des Proverbes d' Oihenart», *Homenaje a Don Julio de Urquijo e Ybarra*. Donostia, I, 433-445.
- , 1951-52a, «La langue de Bernard Dechepare», *BAP* 7, 309-338 eta 8, 321-322.
- , 1951-52b, «Remarques sur la phrase nominale en basque», *BSL* 47-48, 106-125.
- , 1952, «Notes pour une édition critique et une traduction française des *Linguae Vasconum Primitiae*», *BAP* 8, 139-180.
- , 1955a, «Notes pour une édition critique et une traduction française des poésies d'Oihenart», *BAP* 11, 135-173.
- , 1955b, «Remarques complémentaires sur la structure du verbe basque», *BSL* 51, 148-175.
- , 1955c, «Le verbe dans la *Doctrina Christiana* de Betolaza», *BAP* 11, 311-316.
- , 1957, «Sur la versification de Dechepare», *BAP* 13, 387-393.

- , 1968, «L'imperatif en basque au xve siècle», *BSL* 63, 110-140.
- , 1973, «La langue basque», *BMB*, 58-116.
- , 1975a, «Sur la déclinaison dans le biscayen du xvie siècle», *BSL* 70: 1, 275-290.
- Laka, I., 1986, *Hiperbizkaieraren historiarako. Hastapenak*. Tesina, EHU-Gasteiz. [Gero, zatika, *ASJU* 1986-87an argitaratua].
- Lakarra, J. A., 1981a, «Barrutiaren edizio kritiko baterako», *ASJU* 15, 121-156.
- , 1981b, «Betolatzaren hiztegia», *ASJU* 15, 235-272.
- , 1982a, «Gandararen gabon kanta ezezagun bat (1762)», *Idatz & Mintz* 2, 18-19.
- , 1982b, «Barrutiaz gehiago: hiztegia», *ASJU* 16, 171-246.
- , 1983a, «Acto para la Nochebuena-ren edizioa, gaztelarazko itzulpena eta oharrak» in *ZZEE, Gabonetako Ikuskizuna*. Gasteiz, 75-126.
- , 1983b, «Barrutiaren Acto para la Nochebuena eta teatro erlijioso erromanikoa», *ibid.*, 13-73.
- , 1983c, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17, 41-68.
- , 1984a, *Euskal thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak (1700-1745)*. Tesina argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- , 1984b, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18: 1, 161-194.
- , 1984c, «Bertso bizkaitarrak (1688)», *ASJU* 18/2, 89-184.
- , 1985a, «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan», *ASJU* 19/1, 9-50.
- , 1985b, «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)», *ASJU* 19/1, 235-281.
- , 1985c, «Berriz Larramendiren segizioko zenbaitez», *ASJU* 19/2, 439-452.
- , 1985d, «-ø/-tu bizkaiera zaharrean», *Euskeraren Iker-Atalak* 3, 281-292.
- , 1985e, «xvii. mendeko bulda bat bizkaieraz», in J. L. Melena (arg.), *Symbolae L. Mitxelena*, Gasteiz, 1045-1054.
- , 1986a, «xvi. mendeko bizkaierazko erretrauz: I. Garibairen bildumak», *ASJU* 20: 1, 31-66.
- , 1986b, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20: 3, 639-682.
- , 1986c, «Bertso bizkaitarrez gehixeago», *ASJU* 20: 1, 243-248.
- , 1987, «Oikiako dotrina (1759)», *ASJU*
- , 1988a, (arg.), *Hiztegiak eta testuak*, EHU-ren Argitarapen Zerbitzua, Bilbo.
- , 1988b, «Testukritikaz: I. Stemmarantz» in Lakarra (arg.) 1988a.
- , 1988c, «Testukritika ez mekanikoaz», eskuizkribu argitaragabea, EHU, Gasteiz.

- , 1990a, «RS-en testukritikazko arazoak: Hernán Núñezengandik itzulia ote? (xvi. mendeko bizkaicrazko erretrauz II)» in E. Perez & P. Urkizu (arg.), *Patxi Altunari omenaldia*, Mundaiz, EUTG, 177-190.
- , 1990b, «Epílogo (1989)» in L. Michelena & I. Sarasola, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. ASJU-ren Gehigarriak 11, Donostia, 353-62.
- , 1991a, «Testukritika eta hiztegiak: Harriet eta Larramendi», in *Memoriae*, 217-258.
- , 1991b, (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, ASJU-ren Gehigarriak 14, Donostia.
- , 1992, «Larramendirekin aurreko hiztegi gintzaren historiak: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.), *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*. Andoaingo Udala-Euskaltzaindia-Gipuzkoako Foru Aldundia-Eusko Jaurlaritzako Kultura Saila. Andoain, 279-312.
- , 1993, *xviii. mendeko hiztegi gintzaren etorkiez*. Doktorego tesia. EHU, Gasteiz.
- , 1994a, *Harrieten gramatikako hiztegiak (1741)*. ASJU-ren Gehigarriak 18, Donostia.
- , 1994b, «Euskal hiztegi gintzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegi gintzaz», *ASJU* 28: 3, 871-884.
- , 1994c, «Morfologia historikoaz», in J. A. Lakarra & J. Ormazabal (zuz.), *Morfologia teoria eta euskal morfologia*, Donostia, 1994ko abuztua.
- , 1994d, *Euskal hiztegi labur eta hitz zerrenda zaharrak: Bilduma bat*. Lan argitaragabea.
- , 1995a, «Hirur lengoaietan tresora: I. Gramatika eta hiztegia», *ASJU*-n prentsan.
- , 1995b, «Gogoetak Pouvreauren hiztegiez eta hiztegi gintzaren historiak», *ASJU*-n prentsan.
- , 1996a, «Iturrien erabilera eta tamainak egitura(z) zehaztuaz: *Refranes y Sentencias* eta *Hiztegi Hirukoitza*», *Uztaro* 16, 21-55.
- , 1996b, «Hirur lengoaietan tresora: II. Elkarrizketak», lan argitaragabea.
- , 1996c, «*Refranes y Sentencias*-en zenbait pasartez (xvi. mendeko bizkaierazko erretrauz V)», prentsan.
- , 1996d, «Refraneros antiguos vascos anteriores a Oihenart» in G. Aulestia (arg.), *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*. Fundación Sancho El Sabio, Gasteiz, 141-175.
- , 1996e, *Euskal hiztegi gintza zaharraz*. Inprimategian.
- , prestatzen-a, *Euskal krestomatia zaharra*.
- , prestatzen-b, *Testukritika eta euskal testuak*.

- , prestatzen-c, *Bizkaiera Zabarreko testuak*.
- , prestatzen-d, «*Refranes y Sentencias* eta BZ-eko grafia eta fonetikaz».
- , Biguri, K. & B. Urgell, 1983a, *Euskal baladak: azterketa*. Hordago, Donostia.
- , —, — 1983b, *Euskal baladak: antologia*. Hordago, Donostia.
- Lapesa, R., 1980, *Historia de la lengua española*. 8. arg., Madril.
- , 1985, *Estudios de historia lingüística española*. Paraninfo, Madril.
- Larrainendi, M., 1728, *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*. Salamanca. Faksimila, Ed. Vascas, Donostia 1978.
- , 1729, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca. Faksimila Hordago, Donostia 1979.
- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. Donostia.
- , 1967, *Diccionario vasco-castellano*. P. Altunaren arg., *Euskera* 12, 139-300.
- Latzaga, 1983, *Acto para la Nochebuena*. Tolosa.
- Lázaro Carreter, F., 1980a, «El mensaje literal» in id 1980d, 149-171.
- , 1980b, «Literatura y folklore: los refranes» in id 1980d, 207-217.
- , 1980c, «La lengua de los refranes: ¿espontaneidad o artificio?» in id 1980d, 219-232.
- , 1980d, *Estudios de lingüística*. Barcelona, Crítica.
- Lecuona, M., 1978, *Literatura oral vasca*. 3. arg. «Kardaberatz Bilduma», Tolosa.
- Leizaola, J. M., u.g., *El refranero vasco antiguo y la poesía vasca*. Ekin, Buenos Aires.
- , 1984, *Obras completas*. Sendoa, Donostia.
- Lekuona, J. M., 1982, *Ahozko euskal literatura*. Donostia.
- , 1994, «Euskal estrofez», *Euskera* 39: 3, 1187-1219.
- Letamendia, 1980, «Leizarragak partitiboz dakartzan partizipioak Duvoisinén ordainekin alderaturik», *Euskera* 25, 455-482.
- Malkiel, Y., 1959, «Studies in irreversible binomials», *Lingua* 8, 113-160.
- Melcer, W., 1979, «Juan de Mal Lara et l'école humaniste de Séville» in Redondo (arg.), 89-104.
- Menéndez Pidal, R., 1976, *Textos medievales españoles. Ediciones críticas y estudios*. Espasa-Calpe, Madril.
- , 1979, *El idioma español en sus primeros tiempos*. Austral, Madril.
- , 1980, *Manual de gramática histórica española*. 16. arg., Espasa Calpe, Madril.
- , 1986, *Orígenes del español*. 10. arg., Espasa Calpe, Madril.
- Mitxelena, K., 1954a, «Nota sobre algunos pasajes de *Refranes y sentencias*». Orain SHLV-n, 792-798.
- , 1954b, «Textos vascos antiguos. Un catecismo vizcaíno del siglo xvii», *BAP* 10, 85-95.

- , 1954c, «De la pronunciación medieval a la moderna en español» [Alonso 1955-ren iruzkina]. Orain *SHLV*-n I, 240-245.
- , 1955, «La *Doctrina Christiana* de Betolaza» Orain *SHLV*-n, II, 824-837.
- , 1958, «Introducción» in K. Mitxelena & M. Agud (arg.) *Nicolao Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigiae (1562)*. ASJU-ren Gehigarriak 3, Donostia. Orain *SHLV*-n, II, 762-82.
- , 1960a, *Historia de la literatura vasca*. Madrila. 2. arg., Erein, Donostia 1988.
- , 1960b, «Guipuzcoano y vasco». Orain *SHLV*-n, I, 320-322.
- , 1961, «Euskal iztegitilleak xvii-xviii garren mendeetan». Orain *SHLV* I, 361-372.
- , 1963a, *Lenguas y protolenguas*. Berrarg. ASJU-ren Gehigarriak 20, Donostia 1990.
- , 1963b, «Fr. P.A. de Añibarro, *Voces bascongadas diferenciales...* [Villasanteren arg.-ren iruzkina]». Orain *SHLV*-n, I, 411-413.
- , 1964a, *Textos Arcaicos Vascos*. Madrila. Berrarg. ASJU-ren Gehigarriak 11, Donostia 1990.
- , 1964b, *Sobre el pasado de la lengua vasca*. Orain *SHLV*-n, I, 1-73.
- , 1964c, «Preámbulo [Urquijok egindako RS-en edizioari]». Orain *SHLV* II, 786-791.
- , 1964d, «*Refranero vasco. Los Refranes y Sentencias de 1596*», [Urquijoren edizioaren iruzkina]. Orain *SHLV* II, 799-801.
- , 1965, «A propósito de uno de los refranes de 1596». Orain *SHLV* II, 802-803.
- , 1967, «Los refranes del cuaderno de Oihenart». Orain *SHLV* II, 804-823.
- , 1970, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*. Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo. [Azkueren hiztegiaren 1984ko berrargitalpenean hitzaurre gisa ere emana].
- , 1971a, «Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos». Orain *SHLV*-n II, 713-728.
- , 1971b, «Urquijo y la Sociedad de Estudios Vascos», *ASJU* 5, 47-66.
- , 1971c, «Toponimia, léxico y gramática». Orain *PT*-en, 141-167.
- , 1974, «El elemento latino-románico en la lengua vasca». Orain *PT*-en, 195-219.
- , 1976, «La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas». Orain *LH*-n, 73-85.
- , 1977a, *Fonética Histórica Vasca [FHV]* (2. arg. zuzendu eta berretua). ASJU-ren Gehigarriak, Donostia.
- , 1977b, «Euskal hizkera eta euskal neurkera». Orain *SHLV*-n, 704-711.
- , 1978, «Para la historia de la ortografía vasca». Orain *PT*-en, 391-395.

- , 1979a, «La letra *h* en los *Refranes y sentencias* de 1596». Orain *PT-en*, 411-418.
- , 1979b, «Algo más sobre grafías de *Refranes y Sentencias*». Orain *PT-en*, 418-423.
- , 1981a, «Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak». Orain *SHLV II*, 680-693.
- , 1981b, «Euskal literaturaren kondairarako oinarriak». Orain *SHLV II*, 694-703.
- , 1981c, «Lengua común y dialectos vascos». Orain *PT-n*, 35-55.
- , 1982, «Sobre la lengua vasca en Alava durante la Edad Media». Orain *PT-en*, 169-181.
- , 1985, «Esaera zahar baten bigarren agerraldia». Orain, *SHLV-n*, II, 880-885.
- , 1984, «Aurkezpena» [Sarasola 1984-ri]. Orain *SHLV I*, 349-360.
- , 1986, «Contra Lekobide». Orain *SHLV-n*, II, 851-865.
- , 1987hh, *OEH= Orotariko Euskal Hiztegia - Diccionario general vasco*. Bilbo, Euskaltzaindia - Desclée de Brouwer - Mensajero.
- Omaechevarria, I., 1948, «El vascuence de Fray Juan de Zumárraga», *BAP* 4, 293-314.
- Onaindia, S., 1972hh, *Euskal literatura*. Bilbo, 6 lib.
- Ondarra, F., 1984, «Zegamako *Doctrina Christiana* (1741)», *ASJU* 18: 2, 3-62.
- Orpustan, J.-B., 1992, (arg.), *Arnaud d'Oihénart. Proverbes et poesies basques (1657-1664)*. Izpegi, Baigorri.
- , 1994, (arg.), *Le basque parmi les autres langues: influences, comparaisons*. Bordele eta Baiona, Université de Bordeaux III & CNRS.
- , 1996, *Précis d'histoire littéraire basque, 1545-1950. Cinq siècles de littérature en euskara*. Izpegi, Baigorri.
- Osselton, N. F., 1973, *The Dumb linguist. A study of the earliest English and Dutch dictionaries*. Leiden & Oxford U.P.
- Pagola, R. M., 1991, *Euskal dialektologiaren atarian*. Mensajero, Bilbo.
- , et alii, 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak: Bizkaiera*. 3 lib., Deustuko Unibertsitatea, Bilbo.
- , 1994, «Nafarroako hizkerak» in Gomez & Lakarra (arg.), 255-296.
- Peira, P., 1988, «Notas sobre la lengua de los refranes» in *Homenaje a A. Zamora Vicente*. Madril, Gredos, I, 481-489.
- Pérez Goyena, A., 1949, *Ensayo de bibliografía navarra*. CSIC, Iruña-Madrila.
- Poza, A., 1587, *De la antigua lengua, poblaciones y comarcas de las Españas, en que de paso se tocan algunas cosas de la Cantabria*. Bilbo. Berrarg. faksim. Euskaltzaindia, Bilbo, 1987.
- Rebuschi, G., 1982, *Structure de l'énoncé en basque*. ERA 642, Paris.

- Redondo, A., (arg.), 1979, *L'Humanisme dans les lettres espagnoles. XIXe Colloque International d'Études Humanistes. Tours 5-17 juillet 1976*. Librairie Philosophique J. Vrin, Paris.
- Rijk, R. P. G. de, 1980, «Erlatiboak idazle zaharrengan», *Euskera* 25: 2, 525-536.
- , 1981, «Euskal morfologiaren zenbait gorabehera» in ZZEE, *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*. Bilbo, 83-101.
- , 1985, «Un verbe méconnu» in J. L. Melena (arg.) *Symbolae L. Mitxelena*. Gasteiz, 921-935.
- , 1991, «Deux suffixes capricieux: -pen et -men» in *Memoriae*, 709-751.
- Ruiz de Larrinaga, J., «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte», *BAP* 397-443.
- Sarasola, I., 1976, *Historia social de la literatura vasca*. Akal, Madrila.
- , 1980a, *Materiales para un thesaurus de la lengua vasca*. Tesi argitaragabea, Bartzelona.
- , 1980b, «Nire / neure, zure / zeure literatur tradizioan», *Fuskera* 25, 431-446.
- , 1983, «Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos», *ASJU* 17, 69-212. Berrarg. *ASJU*-ren Gehigarriak 11, Donostia, 1990.
- , 1984hh, *Hauta-lanerako euskal hiztegia*. Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- , 1986, «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20: 1, 203-215.
- Soto-Michelena, Mª J., 1978-79, «El lexicon de *Refranes y Sentencias* de 1596», *ASJU* 12-13, 15-86.
- Timpanaro, S., 1985, *La genesi del metodo del Lachmann* (2. arg.). Padova.
- Tovar, A., 1959, «El vizcaíno entre los dialectos vascos» in id, *El euskera y sus parientes*. Minotauro, Madrila.
- , & M. Agud, 1988 hh, *Diccionario etimológico de la lengua vasca*. «Anejos de *ASJU*», Donostia.
- , Otte, E., & Michelena, L., 1981, «Nuevo y más extenso texto arcaico vasco: de una carta del primer obispo de México, Fray Juan de Zumárraga», *Euskera* 26, 5-14.
- UEU, 1983, *Euskal dialektologiaren hastapenak*. Iruñea.
- Uhlenbeck, C. C., 1947, «Les couches anciennes du vocabulaire basque», *EJ* 1, 543-581.
- Urgell, B., 1985a, «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*», *ASJU* 19: 1, 65-117.
- , 1985b, «*Refranes y Sentencias*-eko hitz ordenaz», lan argitaragabea.
- , 1986, «Egiaren kantaz: I. Testua eta iruzkunak», *ASJU* 20: 1, 75-148.
- , 1987a, «*Esku-liburua*-ren grafi aldaketak (1812-1821)», *ASJU* 21: 2, 357-388.

- , 1987b, «Hiztegi aldaketak Añibarroren *Esku-liburua*-n» *ASJU* 21: 3, 683-708.
- , 1988a, «Añibarroren inguruan zertzelada batzu» in Lakarra (arg.) 1988a, 141-174.
- , 1988b, «Añibarroren hiztegiak», eskuizkribu argitaragabea.
- Urkizu, P., 1989a, «Garibairen eskuizkribu galdu bat (1592)», *Mundaiz* 37-38, 33-85.
- , 1989b, *Pierre D'Urteren hiztegia*. EUTG, Donostia, 2 lib.
- , 1994, «Oihenarten *Atsotitzak* eta *Poetika* berrirakurriz» in *Oihenarten Langarren mendeurrena* (= *Iker* 8). Bilbo, 295-328.
- Urquijo, J., 1908-9, «Los refranes de Sauguis», *RIEV* 2, 677-724 eta 3, 144-57.
- , 1911-33, «Los Refranes y sentencias de 1596. Estudio comparativo», *RIEV*. Berrarg. [zati bat], Auñamendi, Donostia 1964, 2 lib.
- , 1919, *El refranero vasco: I. Los refranes de Garibay*. 2. arg., Bilbo 1976.
- , 1967, «De paremiología vasca. ¿Conoció Oihenart los Refranes y sentencias de 1596?», *ASJU* 1, 3-10.
- Veny, J., 1985, *Introduccio a la dialectologia catalana*. Gran Encic. Cat., Barzelona.
- Villasante, L., 1973, *Axular-en hiztegia*, EFA, Oñati.
- , 1979, *Historia de la literatura vasca*. 2. edizio osatua, Ed. Franciscana, Oñati.
- Vinson, J., 1891-97, *Essai d'une bibliographie de la langue basque*. Berrarg. faksim. Urquijoren oharrekin (*ASJU*-ren gehigarriak, 9), Donostia, 1984.
- , 1892, *Les petites oeuvres de Silvain-Pouvreau*. Chalon-sur-Saône. Berrarg. Faksim. Hordago, Donostia.
- Viñaza, Coude de la [C. Muñoz y Manzano], 1893, *Biblioteca histórica de la filología castellana*. M. Tello, Madril. Berrarg. faksim. Atlas, Madril, 1978, 3 lib.
- Watkins, C., 1966, «Italo-Celtic revisited» in Birnbaum, H. & Puhvel, J. (arg.), *Ancient Indo-European Dialects*. Univ. of California, Berkeley, 29-50.
- , 1982, «Aspects of Indo-European poetics» in E. C. Polomé (arg.), *The Indo-Europeans in the fourth and third millennia*. Ann Arbor: Karoma, 104-120.
- , 1989, «New parameters in historical linguistics, philology and culture history», *Lg* 65, 783-799.
- , 1992, «The comparison of formulaic sequences» in E. C. Polomé & W. Winter (arg.), *Reconstructing Languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 391-418.
- Yrizar, P., 1973, «Los dialectos y variedades de la lengua vasca», *ASJU* 7, 3-37.
- , 1981, *Contribución a la dialectologia de la lengua vasca*. Donostia, GAK 2 lib.

- , 1983, «*De(b) e-du(t)e, dai, debie* aditz-jokoak gipuzkeraz. Bizkaieraren eragintza», *Iker-2*, Euskaltzaindia, Bilbo, 633-638.
- Zavala, J. M., 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia.
- Zelaieta, A., 1978-79, «*Peru Abarca*-ren hiztegia», *ASJU* 12-13, 87-109.
- , 1988, «Rafael Micoleta Çamudio: *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*», Eusko Ikaskuntza, *Hizkuntza eta Literatura* 7, 133-214.
- Zuazo, K., 1987, «Euskaldunek euskalkiengana izan dituzten iritziez», *ASJU* 21: 3, 927-950.
- , 1988a, *Euskararen batasuna*. *Iker-5*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988b, «Bizkaieraren ezaugarriez gehiago», *ASJU* 22: 2, 367-377.
- , 1988c, «*El verbo regular bascongado del dialecto vizcaino* gramatikaren ekarriez», *ASJU* 22: 2, 547-568.
- , 1989a, «Arabako euskara», *ASJU* 23: 1, 3-48.
- , 1989b, «Zubereraren sailkapenerako», *ASJU* 23: 2, 609-651.
- , 1989c, «Euskara ote da bizkaiera?», *RIEV* 34: 1, 75-90.
- , 1991, «Amerikako euskaraz», in *Memoriae*, 1109-1117.
- , 1994a, «Burundako euskaraz», in Gomez & Lakarra (arg.), 297-364.
- , 1994b, «Bonapartez geroztiko euskal dialektologia», in Gomez & Lakarra (arg.), 13-43.
- , 1996a, «Betolatzaren hizkeraz», argitaratzeko.
- , 1996b, «Arabako hizkeren ezaugarriak», argitaratzeko.
- Zubiaur, J. R., 1986, «Las ideas lingüísticas del licenciado Andrés de Poza en su obra *Antigua lengua de las Españas*» in *Actes du xvii. Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Aix-en-Provence, 29 Aout-3 septembre 1983)*. Université de Provence, I, 351-357.
- , 1987, «El licenciado Poza y la lingüística vasca», *Mundaiz* 33. 93-98.
- , 1989, «Garibai hizkuntzalari», *ASJU* 23: 1, 49-59.
- , 1990a, «Acerca de las ideas lingüísticas vascas en el s. xvi (Zaldibia, Garibay, Poza)», *Mundaiz* 39-40. 17-33.
- , 1990b, «Euskal hizkuntz ideiak xvi. mendean: Zaldibia, Garibai, Poza», *Jakin* 58. 107-130.
- , 1990c, *Las ideas lingüísticas vascas en el s. xvi (Zaldibia, Garibay, Poza)*. Deustuko Unibertsitatea-EUTG, Donostia.
- , & Arzamendi, J., 1976, «El léxico vasco de los refranes de Garibay», *ASJU* 10, 47-144.

REFRANES Y SENTENCIAS (1596)

EDIZIOA

GURE EDIZIOA

Ondoren, testuaren bi moldaketa —itxura zaharrea bada eta gaurkotuan bestea— biltzen dira. Hau prestatzeko bibliografian zehazten diren aurreko guztiak, faksimila, testuaren hiztegiak eta bigarren graduko iturriak erabili ditut, erreferentzia nagusia Urquijoren edizioa izan bada ere, pentsa daitekeen legez. Azkucenari, 4. kapituluaz azaldu arrazoiengatik, gutxitan jarraitzen natzaio, Urquijok egindako erabileraren bitartez haren oihartzuna oharretan azalduko bada ere. Egitekoak eskatu bezala, haietan (edo testuan doazen zeinu kritikoaren bitartez) adierazi dira banan bana ezkerreko, oinarrizko, testuaz hartutako erabaki kritikoak oro; eskubiko testua gauzatzeko —argitaratzailearen esku den *dispositio*-az landa— 16. mendeko eta eremu bateko fonologiaren hainbat alderdi zalantzako erabaki eta berreraikitza eraman gaitu. Ez nituzke aipatu gabe utzi nahi bi: bokal eta diptongo sudurkariak eta ozen ondoko txistukariak. Bigarreu hauek frikari bezala eman dira, zalantza askoren ondoren, bi eratako arrazoiengatik: batetik, neutralizazioa horien aldekoa zen, orain besterik gertatu arren, mendebalean bertan ere Landucciren lekukotasunaz egindako azterketak (Mitxelena 1958) erakusten digunaren arabera; bestetik, *RS*-en frikari / afrikatu bereizkuntza bokalartean ere modu biunibokoan inolaz ere ez lortu arren (cf. 1. kapituluko oharrak eta Mitxelena 1978-79), bizkarkariarekin aurkitzen ez diren saioak ditugu apikariaren kasuan: < s(s) > nagusi, baiua baita < sh >, < ts >, < csh >, < shs >, etab. ere. Bada, esanguratsu iruditzen zait honelako alerik ez izatea *l*, *n* edo *r* ondoren, gerta zitekeen kontsonante multzo grafikoa bezain konplikatuak dagoeneko lekutuak direlarik testuan. Bokalarteko, usu enbor amaierako dardarkariak ere badute aipagaririk; aurreko tradizioarekin arazo grafikotzat jo ditut < r > soil zenbait eta, ohi legez, [] tartean emendatu falta zena; ohar bedi ez dela testuan beharko litzatekeen sistematikotasunik ez *B*-ren une ez eremu ezagunetan kiderik Mikoletarenaz landa, aldaketa fonologiko baten aurrean garelako suposatzen.

Maas-ek gogoratzen zituen arriskuak (eta eskubideak) eta edizio basteu esperimentu izaera oroituaz abiatu naiz; oroit bedi irakurlea, halaber, testuaren beraren zailtasunez (*hapax* eta *crux* ugariak) nire lana epaitzerakoan. Egiteko honetarako ez zaio, ohartuki bederen, ezer —zalantzak eta jakinezak barne— ezkutatu nahi izan oharretan, azalpenak eta proposamenak kasuan kasuko ikertzailearen izenean ekarriaz. Beste 85 urte baino lehenago ondoko edizioaren batek hobetuko ahal ditu enearen faltak.

1. Adi¹ adi
 2 3 4 5 6
 ce Jaungoycoa dagoc adi.

2. Aberas¹ yzaytea² baño
 3 4 5
 hospe ona obeago.

3. Aberassoc¹ jaya² daude³
 4 5 6 7
 chiro gajooç veti neque,

8 9 10
 auçooç vere yguy daude
 11 12 13
 veti dabilena esque.

Mira¹ con cuydado
 2 3 4 5
 que el Señor de lo alto te está mi-
 6
 [râdo.

5 4 3
 Mejor buena fama
 2 1
 que ser rico.

1 3 2
 Los ricos tienen fiesta
 4 5 6
 y los pobres cuytados siêpre tra-
 7
 [bajo,

8 10 9
 los vezinos también aborrecen
 11 12 13
 siempre al que anda pidiendo.

1. Erdaratiko sintaxiagatik beste hizkuntzaren batetik hartutako errefracuen adibide-tzat eman daitekeena U-ren ustez (cf. 2. kap. § 1eko eztabaida). Ohar bekio, aldiz, *jaungoycoa*-ren gaztelera-zko zatiko ordainari, testu honen izacrari (HN-tik itzulia ala orijinala) eta nolakoari dagokionez (euskarazkoa ala erdarazkoa ohiko oinarri) argiren bat egin baitezake.

adi (1.a): *aditu* aditzaren erroa dugu, forma *irrealis* batekin gonbinatzean oraindik partizipio markarik gabea; cf. Lakarra 1985d eta hemen 5 kap. § 2.4. B eta mendebalean partizipioak indikatiboaz landan izan hedaduraren kronologiaz. *Aditu* = «ikusi, begiratu»-ren hainbat adibide Mikoletaren elkarrizketetan eta poesietan.

ce: Mitxelenak, LH 110-111, joskera Euskal Herriaren zati handi batean jatorra dela eta izan dela mantendu zuen. Partikula honen agerraldi gehiagotarako ikus RS 40, 54, 69, 112, 165, 166, 184, 320, 322, 432, 468, 505; Soto-Michelenak 525 ere badakar baina hor ezetzapenaren aldaera ezaguna dugu (cf. RS 36 eta hango iruzkina).

dagoc: *egon-en* hikako forma palatalizaziorik gabe, mendebaleko hizkeretan beza la; hikako adizki gehiagotarako ikus 9, 13, 21, etab.; 5. kap. § 1.9.-n erakutsi bezala, *hi* sing. / *zu* pl. da aditz paradigmak aurkitzen duguna, oraindik *zuek* izenordainari dagokion forma pleonastikorik gabe. Ikus atal horretan pluraleko *-zu* gehiago BZ-can.

2. *yzaytea*: *-n* eta *-o* aditzei (*jo*, *ediyo*, *emon*, *izan*, *urten*...) *-aite-* zegoen nominalizazioetan, salbuespen gutxiarekin BZ osoan, oraintsuago oraindik ekialdeko euskalkietan legez; adibide gehiagotarako ikus Sarasola 1980 eta Lakarra 1984a. Azalpen diakroniko baterako (< **e-izan-i*, **e-mon-i*, etab.) L. Trask, «The *-n*

<p>1. ¹Adi adi
²ze ³Jaungoikoa ⁴dagok ⁵adi.</p>	<p>¹<i>Mira con cuidado</i>
²<i>que el Señor de lo alto te está mi-</i>
⁶<i>frando.</i></p>
<p>2. ¹Aberats ²izaitea baño
³ospe ⁴ona ⁵obeago.</p>	<p>⁵<i>Mejor buena fama</i>
²<i>que ser rico.</i></p>
<p>3. ¹Aberatsok ²jaia ³daude
⁴txiro ⁵gaxook ⁶beti ⁷neke,
⁸auzook ⁹bere ¹⁰igûi ¹¹daude
¹²beti ¹³dabilena ¹⁴eske.</p>	<p>¹<i>Los ricos tienen fiesta</i>
⁴<i>y los pobres cuitados siempre tra-</i>
⁷<i>[bajo,</i>
⁸<i>los vecinos también aborrecen</i>
¹¹<i>siempre al que anda pidiendo.</i></p>

class of verbs in Basque», *Transactions of the Philological Society* 88 (1990), 111-128. Cf. 49 *ulerretan* eta iruzkina.

baño: sabaikariarekin diptongo ondoren; cf. 7, 29, 30, etab.

-eabaño / -eago: ohar errima aberatsari eta ñ ~ g hoskidetasunari (id 4ean).

3. *aberassoc* (eta *gajooc*, *auçooc*): mugatu hurbilarekin, cf. RS 23, 52, 80, 93, 125, 130, etab.; Fray Juan de Zumarraga oparoa da bere laburrean forma hauetan, ikus «Contribución» § 5.2.1. ediziorako eta A. Arejitaren oharra (1985) fenomeno honen iruzkinerako.

vere: *ere*-ren mendebaleko aldaera, hots, baita Betolatza eta Landuccirengan ere, Gamizek *ere* duen arren (cf. Zuazo 1996b).

daude (birritan): ez dira, noski *egon* aditzaren pl. (horrela agertu arren Soto-Michelenaren 1978-79ko RS-en hiztegian, s.u.) **edun*-ena baizik, mendebal eta sartaldeko B-zko forma, hain zuzen ere. Cf. 1. kap. § 4.9.5., 4. kap. eta, bereziki 5. kap. § 1.5. Mikoleta eta *Viva Jesus*-en antzeko forma gehiagotarako; B-ko iparralde eta ekialdean —orobat literatur B-z— *dabe*: cf. Kapanaga, *Bertso Bizkaitarrak*, Amilleta, etab., BZ barnean. Lehenaldian *euden*, cf. *Arrasateko Erreketarren Kanta*-ko *joanicoc eta beste ascoc eudela parte bertan*.

gyuy: diptongo sudurkariarekin testuan horrelako markarik agertu ez arren; cf. FHV § 1.2. eta hemen 5. kap. § 3, non aurki baitaitezke adibide gehiago bokal eta diptongo sudurkariaren iraupenaz BZ-can. Ikus 1. kap. § 4.6. Garibairen errefrau bildumetako sudurkariaren idazkeraz.

Urquijok errefrau honek bi zati ditu eta dio, bigarrenak 467. errefrauaren antzeko idia islatzen duelarik. Lehenarentzat euskaraz, italieraz eta frantsesez aurkitzen ditu kideak.

4. ¹ Abenduco ² lañoa
³ euria ⁴ edo ⁵ egoa. ² Niebla de ¹ diziembre
³ lluvia o ⁴ solano.
5. ¹ Arri ² ebiloquiac ³ oroldiric ⁴ ez,
⁵ erle ⁶ vçatuac ⁷ abaaric ⁸ ez. ⁴ No tiene ³ moho la ¹ piedra ² mowediza,
⁸ ni haze ⁷ panal la ⁵ aueja ⁶ espâtadiza
6. ¹ Basoa ² ta ³ yuaya ⁴ auço,
⁵ au ⁶ ez ⁷ dabén ⁸ esea ⁹ gaso. ¹ Monte y ² río ³ vezino,
⁸ casa ⁵ que ⁶ esto ⁷ no ⁹ tiene ⁴ peruersa.
7. ¹ Bioça ² ta ³ zençuna
⁴ guduan ⁵ dira ⁶ bearrago
⁷ ysquilluac ⁸ baño. ¹ Coraçón y ² entendimiento
⁴ en la ⁵ guerra ⁶ son ³ más ⁷ necessarias
⁸ que ⁹ las ⁴ armas.
8. ¹ Beyê ² erroa ³ jachiago, ⁴ luccago. ² La ¹ teta de la ³ vaca, ⁴ ordeñada, ⁵ más
⁶ [larga.
9. ¹ Açerrian ² lurra ³ garraz,
⁴ hoña ⁵ ybini ⁶ eguic ⁷ baraz. ¹ En patria ² estraña la ³ tierra es ⁴ agra,
⁵ el ⁶ pie ⁷ pondrásle ⁸ espaciosamente.
10. ¹ Aspertu ² banequio, ³ asper ⁴ lequi-
[quet. ¹ Si ² me ³ le ⁴ yo ⁵ vègasse, ⁶ vègarse ⁷ meya.

4. Aditzik gabe (honetan eta 2.ean kopula baina **edun* 5.ean); ikus orobat 6, 8, 9, 11, 14, 15, etab.; ohartu ziren fenomenoaz Garibairen bildumetan Urquijo (1919: 539) eta Lafon (1943: I, 67). Barrutiaren 13 *ainbat bentura nundi nik nundi?*, 184 *agura bat ez mundukua*, 394-396.ak, etab. ere, dela arrazoi metrikoengatik, dela estilo borondatcagatik, horien kide ditugu.
5. Cf. II kap. § 1h) errefrauaren jatorriaz.
ebiloquiac: Azkuek eta gero Kapanagak behin eta berriro hutstzat eman arren ez da horrelakorik: cf. bertan 47.
vçatuac: Ez da beste adibiderik Azkueren hiztegian. Cf. 165 *vza bez*.
abaaric: bokal geminatuekin, cf. 22 *çarrago* (baina 24 *çarra*), 45 *laaric*, etab. Ez da honelakorik Betolatza eta Mikoleta berritzailecagoengan baina bai Gar., VJ eta Kapanagarengan.
ez: *RS*-ek ia beti (50etik gora, 320 *es esque* eta, agian, besteren baten aurka) honela (Garibaik aldiz *ez*); cf. I. kap. § 4.8.2.
6. *esea*: afrikatu txistukariarekin, ez txetxekariarekin, eta horrela beste pare bat dozena aldiz, familiako *etsatxu*, *etsagunza*, *etsajaun* eta *etsekoandre* landa. Soto-Michelenak *etxe* badakar ere sarreran (eta kontsonante bera familiako guztietan

<p>4. Abenduko lañoa
¹ ²
³ ⁴ ⁵
curia edo egoa.</p>	<p>² ¹
<i>Niebla de diciembre</i>
³ ⁴ ⁵
<i>lluvia o solano</i></p>
<p>5. Arri ebilokiak oroldirik ez,
¹ ² ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸
erle uzatuak abaarik ez.</p>	<p>⁴ ³ ¹ ²
<i>No tiene moho la piedra movediza,</i>
⁸ ⁷ ⁵ ⁶
<i>ni hace panal la abeja espantadiza.</i></p>
<p>6. Basoa ta ibaia auzo,
¹ ² ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
au ez dabena etsca gaxo.</p>	<p>¹ ² ³ ⁴
<i>Monte y río vecino,</i>
⁸ ⁵ ⁶ ⁷ ⁹
<i>casa que esto no tiene perversa.</i></p>
<p>7. Biotza ta zenzuna
¹ ² ³
⁴ ⁵ ⁶
gudian dira bearrago
⁷ ⁸
iskilluak baño.</p>	<p>¹ ² ³
<i>Corazón y entendimiento</i>
⁴ ⁵ ⁶
<i>en la guerra son más necesarias</i>
⁸ ⁷
<i>que las armas.</i></p>
<p>8. Beien erroa, jatxiago, luzcago.
¹ ² ³ ⁴</p>	<p>² ¹ ³ ⁴
<i>La teta de la vaca, ordeñada, más</i>
<i>[larga.</i></p>
<p>9. Atzerrian lurra garratz,
¹ ² ³
⁴ ⁵ ⁶
oña ibini egik baratz.</p>	<p>¹ ² ³
<i>En patria estraña la tierra es agra,</i>
⁴ ⁵ ⁶
<i>el pie pondrásle espaciosamente.</i></p>
<p>10. Aspertu banekio, asper² leki-
[ket.</p>	<p>¹ ²
<i>Si me le yo vengase, vengarse</i>
<i>[meya.</i></p>

haietan horren adibiderik izan ez arren), soilik 131 *echean* eta 82 *echerean* ditu bere alde. Grafiarako ikus 1. kap. § 4.8.1., non erakusten den RS eta Gar-en diferentzia nabarmena puntu honetan.

gaso: Ikus 133.eko iruzkina.

7. *gudian*: -u-rekin 2. silaban, Larramendiren Eraskineko *guda* arte (Mitzelena 1970: 92). Iparraldeko tradizioan «borroka» eta ez «gerla», bestalde; mendebaldeko bestelako lekukotasun urriren bat dakar Mitxelenak, ibid.

ysquilluac (eta 404 *ysquillosay*). Azkueren hiztegiak famatutako baina bilduma honetatik landa inongo testutan dokumentatugabeko forma (ezta Soto-Michelena-*ren iskillu ere*); 3. kapituluaren erakutsi bezala, Larramendik ez bide zuen erre-frau honetatik hartu bere E-rako, orri hau ez baitzuen ezagutzen ahal. Hortaz, edo RS galduan zen besteren bat edota, zailago, 404-kotik «berreraiki» zuen.

8. Jatorriaz ikus II kap. § 1g).

beyen: genitibo singularra, cf. Castaños, F., «El genitivo en vizcaino antiguo», *BAP* 13, 1957, 60-69, adibide gehiagotarako.

9. *ybini* (eta 177) baina 192 *yfinc* eta 99 *daminda*.

10. Baldintza eta ondorio irrealak, bata erro soilarekin eta bestea partizipioarekin,

<p>11. Barazca ta vsategui,
auearasgarri.</p> <p>12. Bildurti dana hanquer.</p> <p>13. Badeguioc yñori,
cyngo deusc bestec yri.</p> <p>14. Eguia laz ta labio.</p> <p>15. Balizco oleac burdiarie ez.</p> | <p>Huerta y palomar,
aparejo para enriquecer.</p> <p>El ques medroso es cruel.</p> <p>Si hazes a alguno
haráte otro a tí.</p> <p>La verdad áspera y rabricorta.</p> <p>La errería de si fuesse no aze
[fierro.</p> |
|---|--|

honen hedadura oraindik burutu gabearen seinale; ikus 1.ko *adi*-ren oharra eta hango erreferentziak.

Kasu *aspertu*-ren esanahiari ez baita adiera horretan (horrela 361-362.etan ere) tes-tu honetatik kanpo dokumentatzen.

11. *auearasgarri*: atzizkiaren adibide gehiagotarako ikus 280 *garien galçaygarria*, 392 *arçaytea mingarri*, 443 *Ese usa ergarri ta vetca pozcarri* eta haien itzulpenak. Azterketarako ikus Arriagoitiak *ASJU* 1995-erako prestatu lana (bibliografia-rekin); gogora 1 *jaungoicoa*-ren itzulpenaz esana, Urquijok «es de observar la variante "aparejo para enriquecer" debida, probablemente a la falta de una expresión vasca equivalente a "paraíso terrenal" pentsatu nahiago badu ere. Mugagabeak orobat 64.can edota 70.can.
12. *bildurti*: *-i*-rekin BZ eta modernoan nahiz Araba edota Errioxako euskaraz (cf. *Don Bildur* Berceoren gan); bokal irekitzeaz ikus *FIV* § 2.3.
dana: bokal hori BZ eta BMod-an, A, G eta are GN-ren zati batean ere.
hanquer: horrela zuzendu dut Azkuerekin —Urquijok berean mantendu eta Mitxelenan inoiz espresuki kontrakorik gomendatu arren— testuko *ham-*, euskaraz *m+k* taldeak ezinezko baitira *FHV*-n ikus daitekeenez.
13. *badeguioc*: *-e*-rekin erro aurretik 3 pertsonatakoetan (cf. *-a-* 32) ohi legez; hara bertan *deusc* eta 5. kap. § II 1.4., non Mitxelenarekin *-a-* / *-e-* oposaketaren zahartasuna defendatzen den.
eyngo: bokal arteko leherkari erorketa gehiagotarako ikus *egir*-en sintetiko gehie- nez landa, 403 eta 530.
bestec: ergatibo mugagabea; cf. 170 *motel oroc*, 302 *estau mandazaic*.
deusc: *eutsi* erroa *RS* osoan, salbuespen bakarrarekin, 25 *escatuco dyc*. Lakarra 1986b-n, **ezan* bezala, **edun*-*ts*-gabea orokor izan zela defendatzen zen, agian B ren lurralde osoan ez bazen ere.
14. *labio*: Hapaxa. Ba ote erlaziorik BN-Zar. *labo* «miope, corto de vista»-rekin? Ho- rrela balitz agian ez litzateke ezinezko guztiak *labio* 2 (R-uzt.) «catarata de ojos»-ekin eta azkenik gaztelazko *labio*-rekin lotzea: cf. *Dic.Ant.* s.u.

<p>11. Baratzea ta usategi,
aberasgarri.</p>	<p>Huerta y palomar,
aparejo para enriquecer.</p>
12. Bildurta dana anker.	El ques medroso es cruel.
<p>13. Badegiok inñori,
eingo deusk bestek iri.</p>	<p>Si haces a alguno
haráte otro a tí.</p>
14. Egia latz ta labio.	La verdad áspera y rabricorta.
15. Balizko oleak burdiarik ez.	<p>La herrería de si fuese no hace
[fierro].</p>

«(...) y en esto y en su delgadez consiste su perfección» eta «Por analogía se llama la extremidad y borde de alguna llaga, herida, vaso u otra cosa».

15. Cf. II § 1b).

balizco: E-n «622. Suponer, *balizcatu*» dator eta M-k ez daki nondik atera zitekeen, ez bada harrigarri egiten zaion (atzizki nominal bat aditz forma bati zuzenean erantsia !) aztertzen ari garen honetatik. Errefrauaren iruzkinerako Urquijoren ediziora bidaliaz, Maurice Harrietten lekukotasunak L-renari ezer ez diola gehitzen markatzen du, eta arriskugarria ber-bertatik Amikuzeko BN dela ateratzea Azk-k bezala. M-ren proposamenaren egokitasuna letra letra hitz hitz hitzez hitzezkoa ez denez gero, U-rekin marka dezagun alde batetik errefrau honen aldaerak badirela orobat Gar-en bi bildumetan eta Isastirenean: B 30 *Valiz-co ole-ac burniaric eguin eçtaroa* «Fuese si de herrería la hierro hazer no suele» (= A 36an) eta *Balizco olaac burnia guchi* «El decir si tuviera herrería trae poco fierro»; L-k iturri hauek ez ezagutu arren errefrauaren hedadura eta erroak areagotu egiten dira. Hainbat gehiago U-rekin gogoratzen badugu badela oraindik beste aldaera bat, «le moulin suposé ne fait pas de farine, *balizcaco ibarac ez du irñic eguiten*» H-ren gramatikan (zehatzago, hango fr.-eusk. hiztegian) eta haren zordun Lecluse eta Duvoisinengan. Eta hara non datorren alboko sarreran gure H «suposer, *balizcatcea*». Ikus Lakarra 1991a.

oleac: -a+a > -ea ikus Zuazo 1996b: § 1.7. fenomeno honen mugez Araban; G-ko zenbait adibide Lakarra 1985b-n. Testuko 35 *amea*, B-modernoan soilik animaliekin (txoriak bereziki) erabili arren, ez zen horrela BZ-ean eta Araban: cf. VJ, Kap. eta are Bet. *amea*, Kap. *amegaz*. (eta Kap. *aitegaz*, *aiteak*, *aitearen*, *Bet aiten*).

burdiaric: bokal sudurkariak, cf. Hiztegian *ezái*, *arzái*, *unái*, *gaztâe*, *igái*, etab.; forma konkretu honetan *burniaric* Gar-k (cf. 1. kap. § 4.9.2.): B 30 = A 36 *Valizco oleac burniaric eguin eçtaroa*.

<p>16. ¹ ² ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
Betico ytoguinac arria çulatu
ta aldi luçeac guztia aztu.</p>	<p>² ¹ ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
<i>Gotera continua piedra orada</i>
<i>y el tiempo largo todo lo oluida.</i></p>
<p>17. ¹ ² ³ ⁴ ⁵
Buruco andia ta jate vrria.</p>	<p>² ¹ ³ ⁵ ⁴
<i>Gran tocado y menguado comer.</i></p>
<p>18. ¹ ²
³ ⁴ ⁵ ⁶
Çagoquez exilic
ta ençun eztayçu guextoric.</p>	<p>² ¹
³ ⁶ ⁵ ⁴
<i>Callando estareys,</i>
<i>y mal no oyreys.</i></p>
<p>19. ¹ ² ³
Cantari guextoac oñon.</p>	<p>² ¹ ³
<i>El mal cantor porfía.</i></p>

16. *aztu*: Ikus 156 *anztu* eta hango iruzkina.

ta: Gar-k beti *eta*; RS-ek 4 *eta*, 135 *ta*; cf. 1. kap. § 4.9.1.

aldi: id 29 «tiempo», 336 «sazón», 440 «tiempo», *aldiac* 221 «tiempo», *laba-aldian* 557, *aldiz* 323(2) «a tiempos... a tiempos». Sarasolak (1986) susmagarri deritzo hitz honen erabilera sistematikoari (*denpora* eta aldaerak ez dira azaltzen).

17. *andia*: *ez* da diptongorik hitz honetan inongo euskalki zaharretan; *aundi*-ren lehen dokumentazioak B-z 19. mendekoak dira eta 18.ekoak G-z (ikus Lakarra 1984b: 150, eta FHV 488).

18. *çagoquez*: geroaldiko inperatiboaz ikus 5. kap. § II 1.8.ean, non ematen diren BZ-eko Lafonek aztertugabeak eta baita beste euskalki zaharretakoak ere. Cf. 36 *çe eyquec*.

Ad.Nag. + ez + Ad.lag.: ordena zahar honetaz ikus Lakarra 1986b; *Ez* partikula aditz nagusiaren eta laguntzailearen artean agertzen da usu eta *ez*, laguntzailearekin batera, nagusiaren aurtean, gaur bezala: Mik 7 *Aranguño estau ondo arguitu* baina BB 9 *Yzango esta nefusre ustean*, 23 *Lagun esteyo guerrara*, Zub-*Lez* 143 *Jaungoicoa apartadu ez da gorpucerean*, Mik 78 *Adarrac eta ulla urdinac estoas etorri egunacayti*, etab. Hara RS-en aurkitzen duguna (kanpo utzirik, aditz nagusiez landa, bizpahiru erlatibo, beren jokabidea orain ere berezia baita; horregatik beragatik banatuaz indikatibokoak eta gainerakoak (a) taldean: a) *Ad.Nag. - ez - Ad.Lag.*: a1) inperatibo, subjuntiboak: 162. *Gaytua çe eguic gaytu*, 166 *ynoc çe bez aurqui guero*, 217. *Otu ceguic ocean andreari*, 257. *Fzca çe aquio daucanari*, 312. *Gach çe erexqueoc ynori*, 336. *Galdu çe eguic aldia*, 401. *Lagunen gacha aguir çe ezana*, 490. *Emongo badenstaçu luzatu çe eguidaçu*, 516. *Lagunen gacha aguir çe ezana*, 536. *Hordiaganic ençindu çe eguic arean*, 558. *Ylbeeran ereyn ceguic arean*; a2) indikatiboak: 18. *Çagoquez exilic ta ençun eztayçu guextoric*, 166. *Hurdinetan assiazquero prestu esta seyzaroa*, 181. *Eztay yztanda puzchoan ezlana*, 220. *Iazquereac parrabua eguite ez du*, 228. *Matrazu orrec hurte ez eban carcaj orretarean*, 229. *Leorreat artu ez doa arrancaria*, 243. *Naztauenac ogenic ynhez begui guextoaganic*, 343. *Gora ez ebanac idoro ez eban*, 344. *Hurrügo ynsaurra burua laso, jarrequin ez equida erri-coa laso*, 345. *Osoac vere araguirean jan ez enan*, 362. *Sayra noçu asper[re-*

<p>16. ¹ ² ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
Betiko itoginak arria zulatu
ta aldi luzeak guztia aztu.</p>	<p>² ¹ ³ ⁴
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹
<i>Gotera continua piedra horada
y el tiempo largo todo lo olvida.</i></p>
<p>17. ¹ ² ³ ⁴ ⁵
Buruko andia ta jate urria.</p>	<p>² ¹ ³ ⁵ ⁴
<i>Gran tocado y menguado comer.</i></p>
<p>18. ¹ ²
³ ⁴ ⁵ ⁶
Zagokez exilik
ta enzun eztaizu gextorik.</p>	<p>² ¹
³ ⁶ ⁵ ⁴
<i>Callando estareis
y mal no oireis.</i></p>
<p>19. ¹ ² ³
Kantari gextoak oñon.</p>	<p>² ¹ ³
<i>El mal cantor porfia.</i></p>

tan gach eztoçu, 423 (= 456). Aurrera adize eztana azera dago, 470. Yrezat narzoana besteri ez opaesi, 480. Çaldi çelaracoa oshsoac jan eztaeroa, 509. Apizetan eztina edaraytê da, 513. (...) ezer yrabaci ez neçan ta ene beychua gal nezan; b) EZ - Ad.Lag. / Ad.Nag.: 123. Hao ysian eztoa sartu eullia, ta aldi guztietan ezta eder eguia, 152. Ydi çarrari çe eguioc alauneric sorosi, 272. (...) ta çeguioc trancart, 462. Eguin ta aguindu ta ez ayte galdu, 481. Zenzun eguarnia estoa sartu buruan.

RS-en oraindik usadio zaharra askorekin nagusi izan arren, BZ-en ordena arrunt modernoa erabateko gehiengoan azaltzen da eta, bestalde, Mitxelena (1977-78: 223-4) aipatu izan ditu G-zko exenpluak Kardaberatz eta Lardizabalen testuez baliatuz: *Anchume bat egundaño eman ez didazu, Gauz onic egingo ez dute, zure semearen icenic ere mercei ez det*, etab. Egitura honen erabilerak oraindik zehaztasun haboro behar dituen arren, argi dago B-tik kanpo ere eman zela, areago Mitxelena bildu ez zituen beste zenbait exenplu kontuan baditugu: *nic eztaquit jauna, ni(c) yesci ezaytut* 1611ko GN testu batean («Contribución» 108) esate baterako; diakronikoki oinarritzko ordena positibokoa izanik (AdNag. - AdLag.), hortik negatiboarena sortu (AdNag. - EZ - AdLag.) eta beranduago berrontalatu dela baitirudi (EZ - AdLag. / - AdNag.), kronologia diferentzia txikiekin baina lehen testuak agertu baino lehen, Euskal Herri osoan.

eztayçu: geroaldia *egin*-en forma biluzien bitartez, ikus 5. kap. § II 1.7., non ematen diren RS-eko adibide gehiago eta baita Mitxelena (1954a) erakutsi futuroaren eta subjuntiboaren arteko lotura historikoa.

guextoric: sabaikaritze eta ixte prozesuaz ikus FHV § 2.7.

19. *oñon*: «*Oñon* u *oñon* hablar (179). En sentido de *confiar* [sic, ir. *porfiar*] (19) y de *gruñir* (305) es aún voz corriente» dio Azkue (1935: 105). Lehenago hiztegian 1) B-tx[orierri]-urd[uliz]-zam[judio] «porfiar, hablar demasiado» eta 2) B-g[crnika]-zam[judio] «gruñir, refunfuñar, murmurar, replicar» dakar; horren partizipioa (*oñoten*) ere «B-tx[orierri]» da Azkuerentzat. Cf. Isasti 49 *Idiatic erausi bearrean, gurdiaç inno* «El buty hauia de mugir, y el carro gruñe».

20. ¹Celan ²vaysta ojala
³alacoa ⁴mendela.
21. ¹Zitel ²zirola, ³noc ⁴gudura ⁵aroa?
22. ¹Çaarrago, ²ycascurago.
23. ¹Cematuoc ²oguien ³jala.
24. ¹Ayta ²çarra ³ta ⁴behse ⁵etena
⁶ezta ⁷guerena.
25. ¹Arloteari ²emayoc ³ar[r]auça,
⁴escatucoc ⁵dyc zoça.
26. ¹Agura ²honari, ³ez ⁴ateac ⁵yssi.
- ¹Qual es el ²pañõ,
³tal es el ⁴orillo.
- ¹Pusilánimo ²çapatero ¿quién te lle-
⁴va a la guerra?
- Quânto ¹más ²viejo, más ²desseoso
[de saber.
- Los ¹amenazados ³comedores ²de pã.
- ¹Padre ²viejo y ³abarca ⁴rota
⁶no es ⁷deshonra.
- Al ¹mendigo ²dale el ³bueco,
⁴pedirte ⁵ha el palillo ⁵escarbador.
- ²Al ¹buen ³viejo, no ⁵cierres ⁴puertas.

20. *celan / alacoa*: bata -n-rekin eta bestea gabe; cf. 35 *celangoa / alangoa* eta PT 281ko iruzkina.

vaysta: Ik. 5. kap. II § 2.6. BZ-eko gainerako adibideekin (cf. PT 46); noizbait orokorra izandako joskera baten mendebaleko hondarra. Cf. 35 eta 478 (hau txistukari gabe).

21. *zitel zirola*: adjetiboa izenaren aurretik (cf. 37 *cadén çarriac*); adibide gehiagotarako eta iruzkinerako ikus PT 458.

noc: *rk > k*; cf. BB 5c *cec*, 29b *noc*, 32e *ac*, 3g, 33e, 36g *agaiti*, 32c *zegaiti*, 15 *agaz*: «en vizc., desde los primeros textos esta r [nor eta zer-ena] falta ante suf. con inicial consonántica: *noc* (Gar., RS, etc) act., *segaiti* (Mic. por z-) «por qué» (FHV 336).

Ohar bedi galdetzailera eta aditzaren artean bestelakorik dela; cf. Barrutia 145 *urtezen daben zerekin*, 355 *zertara, xakin gura genduke, zatozen gure artera*, Kapanaga 44 *Non esperançeen contra pecatu eguiten dau?*, ibid *Noc juramentu alperric eguiten dau*, 49 *Noc oneen contra pecatu eguiten dau?*, 51 *Zec onetaraco dañu eguiten deuzcu?*, De la Quadra 8 *Noiz au esan biar da?*, 30 *Noc juicioau eguingodau?*, etab.

22. *ycascurago*: gonbaraziorako cf. 138 (nominatiboan) baina 281 (genitiboan, bakarra); -*kur* atzizkiak ikus Zuazo 1996b.

23. II § 1f).

20. Zelan baista oiala
alakoa mendela.
21. Zitel zirola, nok gudura aroa?
22. Zaarrago, ikaskurago.
23. Zematuok ogien jala.
24. Aita zarra ta betse etena
ezta gerena.
25. Arlotcari emaiok arrautza,
eskatuko dik zotza.
26. Agura onari, ez atek itsi.
- Cual es el paño,
tal es el orillo.*
- Pusilánime zapatero, ¿quién te lle-
[va a la guerra?*
- Cuanto más viejo, más deseoso
[de saber.*
- Los amenazados comedores de pan*
- Padre viejo y abarca rota
no es deshonra.*
- Al mendigo dale el huevo,
pedirte ha el patillo escarbador.*
- Al buen viejo, no cierras puertas.*

jala: -la atzizkiarekin; cf. 26 *agura*, etab.; -e > -a aldaketaz mendebalean, honen arrazoi morfologikoez eta mailebuen lekukotasunaz ikus Mitxelena *PT* 203.

24. *behse*: Grafia berezikoa (-hs-) hapaxa; / bese / Azkue, Urquijo, Gorostiaga eta Soto-Michelenarentzat, *betse* OEH-arentzat.

guerena: Hapaxa; OEH-ko adibide guztiak honen zordun dira azken finean.

25. *afri/trauça*: cf. 90 *er<r>ediçea* (?), 118 *biortjetan*, 131 *edefrja*, 136 *erfrjaya*, 149 *beatfrjac*, 207 *galçerfrja* (?), 236 *gar<r>ia*, 255 *dollorfrja*, 275 *vrfrjatu*, 281 *atorfrjen*, 362 *asperfrjetan*, 378 *adarfrjerean*, 408 *barfrjri*, 411 *Arfrjeçac* (cf. 439), 434 *erfrjaz*, 442 *erfrjierta*, 465 *zaarfrjaren*, 483 *egurfrja*, *egurfrjac*, *ezcufrja*, 446 *jay parfrjira*, 494 *dollorfrja*. Mikoletari buruz «Es frecuente en el ms. r por rr y viceversa» diosku Sarasolak (1983: 208); 5. kap. § II 3.ean agertu bezala, bi testuok dira bakarrak BZ-ean (eta handik landa ere) honelakoekin.

escatuco: *eskatu*-ren erregimenak (cf. 499) erretrau hau beste lurralderen batetik hartua dela adieraz bide lezake.

dyc: Ikus 13 *deusc*.

26. *agura*: -e > -a (cf. 23).

honari: D b-; h-ren distribuzioaz RS-en ikus 1. kap. § 4.8.ean, non beste 19 bo-direla markatzen den.

27. Aceriac buztana jauso eçin
 ta vay gabia;
 andi danarren yndarra
 nagusi jaquiteria.
28. Daguenileco curia
 ardaoa ta eztia.
29. Aldi chaburra lasterra vada
 egun astia baño obe da.
30. Adinona larra baño obe da.
31. Ax adinhon ta axa hon.
32. Anbiolaco supitac, eguiac.
33. Badaguiç suateã ypirdia vzcarti,
 cejan verba day eugayti.
- El vapofo la cola no puede soste-
 [ner
 y sí el mazo;
 por ser en sí grande la fuerça
 mayor es la sabiduría.*
- Lluvia de agosto,
 vino y miel.*
- Si el tiempo corto es apresurado,
 es mejor que el día vagaroso.*
- Lo acomodado es mejor que lo
 [demasiado.*
- Sé acomodado, y serás bueno.*
- Refranes del tiempo pasado, uer-
 [dades.*
- Si hazes é la cozina el culo pedo-
 [rro,
 hablará por tí en el mercado.*

27. *jakiteria*: Azkuek ez dakar hitz hau *jakite* (c) eta *jakituria* (Bc) baizik; bigarrena aski beranduko lekukotasunekin, bidenabar: *HLE*-n 1762.

28. *daguenileco*: Azkuek *daguen-il* «mes del fin del verano» zuzentzen du (1935: 97) Hiztegiko *dagenil* eta Aranaren *daonil*.

D-n erdarazkoa lerro bakarrean. II § 1h).

29. *chaburra*: id 289, 487; Azkuek (1935: 109) «es voz casi arcaica» dio. Honelako arrastoren bat aurkitu arren, ohar bedi Azkuek «semantikoa» deitzen zuen palatalizazioa garai historikorako desagertua zela B-z.

astia: adjetibo gisa, kategoria marka berezirik gabe (lehengo -ti horretaz landa, noski). Ikus R. Lafon «Les suffixes casuels -ti / -ti en basque», *EJ* 2, 1948, 141-150 (eta *FHV* 236) atzizki horren bitartez sortu adjetiboetz.

30. *adinona*: Ikus *PT* 296-7 *adin*-en familiaz (*adimon*, *adiuntza*, etab.). «Este valor ("acomodado, proporcionado, razonable") viene bien con el origen que hemos supues- to: «tan bueno como aquello» dio Mitxelenak. Barrutiaren 261 *edan eitegi adinon- i* egindako oharrean bildu nituen Olaetxea eta Mogel arteko zenbait adibide.

obe da: ohar bekio 29. erretrauren akabuari eta orobat 30 eta 31.en hasierei; erretrau

27. ¹ Azeria²k buztana³ jauso⁴ ezin
⁵ ta⁶ bai⁷ gabia;
⁸ andi⁹ danarren¹⁰ indarra
¹¹ nagusi¹² jakiteria.
*El raposo la cola no puede soste-
 [ner
 y sí el mazo;
 por ser en sí grande la fuerza
 mayor es la sabiduría.*
28. ¹ Daguena²leko euria
³ ardâôa⁴ ta⁵ eztia.
*Lluvia de agosto,
 vino y miel.*
29. ¹ Aldi² txaburra³ lasterra⁴ bada
⁵ egun⁶ astia⁷ baño⁸ obe da.
*Si el tiempo corto es apresurado,
 es mejor que el día vagaroso.*
30. ¹ Adinona² larra³ baño⁴ obe da.
⁵
*Lo acomodado es mejor que lo
 [demasiado.*
31. ¹ Ax² adinon³ ta⁴ axa⁵ on.
Sé acomodado, y serás bueno.
32. ¹ Anbiolako² supitak³, cgiak.
*Refranes del tiempo pasado, ver-
 [dades.*
33. ¹ Badagik² suatean³ ipirdia⁴ uzkarti,
⁵ zej⁶an berba⁷ dai⁸ eugaiti.
*Si haces en la cocina el culo pedo-
 [rro,
 hablará por tí en el mercado.*

kateatuak, bata idaztean edo gogoratzean bestea burura dakarren horietarikoa. Antzeko gertara batez Garibairen bildumetan ikus 1. kap. § 4.3.1. Zeharo kontra-koa da, jakina, HN-rengandik RS-en harturikoak ezagutzeko jarraitu beharreko —bi testuak— bikote eta segida luzcagoen metodoa; ikus 2. kap. § 4.

31. *ax / axa*: sabaikaritzeaz landa, marka bedi, izatez erroari zor zaion -a horrek dakarren orainaldi / geroaldi oposaketa; cf. 5. kap. § II 1.7. eta lehenago (1954a) Mitxelena, *SHL* V 796-798. Cf. 158 *ajate*.
32. *Anbiolaco*: «(...) egia hurbilago darraio, enc ustez, Karl Bouda, izkribuz adierazi zidanez, beste inor baino: *anbiolaco*, honen ustez, (h)an+be(h)in+(h)ola-ko litzateke. Cf. *behiolako* eta gainerakoak» (Mitxelena, *SHL* V 708).
- supitak*: Azkuek «(B, arc.)» [=RS] sailkatzen du adiera honetan; ematen ditu beste bi, biak B-koak, «remiendo de abarca» eta «pieza de junco o materia semejante... en la cocina», aski urruti testukotik.
33. *badagik*: forma bipertsonala eta hortik erro aurretiko -a- (cf. -e-rentzat 13). *ceján*: *azoka* (eta *txoko*)-ren erro berekoa guztien azken jatorri den arabieraz. *berba*: Soilik hemen, aldiz, itz 170, 216, 285, 374, 378 eta itz egin 194.

34. Zaran bat dagui¹anac bi² day.^{3 4 5} *Quien hiziere un cesto hará dos.*
35. Celangoa baysta¹ amea^{2 3}
alangoa oy da⁴ alabea.^{5 6} *Qual suele ser la madre
tal suele ser la hija.*
36. Çe eyquec¹ maurtuti² hocaneâ³
ederr⁴ ez⁵tanic⁶ calcan.
 *No hagas quando fueres por el
[desierto
lo que no fuere hermoso en la
calle.*
37. Caden charriac¹ arech² obea³ yr⁴unsi.⁵ *El cochino torçuelo traga la mejor
[bellota.*
38. Celata dagoana¹ vere² guachen³ en-
[çula.^{4 5} *El que está acechando es oydor
[de sus males.*
39. Chitac¹, grisolac² ta³ vrdaya.⁴
mayaçeco⁵ mayra.⁶ *Pollitos, turmas y tocino,
para la mesa de mayo.*

34. *bi day*: ez da nahita nahiezko hemen komunztadura falta ikustea Azkuek egin bezala —La ausencia del objetivo plural *z* en la flexión *bi dai* parece indicar que el colaborador de este proverbio fue de esa región de Leniz, Legutiano, Otxandiano... donde dicen, p.e. *orrek bi danko* en vez de *dankaz*» (1935: 77)—; gogora bedi mugagabeen dela objektua. Komunztaduraz horren hedaduraz ikus 5. kap. § II 2.5.

35. *celangoa* / *alangoa*: cf. 20.
baysta: cf. 20 eta hango erreferentziak.
amea: cf. 15 *oleac*-eko iruzkina.

36. *çe*: BZ gehiencan ukapenak (< **eze*, cf. *FHV* 422) indikatiboaz landako forma jokatuetan hartzen duen era. Ikus adibide gehiagotarako BB 24 *Ze dasadan bestela* (eta oharra), 27, 34 *ze zatoçan* eta hemen 73 *ceguic ezer*, 166 *ynoc ce bez aurqui guero*, 189 *yraunic çe emac yñori*, etab.

eyquec: geroaldiko agintera, cf. 13 *çagoquez* eta hango iruzkina.

maurtuti: prosekutiboarekin, cf. 223 *doan lecuti*, 355 *aoti berotu*, 44 *yrato erçeti* baina *-rean* (ablatibo zaharra) aldiz 82 *neure echerean çejara*, 147 *hurrutirean bolura*, 175 *escu onerean*, etab.-n. Bi atzizkion hedadura eta bilakabideaz ikus 5. kap. § II 1.-2.

hocaneâ: Lakarra 1984b-n (140. or.) bildu zen BZ-ean erro honek, *eroan*-ek eta *izan*-ek egiten duten *-a + a > -ea* aldaketaz Azkuek (1935: 85) dioena; Irigoyenek (1958: 131-2) erakutsi zuen Barrutiak —eta Amilletak ere ez, gehitzen genion— ez duela lege hori *izan*-ekin betetzen (2 *noeanean* baina 5 *cirala*). Bi

34. Zaran bat dagianak bi dai. Quien ³hiciere ²un ¹cesto ⁵hará ⁴dos.
35. Zelangoa baista amea Cual ¹suele ²ser ³la madre
 alangoa oi da alabea. tal ⁴suele ⁵ser ⁶la ⁶hija.
36. Ze eikek maurtuti oanean No ¹hagas ³cuando ³fueres ²por ²el
 eder eztanik kalean. [desierto
lo ⁵que ⁴no ⁶fuere ⁶hermoso ⁶en ⁶la ⁶ca-
[lle.
37. Kaden txarriak aretx ohea irunsi. El ²cochino ¹torzuelo ⁵traga ⁴la ⁴mejor
[bellota.
38. Zelata dagoana bere gatxen en- El ²que ²está ¹acechando ⁵es ⁵oidor
 [zula. [de ³sus ⁴males.
39. Txitak, grisolak ta urdaia, Pollitos, ¹turmas ²y ³tocino,
 maiaitzeko maira. para ⁶la ⁵mesa ⁴de ⁴mayo.

ikertzaile horiek ezagutu testuez geroztik aurkituetan ere (BB, EK, Urkizu, TAV-eko txiki batzu) horrela.

ederr: cf. 268 *luce da eta sendo*, non hitz ordenaz landa, artikulugabeko predikatibo-a aurkitzen dugun edo BB 16 *Zuen coronel Ysasi / ei da soldadu andi*; honi ezarri oharrean (Lakarra 1984b: 153) markatzen da olcrkariak baino lehen ere bazirela bestelako artikuluz ezabaketak: EK 87 *Francesay bear jate ausi buru*, BA 137 *Arranzaz beti gure nagusi*, 201 *Lagun yzango dogu Herodes erregue*, etab. Cf. hemen 42 *Mutil honac buruan çauri*.

37. Adjetibo-izen ordena bera gorago zitel-zirola-n; SHLV 477-n hitz honen Erronkariko *kain* aldaera aipatzen da.

charriac: e > a / _R; Zuazok (1996b: § 1.4.) aldaera hau Araban Nafarroako mugaraino hedatzen dela erakusten du.

arech: «En acepción de "roble" es voz corriente en varias zonas del B. Es chocante que el vocablo *ezkur* "bellota" lo emplea el autor de *Refranes* generalmente en acepción de "árbol" y *aretx* "árbol" en acepción de "bellota". Cf. orobar 109 baina 279 "del roble"; alabaina *ezkur* (182, 197, 198, 432, 483) beti "árbol".

Errefrau honen itzulpenean ikusi xehetasun batzutan oinarriturik «¿Indicará esto que el que tradujo al vascuence los refranes de 1596 no fue al mismo tiempo el autor de la versión castellana que aparece en el libro que comento? Bien pudiera ser, pero no me atrevo a asegurarlo» galdetzen du Urquijok; 166 eta 331 errefrauetako iruzkinak lagun gaitzake beharbada hari baietz erantzuten.

38. D *encula*; cf. 268 *orcac*.

40. ¹Nayo ²dot ³to ⁴bat,
⁵çe ⁶amaui ⁷emon ⁸deyat.
*Más quiero toma vno
que doze te daré.*
41. ¹Nequearen ²ostean ³poça.
Después del trabajo regozijo.
42. ¹Mutil ²honac ³buruan ⁴zauri,
⁵gaxtoac ⁶bernazaquian.
*El buè moço la herida en la
[cabeça,
y el malo en la pantor[r]jilla.*
43. ¹Mayaz ²yluna ³ta ⁴baguñ ⁵arguia,
⁶hurte ⁷gustico ⁸oguia.
*Mayo escuro, y junio claro,
pan para todo el año.*
44. ¹Loyçaen ²ganeco ³leya, ⁴euria.
Elada sobre lodo, lluvia.
45. ¹Laarric ²ez ³onic.
Lo demasiado no es bueno.
46. ¹Vstrall ²onac ³ardao ⁴ona.
La buena vasija, buen mosto.
47. ¹Vrde ²loyac ³çitaldu.
El puerco ençenagado ensuzia.
48. ¹Farata ²asco ³calean
⁴audiaca ⁵ebilten ⁶dira
⁷ta ⁸oguiari ⁹leyoe ¹⁰jira
*Muchas vanagloriosas en la calle
shelen andar vendiêdo autoridad
y harian regozijo al pan.*

40. *nayago*: cf *nahi* (*izan*)-en agerraldiak 57, 83, 114, 127, 139, 164, 243 (*naztauenac*), 282, 336, 382, 410 eta 470 (*naztoana*); *gura* aldiz, urriago, eta beti atzizki edo adjetibo gisa genitiboarekin: 81 *Ynurria guino lagun gura* «[Hasta la hormiga dessea cõpañia», 157 *Edoccyñ sari esquer gura* «Qualquier dádiua dessea agradecimiento», eta 402 *Ardura enoc yre gura* «cuydado no soy ganoso de tí». Zuazok (1996b: § 3.28) «bitxia da DLC-n (Landueci) agertzen den *-kur* atzizkia: «aver gana de cagar, *cacacurr nax*» eta «aver gana de mear, *chixacurr nago*». Gaurregun Burundan hasi eta gutxienez Arbizu bitarteko eremuan erabiltzen da atzizki hau —*kurte* aldaera hemen- - *kaka* eta *txixa* hitzekin baizik eratorriak osatzen ez dituen» eta oharrean «Baliteke *gurea* > *kurrea* izana atzizki «bitxi» honen jatorria». Testuko datuek azken azalpena laguntzen dutela dirudi, baita lehenago erabilera zabalagoa bide zuela ere.

to: «se emplea para llamar a hombres o animales machos» diosku Villasantek (1973: s.u.) eta *Amorantea zen nabusi: no zen tho: emaztea gizon, oilloa oillar famatua* gogoratzen. Ikus genezakeenez, lehenago horrela zen B-z. ere —eta euskara zahar osoan—, baina Azkuek dagoeneko soilik txakurrarekin erabiltzen zela eta ordainez haren aldaera *txo* nagusituaz zihola dakar.

40. ¹ Naiago ² dot ³ to ⁴ bat,
⁵ ze ⁶ amabi ⁷ emon ⁸ deiat.
41. ¹ Nekearen ² ostein ³ poza.
42. ¹ Mutil ² onak ³ buruan ⁴ zauri,
⁵ gaxtoak ⁶ bernazakian.
43. ¹ Maiatz ² iluna ³ ta ⁴ bagil ⁵ argia,
⁶ urte ⁷ gustiko ⁸ ogia.
44. ¹ Loitzaen ² ganeko ³ leia, ⁴ euria.
45. ¹ Laarrik ² ez ³ onik.
46. ¹ Ustrall ² onak, ³ ardâ ⁴ ona.
47. ¹ Urde ² loiak ³ zitaldu.
48. ¹ Farata ² asko ³ kalean
⁴ audiaka ⁵ ebilten ⁶ dira,
⁷ ta ⁸ ogiari ⁹ leioe ¹⁰ jira.
- ¹ Más ² quiero ³ toma ⁴ uno,
⁵ que ⁶ doce ⁷ te ⁸ daré.
- ² Después ¹ del ³ trabajo ³ regocijo.
- ² El ¹ buen ⁴ mozo ⁴ la ⁴ herida ⁴ en ⁴ la
³ [cabeza,
y ⁵ el ⁶ malo ⁶ en ⁶ la ⁶ pantorrilla.
- ¹ Mayo ² oscuro, ³ y ⁴ junio ⁵ claro,
⁸ pan ⁷ para ⁶ todo ⁶ el ⁶ año.
- ³ Helada ² sobre ¹ lodo, ⁴ lluvia.
- ¹ Lo ² demasiado ³ no ³ es ³ bueno.
- ² La ¹ buena ⁴ vasija, ³ buen ³ mosto.
- ¹ El ² puerco ³ encenagado ³ ensucia.
- ² Muchas ¹ vanagloriosas ³ en ³ la ³ calle
⁶ suelen ⁵ andar ⁴ vendiendo ⁴ autoridad
⁷ y ⁹ harían ¹⁰ regocijo ⁸ al ⁸ pan.

- deyat*: cf. 13 *badeguioc* erro aurreko bokalaz eta 18 *eztayçu* egin-ez. eratu futuroez.
42. *zauri*: Ikus 36 *ederr*-i jarri oharreko kideak.
Errefrau bera Gar B 12 «Por los mozos trabiesos, que andan ordinariamente descalabrados, dizen que los buenos en la cabeça y los malos en la pierna...».
43. *gustico*: leherkari horzkariaren aurrean inoiz apikaria, baina hor ere gutxiengoan: cf. 16 *guztia*, 18 *eztayçu*, 20 *vaysta*, 24 *ezta*, 27 *buztana*, 28 *eztia*, 33 *vzcarti*, 52 *gastaeoc*, etab.
44. *ganeco*: id 439, 447 eta 385 *ganean*; *ain* > *an* aldaketaz ikus *FHV* 139, non hauxe jotzen den B eta araberaren arteko berezkuntzarik garrantzitsuenetarik.
45. II § 1b).
laarric: bokal geminatua, cf. 5 *abaaric* eta iruzkina.
46. II § 1d).
48. *farata*: id 134; Mitxelenak (*SHLV* 475) hemen baino azaltzen ez den hitz hau —Azkuek dakarren Oih. *faratia* -ca- zuzendu behar da — erdarazko *farota*-ren jatorrikotzat du.
ebilten: oraindik bokalismo zaharrarekin, cf. 412 *ebili*, 359 *ecusi*, 212 *ecusiric*. Kanpanagak ere gordetzen ditu oraindik bietarik baina gehiago dira *i*-dunak.
teyoe: faksimilean argiro -c irakurri arren; alderantziz. 192 *yfme* eta 313 *ezare*; -ke

49. ¹Trancart ²eguiten ³deustac
⁴ta ⁵vlerretan ⁶deustat.

¹Engaños ³me ²hazes
⁴y ⁶te ⁵entiendo.

50. ¹Tilista ²aroan ³amabost ⁴vrte ⁵det.

⁵Tengo ³quinze ⁴años ²por la sazón de
¹[las lentejas].

51. ¹Vrdeen ²buztanez
³matraçu ⁴onic ⁵ez.

²De ¹rabo de puerco
⁵no ⁴buen ³birote.

gabeko ahalera, ikus Lafon 1943: 132 («condition sous-entendue «si elles en avaient»).

49. *Trancart*: Horrela 272.ean ere; 437.ean *trancart*. baina hutsa bide da Urquijok (eta gero Gorostiagak) suposatu bezala. Ez da RS-etik kanpo hitz honen beste lekukotasunik (lekukotasun askerik, esan nahi da, Kardaberatz edo Larramendiren Hiztegiaren Eraskina ez baitira horrelakoak Urquijok erakutsi legez) edo aldaerarik; «trampa, engaño» esanahiarentzat hurbilen aurkitu dudana aski urruti bide da: cf. *Dic.Aut.* s.u. *atrancar* «por translación vale leer mui de prisa, saltando cláusulas u omitiendo algunas palabras, o no expressándolas clara y distintamente para que se perciban» (?).

ulurretan: -eta- eta ez -tze- nominalizazio atzizki bezala. Aditzaren izenkiak sortzeko morfemen artean bada bat, -keta, erabilera ongi mugaturik ez badago ere -du (-tu) partizipioa duten aditzekin usuko, eta komunzki B-rekin lotu ohi duguna; cf. alabaina Lakarra 1986b Erronkari eta G-ko antzeko adibideekin eta ikus Zuazo 1988a-n Ondarribiako eta Nafarroako lekukotasunak eta Axularren pasarteren bat ere; Zuazo 1996b-n Arabako testuetan atzizki honek aditz moeta bakoitzarekin duen distribuzioa ere ematen da.

RS-etan 2 *yzaytea*, 48 *ebülten*, 49, 296 *eguiten*, 49 *ulurretan*, 70, 517 *cantazean*, 89 *erayten*, 104 *yracasten*, 118 *bioretan*, 144 *oraetan*, 165 *ylteco*, *vicico*, 166 *hurdimetan*, 181 *puzchoan*, 187, 279 *arçayten*, 187, 258(2), 454, 521 *emayten*, 211, 456 *lauxsten*, *goraetan*, 216 *hulerzen*, 220 *eguite* (-ez du), 260 *larrizen*, *arhincen*, 277, 357 *adicazen*, 298 *ascaçen*, *oraçen*, 335 *tresnaçen*, 339 *onerexteco*, 351 *gordeyten*, *yderayrê*, 352 *ycaraçen*, *biguncen*, 362 *asperetan*, 368 *hurteyten*, 370 *yzpiçazen*, 375 *ytuten*, *yzayten*, 392 *emaytea*, *arçaytea*, 399 *asedeyten*, 403 *cyten*, 420 *edaten*, 424 *azterrietan*, 434 *ezauten*, 449 *jayayten*, 456 *adizen*, 509 *apizetan*, 514 *billaetâ*, 521 *berâquetan*, 553 *icasterren*, *euterren*, 554 *ezantea*. -te dugu -i, -n erradikal bisilaboetan eta besteren batean: *ebili*, *irakatsi*, *jausi*, *ikasi*, *oneretxi*, *edun*, *edan*, *egin*, *ezaun*, *il*, *gorde*; -ite- -o aditzetan: *ero*, *jai* eta *n* bisilaboetan: *izan*, *emon*, *urten*, *ideren*, *atseden*; -tzaite-: -tu monosilaboetan: *artu*; -eta-: *billatu*, *aspertu*, *azterri*, *goratu*, *biortu*, *oratu*, *ulertu*, *apiza*, *urdiridu*; -keta- -du erroetan: *berandu*; -tze-: *ikaratu*, *bigundu*, *ulertu*, *larritu*,

49. ¹Trankart ²egiten ⁵deustak
⁴ta ⁵ulerretan ⁶deustat.
50. ¹Tilista ²arogan ³amabost ⁴urte ⁵det.
51. ¹Urdeen ²buztanez
³matrazu ⁴onik ⁵ez.
- Engaños me haces
y te entiendo.*
- Tengo quince años por la sazón
[de las lentejas.]*
- De rabo de puerco
no buen birote.*

arbindu, adikatu, aditu, tresnatu, askatu, oratu, kantatu; -txoa-: putzitu. Azken honetaz ikus 181.eko oharra.

deustat: nik hiri («*deus-ga-da*»), cf. Barrutia 143 *Xagi banadi ichiko deustat mol-suarekin agoa*.

50. II § 1a).

det: id 370 (nahiz eta 40, 91, 112, 300, 398, 430 *dot*), 127 *degun* (164, 329, 533 *dogu*, 314, 329 *doguna*, 459 *doguncan*) eta 206, 220, 258 *du* (baina 153, 203, 247, 351, 367, 448, 461 *dan*, 6 *daben*, 72, 284 *dabenac*). Azkuek (1935: 117) «flexiones verbales ajenas al dialecto bizkaíno» deritze, baina horrela *bez*, *demanak*, *demaen*, *emaiok*, *emak*, *dezala* edo *sar ezak*-i ere. Betolatzak badu *det* eta Mitxelena (SHLV 526) ez zuen zuzendu nahi izan, zeren eta «con una corrección de esa clase entraríamos de lleno en el espinoso problema del carácter puro o mezclado de la lengua de los primeros textos vizcaínos, que en ocasiones se suele resolver con criterios excesivamente simplistas». 4. kapituluan RS batez ere Bilbo aldean bildu zela defendatu dugu, baina ez da hori esaterik erretrau bakoitzarekin. Litekeena da, beraz, bazter hizkera honetan lehendik gordetzen ziren (eta dagoeneko hurrengo mendean desagertuak ziren) aldaerekin jokatu nahi ez bada, erretrau zenbait B-tik kanpo bildu zirela pentsatu beharra. Hori bai, 127.ean *degun*-en aldamenean, eta birritan, *legez* dela edota 258 *du*-renean *dauenac* esanguratsua ere badela ezin ahantz. Bidenabar, ez da ulertzen (cf. 4. kap.) nolatan ez zituen B. Kapanagak datu hauek erabili bere teoriaren alde, hots, RS Arabako euskaran dela defendatzeko (ez bazuen oraingoa betidaniko eta betierekotzat hartu behintzat). Cf. 121 *berri*, aditaz lança B modernoan arrotz diren formetarako.

51. II § 1h).

urdeen: ekialdean gorde den hitz hau aspaldi desagertu zen mendebal eta erdialde-tik, cf. «De todos modos, el nombre vasco antiguo del «puerco» parece ser *urde*, que en muchas zonas sólo se conserva como insulto y en el nombre del «jabali» (*bas(ur)de*) y del «delfín» (*izurde*) (SHLV 469). Sarasola 1980 eta Lakarra 1984a-n aztertu testuetarik, beren urritasunean, ez da gauza handirik ateratzerik, baina 19. mendearen hasierarako emana zela dirudi Mitxelena aipatu prozesua eta Peru Abarka-n *urde* soilik *etymologiae causa* aipatzen dela, pasarte batean «beste batzuk» erabiltzen dutela markatuaz; cf. Zelaieta 1978-79, s.u. *charri* eta *urde*.

52. Vnayo¹c arri² citean,
gastaeo³c aguir⁴ citean.
*Los pastores riñieron,
los quesos parescieron.*
53. Suric ez¹tá² lecu³an qucheric⁴ ez.
Do no ay fuego, no ay humo.
54. Iaube¹ bat daude² asco³
baraçea⁵c eta emaztea⁶c
çe⁸ gueyago⁹ leuquece¹⁰ gasso¹¹.
*A la güerta y la casada
vn dueño tienen arto,
que más tendrían malo.*
55. Ynudea¹ laztan² daucnac,³
seyari⁴ beçuz⁵a.
*A la ama quien tiene voluntad,
al niño regala.*
56. Ylac¹ ta viciac² diraqui³.
El morir y el biuir hier[ue].
57. Edo¹ egui²az nay³ guzurraz,⁴
elicutuco⁵ nayz.⁶
*O con verdad, o con mentira,
mantener me he.*
58. Ezcondu¹ baño esagûçea² lenago.³
Casería antes que casarte.
59. Guzurrac¹ buztana² labur.³
La mentira, la cola corta.
60. Gauçea¹ da laguneena²
ychadonaz⁴ datorrena.⁵
*Del compañero es la cosa
que viene con agoardalla.*

52. «Es quizá el refrán eúscaro que más formas reviste» dio Urquijok, Garibai, Isasti, Zalgize, Oihenart eta beste aipatuaz.

Aoristoko lehen bi formak; cf. 5. kap. § II.2.1. Irigoyenek (1992: 14hh) «aoristo gnómico con forma de pasado» deitzen ditu eta «flexiones sintéticas nudas de aoristo con forma de presente», «flexiones sintéticas no nudas de aoristo con forma de presente y valor de subjuntivo», «perífrasis no nudas de aoristo con forma de presente y valor de subjuntivo», «perífrasis nudas de aoristo con auxiliar de suf. -di- y forma de presente», «flexión sintética de aoristo prescriptivo» honen kideak; nahiago izan dut indikatiboko lehenaldiko esanahia duten hauentzat gorde izena.

Kasu hotskidetasun luzeari: (—)-a-ok-a-i-zitean.

arri: marka adiera, bakarra baita euskal testu tradizioan.

citean: c-rekin 3. pertsona lehenaldia izan arren, eta -za gabe plurala bada ere; cf.

BB 2a gaitean eta oharrean bildu adibideak.

vnayoc / gastaeoc: plural hurbilarekin; cf. 3.ean jarri oharra.

aguir: bokalismo zaharrarekin, cf. FHV 62.

52. ¹Unâiok ²arri zitean,
³gastâêok ⁴agir zitean.
*Los pastores riñieron,
los quesos parecieron.*
53. ¹Surik ²eztan ³lekuan ⁴keerik ez.
Do no hay fuego, no hay humo.
54. ¹Iaube ²bat ³daude ⁴asko
⁵baratzeak ⁶eta ⁷emazteak
⁸ze ⁹geiago ¹⁰leukee ¹¹gaxo.
*A la güerta y la casada
un dueño tienen barto,
que más tendrían malo.*
55. ¹Inudea ²laztan ³dauenak,
⁴sêiari ⁵bezuza.
*A la ama quien tiene voluntad,
al niño regala.*
56. ¹Ilak ²ta ³biziak ⁴diraki.
El morir y el vivir hier[ve].
57. ¹Edo ²egiaz ³nai ⁴guzurraz,
⁵elikatuko ⁶naiz.
*O con verdad, o con mentira,
mantener me he.*
58. ¹Ezkondu ²baño ³etsagunzea ⁴lenago.
Casería antes que casarte.
59. ¹Guzurraz ²buztana ³labur.
La mentira, la cola corta.
60. ¹Gauzea ²dá ³laguneena
⁴itxadonaz ⁵datorrenta.
*Del compañero es la cosa,
que viene con agoardalla.*

53. II § 1d).

jaube: cf. Gar A 45, B 19 *jabea*.

54. *daude*: baina *leuquee*, ez **leuquede*; diptongoa kontsonantea bailitzan, bokalartean ahostuna erori.

55. II § 1a).

laztan izan: «maito», cf. 68. *errefraua*; 205.ean *laztana ta apca* «beso y abrazo»: Cf. Kapanaga 104 *ceimbat bider eguin deusteečan andray laztanac, apaac edo uquieta eçaiñac (...)* «¿Qué veces abrá tenido con estas mugeres abrazos, besos, tocamientos torpes (...)?».

56. *edo... nay*: cf. 134, 389, 390, 510 *edo... edo...*, 99 *nayz... nayz...*

guzurraz: bokal asimilazio ezaguna B-z, cf. FHV.

elicatuko: cf. 76 *elicaturazat*, 246 *elicatura*; bigarren hau, bidebatez, nekez esan liteke ekialderik hartutakoa denik.

nayz: cf. 300 *nax*, 249 *aja*, 31, 405, 451 *ax*, 31 *axa*, 158 *ajate*.

60. II § 3.2.

Ohar bekio sintaxi ezohizkoari eta 52.ean ere aipatu hoskidetasun luzeari.

61. Guichia guichia, asco eguin doa. *Poco a poco se haze mucho.*
62. Gabiaroz barriac galbaeaz hura. *El maçero nuevo agua con arnero.*
63. Gorhua garrian,
ta gogoa quirolan. *La rueca en la cinta,
y el pensamiento en el regozijo.*
64. Luqui cume, azeri. *El hijo del raposo, zorro.*
65. Lenaengo emaztea ysusqui,
bigarrena andrandi. *La primer muger escoba,
la segunda gran señora.*
66. Losauagueac erria vere. *El desuergôçado, la patria es suya.*
67. Zuc, au, nic, au,
zozquereac emon dau. *Vos, ésse, yo, éste,
dado lo a la suerte.*
68. Laztan ez ta apaca? *¿Sin ser querido y con besos?*
69. Lapico eçin dana
cstalgui liçate,
çe edoceynec dauco
vere lecua vete. *Quien no puede ser olla
podría ser cobertera,
que cada qual tiene
su lugar lleno.*
70. Cucuen cantazean
euri ta eguzqui. *Quando el cucu suele cantar,
lluvia y sol.*

61. Azkuek zuzena *gixika gixika* litzatekeela dioela gogoratzen du Urquijok; alabaina, cf. 350.

62. II § 1b).
< hu- >-ren ugaritasunaz ikus I. kap. § 4.8.

63. *gorhua*: kontsonante ondoko < h > bakarretarik, cf. 554 *burhua* eta hango iruzkina. *garrian*: e > a _R hemen ere baina hedadura mugatuagokoa; cf. Zuazo 1996b. *quirolan*: Cf. 116 *astoagaz adi quirolan*; Azkuek (1935: 103) gogoratu bezala -a itsatsiarekin —nahiz eta «algunos modernos se valen incorrectamente de *kirol* por *kirola*», bestela -ean baikenukeen.

61. Gitxia, gitxia, asko egin doa. *Poco a poco se hace mucho.*
62. Gabiarotz barriak galbaez ura. *El macero nuevo, agua con arnero.*
63. Gorua garrian,
ta gogoa kirolan. *La rueda en la cinta,
y el pensamiento en el regocijo.*
64. Luki kume, azeri. *El hijo del raposo, zorro.*
65. Lonaengo emaztea itsuski,
bigarrena andrandi. *La primer mujer escoba,
la segunda gran señora.*
66. Lotsabageak erria bere. *El desvergonzado, la patria es suya.*
67. Zuk, an, nik, au,
zozkerek emon dau. *Vos, ése, yo, éste,
dado lo ha la suerte.*
68. Laztan ez ta apaka? *¿Sin ser querido y con besos?*
69. Lapiko ezin dana
estalgi lizate,
ze edozeinek dauko
bere lekua bete. *Quien no puede ser olla
podría ser cobertera,
que cada cual tiene
su lugar lleno.*
70. Kukuen kantatzean
euri ta eguzki. *Cuando el cuco suele cantar,
lluvia y sol.*

64. *luki*: hitz honen hedaduraz ikus 4. kap. § 1.2.

66. *erria*: Ohar bekio itzulpenari (eta berdin 349 *oric eztan erria*); cf. Landucci *erriac yrabaci* «conquistar tierras», BB 6g *Guipuzcoaco errian* (eta horri jarri oharra). Nahiz eta Barrutiak (*h*)*uri*-ren baliokide egiten zuen Mitxelena markatu bezala, oraindik Arakistainek (1746) «paisano *ertarra* (n), aldeano, *erritarra*. Se llama en Vizcaya a distinción de *uritarra*, *iritarra*, el que es de ciudad o villa» zioen.

69. *lizate*: cf. 287 *ezin lizate asea*; -*ke* gabe bietan. Leizarragak dagoeneko bietarik du. *edoceynec*: Cf. 461 *Edoceynec dau huzena*.

71. Auere guextoa da gorrotoa. *Mala bestia es la malquerencia.*
72. Ezin dabenac laçuna,
jo begui abuan asuna. *Quien no puede hallar el muble,
maje en el mortero la ortiga.*
73. Ceguic ezer hendorea,
ençun artean bestea. *No hagas nada alcalde,
hasta oyr al otro.*
74. Oshsoac arçari min leyo. *Doler le haría el lobo al osso.*
75. Oparinac nenguiâ bearguin,
ta alperqueriac auzquin. *La necesidad me hizo obrero,
y la vagamundez pleytista.*
76. Banabil burua ezin sinisturic,
erasuna elicaturazat arturic. *Ando no pudiendo creer la cabeça,
la locura por mâtenimiêto to-
[mâdo.*
77. Edoceyn ollar vere aldapan. *Cada gallo é las espaldas de su
[casa.*
78. Tamal eucoc chiroari
ta sorosi aen opa[ri]nari. *Lástima ten al pobre
y a su necesidad atiende.*
79. Triscan badabil asoa
aus asco erigui daroa. *Dançando si anda la vieja
mucho poluo leuantar suele.*

71. Sujetoa aditzaren atzetik hoskidetasuna zabalduaz, cf. 73 eta 123.ak.

Urquijok Isastiren *Gorrotoa billau uts* gogoratzen du.

72. *begui*: egin-en agintera, cf. **ezan*-en *bez* 166.ean, eta 5. kap. § II 2.3.ean aztertzen den aditz hauen usadioa BZ eta GZ.ean; han biltzen dira RS-eko **ezan*-en adizkiak ere.

«La palabra *muble* no es de las que se encuentran en el diccionario de la Academia. Usámosla en Euskalerría en sentido de *mujol*, según consta ya en el *Lexicón del bilbaino neto*. De aquí puede deducirse que el coleccionador de 1596 no fue ningún castellano sino un hijo del país» (Urquijo).

73. *hendorea*: garai batez, Azkueren bitartez, famatu bilakatutako hapaxa; testuan -a + a > -ea eta -e + a > -ea gertatzen direlarik, ez da jakiterik zein den oinarriko azken bokala.

71. ¹ Abere ² gextoa ³ da ⁴ gorrotoa. *Mala bestia, es la malquerencia.*
72. ¹ Ezin ² dabenak ³ lazuna, ⁴ jo ⁵ begi ⁶ abuan ⁷ asuna. *Quien no puede hallar el muble, maje en el mortero la ortiga.*
73. ¹ Zegik ² ezer ³ endorea, ⁴ enzun ⁵ artean ⁶ bestea. *No bagas nada alcalde, hasta oír al otro.*
74. ¹ Otsoak ² arzari ³ min ⁴ leio. *Doler le haría el lobo al oso.*
75. ¹ Oparinak ² nengian ³ beargin, ⁴ ta ⁵ alperkeriak ⁶ auzkin. *La necesidad me hizo obrero, y la vagamundez pleitista.*
76. ¹ Banabil ² burua ³ ezin ⁴ sinisturik, ⁵ erasuna ⁶ elikaturatzat ⁷ arturik. *Ando no pudiendo creer la cabeza, la locura por mantenimiento to-
mando.*
77. ¹ Edozein ² ollar ³ bere ⁴ aldapan. *Cada gallo en las espaldas de su
casa.*
78. ¹ Tamal ² cukok ³ txiroari ⁴ ta ⁵ sorotsi ⁶ aen ⁷ opa[ri]nari. *Lástima ten al pobre y a su necesidad atiende.*
79. ¹ Triskan ² badabil ³ atsoa ⁴ , ⁵ auts ⁶ asko ⁷ erigi ⁸ daroa. *Danzando si anda la vieja mucho polvo levantar suele.*

74. Gonbara nork-nori-zer ordena eta Etxepareren Erregeren... konplituari... Bernard Etxeparekoak... osagarri edota horren edizioan Altunak aipatu Etxeberri Ziburukoaren Iracurçaille devotari eguilleac liburu hunen maneraz abisua.
75. oparinac: Hiru errefrau beherago opanari; cf. 140 oparayna, 244 oparinac. Azkuek eta Gorostiagak (s.u. oparin) hutstzat dituzte 78koa eta 140koa.
76. II § 1a).
erasuna: cf. 134 ero, gero zoro-k neurri batean ordezkatua; ohar 167 ereçan < ero «hil» + (z)ezan. Mitxelena (SHLV, 707) de Rijk jarraituaz «hil» eta «zoro» adierek jatorri bera dutela markatzen du, italierazko matto eta gazt. matar-ek bezala.
77. II § 1h).
78. opa[ri]nari. Ikus 75.
sorotsi: Eta baita 152.ean ere; Mitxelena (PT 313) so + egotzi azaltzen du aditz konposatu hau, oharrean iraupenaren lekukoak emanaz.
79. erigui daroa: ohizkotasuna adierazten duen aditz jokoa, cf. 5. kap. § II.2.2.en

80. Ygazco lapurroc
aurtengoan vrcaçalla.
81. Ynurria guino lagun gura.
82. Tacoc deroat dodana
neure echerean çejara.
83. Yradu noa nayra.
84. Ygazco asto yllac aurten lurruna.
85. Iaunac asco daude,
gueyago bear daude.
86. Oguia lenago ora baño.
87. Oñac leorr, haoa eze,
sendari doque[c].
- Ladrones de antaño
verdugos de los de ogaño.*
- Hasta la hormiga dessea cõpañia*
- Para me lleua lo que tengo
de mi casa al mercado.*
- Apriessa voy a lo que desseo.*
- El asno muerto de antaño, vapo-
[rea ogaño.*
- Mucho tienen los señores,
más an menester.*
- Pan primero que mastín.*
- Los pies secos, y la boca húmeda,
tendrás gallardía.*

bildu RS, B-ko eta ekialdeko adibide ugariak. Cf. 248.can bildu *ohi* baliokidea-
ren agerraldiak.

80. Urquijok erakutsi bezala, cf. Oih. 478 *Xasco ep'aslea aurtengoan vrcasalea* eta
P.Ab. 38 *Igazco chacurra (lapurra ?), aurtenguaren urcatzalle.*

82. II § 1b).

tacoc: Cf. 533 *tacoençat*. Hitz honek ez du RS-etik landako lekukotasun askerik.
deroat: cf. 5. kap. § II.1.4. eta lehenago Mitzelena 1954 (= *SHLV* 792hh).

neure: forma indartuarekin, cf. 421. *Beucaz Peruc vere veyac ta nic neure çazpi
çuriac* eta 473. *Neure eshseco quea lagunenco sua baño obe da*; aldiz 112 *Ase-
guinago dot nanela ene esayac hiñarchi*, 114 *Andia da ene mina*, 389 *emongo
deustac ene eguia*, 451 *Ene alabea ax on*, 556 *ce on dexta ene gauçary*, 557.
Ene laba aldiñan labea jausico zan. «Badirudi maitasun poema zaharretan, eta
Betolaza eta Capanagaren dotrinetan aski ongi betetzen dela legea [hots, Ares-
ti-Linschmann delakoa]. Dena dela, beste euskalkietan ez bezala, legea bi alde-
tatik hausten da, hau da, lehen era bigarrenaren ordezt agertzen da, baina baita
ere alderantziz» dio RS bere aztergaien artean hartzen ez duen Sarasolak
(1980b: 440). Badirudi datuok ere haren alde doazela.

echerean: ez -ti prosekutiboan legez; cf. 5. kap. § II.1.1.-§ II.1.2.

80. ¹Igazko ²lapurrok,
³aurtengoen ⁴urkatzalla.
*Ladrones de antaño
verdugos de los de hogaño.*
81. ¹Inurria ²gino ³lagun ⁴gura.
Hasta la hormiga desea compañía.
82. ¹Takok ²deroat ³dodana
⁴neure ⁵etxerean ⁶zejara.
*Para me lleva lo que tengo
de mi casa al mercado.*
83. ¹Íradu ²noa ³naira.
Apriesa voy a lo que deseo.
84. ¹Igazko ²asio ³illak ⁴aurren ⁵lurruna.
*El asno muerto de antaño, vapo-
[rea hogaño.*
85. ¹Jaunak ²asko ³daude,
⁴geiago ⁵bear ⁶daude.
*Mucho tienen los señores,
más han menester.*
86. ¹Ogia ²lenago ³ora ⁴baño.
Pan primero que mastín.
87. ¹Oñak ²leor, ³aoa ⁴eze,
⁵sendari ⁶doket.
*Los pies secos, y la boca húmeda,
tendrás gallardía.*

83. *iradu*: «Creo que el a.cast. *irado* es el origen del hapax *iradu* en RS 83 (...). No están lejos del sentido «apresurado» empleos de *irado* como *mouyeron por un agua muy fuerte e muy irada* (...)» (SHLV 480).

85. *launac*: D-k -uc dakar baina ez dirudi *jaunok* denik Azkuek nahi bezala eta ezta «aldaera» ezezagun bat dugunik («quizá se explique la segunda u por asimilación de la primera, y no sea, por lo tanto, una verdadera errata de imprenta») Urquijok uste legez, hutsa baizik; a > u (eta alderantzizko) hutsak sarriago gertatu ohi dira bietariko edozein eta -o- artean baino; cf. 105 eta 123. erre-frauetan era bereko ustelketak.

86. *ora*: ikus 4. kap. § 1.4.ean errefrau hau oinarriztat hartzen duen Bittor Kapanagaren proposamena RS-ren koinzidenzaz eta ene iruzkina; han (eta Hiztegian) biltzen dira testu honetako hitz honen gainerako adibideak. Cf. 121.

87. *doquec*: D-n *doque*, dagoeneko Lafonek (1943: 97) zuzendua; **edun*-en geroaldia. Beste geroaldi batzuetarako ikus 5. kap. § II.1.7.

Urquijok errefrauaren 1. zatia HN-en bilduman (frantsescz) eta 2. zatiko ideia haren iruzkinean aurkitu uste du, honela errefrau honetan RS HN-enean oinarritu zela beste inon baino garbiago erakusten delarik.

88. Olaso, guichi bazuc y laso. *Olaso, pocos son como tú.*
89. Osaylgo euria,
erayten dituz onçoeriac. *Pluuias de hebrero,
mata a los logrerros.*
90. Naguiac errediçea dollorra. *El perezoso, mueble ruyn.*
91. Neurez ez dot,
balinde baniqueçu. *De mio, no tengo,
si me diessen daros eya.*
92. Celangoa da Butroe
oroc daquic. *Que tal es Butrón
todos lo saben.*
93. Cematuoc gueyago
orzituac baño. *Más los amenaçados
que los enterrados.*
94. Dindica murcoa betatu doa. *Gota a gota se hinche el cántaro.*

88. II § 3.1.

laso: «Ylaso (ilasos) debe ser errata de ylaco (ilako)» dio Urquijok eta «hoy lango y lako» azaltzen Azkuek (1935: 104); alabaina, cf. 344(2), 413 *lasoa*. Bestalde, Azkuek berak *Morfologia*-n (§ 180) esana ahaztu bide zuen: «El laso que figura en uno de nuestros viejos proverbios [hauxe] hubiera podido creerse parto de la rima, como lo es sin duda aquel *agika* (...); pero este *lasoko* sinónimo de *lako* y *lango* se oye corrientemente en las cercanías de Mungia (B)».

89. *osaylgo*: Mitxelena ohartu legez (PT 281, 385) bizidun gisa tratatua.

euria: ergatiborik gabe, aposizio moduan edo baitator ondorengoa; Mitxelena (SHLV 706) < -c > gehitu arren ez dirudi beharrezko: cf. 318 *Done Viçen arguia / guztioençat dacar oguia* «San Viçente reluziente / para todos trae pan», 512. *Leya ta erurra / garia dacar escura* «Yelo y nieue / el trigo traen a la mano».

dituz: inoiz ere ez *dauz* BZ eta klasikoan (cf. Mitxelena 1981c [PT 43] eta lehenago Altubek Azkuek *Morfologia*-ri egin oharretan); adibide bakana dela dirudi Mikoletaren *Modo breue*-n: *Axechu oz bat sarsayten da ventanatic ebaguiten dausela surrac* («Contribución» 189).

onçoeriac: cf. 244 *onço(e)riçat*; egiantz handiagoa du *onzonero*-ren aldaera honi (cf. LH 271) bigarreanean egin zuzenketak hemengo puntua *eu-i-a / -e-i-ac* ikusiaz; antzekoa 28 *euria / eztia*.

88. ¹Olaso, ²gitxi ³batzuk i laso. *Olaso, pocos son como tú.*
89. ¹Otsailgo ²curia,
³eraiten ⁴dituz onzoeriak. *Pluvias de hebrero,
mata a los logreros.*
90. ¹Nagiak ²erredizea ³dollorra. *El perezoso, mueble ruin.*
91. ¹Neurez ²ez ³dot,
⁴balinde ⁵banikezu. *De mío, no tengo,
si me diesen daros eya.*
92. ¹Zelangoa ²da Butro
³orok ⁴dakie. *Que tal es Butrón
todos lo saben.*
93. ¹Zematuok ²geiago
³orzituak ⁴baño. *Más los amenazados
que los enterrados.*
94. ¹Dindika ²murkoa ³betatu ⁴doa. *Gota a gota se hinche el cántaro.*

90. Urquijok Axularren Gero-ko 1. kapitulua gogoratzen du, bertan baitira irauliak antzinakoen esaera eta erran zuhurrak nagitasunaz.

91. *balinde baniquezu*: *-i(n)- «eman»-en adibide bikoitza: <*ba-l-in-da-e ba-n-i-ke-zu. Erro arkaiko honen adibide gehiagotarako ikus 233 yquedac ta diqueada, 174 diada, 192 dienean, etab.; adizkiaren jatorriaz ikus de Rijk-en artikulua Symbolae Mitxelena-n. Antzekoak 233.a eta 409.a ere Urquijok erakutsi legez.*

92. II § 3.1.

«Creería hallarme en presencia de una divisa nobiliaria, por el estilo de las contenidas en los núms. 88 y 270, si el 404 no diera lugar a la sospecha de que pueda referirse a la acusación que en las luchas de banderizos se lanzaba a los Butrón, de no saber guardar treguas» dio Urquijok.

oroc: cf. 223. *Ardi bat doean lecuti oro*, 245. *Guisonoc oro buru balz*, 170. *Motel oroc yz nay*, 533. *Oroc dogu ardura bat*, 198. *Iauxi din ezcurra oroen suegur*, 256 (= 491), *Edoceyn bereçat ta laungoycoa oroençat*. «Es voz corriente entre vascos orientales» zioen Azkuek (1935: 105) baina agerraldi kopuruak eta harekin gonbinatu zenbait formaren hedadurak ez garamatza B-tik kanpo erretrau hauen jatorria bitatzera.

93. *orzituac*: *SHLV* 479.ean azaldu bezala, *o(h)ore* + *-z* (instr.) + *-i*; Mikoletak eta Kapanagak (cf. Azkue 1935: 95) dagoeneko «enterrar» *beatu*.

94. *betatu doa*: *-atu* dela eta ikus 210, 317 perifrasiar cf. 79. erretrauko oharra eta hango erreferentziak.

95. ¹Dagui²anac aguindua jan de³çala. *Quien¹ hiziere el mandado² que³*
[coma.]
96. ¹Donsua²ê ese³â duztio⁴c barrez,
⁵deunguea⁶enean negarrez. *En² casa del vêturoso¹ todos ri-³*
[endo,⁴
en la del malo⁵ llorando.⁶
97. ¹Danean² dana. *Quando¹ lo ay, lo que² ay.*
98. ¹Egun ona sar esac² esscan. *El buen² día métele¹ en casa.³*
99. ¹Daminda² sabela vetez³ vetez
⁴nay vazez,⁵ nayz sasez.⁶ *Ponga¹ el vientre² de lleno³ en lleno,⁴*
si quiera⁵ de orujo⁶ o de vasura.⁷
100. ¹Erin gau²ça guextoay³ egiin.⁴ *Hazer⁴ purgar¹ las cosas² malas.³*
101. Ez azauenac¹ cros aala.² *Quien¹ no te conoce² que te compre.*
102. Ezcondu¹ ta garbatu.² *Casar¹ y arrepentir.²*
103. ¹Bat yrabaci,² bi galdu,³
⁴au bere biciça modu.⁵ *Ganar² vno,¹ perder⁴ dos,³*
ésta también⁵ manera⁶ es de biuir.⁷
104. ¹Beor çarrari² orbiden³
⁴neque da yracasten.⁵ *A yegua¹ vieja² mostrar⁶ andadura³*
es trabajo.⁴
105. ¹Baterren beste² da anaje.³ *Vno¹ por otro,² es hermano.³*
106. ¹Bereçat² dana, besterençat.³ *Quien² es para sí,¹ lo es para otro.³*

96. *duztio*: cf. 245, *duztia* 259, *dustien* 387, *baina gustia* 469, *gustiac* 326, *gustico* 43, etab. Bi aldaeren distribuziorako ikus 4. kap. § 1.1. eta, batez ere, § 1.2., non «Txorierri, Mikoleta» kokatua datorren Azkueren hiztegiaren arabera, biak areago lotuaz RS-en jatorriari.

donsuaê / deungueaenean: Lehen 387.ean zein BB 8f, etab.; bigarrenak askozaz lekukotasun urriagoak ditu literaturan Sarasolak (1983: 100-101) markatu legez. Halere, usu ageri da Ullibarriren gutunetan.

97. II § 1b).

95. ¹Dagianak ²agindua ³jan dezala. *Quien ¹hiciera el ²mandado que ³[coma.*
96. ¹Donsuaen ²etsean ³duziok ⁴barrez,
⁵deungeaenean ⁶negarrez. *En ²la casa del ¹venturoso todos ³ri-
⁴[fendo,
en la ⁵del ⁶malo llorando.*
97. ¹Danean ²dana. *Cuando ¹lo hay, lo ²que hay.*
98. ¹Egun ²ona ³sar ⁴esak ⁵etsean. *El ²buen ¹día ³métele ⁴en ⁵casa.*
99. ¹Daminda ²sabela ³betez ⁴betez,
⁵naiz ⁶batsez, ⁷naiz ⁸satsez. *Ponga ¹el ²vientre ³de ⁴lleno ⁵en ⁶lleno,
⁷si ⁸quiera ⁹de ¹⁰orujo ¹¹o ¹²de ¹³vasura.*
100. ¹Erin ²gauza ³gextoai ⁴egin. *Hacer ⁴purgar ¹las ²cosas ³malas.*
101. ¹Ez ²azauenak ³eros ⁴aala. *Quien ¹no ²te ³conoce ⁴que ⁵te ⁶compre.*
102. ¹Ezkondu ²ta ³garbatu. *Casar ¹y ²arrepentir.*
103. ¹Bat ²irabazi, ³bi ⁴galdu,
⁵au ⁶bere ⁷bizitza ⁸modu. *Ganar ²uno, ¹perder ⁴dos,
⁵ésia ⁶también ⁷manera ⁸es ⁹de ¹⁰vivir.*
104. ¹Beor ²zarrari ³orbideu
⁴neke ⁵da ⁶irakasten. *A ¹yegua ²vieja ³mostrar ⁴andadura
⁵es ⁶trabajo.*
105. ¹Baterren ²beste ³da ⁴anaje. *Uno ¹por ²otro, ³es ⁴hermano.*
106. ¹Beretzat ²dana, ³besterezat. *Quien ²es ¹para ³sí, ⁴lo ⁵es ⁶para ⁷otro.*

Bi erlatibo, oraindik lexikalizatu gabeak, cf. 315 *Direanac direaneguino* «Los que son hasta lo que son», zeinekin Urquijok ez duen ezertarako ere lotzen.

99. *daminda*: *imini*-ren forma sintetiko biluzia eta, hortaz, geroaldiko esanahikoa aditz honetan eta beste zenbaitetan; ikus 5. kap. § 1.7. eta hango erreferentziak.
101. *eros aala*: txistukari disimilaziorako ikus 5. kap. § III *RS* eta Mikoletaren (baina ez beste BZ-koren) adibideekin.
104. *orbiden*: *inesibo* arkaikoa, gero aditz izencan eta *bat*-ekin gorde dena gehienbat; cf. 396 *zaarza gachen*.
105. *da*: D-k -o; cf. 85. *errefraua*. Urquijok mantendu egiten du D-koa.

107. ¹Aldi ²guextoan ³jayo ⁴doa
⁵hospe ⁶gextocoa.
108. ¹Adinon ²da ³bost ⁴hume:
⁵alaba ⁶bi, ⁷ta ⁸yru ⁹seme.
109. ¹Arech ²asco ³dan ⁴vrtea
⁵besteac ⁶baño ⁷ez ⁸obea.
110. ¹Andra ²escôdua, ³basoâ ⁴ostatua.
111. ¹Alaba ²vmaguinari
³ama ⁴estalgui.
112. ¹Aseguinago ²dot ³nauela
⁴ene ⁵esayac ⁶hiñarchi
⁷ce ⁸ez ⁹erruqui.
113. ¹Ama ²onac ³ez ⁴dio ⁵nazu.
114. ¹Andia ²da ³ene ⁴mina,
⁵esan ⁶nay ⁷ta ⁸esan ⁹ezina.
- En mal punto nacer suele
el de mala fama.*
- Acomodadas son cinco criaturas:
dos hijas, y tres hijos.*
- Añada que ay muchas bellotas
no es mejor que otras.*
- La muger casada, en el môte
[posada].*
- A la hija paridera
la madre couertora.*
- Más plazer he que me tenga
mi enemigo imbidia
que no lástima.*
- La buena madre no dize que-
freys.*
- Grande es mi dolor,
querer dezir y dezir no poder.*

108. II § 1b).

Antzera Peru Abarka-n: *Alaba bi, ta iru semé, adi on umé; Arakistainck (apud Urquijo) Adiñona bost hume...*

110. II § 1g).

escondua: nahiz nominatiboan, nahiz markarik gabeko ergatiboan (cf. 89. erre-fraua).

112. *nauela*: subjuntiboan, indikatibotik bereizkuntza formalik gabe; cf. oraindik ere B-x entzuten diren *datorrela bona!*, *dakarrela papea!* eta antzekoak.

esayac: cf. 130 *hesay*; bigarren hau ez zuen gogoratu Azkuek (1935: 117) B-rik landako hitzak biltzean; bitan agertuak, eta honako honetan *dot* eta *nauela*-rekin gonbinatuaz gainera, ez horrela baina geroztik B-k galdutako hitzat ematera garamatza. Cf. 121.

113. *nazu*: *nahi* + *dozu* ren kontrakzioa, 243 *naztauenac*, 470 *naztoana* bezala. *nay* ugari azaltzen da testuan (ikus 40.ean bilduak), baina ezin esan Mitxelena

107. ¹ Aldi ² gextoan ³ jaio ⁴ doa
⁵ ospe ⁶ gextokoa.
108. ¹ Adinon ² da ³ bost ⁴ ume:
⁵ alaba ⁶ bi, ⁷ ta ⁸ iru ⁹ seme.
109. ¹ Aretx ² asko ³ dan ⁴ urtea.
⁵ besteak ⁶ baño ⁷ ez ⁸ obea.
110. ¹ Andra ² eskondua, ³ basoan ⁴ ostatua.
111. ¹ Alaba ² umaginari
³ ama ⁴ estalgi.
112. ¹ Atseginago ² dot ³ nauela
⁴ ene ⁵ etsaiak ⁶ inartxi
⁷ ze ⁸ ez ⁹ erruki.
113. ¹ Ama ² onak ³ ez ⁴ diô ⁵ nazu.
114. ¹ Andia ² da ³ ene ⁴ mina,
⁵ esan ⁶ nai ⁷ ta ⁸ esan ⁹ ezina.
- En mal punto nacer suele
el de mala fama.*
- Acomodadas son cinco criaturas:
dos hijas, y tres hijos.*
- Añada que hay muchas bellotas
no es mejor que otras.*
- La mujer casada, en el monte
[posada.*
- A la hija paridera
la madre cobertora.*
- Más placer he que me tenga
mi enemigo invidia
que no lástima.*
- La buena madre no dice que-
[reis.*
- Grande es mi dolor
querer decir y decir no poder.*

Barrutiaz egin bezala RS-en hirusilabako zenik; hortik kontrakziook hain zahar eta ugari jazotzea.

114. Errefrau hau (eta 60 gaucea da lagumeena, 135 guztiz da guextoa, 268 luce da eta sendo, 320 obe da gorde, 322 obe da aurpegi gorri, 426 yssua da baeti ez dacussena, 434 erfraz da ezauten, 479 zaarra da liburu, 505 ayn da ona, eta 518 eguia da laz ta garraz, ta mergaz) iruzkinduaz Mitxelena (PT, 431) «Wackernagel-en legearen» antzekoa —hots, kopula bigarren posizioan— ikusten du RS-en; **edun*-ekin berdintsu: cf. *gogoa dot arina* 398 edo *perrau neuen gogoa* 419. Laguntzailea ezabatzean hor doala dirudi 163, 446, 517 eta 524.ean: *Sendo astoa garitan, Esalea ençula, Eder elae goxean cantazean eta azur andiac una andia*. Hitz ordenaz ikus Urgell 1985.

ene: ez da nire-rik B-z (ez gainerakoetan) 18. mendera arte; *nere* (< **neure*) gero ere ez, jakina.

115. ¹ Harien ² grisolac
³ mayaçean ⁴ dira ⁵ onac.
Las turmas del carnero
en mayo son buenas.
116. ¹ Astoagaz ² adi quirolan
³ ta ⁴ deyc ⁵ buztanaz ⁶ biçarrean.
Regozijate con el asno,
darle ha en la barba con el rabo.
117. ¹ Auçobaco ² aria,
³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ sagu ascoen ⁸ abia.
Sala sin vezinos,
nido de ratones muchos.
118. ¹ Aldi ² joana ³ bior[r]etan ⁴ gasta.
Tiêpo ydo dificultoso es de bol-
[u]elle.
119. ¹ Biçar ² ylari ³ losa ⁴ guichi.
A barba muerta poca vergüença.
120. ¹ Barri ² ertunac ³ vidarienic ⁴ ez.
La mala nueua sin porte.
121. ¹ Ydi ² çarrari ³ arran ⁴ berri.
Cencerro nueuo a buey viejo.
122. ¹ Esqueac ² jolasa ³ galdu.
El pedir pierde el regocijo.
123. ¹ Hao ² ysian ³ eztoa ⁴ sartu ⁵ eullia,
⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ta ¹¹ aldi ¹² guztietan ¹³ ezta ¹⁴ eder
¹⁵ [eguia].
È boca cerrada no suele êtrar
[mosca
y en todo tiêpo no es la verdad
[hermosa.

115. Urquijok 39.aren barnean sartzen dela dio eta horrela da ideari dagokionez, hitzez hitz horrela ez bada ere.

117. *X ia... en abia*, esaera edo formula bezala; cf. *Enskalerriaren Yakintza*. Halere, ikus 4. kap. § 2.4. «realia», bildumaren jatorriaz hain toki txikia aipatzeak izan dezakeen garrantziak.

118. Erlatibo jokatu gabea izenaren ondotik, cf. 144 *aldi ygaroa*; errefrau bion artean bada syntaxiaz landako antzik.

bior-: u > o / _ R, erabat arrunta BZ-az.

gasta: cf. 144 *gajta* eta 151 *gesto*.

121. *berri*: Eta horrela 515.ean (nahiz eta *barri* 120, 151, 261(2), 408, *barria* 548-510 *barriagayti*, 62 *barriac*); seguruenik bilduma honetako errefrau gehien jatorri den B-ren ipar-mendebalean (cf. § 4. kap.) esperoko ez genituzkeen ezaugarrien artean dira orobat 50. errefrauren iruzkinean bildu zenbait adizki. Han era hortako batzuekin ikusi bezala, hemen ere markatu behar dugu Azkuek

115. ¹Arien ²grisolak
³maiatzean ⁴dira ⁵onak.
Las turmas del carnero
en mayo son buenas.
116. ¹Astoagaz ²adi ³kirolan
⁴ta ⁵deik ⁶buztanaz ⁷bizarrean.
Regocíjate con el asno,
darte ha en la barba con el rabo.
117. ¹Auzobako ²aria
³sagu ⁴askoen ⁵abia.
Sala sin vecinos
nido de ratones muchos.
118. ¹Aldi ²joana ³biorretan ⁴gasta.
Tiempo ido dificultoso es de bol-
[uelle.
119. ¹Bizar ²ilari ³lotsa ⁴gitxi.
A barba muerta poca vergüenza.
120. ¹Barri ²ertunak ³bidarienik ⁴ez.
La mala nueva sin porte.
121. ¹Idi ²zarrari ³arran ⁴berri.
Cencerro nuevo a buey viejo.
122. ¹Eskeak ²jolasa ³galdu.
El pedir pierde el regocijo.
123. ¹Ao ²itsian ³eztoa ⁴sartu ⁵eullia,
⁶ta ⁷aldi ⁸guztietan ⁹ezta ¹⁰eder
¹¹[egia.
En boca cerrada no suele entrar
[mosca
y en todo tiempo no es la verdad
¹⁰*[hermosa.*

(1935: 117) B-z landakotzat eman hainbat hitz ez bide direla gero han galduak baizik: goian aipatu 112 *etsai*, 242 *ezâi*, 493-494 *igûi*, 170, etab. *itz*, 302 *mandazâi*, 169-271 *mîi*, 86, etab. *or*, 93 *orzitu*, 275-288, 2, etab. *ospe*, 55, etab. *sêi*, 166 *sêizaro*, 52 *unâi*, 147-327 *urruti* eta, seguruenik, 323-368 *otsail* eta 352-354 *txipi* ere. Azkuek aipatu tokian zerrendatu guztietarik soilik *ala*, *berri*, *naiz* eta *nola* (eta honetaz cf. 508.eko oharra) gelditzen zaizkigu, eta hauetan ere ez dakit ez ote genukeen pentsatu behar bazter-hizkera galduren batekoak (Araba ekialdekoak, jakina, baina beharbada Nerbioi ezkerrekoak) edota Iruñean testuaz «arduratu» zenarenak ditugula eta ez beste ekialdeko euskalkiren batetik jaso erre-frauak. Bidenabar, 283.ean *ala emon*-ekin doa baina 465 *nayz berama*-rekin, gainerako testuinguruak ez zaizkit begitantzen esanguratsuegi.

123. *sartu*: D-k *surtu* dakar garbiro; cf. 85 eta 105. errefrauak. Urquijorentzat hemen bi errefrau lotu dira, lehena oso famatua leku askotan eta bigarrena *P.Ab* 55 *Eguija*, *astoren erregarija*-ren antzekoa.

eullia: sabaikariarekin 298.ean ere (Mikoletak aldiz *euli*).

124. ¹Asco ²badoc, ³asco ⁴bearco doc. ²Si ¹tienes ³mucho, ⁴mucho ¹aurás
[menester.]
125. ¹Ayta ²assabaoy ³echi,
⁴ta ⁵garea ⁶gu ⁷on ⁸veti. ³Dexemos ¹a ²padres ¹y ²agüelos
⁴y ⁵seamos ⁶nosotros ⁷siempre ⁸bue-
[nos.]
126. ¹Andur ²asco ³jaunoc ⁴azizat. ³Los ²señores ¹muchos ⁵ruynes ⁴por
[servidores.]
127. ¹Al ²daygun ³legez
⁴ta ⁵ez ⁶nay ⁷degun ⁸legez. ¹Como ²podemos
³y ⁴no ⁵como ⁶queremos.
128. ¹Andrea ²ta ³sardia
⁴ausetan ⁵auspas. ¹La ²muger ³y ⁴la ⁵sardina
⁶de ⁷buzes ⁸en ⁹la ¹⁰ceniza.
129. ¹Opeyl ²bustiac, ³dacaz ⁴oguiac. ¹Abril ²mojado ³trae ⁴panes.
130. ¹Adisquidoc ²hesay. ¹Los ²amigos, ³enemigos.
131. ¹Andra ²eder[r]a, ³etsean ⁴guerra. ¹La ²muger ³hermosa, ⁴guerra ⁵en
[casa.]

124. II § 1c). Gar B 40.a bera; gonbara hemengo 85.a ere.

asco: «anitz» adieran; horrela 48, 61, 79, etab., baina «aski» 54 eta 292.ean.

125. buenos: D-k *jouenos*; Urquijok ere aipatzen du hutsa, zuzentzen ez badu ere.

assabaoy: erroko bokala gordez oraindik, cf. 3 *gajoo*, *auçooc*, 44 *loyçaen*, 52-386 *gastaeoc*, (baina 130 *adisquidoc*), 318 *guztioençat*, 144 *oraetan*, 211 *goraetan*, 376 *lenaengo*, 454 *demaen*, 484 *ceguenaen*, 504 *nocaetâ* baina 299 *vberen*. Genitibo singularreko emaitzetarako cf. 96 *donsuaé*, 201 *Iusturiaen*, 278 *alargunaen* baina 337-347 *osoen*, 413 *gazteen*, 416 *anajeenzat*, 439 *leyen*, 447 *yzozen*, 458 *andreen*, 301 *yrachoen*, 363 *samarien*, 401-516 *lagunen*, 411 *betseguen*, 436 *ugarajoen*, 450 *zarren*, 473 *laguneneco*, 475 *gayztoen*, 499 *bereen*, 520 *dollorren*, 527 *andraurenen*, 533 *tacoençat*, 551 *dollorren*. -a + -e topaketez ikus BB 11c *disparaetan*-i (6b *fundætan*) egin oharra non biltzen den Azkueren «solecismo declinativo» juzkua arkaismoontzat.

echi: < *eitzi* (Zub.zah.) < *eutzi* (G.zah.). Honela 404, 525, 530 eta cf. Sarasola 1980a, Lakarra 1984a; BB 12c *ychico* dagoeneko.

124. ¹Asko ²badok, ³asko ⁴bearko dok. Si ²tienes ¹mucho, ³mucho ⁴habrás
[menester.]
125. ¹Aita ²asabaoui ³etxi,
⁴ta ⁵garea ⁶gu ⁷on ⁸beti. ³Dejemos ¹a ²padres ³y ⁴agüelos
⁴y ⁵seamos ⁶nosotros ⁷siempre ⁸bue-
[nos.]
126. ¹Andur ²asko ³jaunok ⁴azitzat. Los ³señores ²muchos ¹ruines ⁵por
⁴[servidores.]
127. ¹Al ²daigun ³legez
²ta ³ez ⁴nai ⁴degun ⁴legez. Como ¹podemos
²y ³no ⁴como ⁴queremos.
128. ¹Andrea ²ta ³sardiâ
⁴autsetan ⁵auspas. La ¹mujer ²y ³la ³sardina
⁵de ⁴buces ⁴en ⁴la ⁴ceniza.
129. ¹Opeil ²bustiak, ³dakaz ⁴ogiak. ¹Abril ²mojado ³trae ⁴panes.
130. ¹Adiskidok ²etsai. Los ¹amigos, ²enemigos.
131. ¹Andra ²ederra, ³etsean ⁴gerra. La ¹mujer ²hermosa, ⁴guerra ³en
⁴[casa.]

garea: -n gabe, cf. 4. kap. eta 5.ean bildu RS eta Mikoletaren adibideak eta 1.koaren jatorriaz ezaugarri honek izan dezakeen garrantziaz.

126. *andur* «El vasc. ant. *andur* "ruin" en los Refranes vizcaínos de 1596, debió de ser conocido en un tiempo por todo el país. Este adjetivo explica el top. *Iturr Andurra* ([Iratxe] 323, h. 1225) "la fuente mezquina": cf. el apellido vizcaíno *Huandurraga*, con la misma referencia a la escasez de agua» (PT 102).

azizat: Urquijok D-ko *aszizat* beste inongo iturritan ez dela kausitzen eta Azkuek hasieran *atzi* baina gero *asi* bezala ulertu zuela gatzigatzen du; berak, aldiz, «simple traducción del castellano *criado*, de *azi* «criar» deritzo eta horrela Gorrostiagak, Soto-Michelenak eta OFH-k ere.

127. *degun*: Ikus 50-eko iruzkina.

130. II § 3.2.

131. Cf. Gar. B14 «Por las mugeres hermosas, que comunmente son rixosas, dicen: *andra ederra, esean guerra* "muger hermosa, casa en guerra"; tórnase aquí *guerra* de la lengua castellana».

132. Arroz yguibaguea çara. *Huéspedede soys sin enfado.*
133. Atean vso, echean ocshso,
ala viciquidea gaso. *Fuera de casa paloma, en casa
[lobo,
tal manera de viuir malo.*
134. Andra eder ta aberasa,
edo ero edo farata. *La muger rica y hermosa
o loca, o presuntuosa.*
135. Andrea, sua, ta ysasoa,
gustiz da guextoa. *Muger, fuego, y mar,
del todo es mal.*
136. Az ezac er[r]oya, diratâ beguia,
ta mutil guextoac
quendu deyque arguia. *Cría el cueruo, sacar te ha el ojo,
y quitar te ha la luz
el mal moço.*
137. Adisquidebaco bicicea,
auçobaco heriocea. *Vida sin amigos,
muerte sin vezinos.*
138. Aguinac vrrago, aydeac baño. *Más cerca los diêtes que los pa-
[riêtes.*
139. Nay doana eurezat,
bestecençat. *Lo que quieres para tí,
para otro.*

133. *atean*: Cf. Isasi 10 *Atean usso, ychean otso, ala vicicaria gaisto*, Mikoleta «fuera, atetic», *esean ta ateti* «en casa y fuera», Kapanaga *atetico señaleac* «señales exteriores», *señale ateticoacaz* «por señales exteriores», *ateti* «por defuera»; Barrutiak (152) ere oraindik badarabil.

viciquidea: Aldacra honetan zein aipatu Isastirenean *bizi-ren eratorriak* ez du lekukotasun gehiegi «bizimodu» adiera honetan (Barrutiak *au dok bizitza modu zioen*).

ala: Ikus 121.eko iruzkina.

gaso: artikulurik gabe; cf. 2, 9, 11, 12, 14 (baina 28), 29, 31, etab. Grafiari dagokionez, defektiboa dirudi: horrela, ikus G. 133-180 *gaso*, 231 *gasoric* baina 3 *ga-jooç*, 54-141 *gasso*, 301 *gassoto*, 303 *gassoric*.

136. *er[r]oya*: Cf. 25.can bildu antzekoak eta Mikoletaren paralelismoa.

Hemen ere bi errefrau baturik dakusatza Urquijok, lehena antzeko ugarirekin.

132. Arrotz igûbagea zara.
^{1 2 3 4}
133. Atean uso, etsean otso,
^{1 2 3 4}
 ala bizikidea gaxo.
^{5 6}
134. Andra eder ta aberatsa,
^{1 2 3 4}
^{5 6 7 8}
 edo ero edo farata.
135. Andrea, sua, ta itsasoa,
^{1 2 3 4}
^{5 6 7}
 gustiz da gextoa.
136. Az ezak erroia, diratan begia,
^{1 2 3 4}
^{5 6 7}
 ta mutil gextoak
^{8 9 10}
 kendu deike argia.
137. Adiskidebako bizitzea,
^{1 2 3}
^{4 5 6}
 auzobako eriotzea.
138. Aginak urrago aideak baño.
^{1 2 3 4}
139. Nai doana euretzat
^{1 2}
³
 besteenzat.
- Huéspedes sois sin enfado.*
^{1 4 3 2}
- Fuera de casa paloma, en casa*
^{1 2 3}
[lobo,
⁴
tal manera de vivir malo.
^{5 6}
- La mujer rica y hermosa,*
^{1 4 3 2}
^{5 6 7 8}
o loca, o presuntuosa.
- Mujer, fuego, y mar,*
^{1 2 3 4}
^{5 6 7}
del todo es mal.
- Cría el cuervo, sacar te ha el ojo,*
^{1 2 3 4}
^{5 8 9 10}
y quitar te ha la luz
^{7 6}
el mal mozo.
- Vida sin amigos,*
^{3 2 1}
^{6 5 4}
muerte sin vecinos.
- Más cerca los dientes que los pa-*
^{2 1 4}
³
rientes.
- Lo que quieres para tí,*
^{1 2}
³
para otro.

diratā: Mitxelena (SHLV 797) erroa zein den ez baina datibozkoa dela eta **d-irata-a-n* batetik dakar eta Azkuek (1935: 82) «¿será irazi que se lee en Axular?» galdetzen. Errazago dirudi *atera-tik*, metatesia bitarte.

quendu deyque: berez futuroa egiteko aski zen laguntzailea bera biluzirik.

137. HN aipaturik «El castellano correspondiente dice *testigo* en vez de *vezinos*» dio Urquijok.

138. Gonbarazioa nominatiboan, orduan nagusi eta gero euskaldun gehienentzat bakar izan den bezala; cf., aldiz, 281 *atorren* eta hango truzkina.

*No recuerdo dónde he oído o leído esta otra variante que aparece escrita en mis notas: *Aideac alboan, oriza ordeca aboan*, que tiene, por cierto, una fisonomía mucho más vasca que la de 1596» (Urquijo).

139. Cf. 106.

140. Opar¹<a>y²na jaquindun. *La necesidad¹ sabia² enseñadora.*
141. Guibeleco¹ on² dana³
areco⁴ gasso⁵. *Lo³ que es bueno² para el hígado¹
dañoso⁵ para el baço⁴.*
142. Oñac¹ oz² clejaracoz,³
vero⁴ ezconçaracoz⁵. *Los pies¹ fríos² para la yglesia,³
calientes⁴ para el casamiento⁵.*
143. Onda¹ barrenic² dago. *Está² cō tan buenos¹ alientos a la
[fin como al principio.*
144. Ostenduco¹ zara
ta² aldi³ ygaroa⁴
oraetan⁵ gajta⁶. *Atrasaros¹ eys,
y el tiempo³ pasado⁴
es difícil⁶ de trabar⁵.*
145. Gaza¹ lora² ditean³ artean⁴
beste⁴ gauza⁵ lecusque⁶. *En tanto³ que la sal¹ floreciese²
otra cosa⁴ se vería⁶.*
146. Hodolac¹ su² бага³ diraqui⁴. *La sangre¹ sin fuego³ hierue².*
147. Hurrutirean¹ bolura² dator³ hura⁴. *De lexos¹ al molino² viene³ el agua⁴.*
148. Huri¹ galduan² haucia³ escuan⁴. *En la villa¹ ruyn² el pleyto³ é la
[mano⁴.*
149. Hurrieteac¹ hurri² gauçac,³
ta⁴ hurri⁵ dira⁶ aren⁷ bear[r]ac⁸. *El otubre¹ mengua² las cosas,³
y menguadas⁴ son sus obras⁸.*
150. Hurte¹ erurrezcoa², garizcoa³. *Año¹ de nieve², de trigo³.*

140. Oparina: D-k opara yna. Ikus 75. Cf. Gar A 63 Bearrac bearra eraguiten d[aj].

141. II § 1d).

143. Azkueren «Ezta erraza esakune auxe aditu cdo ulertutea» errepikatzen du arrazoi osoz Urquijok.

144. Cf., laburrago, 118.a.

147. hurrutirean: ez urrun-erean, cf. 327 eta 121 berri-ren iruzkina.

140. Oparina¹ jakindun.² *La necesidad¹ sabia² enseñadora.*
141. Gibelesko¹ on² dana³
areko⁴ gaxo.⁵ *Lo³ que² es¹ bueno¹ para¹ el¹ hígado¹
dañoso⁵ para⁴ el⁴ bazo.*
142. Oñak¹ otz² elezarakotz,³
bero⁴ ezkonzarakotz.⁵ *Los¹ pies² frios³ para³ la³ iglesia,³
calientes⁴ para⁴ el⁵ casamiento.*
143. Onda¹ barrenik² dago.
*Está² con¹ tan¹ buenos¹ alientos¹ a¹ la¹
[fin como al principio.*
144. Ostenduko¹ zara
ta² aldi³ igarora⁴
oraetan⁵ gaxta.⁶ *Atrasaros¹ eis,
y² el³ tiempo³ pasado⁴
es⁶ difícil⁵ de⁵ trabar.*
145. Gatza¹ lora² ditean³ artean⁴
beste⁴ gauza⁵ lekuske.⁶ *En³ tanto¹ que¹ la¹ sal² floreciese²
otra⁴ cosa⁵ se⁶ vería.*
146. Odolak¹ su² bago³ diraki.⁴ *La¹ sangre³ sin² fuego² hierve.⁴*
147. Urrutirean¹ bolura² dator³ ura.⁴ *De¹ lejos² al² molino³ viene⁴ el⁴ agua.*
148. Uri¹ galduan² auzia³ eskuan.⁴ *En¹ la² villa² ruin³ el³ pleito³ en³ la³
[mano.⁴*
149. Urrieteak¹ urri² gauzak,³
ta⁴ urri⁵ dira⁶ aren⁷ bearrak.⁸ *El¹ octubre² mengua³ las³ cosas,³
y⁴ menguadas⁵ son⁶ sus⁷ obras.⁸*
150. Urte¹ erurrezkoa,² garizkoa.³ *Año¹ de² nieve,³ de³ trigo.*

bolura: D-n eta ondoko edizioetan *boluara*; cf. hoskidetasuna; *bolua*-ren lekukotasun seguruak urri dira SHLV 572 eta OEH-an.

149. II § 3.1.

urrietea: cf. Gar B 46-47 *urri* «marzo».

Hitz jokoa euskaraz baino ezin asma zitekeen (orobat 169.ean); cf. 2. kapituluhan § 3.1. eta han bildu kideak.

150. *huri*: < hu->ren distribuzioaz ikus 1. kap. § 4.8.

151. Hurte gestoa barri vsta. *El mal año todo es nueuas.*
152. Ydi çarrari, çe eguioc alauneric
[sorosi.] *A buey viejo no le cates majada.*
153. Honhuaric ez dau ynoc berçat
ta vay bestençat. *Consejo no tiene nayde para sí,
y sí para otro.*
154. Yçcoea edo llouea
eztaquit çeyn dan obea. *La tía o la sobrina
no sé qual es mejor.*
155. Eguin ta eguin
ta yrapaci ecin. *Hazer y hazer
y ganar no poder.*
156. Ecandu gextoa
belu anztu doa. *Costumbre peruersa
tarde se olvida.*
157. Edoçeyn sari esquer gura. *Qualquier dádiva dessea agrade-
[cimiento].*
158. Ezavn adi
ta ajate ondo bici. *Conócete,
y serás de bien vivir.*
159. Eguzquibaco laurêbatic ez. *No ay sábado sin sol.*
160. Egogui Machini mantua,
ta ez afari guertua. *De suyo le está a Martín el man-
[to],
y no la cena aparejada.*

151. *gestoa*: cf. goian 118 *biorretan gasta*.152. *sorosi*: cf. 78.153. *iñok*: cf. 13, 189, 312 *yñori* eta FHV 49.154. *llouea*: horrela Mikoletak ere, bai «sobrino o sobrina» eta baita «nieto» ere.155. *yrapaci*: cf. batetik 103, 319, 513 *yrapaci*, 301 *yrapacia* eta 375 *ytuten*. Erro barneko ahostun / ahoskabe alternantzia zahar honetaz ikus FHV § 12.7., non beste-lako adibiderik ere biltzen den.156. *anztu*: *ohoin* > *o(o)nstu* > *ostu*-rekin parekatuaz, Mitxelenak (SILV 461) hemen bertoko 16 *aztu* (gehi zitekeen 415 *aztidila* ere) gogoratzen du.

4-4 / 5-5 D-n.

151. ¹Urt ²gextoa ³barri ⁴usta. ²El ¹mal ⁴año ³todo es ³nuevas.
152. ¹Idi ²zarrari, ³ze ⁴egiok ⁵alaunerik
[sorotsi. ¹A ²buey ³viejo ⁵no ⁴le ⁴cates ⁴majada.
153. ¹Honuarik ²ez ³dau ⁴iñok ⁵beretzat,
⁶ta ⁷bai ⁷bestenzat. ¹Consejo ²no ³tiene ⁴naide ⁴para ⁴sí,
⁵y ⁶sí ⁷para ⁷otro.
154. ¹Izekoa ²edo ³llobea
⁴eztakit ⁵zein ⁶dan ⁷obeaa. ¹La ²tía ³o ³la ³sobrinoa
⁴no ⁵sé ⁶cuál ⁷es ⁷mejor.
155. ¹Egin ²ta ³egin
⁴ta ⁵irapazi ⁶ezin. ¹Hacer ²y ³hacer
⁴y ⁵ganar ⁶no ⁶poder.
156. ¹Ekandu ²gextoa
³belu ⁴anztu ⁵doa. ¹Costumbre ²perversa
³tarde ⁴se ⁵olvida.
157. ¹Edozein ²sari ³esker ⁴gura. ¹Cualquier ²dádiva ⁴desea ³agrade-
³cimiento.
158. ¹Ezaun ²adi
³ta ⁴axate ⁵ondo ⁶bizi. ¹Conócete,
³y ⁴serás ⁵de ⁶bien ⁶vivir.
159. ¹Eguzkibako ²laurenbatik ³ez. ⁴No ³hay ²sábado ¹sin ¹sol.
160. ¹Egogi ²Matxini ³mantua,
⁴ta ⁵ez ⁶afari ⁷gertua. ¹De ²suyo ³le ²está ³a ³Martín ³el ³man-
⁴y ⁵no ⁶la ⁷cena ⁷aparejada.

Urquijok «Si no temiera alargar este trabajo, copiaría como comentario buena parte del Cap. VII del Guero de Axular» dio.

158. II § 3.2.

ajate: cf. axa 31. Hura ez da, noski, honen «kontrakzio» (Azkue 1935: 80), dagoe-neko baliokide baziren ere, cf. SHLV 796.

159. Bestetan ez legez, oraingoan RS-ekoari deritzo Urquijok HN-ekoari baino laburrago: *Ni sábado sin sol, ni moça sin amor, ni viejo sin dolor.*

160. Cf. Gar B 47 «Por los hombres que son desgraciados en las cosas que emprenden, dicen: *Egogi Machini mantua*».

161. ¹Gossaldu, ²barazcaldu,
³ascaldu ⁴ta ⁵afaldu,
⁶ta ⁷hogasuna ⁸galdu.
162. ¹Gaytua ²çe ³eguiç gaytu.
163. ¹Sendo ²astoa ³garitan.
164. ¹Naya ²euguiarren,
³gurari ⁴gueyago ⁵dogu ⁶arrê.
165. ¹Azarcûzeac ²bildurra ³vza bez,
⁴çe ⁵ylteco ⁶edo ⁷vicico ⁸gudura
⁹[goaquez. ¹El ²atreuimiento ³ayente ⁴el ⁵miedo,
⁶que ⁷para ⁸morir ⁹o ¹⁰biuir ¹¹yremos
¹²[a ¹³la ¹⁴guerra.
166. ¹Hurdinetan ²assi ³azquero
⁴prestu ⁵esta ⁶seyzaroa
⁷ynoc ⁸çe ⁹bez ¹⁰aurqui ¹¹guero
¹²çe ¹³aldia ¹⁴eldu ¹⁵doa. ¹Después ²de ³comêçado ⁴a ⁵encane-
⁶[cer
⁷no ⁸es ⁹de ¹⁰prowecho ¹¹el ¹²niñear,
¹³nayde ¹⁴diga ¹⁵luego ¹⁶después
¹⁷que ¹⁸el ¹⁹tiempo ²⁰suele ²¹llegar.
167. ¹Erioc ²ereçan
³Butroeco ⁴alabea ⁵Plencian. ¹El ²tártago ³mató
⁴a ⁵la ⁶hija ⁷de ⁸Butrón ⁹en ¹⁰Plencia.

161. II § 1e).

Urquijok ikusi bezala, bilduma berean badira 213, 314, 329 eta 438.ak, bederen, gehiegi jatearen aurkakoak.

164. II § 1e).

engui: Horrela *Viva Jesus*, Mikoleta, Kapanaga edo Barrutiak; baita, seguruenik Bertso bizkaitarretan ere, nahiz eta Lakarra 1984b-n *euki* sarrerapean sartu adizki arazo honetan garrantzizgabeak.

arrê: a-ren genitibo bakarra R-rekin; hoskidetasunagatik seguruenik. Urquijok zantzak ditu D-k *artê* ala *arrê* («que es lo correcto») irakurtzen duen; Azkuek «*arten çerrata de artean* entonces?» (1935: 92) galdetzen eta Gorostiagak «*arten*, entonces, 164» huts batez arazoa ixten. Alabaina, bada *artean* RS 73, 145, 200, 231, 515. Zergatik horrelakorik (Azkuek nahi bezala) puntua haustekotan, edota nolatan (Gorostiagak suposatuaeren aurka) hemendik landa agertzen ez den forma hobetsiaz faksimilean bertan gutxienez beste edozeinek adina aukera duen normalagoaren aitzinean?.

161. Gosald¹u, barazkald²u,
askald³u ta afald⁴u,
ta ogasuna gald⁵u.
Almorzar, comer,
merendar, y cenar,
y perder los haberes.
162. Gaitua ze egik gaitu.
No aslijas al aslito.
163. Sendo astoa garitan.
En el trigal rebusto es el asno.
164. Naia eugiarren,
gurari geiagu dogu arren.
Por tener lo que queremos,
más deseo entonces tenemos.
165. Azarkunzeak bildurra uza bez
ze ilteko edo biziko gudura
[goakez].
El atrevimiento ayente el miedo,
que para morir o vivir iremos
[a la guerra.
166. Urdinetan asi azkero
prestu esta seizaroa,
iñok ze bez aurki gero
ze aldia eldudoa.
Después de comenzado a encane-
[cer
no es de provecho el niñear,
naide diga luego después
que el tiempo suele llegar.
167. Erioak crezan
Butroeko alabea Plenzian.
El tártago mató
a la hija de Butrón en Plencia.

165. D-n 8-9 erdarazkoan ere. Errima daramaten hemistikioek 6na silaba; oso diferen-
teak beste biak.

-a-ren erorketarekin. Cf. 363, 454 eta 271 (*esan-ena*), *datz ylic* Arrasateko Erreke-
tan eta orobat hemen hurrengo errefrauean.

166. 2. kapituluan (§ 3.5.) azaldu den legez, gaizki itzulia («naye encuentre después»
behar zukeen) artean markatu ez bada ere; **ezan* laguntzaile gisa dagoeneko
ikusia dugu (cf. 72. lerroko oharra eta 5. kap. § 2.3.).

hurrdinetan: ikus Mitxelena (PT 286, adibide hau aipatuaz) aditz honen hedadura
eta erabileraz ohar interesgarriekin.

iñok: ikus 153.

167. II § 3.1.

ereçan: *ero* «hil»-en aoristoa (*ero* + *ezan*, cf. *eban*); bestelakorik uste du B. Kapana-
gak (ikus 4. kap. § 1.4.) baina arrazoibide ahularekin.

Euskal Herriko herri, pertsonai eta gertakari gehiagotarako ikus 92, 270, 273, 284,
334, 378 eta 404; orobat 1. kap. § 4.7., non eztabaidatzen den Urquijoren 2.
arrazoia frogatzeko RS Gar-ena izan daitekeela.

168. ¹Chamaratilla ²andia
³ta ⁴atorra ⁵chancharduna.
169. ¹Mi ²gestoa ³da ⁴minago
⁵mintea ⁶baño.
170. ¹Motel ²oroc ³yz ⁴nay.
171. ¹Asiac ²eguina ³dirudi,
⁴asacatuac ⁵eder.
172. ¹Vere ²araguiac ³ezaun.
173. ¹Itoa ²laster, ³baracheje.
174. ¹Yndac ²mica ³bat ⁴orban ⁵baga,
⁶diada ⁷nesquea ⁸gajpaga.
175. ¹Escu ²onerean ³emay ⁴ona.
176. ¹Escurean ²haora
³oquelea ⁴galdu ⁵doa.
- ¹Cabeçón ²grande
³y ⁴camisa ⁵con ⁶arrapiezos.
- ²La ¹mala ³lengua ⁴es ⁵más ⁶doliente
⁷que ⁸la ⁹peste.
- ²Todos ¹tartamudos ³quierê ⁴ba-
⁵blar.
- ¹Lo ²començado ³parece ⁴acabado,
⁵lo ⁶acabado ⁷hermoso.
- ¹Su ²carne ³conoce.
- ¹Vete ²de ³presto, ⁴pasito.
- ¹Dame ²una ³picaza ⁴sin ⁵mancha,
⁶darte ⁷he ⁸la ⁹moça ¹⁰sin ¹¹mal.
- ¹De ²buena ³mano, ⁴buena ⁵dáquina.
- ¹De ²la ³mano ⁴a ⁵la ⁶boca
⁷la ⁸tajada ⁹se ¹⁰suele ¹¹perder.

Errefrauari legokiokoen gertakari historikoa ez da oraindik garbitu: «¿Moriría envenenada alguna hija del Señor de Butrón en las luchas de banderizos? ¿Se diría el mencionado refrán para indicar que aun cuando se atribuía la muerte al "tártago", es decir a una planta medicinal, la hija de Butrón había muerto en realidad envenenada? No lo sé» aitortzen du Urquijok.

168. II § 1a).

169. II § 3.1.

Ikus 20 errefrau gorago eta hango oharra hitzjokocz.

170. II § 1c). Berdintsu Isastik: 58 *Motel oro beti iz nai*.

171. II § 1d). Antzekoak ezagutzen zituen Azkuek.

172. II 1c).

ezaun: partizipio zaharra, gero adjetiboetan gordea Kurylowicz-en analogiazko legeek aurreikusi bezala (cf. 383 *azarni*); laguntzailea ezabaturik.

173. *baracheje*: historikoki pleonastikoa (cf. 9 *baraz* eta *-xe-xe*). Antzera 341 *guextoto*, 342 *gaxtoto*.

168. Txamaratilla andia
ta atorra txantxarduna.
169. Mí gextoa da minago
minteá baño.
170. Motel orok itz nai.
171. Asiak egina dirudi,
asakatuak eder.
172. Bere aragiak ezaun.
173. Oa laster, baratxexe.
174. Indak mika bat orban бага,
diada neskea gaxpaga.
175. Esku onerean emai ona.
176. Eskurean aora
okelea galdu doa.
- Cabezón grande*
y camisa con arrapiezos.
- La mala lengua es más doliente*
que la peste.
- Todos tartamudos quieren ha-*
[blar.
- Lo comenzado parece acabado,*
lo acabado hermoso.
- Su carne conoce.*
- Vete de presto, pasito.*
- Dame una picaza sin mancha,*
darte he la moza sin mal.
- De buena mano, buena dádiva.*
- De la mano a la boca*
la tajada se suele perder.

174. *yndac / diada*: *-i(n)-en* beste bi forma (cf. 91); bigarrena 99 *daminda* bezala geroaldiko zentzua hartzen duen orainaldi biluzietarik dugu; ikus bertan.
baga: horrela 146 eta 132, 237 *bagea* *-a + a > -ea-*rekin; hortaz hemen ere *-e > -a* dugu, oinarrizko formaren berregituraketa arrazoi morfonologikoez erraztua. Ikus Mitxelenaren «El elemento latino-románico...» *lora* eta antzeko mailebuek *laba / labe* edota *bage / бага* bikoteetarako suposatu frogabideaz.
175. Gogora era honetako aditzetan agertzen den *-i-* horretaz 2. errefrauan esana; *emože* (txistukaria *i* horretatik dator) oraindik ere bizirik da B-ko eremu zabal batean zauri edo urratu baretik ateratzen den isuriarentzat.
176. *oquelea*: «tajada» hemen eta baita 337 eta 468.ean ere; alegia, ez nolanhiko haragia B modernoan bezala, haren zati edo mota bat baizik, Azkueren hiztegiko «2. (AN, L, S) pedazo grande de cualquier comestible»tik horrela gertuago delarik, «1° (B, G-al), carne ordinaria que sirve de alimento»tik baino, testuko gutzietan ere haragi-zati izan arren.

177. Zarrac sagastia ybini,
gazteac yraci.
*El viejo planta mançanal
y el moço le cuela.*
178. Zarrari ajea eguioc aldatu
ta dayc galdu.
*Al viejo múdale el ayre
y perder le has.*
179. Onec oñon ta ni ejilic egon.
*Este hablando y yo callando es-
[tádo.]*
180. Osticoa aculuaganaco
ydiençat gaso.
*Coz para el aguijón
para el buey dañosa.*
181. Eztay yztanda
puzchoan eztana.
*Rebentar no se hará
quien no se hincha.*
182. Ezcur bercreango ciya.
Del mismo arbol la cuña.
183. Ynurriari arrayo.
Sigue a la hormiga.
184. Lasterrago escua aora
çe ez burucora.
*Más presto la mano a la boca
que no a la toca.*
185. Yrolagaz gaztea nequea.
Con el caduco la jounen trabajo.
186. Larrac guichitara lecarque.
Lo demasiado podría traer a poco.
187. Daquianac arçayten
daquique emayten.
*Quien sabe tomar
sabrà dar.*

180. II § 1f).

aculuaganaco: biziduna bailitzan, cf. 82 Tacoc «Para», 303 *navea onaganic* «de buen linage»; aldiz 391 *guizonetan*.

181. *yztanda*: e > i / _ txist., cf. FHV.

puzchoan: Cf. «En los verbos *galdu*, *saldu*, *kendu*, *artu*, *sartu*, y quizás en algún otro, suelen de ordinario formar dicho participio de presente con *tzen*, *tzean*, *tzoan*, *choan* y *tzaiten*, según las diferentes costumbres de los pueblos (...)» dakar Zabalak (VRB, 13, «§ 6. Anomalías redundantes»-en barruan).

182. *ezcur*: hemen «zuhaitza», 197.ean fruituak ematen dituen.

177. Zarrak sagastia ibini,
gazteak irazi.
178. Zarrari axea egiok aldatu
ta daik galdu.
179. Onek oñon ta ni exilik egon.
180. Ostikoa akuluaganako
idienzat gaxo.
181. Eztai iztanda
puztxoan eztana.
182. Ezkur berereango ziaa.
183. Inurriari arraio.
184. Lasterrago eskua aora
ze ez burukora.
185. Irolagaz gaztea nkeea.
186. Larrak gitxitara lekarke.
187. Dakianak arzaiten
dakike emaiten.
- El viejo planta manzanal
y el mozo le cuele.*
- Al viejo múdale el aire
y perder le has.*
- Este hablando y yo callando es-
tando.*
- Coz para el aguijón
para el buey dañosa.*
- Reventar no se hará
quien no se hincha.*
- Del mismo árbol la cuña.*
- Sigue a la hormiga.*
- Más presto la mano a la boca
que no a la toca.*
- Con el caduco la joven trabajo.*
- Lo demasiado podría traer a poco.*
- Quien sabe tomar
sabrà dar.*

184. II § 1g).

185. II § 1f).

yrolagaz: soziationboaz ikus 5. kap. II § 1.3.186. *larrac*: oraingoan (cf. 5 *abaaric* eta oharra) bokal bakarrarekin, beharbada grafia defektibotzat hartu behar dena.187. *arçayten*: -zai- artizkiarekin erro monosilaboetan ohi legez BZ gehienez, goiko 181 *puztxoan* gora behera: cf. 49 *ulerretan*-en iruzkinean egindako sailkapena.

188. Gal bidi guizona
 ¹ ²
 _{3 4 5 6 7}
 ta ez aren ospe ona.
189. Yraunic çe emac yñori.
 ¹ ^{2 3} ⁴
190. Ardi adarduna
 ¹ ²
 _{3 4 5}
 ta bey sabelduna.
191. Hurtealango murcoa.
 ¹ ²
192. Dienean ereztuna
 ¹ ²
 _{3 4}
 yfine chircandea.
193. Semea etena ta assea,
 ¹ ² ³ ⁴
 _{5 6 7 8}
 alabea jancia ta gossea.
194. Vler ezac lenago
 ¹ ²
 _{3 4 5}
 ta yz eguic gueroengo.
195. Nesquea açi din leguez
 ¹ ²
 _{3 4}
 quirrua yrun din leguez.
196. Beloritac berea daroa.
 ¹ ² ³
- Piérdase el hombre
 ¹ ²
 _{3 4 5 6 7}
 y no su fama buena.*
- No des baldón a nayde.
 ² ³ ¹ ⁴*
- Obeja cornuda
 ¹ ²
 _{3 4 5}
 y vaca barriguda.*
- Qual el año, tal el jarro.
 ¹ ²*
- Quando te dieren la sortija,
 ¹ ²
 _{3 4}
 pondrás el dedo meñique.*
- El hijo harto y rompido,
 ¹ ⁴ ³ ²
 _{5 8 7 6}
 la hija hambrienta y vestida.*
- Entiende primero,
 ¹ ²
 _{3 4 5}
 y habla postrero.*
- La moça como fuere criada:
 ¹ ²
 _{3 4}
 El cerro como fuere hilado.*
- El rollo, lo suyo lleua.
 ¹ ² ³*

188. *bidi*: asimilazioarekin, BZ-eko testu orotan eta GZ-eko nahiz A-ko askotan legez; cf. Lakarra 1986b: § 5.19. Ikus Barrutiaren erabilera —eta Mitxelenaik aipatu honen izaera leungarria— haren edizioaren 15. lerroari egin oharrean.

189. *emac*: ez da datiboko komunztadura faltarik (Lafonek «avec objet de référence» bezala sailkatu ez arren) **ema-o-k* abiapuntutzat harturik eta hitoa ondoren desegin dela pentsatuaz; cf. 272 *lac*, *emac*, *erac* eta, batez ere, 312 *emac verca edoceyni*. Besterik da 25 *emayoc*.

192. *yfine*: horrela, *yfine* baino hobeto, D-n bertan; Azkuek 1935ean forma azalezin-tzat zuen baina ez da hikako inperatiboa baizik; cf. 313 *ezarc* eta Mitxelenaik iruzkina (1954a); alderantziz 406 *guinçeaquique*.

194. *uler ezac*: laguntzaile honen adibide gehiagotarako ikus 5. kap. § 2.3.; partizipio gabe, 5. kap. § 2.4.can bildu gainerakoak bezala (nagusi oraindik RS-en).

Urquijok Oihenarten 79 *Beha lebenic, minsä askenic* «Escoute le premier, et parle le dernier» gogoratzen du.

188. Gal¹ bidi² gizona
3 4 5 6 7
ta ez aren ospe ona.
189. Iraunik¹ ze emak² iñori.^{3 4}
190. Ardi¹ adarduna²
3 4 5
ta bei sabelduna.
191. Urtealango¹ murkoa.²
192. Dienean¹ creztuna²
3 4
ifink txirkandea.
193. Semea¹ etena² ta asea,^{3 4}
5 6 7 8
alabea janzia ta gosea.
194. Uler¹ ezak lenago²
3 4 5
ta itz cgik geroengo.
195. Neskea¹ azi² din legez
3 4
kurrua irun din legez.
196. Beloritik¹ berea² daroa.³
- Piérdase el hombre
3 4 5 6 7
y no su fama buena.*
- No des baldón a naide.*
- Oveja cornuda
3 4 5
y vaca barriguda.*
- Cual el año tal el jarro.*
- Cuando te dieren la sortija,
3 4
pondrás el dedo meñique.*
- El hijo harto y rompido,
5 6 7 8
la hija hambrienta y vestida.*
- Entiende primero,
3 4 5
y habla postrero.*
- La moza como fuere criada,
3 4
el cerro como fuere hilado.*
- El rollo, lo suyo lleva.*

195. *leguez*: -a gabe, id 454 *demaen leguez*. *PT* 293.ean Garibairen *garean gareana legez-en* aldaera artikulua gabea aipatzen da. Zuazok (1996b: § 5.4.) «Dirudienez EH hegoaldeko barren osoko bereizgarria da hori» dio, Erronkari, Zaraitzu, Ororbia, eta B-ko «hegomendebaleko hizkera batzuetakoa: Zeberio, Orozko, Arratia, Galdakao eta Larrabetzuko behinik behin». Mikoleta bilbotarrak ere *esan daroena leguez* pare bat eta *esan eroeala legues* bazuen.

din: asimilazioarekin, cf. 188.eko iruzkina, eta ondoko kontrakzioarekin.

196-7 *belorit*: «royo, pino albar» badio ere Azkuek (*SILV*, 490), —eta Urquijok «horca» 196.ean eta «royo» 197.ean— Mitxelenak testuari hertsiki lotu eta *fagades poner en el peleric dela dicta ciudad, la dicta pena et verguença del peleric* ematen digu (*PT* 116, 115. oh.) erkagai. Autore berak gogoratzen ditu (*J.H* 272) frantsesezko *pilorí* «picota» eta horren aldaerak, zenbaitek -t duclarik are okzitanieraz.

197. Belorita ezc¹ur on²a
esquequi⁴ asco⁵ baleuco⁶.

198. Iauxi¹ din ezc²urra
oroen⁴ su egur⁵.

199. Yla¹ vsteldu² ta zurça³ açi⁴.

200. Iaquindunen¹ artean² dabilena³
jaquindun⁴.

201. Iusturiaen¹ açean² euria³.

202. Lastozco¹ buztana² dauenac³
açera⁴ beguira⁵.

203. Lapurrac¹ on dau² vcoa³,
vca⁵ eyquec⁶ gaxtoa⁴.

204. Languinac¹
prestitu² jateco³ aguinac⁴.

205. Laztana¹ ta a²pea³?
leusindu⁴ ta caltea⁵?

206. Goseac¹ jolasic² ez du³.

*El rollo buen¹ frutal²,
si tuvi³esse muchos⁴ colgajos⁵.*

*El árbol³ que cae²
de todos⁴ leña⁵ de fuego¹.*

*El muerto¹ podrece² y el huérfano³
[crece⁴].*

*Entre² sabios¹ quien³ anda,
sabio⁴.*

Tras² los truenos¹ lluvia³.

*Quien³ tiene² rabo¹ de paja³
aziatrás⁴ mira⁵.*

*Bien² le es³ al ladrón¹ negar⁴,
negarás⁵ peruerso⁶.*

*El oficial¹
aparejados² tiene³ para⁴ comer⁴ los
[diêtes].*

*Beso³ y abraso²?
alago⁴ y daño⁵?*

La hambre¹ no tiene³ regozijo².

198. II § 1d). Antzekoa Isastik.

Iauxi: < x >-arekin baina txistukari frikaria, ez ohiko xexekaria, cf. 557 *jausico*.

201. *Iusturiaen*: < ²*inotsi* + *euria*? (ez dakar ezer FHV-k); horrela balitz erretrau honek adiera etimologiko zaharra mantenduko luke.

197. ¹Belorita ²ezkur ³ona
⁴eskeki ⁵asko ⁶baleuko.
198. ¹Iausi ²din ³ezkurra,
⁴oroen ⁵suegur.
199. ¹Ila ²usteldu ³ta ⁴zurza ⁵azi.
200. ¹Jakindunen ²artean ³dabilena,
⁴jakindun.
201. ¹Justuriaen ²atzean ³euria.
202. ¹Lastozko ²buztana ³dauenak
⁴atzera ⁵begira.
203. ¹Lapurrak ²on ³dau ⁴ukoa,
⁵uka ⁶cikek ⁷gaxtoa.
204. ¹Langinak
²prestitu ³jateko ⁴aginak.
205. ¹Laztana ²ta ³apea?
⁴Icusindu ⁵ta ⁶kaltea?
206. ¹Goseak ²jolasik ³ez ⁴du.
- El rollo buen frutal,
si tuviese muchos colgajos.*
- El árbol que cae
de todos leña de fuego.*
- El muerto podrece y el huérfano
[crece.*
- Entre sabios quien anda,
sabio.*
- Tras los truenos lluvia.*
- Quien tiene rabo de paja
haciatrás mira.*
- Bien le es al ladrón negar,
negarás perverso.*
- El oficial,
aparejados tiene para comer los
[dientes.*
- ¿Beso y abrazo?
¿halago y daño?*
- La hambre no tiene regocijo.*

202. Urquijok Isasti 18 *Bustana lastozkoa duena suaren bildur* eta Oih 536 (= Zalgize 167) *Vskia arcolas duena suaren beldur dakartza* gogoratzen ditu.

203. *uka eikek*: D-k *yriquec*. Forma honek Azkuercenzat 1935ean bezain ilun dirau; ez dirudi inongo laguntzaile ezaguni dagokionik (ergatibokoa behar luke) eta bes te zerbaiten ustelketa izatekotan *eyquec*-ena dirudi egokien.

204. *agufijnac*: Faksimilean letra ikusi ez arren, bai harentzako lekua.

206. II § 1a).

207. ¹Deungen ²mintegua ³macur
⁴ta galçer[r]a ⁵azecoaz ⁶aurrera. ⁷
El biber²o del peruerso¹, tuerto³
y la calça⁴, lo de atrás⁵ adelante⁶.
208. ¹Odol ²bearbaguea
³agirtuco ⁴da ⁵egua ⁶eurea.
Sangre¹ sin ser² necesaria³
descubrir⁴ se ha⁵ la tu⁶ verdad⁴.
209. ¹Sar ²dina ³gucben ⁴lecuán,
⁵bere ⁶caltean.
El que¹ entrare³ en lugar² vedado⁴,
en su⁵ daño⁶.
210. ¹Andravrenac ²esea
³lauçatu ⁴guino ⁵daroa ⁶betatu. ⁷
*La muger¹ de buen² recado³, la ca-
[sa⁴*
suele⁶ hinchar⁷ hasta⁵ el⁴ tejado⁴.
211. ¹Iausxten ²dira ³aldasac,
⁴goraetan ⁵dira ⁶ybarrac.
Cáense¹ las² cuestas³,
alçanse⁴ los⁵ llanos⁶.
212. ¹Beste ²gauza ³ençunic ⁴ta ⁵ccusiric
⁶ylgo ⁷gara.
Moriremos⁶ vistas³ y⁴ oydas⁵
otras¹ cosas².
213. ¹Iate ²onac ³dacar ⁴guextoa.
La² buena¹ comida³ la⁴ trae⁴ mala.
214. ¹Ysasoac ²errecaac,
³yurriac ⁴ta ⁵ybayac ⁶yrunsi.
La¹ mar⁶ traga² los² arroyos,
los⁵ ríos⁴ y³ fuentes³.

207. II § 3.2.

mintegua: Urquijo eta Gorostiagarekin (Soto-Michelenak mantendu egiten du) horrela zuzentzen dut D-ko *nintegua*.

galçer(r)ja: I lapaxa OEH-aren arabera.

208. II § 1a).

bearbaguea: Mitxelena (SHLV 697-98, 790-91) erakutsi legez, euskarazkoa ez da zuzen itzuli, «*rrugabe*» baitzen hor Garibaik bildu Milia Lasturkoren eresian eta Landucciren hiztegian eriden bezala; hortik froga bat gehiago arrasatearra-rena ez dela bilduma hau esan ahal izateko; cf. 1. eta 2. kap. eta hemen 166 eta 331ko iruzkinak.

Bestalde, «*Jakina da, бага-k osorik irauten bazuen ere, бага + -ko XVI-gn. mende-an bako bihurtua zela Bizkaian. Ik. RS-etan Odol bearbaguea (201), baina Su baco esea... gorpuz odol baguea (237), Gurenda andia odol bacoa... (308), etc.*» (PT 375, oh.).

209. *gucben*: OEH-k Azkuek sarrera berezia ematen diola markatzen du; izan ere izen

207. ¹Deungen ²mintegia ³makur
⁴ta ⁵galzerra ⁶atzekoaz ⁷aurrera.
*El vivero del perverso, tuerto
y la calza, lo de atrás adelante.*
208. ¹Odol ²bearbagea,
³agirtuko ⁴da ⁵egia ⁶eurea.
*Sangre sin ser necesaria
descubrir se ha la tu verdad.*
209. ¹Sar ²dina ³geben ⁴lekuan,
⁵bere ⁶kaltean.
*El que entrare en lugar vedado,
en su daño.*
210. ¹Andraurenak ²etsea
⁴lauzatu ⁵gino ⁶daroa ⁷betaru.
*La mujer de buen recado, la ca-
suele hinchar hasta el tejado.*
211. ¹Jausten ²dira ³aldatsak,
⁴goraetan ⁵dira ⁶ibarrak.
*Cáense las cuestas,
álzanse los llanos.*
212. ¹Beste ²gauza ³enzunik ⁴ta ⁵ekusirik
⁶ilgo ⁷gara.
*Moriremos vistas y oídas
otras cosas.*
213. ¹Jate ²onak ³dakar ⁴gextoa.
La buena comida la trae mala.
214. ¹Itsasoak ²errekaak,
³iturriak ⁴ta ⁵ibaiak ⁶irunsi.
*La mar traga los arroyos,
los ríos y fuentes.*

aurretik doan adjetiboa dugu hemen, Gorostiagak *geben-leku* konposatua egi-
tea nahiago badu ere. Cf. 37 *kaden txarria* eta hango iruzkina. Lat. *defendere*
bide du azken jatorria.

210. *andra vrenac*: SHI.V 526.ean Mitxelenak markatu bezala, badira honen agerraldi
gehiago 317. eta 527.ean eta baita Oihenarten 473.ean ere «demoiselle» itzuli-
rik; konposaketa gardena *andere* + (*g)uren*-etik, cf. *andizuren* bilduma honetan
bertan nahiz Campiónek Nafarroan erdiaroko dokumentazioan aurkitua eta
308 *gurenda*, Mitxelenak hauekin lotua.

lauçatuguino: Azkuek hau du hitz honen lehen adieraren adibide bakar; bigarre-
rako («enlosado») Baztango GN eta L aipatzen dizkigu, ez dakit zein lekukota-
sunekin.

211. *Jaussten*: afrikatuarekin?, cf. 198 *jauxi*.

212. *ecusirik*: e- eta horrela 319.ean ere; 17. menderako nagusi izan arren asimilaziodun
forma berria (cf. Sarasola 1980, s.u.), badira BB 2b *ecussi* bezalakoak; bidenabar,
Irazusta eta Otxoak soilik e- dute.

215. ¹Badaguic ²eguipeida
³ona ⁴doquec ⁵erioçea.
*Si hazes lo que eres obligado,
tendrás buena muerte.*
216. ¹Hulerzen ²eztan ³yza, ⁴prestuez.
³Abla ²que ¹no ⁴se ⁵entiède, ¹no ⁴va-
lle nada.
217. ¹Otu ²ceguioc ³ocean ⁴andrearri,
⁵ez ⁶hurtan ⁷çaldiarri.
²No ¹le ³ruegues ⁴ê ³la ⁴cama ⁴a ⁴la
[mujer
⁵ni ⁶en ⁷el ⁷agua ⁷al ⁷cauallo.
218. ¹Pilotuen ²escuan ³ajeric ⁴ez.
⁴No ³viento ²en ¹mano ¹del ¹piloto.
219. ¹Ollaac ²biraporcean ³arrauçea
⁴ta ⁵ez ⁶ollarrerean.
¹La ²gallina ³del ³papo ³el ³huevo,
⁴y ⁵no ⁶del ⁶gallo.
220. ¹Iazquereac ²parrahua
³eguite ⁴ez ⁴du.
¹El ²vestido ²al ²hermitaño
⁴no ³le ³haze.
221. ¹Ezta ²gachic
³aldiac ⁴ez ⁵daroeanic.
¹No ²ay ²daño
³que ⁴el ⁵tiempo ⁵no ⁵le ⁵lleua.
222. ¹Hoea ²ataostean ³deunga.
¹La ²cama ³de ³tras ³la ³puerta ³mala.
223. ¹Ardi ²bat ³docan ⁴lecuti ⁵oro.
¹Por ⁴el ³lugar ²do ¹va ¹una ¹obeja
⁵[todas.

216. *prestuez*: Hitz hau izan da zerbait B-ko testuetan: Zumarragaren gutunean, *Peru Abarca-ta*, *Voces Bascongadas*-en «no es hábil», «no es cosa, nada vale», «despreciable, vil, ruin», «hombre ruin», «incapacidad», «insuficiencia», «inútil», «nada vale», eta «vil» sarrerak (!) eta Barrutiaren 139 *Bera dazan oearekin su emon prestuezari*, behintzat lekuko.

217. II § 1g).

otu: «eskatu» eta ez «pentsatu» B-modernoan legez, *volu-tik* aterea nola (cf. *SHLV* 479, eta orobat *LH* 274.ean, non cuskarazko *bo*-ren arrarotasuna aipatzen den erorketaren lagungarri).

219. *ollarrerean*: biziduna izan arren 180. *aculuaganaco*-ren iruzkinean aipatu *guizone-tan* bezala; itzulia?

papo: D-k *popo*, Urquijok markatu legez.

215. ¹Badagik ²cgipidea
³ona ⁴dokek ⁵eriotzea.
216. ¹Ulerzen ²eztan ³itza, ⁴prestuez.
217. ¹Otu ²zeგიok ³oan ⁴andreami,
⁵ez ⁶urtan ⁷zaldiari.
218. ¹Pilotuen ²eskuan ³axerik ⁴ez.
219. ¹Oloak ²biraporcan ³arrautzea
⁴ta ⁵ez ⁶ollarrerean.
220. ¹Jazkerek ²parraua
³egite ⁴ez ⁵du.
221. ¹Ezta ²gaxtik
³aldiak ⁴ez ⁵daroeanik.
222. ¹Oca ²ataostean ³deunga.
223. ¹Ardi ²bat ³doean ⁴lekuti ⁵oro.
- Si haces lo que eres obligado,
tendrás buena muerte.*
- Habla que no se entiende, no va-
fle nada.*
- No le ruegues en la cama a la
[mujer
ni en el agua al caballo.*
- No viento en mano del piloto.*
- La gallina del papo el huevo,
y no del gallo.*
- El vestido al hermitaño
no le hace.*
- No hay daño
que el tiempo no le lleva.*
- La cama de tras la puerta mala.*
- Por el lugar do va una oveja
[todas.*

220. *eguite*: beste bokal arteko -n-ren erorketa baterako, ikus 228 *hurte ez eban*, 240 *ezco adi*, 244 *eroa eusta*.

parrabua: cf. 63 *gorhua* eta 554 *burhua*, zati galduan, Mitxelena hemengo hau gogoraturik *RS* galdutik hartua dela ikusi zuelarik; < h > az ikus 1. kap. § 4.8. Bada 419 *perran* «hermitaño» ere.

222. *deunga*: id 387, 440, *deungen* 207, *deungueanean* 97, baina Gar A 32, B 56 *dongueac*.

223. *doean*: cf. 468 *daroean*, 221 *daroeanic*, 315 *direanac direaneguino*. BB 2g *garealari* (6c *garean*) egin oharrean biltzen dira *joan, eroan* (Azkuek, 1935: 85, markatuak) eta *izan* (Irigoyenek gehitua, 1958: 131-2) aditzetan BZ-ean -a + -a > -ea, eman disimilazioaren adibide zenbait.

224. ¹ Ejaco ² oguía ³ onegüia. ² Pan ¹ de ³ arado demasiado bueno.
225. ¹ Herre ² baga ³ coypasu. ² Sin ¹ assar ³ pringar.
226. ¹ Ynsaurrac ² baño
³ ossac ⁴ andiago. ⁴ Más ³ grandes los ² sonidos
² que ¹ las nuezes.
227. ¹ Yl ² eyquec ³ ta ⁴ yl ⁵ aye,
⁶ ta ⁷ yre ⁸ eralca ⁹ yl ¹⁰ daye. ¹ Matar ² le ³ has ⁴ y ⁵ matar ⁶ te ⁷ han,
⁸ y ⁹ a ¹⁰ tu ¹¹ matador ¹² matarán.
228. ¹ Matrazu ² orrec ³ hurte ⁴ ez ⁵ eban
⁶ carcaj ⁷ orretarean. ² Ese ¹ birote ³ no ⁴ salió
⁵ de ⁶ esa ⁷ aljaba.
229. ¹ Leorrear ² artu ³ ez ⁴ doa ⁵ arrancaria. ¹ En ² lo ³ seco ⁴ no ⁵ se ⁶ toma ⁷ la ⁸ trucha.
230. ¹ Egaz ² manequi
³ ora ⁴ nequiqueo ⁵ choriari. ¹ Si ² volar ³ supiese
⁴ trabaría ⁵ el páxaro.
231. ¹ Digaran ² artean
³ ez ⁴ hurteagati ⁵ gasoric ⁶ essan. ² Hasta ¹ que ³ sea ⁴ pasado
⁵ no ⁶ digas ⁷ mal ⁸ del ⁹ año.
232. ¹ Ezconçea ² ta ³ aguincea
⁴ çerurean ⁵ jatorguz. ¹ El ² casamiento ³ y ⁴ mando
⁵ del ⁶ cielo ⁷ nos ⁸ vien.
233. ¹ Yquedac ² ta ³ diqueada. ¹ Darásme ² y ³ darte ⁴ be.

227. *eyquec-aye-daye*: egin-en hiru adizki zahar, futuro inperatiboan (hik) eta futuro-ko indikatiboan (haiek-hi eta hura-haiek), hurrenez hurren.

erallea: ero aditzaren agentea, ez inoiz izan ez den (eta euskal morfologiak zilegiztatzen ez duen) ***erabil* batena; cf. Mikoleta «omiziano» guizon *eraylea*, BB 18d *gauza eralla andia*, Iiztegi Hirukoitzean «asasino» *erallea*, P.Ab. 210 *iru soldau pilloren eralliac...* G. Garateren *Izurri Berria* 106 *Mentzakaren gizeratleek* barne. Etxeparek 218 *chor erho eztazala ezetare gaitzetsi* du eta Altunak iruzkintzen: «*erho*: inork inor hil, alegia, gaur esaten dugunez. *Hil* Etxeparentzat inork bizia galtzea da, ez inori galarazitzea. Hala ere behin agertzen da, horratik, *hil* iragankorra, baina zentzu metaforikoa du; ez, alegia, inori bizia kendu, baizik «iraungi, itzali, ito» bailitza. Ikus II,53 (...) *Erho*- beste

224. ¹Eiako ²ogia ³onegia. ²*Pan de arado* ¹*demasiado* ³*bueno.*
225. ¹Erre ²baga ³koipatsu. ²*Sin* ¹*asar* ³*pringar.*
226. ¹Insaurrak ²baño
³otsak ⁴andiago. ⁴*Más* ³*grandes* ¹*los* ³*somidos*
²*que* ¹*las* ¹*nueces.*
227. ¹Il ²eikek, ³ta il ²aie,
⁴ta ⁵ire ⁶erallea ⁷il ⁷daie. ¹*Matar* ²*le* ³*has,* ³*y* ³*matar* ³*te* ³*han,*
⁴*y* ⁴*a* ⁵*tu* ⁶*matador* ⁷*matarán.*
228. ¹Matrazu ²orrek ³urte ³ez ³eban
⁴karkax ⁵orretarean. ²*Ese* ¹*birote* ³*no* ³*salió*
⁵*de* ⁴*esa* ⁴*aljaba.*
229. ¹Leorrean ²artu ³ez ⁴doa ⁵arrankaria. ¹*En* ³*lo* ⁴*seco* ²*no* ⁵*se* ⁵*toma* ⁵*la* ⁵*trucha.*
230. ¹Egaz ²mancki
³ora ⁴nekikeo ⁴txoriari. ¹*Si* ²*volar* ²*supiese*
³*trabaría* ⁴*el* ⁴*pájaro.*
231. ¹Digaran ²artean
³ez ⁴urteagati ⁵gaxorik ⁶esan. ²*Hasta* ¹*que* ¹*sea* ¹*pasado*
³*no* ⁷*digas* ⁶*mal* ⁵*del* ⁴*año.*
232. ¹Ezkonzea ²ta ³aginzea
⁴zerurean ⁵jatorguz. ¹*El* ²*casamiento* ³*y* ³*mando*
⁴*del* ⁵*cielo* ⁵*nos* ⁵*vienen.*
233. ¹Ikedak ²ta ³dikeada. ¹*Darásme* ²*y* ³*darte* ³*he.*

askotan agertzen da, baina «zoro, ergel» esan nahi duela. Erro berdina da bietan, noski, bi zentzuz jantzia».

228. *karkax*: Azkuek <karkaiz> eman arren (tokatu bezala bere ohituretan) testukoa da aipatu lekukotasun bakarra; haren grafia frikari sabaikariari dagokio, bide-nabar, ez belareari edo bestelakori.

230. *manequi*: cf. 307 *maemana b-> m- / _Vn* asimilazio berarekin.

231. *digaran*: Badira aditz honen forma sintetiko gehiago BZ-eko testuetan, Garibairen bildumetan eta BB-etako *Bergara ceñatu ta ayyara* errefracuan, hain zuzen; cf. Mitxelena SHLV 883-885.

232. *jatorguz*: *dj > j, ez -ki-rik eta -z, mendebalean ohi bezala; cf., aldiz, 1 *dagoc*.

233. Larramendik ezagutzen zuen errefracua, osorik ematen baitu Eraskineko 185 «darásme y darte [sic] he»-n Mitxelenak (1970: 78) erakutsi legez; bidebatez, SHLV 800.ean aipatzen da 91 *balinde baniqueçu* eta 136 *divatan*-ekin batera, nekez inork asma zitzakeenen artean, beren arkaikotasuna dela kausa.

234. ¹Yre ²esayen ³emazte
⁴cuquec ⁵yc ⁶adisquide.
*La muger de tu enemigo
tenla tú por amiga.*
235. ¹Semcz, ²elliric ³cz.
De hijos, no rebaño.
236. ¹Sasitu ²ta ³jorratu ⁴ta ⁵garia ⁶artu.
Escardar y estercolar y cojer trigo.
237. ¹Subaco ²esca,
⁴gorpuz ⁵odolbaguea.
*Casa sin fuego,
cuerpo sin sangre.*
238. ¹Seyac ²danzuana ³escarazean,
⁴esan ⁵daroa ⁶ataartean.
*Lo que oye el niño en el fogar,
suele dezir en el portal.*
239. ¹Quibel ²ecachari,
³bular ⁴aldi ⁵onari.
*Espaldas a la tempestad,
pecho a la buena sazón.*
240. ¹Yre ²ydeaz ³ezco ⁴adi
⁵ta ⁶aja ⁷ondo ⁸veti.
*Casa con tu ygal
y serás siempre bien.*
241. ¹Ycasi ²eztaguianic ³esean,
⁴ez ⁵lequique ⁶çelayan.
*En casa quien no depriende,
no sabrá en la plaza.*
242. ¹Onrechien ²beguietan
³gauça ⁴ezayric ⁵eztan.
*En los ojos del amante
no ay cosa fea.*

234. *euquec*: cf. 501 *euç*, agintera baina orainaldian.

235. *elliric*: cf. 384 *elli* eta BB 25f *elia* «talde handia»-ri jarri oharra; hango adibideei *aita jaunak eresten dau elia* («Milia Lastur»-en) gehi dakieke.

236. *sasitu*: -i partizipio zaharraren gainean -tu berria emendatuaz, cf. B modernoko *putzitu*, *atzitu*, *baltzitu*, *motzitu*, *otzitu*, *utzitu*, eta besteren bat.

garia: D-n *gar< >ia*. Cf. 25 *ar(r)auça* eta haren oharrean bildu antzekoak; honako hau dugu *r* sobera duen bakarra.

237. II § 3.2.

238. *danzuana*: Aditz sintetikoak —eta usu euskara modernoan galdutako denboretan— ondorengo beste edozein testutan baino ugariago dira honetan: cf. 18 *çagoqueç*, 21 *aroa*, 31 *axa*, 40 *emon deyat*, 82 *deroat*, 91 *balinde haniqueçu*, 98 *sar esac*, 99 *daminda*, 101 *azauenac*, 112 *nauela* (subj.), 146 *diraqui*, 165 *goaqueç*, 167 *ereçan*, 174 *yndac*... *diada*, 183 *arrayo*, 186 *lecarque*, 231 *digaran*, etab. (ikus Adizkitezgia).

234. ¹ Ire ² etsaien ³ emazte,
⁴ eukck ⁵ ik ⁶ adiskide.
*La mujer de tu enemigo
tenla tú por amiga.*
235. ¹ Semex, ² elirik ³ ez.
De hijos, no rebaño.
236. ¹ Satsitu ² ta ³ jorratu ⁴ ta ⁵ garia ⁶ artu.
Escardar y estercolar y coger trigo.
237. ¹ Subako ² etsea,
⁴ gorputz ⁵ odolbagea.
*Casa sin fuego,
cuerpo sin sangre.*
238. ¹ Sêiak ² danzuana ³ eskaratzean,
⁴ esan ⁵ daroa ⁶ ataaratean.
*Lo que oye el niño en el fogar,
suele decir en el portal.*
239. ¹ Kibel ² ckatxari,
³ bular ⁴ aldi ⁵ onari.
*Espalda a la tempestad,
pecho a la buena sazón.*
240. ¹ Ire ² ideaz ³ ezko ⁴ adi
⁵ ta ⁶ axa ⁷ ondo ⁸ beti.
*Casa con tu igual
y serás siempre bien.*
241. ¹ Ikasi ² eztagianak ³ etsean,
⁴ ez ⁵ lekike ⁶ zelaian.
*En casa quien no depriende,
no sabrá en la plaza.*
242. ¹ Oneretxien ² begietan
³ gauza ⁴ ezâirik ⁵ eztan.
*En los ojos del amante
no hay cosa fea.*

239. *quibel*: PT 149-50.can iruzkindua, Oih. 192 *Guibel eguioc ekaizari*-ren jatorritzat ematen delarik, eta gorputz zatiek (*aurre*, *aurka* eta bestek *abur*-ekin duten lotura erakutsiaz) espazioa markatzeko duten balioaren lekuko. Balio honetan erdialde eta mendebalean soilik hau eta Mendiburu aipatzen dira, toponimian erabat orokor izan arren *atze* eta *oste* ez bezala (cf. Mixelena ibid).

Cf. errefrau honen aldaera 466.can.

241. II § 2.3.2.

242. *onerechien*: «maite(aren)», cf. 327 *onerechiac* eta 559 *onerechtea*; horrela Mikoleta, amodiozko kantak eta gainerako BZ osoan «maite (izan), maitale» adierazteko. *ezayric*: diptongo sudurkariarekin, cf. 302 *mandazaic* eta gogora 3 *ygyu* eta hango erreferentziak.

eztan: -n hoskidetasunagatik edo; horrela 270 *aguica* ere Azkueren ustez (ikus bertan: Alabaina, ez zen beharrezko ez batean ez bestean, asonantea izanik errima *ezta* eta *aguinca* ongi baitzihoazen.

243. Naztauenac ogenic
 yñez begui guextoaganic.
244. Onço[e]riçat neuca,
 baya oparinac eroa eusta.
245. Guiçonoc oro buru balz,
 andra duztioç buru çuri.
246. Oguiagaz hura,
 oragaz heroen elicatura.
247. Pucheac ogui vaga
 ypirdira dau videca.
248. Daucaguncan naya
 gurari vaga oy gara.
249. Asto dina, zordun.
- Quien no quiere engaño,
 haga huyda del peruerso.
- Tenialo para no menester,
 mas lleuómelo, la necesidad.
- Todos los hombres cabeças ne-
 gras,
 todas las mugeres cabeças blancas.
- Pan con agua,
 mantenimiento de loco y mastin.
- La coajada sin pan
 al culo tiene camino.
- Quando tenemos lo que quere-
 mos,
 sin desseos solemos ser.
- El que se haze fiador, deudor.

243. *naztauenac*: cf. 113 *nazu* eta hango iruzkina.

yñez: cf. 422 *yñes*, Mikoletak *ynes* eguin s.u. «huir».

guextoaganic: ez ***guextoarean*, ezta ***guextoaganerean* ere; cf. 5. kap. §.II.1. eta 544 *huhuñenerean*.

244. II § 1f).

onço[e]riçat: cf. 89 *onçoeriac* eta hango oharra.

neuca: lehenaldiko -n > -ø, cf. 1. kap. § 4.9.4. eta 4.-5.etan, erorketa honen hedadura eta garrantziaz RS-en jatorriaz. Hor eriden abal dira Mikoletaren adibideak ere.

eroa: B-tik kanpo ere aditz hau, cf. 5. kap. § 2.3.; *berama*, aldiz, 465.ean. Ikus 50 *det*, 121 *berri* eta 465 *berama*-ri ezarri oharrak Azkuek B-tik kanpoko formatzat ematen dituen RS-ekoez.

245. *balz*: artikulua gabe, hurrengo lerroko *zuri* bezala; cf. 36 *ederr*-i egindako iruzkina; -e- 464 *vz pelça*-n.

duztioç: Ikus 96-ko iruzkina.

243. Naztauenak ogenik
iñes begi gextoaganik.
244. Onzo[c]ritzat neuka,
baia oparinak eroa eusta.
245. Gizonok oro buru balz,
andra duztiok buru zuri.
246. Ogiagaz ura,
oragaz eroen elikatura.
247. Putxeak ogi бага
ipirdira dau bidea.
248. Daukagunean naia
gurari бага oi gara.
249. Asto dina, zordun.
- Quien no quiere engaño,
haga huida del perverso.*
- Tenialo para no menester,
más llevómelo, la necesidad.*
- Todos los hombres cabezas ne-
[gras,
todas las mujeres cabezas blancas.*
- Pan con agua,
mantenimiento de loco y mastín.*
- La coajada sin pan
al culo tiene camino.*
- Cuando tenemos lo que quere-
[mos,
sin deseos solemos ser.*
- El que se hace fiador, deudor.*

246. Koordinazio arkaikoa (X-ekin Y-dekl. = *X-dekl.(x) eta Y-dekl.(x)*); ikus 5. kapituluan § II.2.9. Bidenabar, *ora* «masa» balitz B. Kapanagak nahi bezala, nolatan uler horren *elicutura*; edota bilduma prestatzaile ekialdekoak egin bazuen *ora* = «perro», zergatik mantendu (edo sartu!) -gaz?

Ohar bedi koordinazioari dagokion «5» falta dela euskarazkoan; cf. 250.

247. *ypirdira*: Azkuerentzat «hutsa» izan arren 33.ean, 385.ean eta 469.ean ere *ipurdir*ren aldaera bera dakarrela erakusten du Urquijok; 1935erako zuzendu eta aldaeratzat onartua zuen.

248. Goian ikusi 164.ak kontrakoa dioela dirudi.

oy: cf. 35, 341, 550 eta BB 8g-ko oharrean bildu adibide haboro. Bertan eta 79. erretrauren iruzkinean *eroan* / *joan* laguntzaileez eratu zenbait.

249. II § 3.2.

asto: hapaxa adiera honetan; OEH-k ez daki hitz bera den.

dina: **edin* aditz nagusi bezala «bilakatu» adieran; cf. VJ 5 Ytc. *Yru personaetatic ceim sidin guizon?*... Ytc. *Non cidin guizon?*... 6 Ytc *Christo cetaraco sidin guizon?* eta hemen 358 *loyza cidi*.

250. ¹Vca²o³do⁴a hur da baya
mun ⁵eg⁶u⁶iten es⁶qu⁶erga.
*Cerca está el codo
mas difícil de besar.*
251. ¹Vz²qur ba³qu⁴io ec⁵ca⁵ch⁵ari,
senda⁵qu⁵ique eguz⁵quiari.
*Si te agachas a la tempestad,
al sol te rebustecerás.*
252. ¹Aseden²as³eden dayt.
Con morir descansaré.
253. ¹Ce²jan esca hurrez³co atea.
*Casa en el mercado, de oro la
[puerta.*
254. ¹Doneaneco euria,
³gar⁴ien galçay⁴garria.
*Lluvia de San Juan,
causa de perdición del trigo.*
255. ¹Dollor[r]a ²otuago, ³asapuzago.
*El ruyn más rogado, más suzio
[y ynchado.*
256. ¹Edo²ceyn bereçat
³ta laungoycoa ⁴oro⁵ençat.
*Cada qual para sí,
y Dios para todos.*
257. ¹Ezca çe ²aqu³io daucanari
³ta ⁴vay ⁵onderextanari.
*No pidas al que tiene,
y sí, al que bien te quiere.*
258. ¹Laster emaytê ²dauenac
⁴birretan ⁵emayten du.
*Quien presto da,
dos veces lo que tiene da.*

250. *mun*: -*uin* > -*un*, cf. *FHV*.

baya / *más* lerro diferenteetan dira.

Ohar bedi *5* falta dela erdarazkoan; cf. 246.

251. *baquio* / *sendaunque*: bokal kontrakzioak, beharbada aditzean bestetan baino ugariago. Bigarrenean datibo komuntzadura falta da, agian, hoskidetasunak -*ari* egin duelako lehengo -*tan*.

252. Urquijoren iruzkinean egiten zaien aipua zehaztuaz «Como apagar(se)» puede emplearse metafóricamente por «morir(se)» me inclino a creer que el paremiólogo de 1596 quiso hacer un *calembour* o juego de vocablos, basado en la doble significación de *aseden* o *atseden*» dio Azkuek (1935: 94, oh.).

254. (= 280).

galçaygarria: cf. 11 *auerasgarri* eta iruzkina.

250. Ukaondoa ur da, baia
mun egiten eskerga.
251. Uzkur bakio ekatxari
sendakike eguzkiari.
252. Atsedenas atsedean dait.
253. Zejan etsea, urrezko atea.
254. Doncaneko euria,
garien galzaigarria.
255. Dollorra otuago, asaputzago.
256. Edozein bererzat,
ta Jaungoikoa oroenzat.
257. Eska ze akio daukanari
ta bai onderextanari.
258. Laster emaiten dauenak,
birretan emaiten du.
- Cerca está el codo,
mas difícil de besar.*
- Si te agachas a la tempestad,
al sol te rebustecerás.*
- Con morir descansaré.*
- Casa en el mercado, de oro la
[puerta.*
- Lluvia de San Juan,
causa de perdición del trigo.*
- El ruin más rogado, más sucio
[e hinchado.*
- Cada cual para sí,
y Dios para todos.*
- No pidas al que tiene,
y sí, al que bien te quiere.*
- Quien presto da,
dos veces lo que tiene da.*

256. (- 491).

oroenzat: D-k oto-; Urquijok aipatu ere gabe zuzentzen du, hain erraza baita ustelketa.

II § 2.3.2.

257. *ezca ce aqnió*: *eskatu*-ren erroa, irreal batekin baitoa (cf. 1 *adi adi* eta iruzkina), ez-en aldaera (cf. 36). *Eskatu* intransitiboa mendebalean (ikus 499 eta iruzkina).

on dorextanari: itzulpena hitzez hitzekkoa da baina hobe zukeen (cf. 242) «bien» hori gorde ez balu.

258. *du*: horrela D-n baina agian *dau* irakurri behar da aurreko lerroa kontuan izanik, nahiz eta 206 eta 220.ean ere adizki bera izan (*dau*, aldiz, 153, 203, 247, 351, 367, 448, 461).

D-n lerro bakarra; erdal testuan birritan «3».

259. Etsecoandrea cinbota,
ese duztia cinbota.
260. Larrac larricen,
guichiac arbincen.
261. Erregue barri, legue barri.
262. Ezta aldasic ybarvacoric.
263. Lotsaga nindin,
oguiz ase nindin.
264. Lurren humea, lurrac aci daroa.
265. Ondo eguioc landerrari,
Iayncoac diquec donari.
266. Opeco erlea eneçat,
mayaccooa anajeçat.
267. Eztia ta ozpin, goço ta on eguin.
- Casera desperdiciada,
desperdiciada la casa toda.*
- Lo demasiado congoxa,
lo poco estrecha.*
- Rey nuevo, ley nueva.*
- No ay cuesta sin valle.*
- Sinvergüença me hize
y artéme de pan.*
- La cria de la tierra suele criar
[la tierra.*
- Haz bien al pobre,
darte ha Dios galardón.*
- Enjambre de abril para mí,
el de mayo para mi hermano.*
- Vinagre y miel, sabroso, y ha-
[zen bien.*

259. *cinbota*: Azkuek *zinbot* ematen du oinarria eta Mitxelenak (PT 432) agian hori gchi *da* kopula izan genezakeela ezin bazter daitekeela deritzo; B. Urgellek diostanez Hirukoitzaren gorputzean ere bada.

260. Urquijok 30, 45 eta 186.ekin duen antzekotasuna erakusten du.

261. Azkueren hiztegitik (s.u. *nausi*) hartuta BN-eko *Nausi berri, lege berri* gogorazten du Urquijok.

262. II § 1d).

D-n 4-5 erdarazkoan.

263. *nindin*: **edin* aditz nagusiarekin (cf. 249) eta bi aoristo (cf. 52 erretrauko iruzkina).

259. Etsekoandrea zinbota,
¹ ²
³ ⁴ ⁵
 etse duztia zinbota.
260. Larrak larritzen,
¹ ²
³ ⁴
 gitxiak arbinzen.
261. Errege barri, lege barri.
¹ ² ³ ⁴
262. Ezta aldatsik ibarbakorik.
¹ ² ³ ⁴ ⁵
263. Lotsaga nindin,
¹ ²
³ ⁴ ⁵
 ogiz ase nindin.
264. Lurren umca lurrak azi daroa.
¹ ² ³ ⁴ ⁵
265. Ondo egiok landerrari,
¹ ² ³
⁴ ⁵ ⁶
 Jainkoak dikek donari.
266. Opeko erlea enetzat,
¹ ² ³
⁴ ⁵
 maiatzekoa anajeenzat.
267. Eztia ta ozpin, gozo ta on egin.
¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷
- Casera desperdiciada,*
¹ ²
⁵ ³ ⁴
desperdiciada la casa toda.
- Lo demasiado congoxa,*
¹ ²
³ ⁴
lo poco estrecha.
- Rey nuevo, ley nueva.*
¹ ² ³ ⁴
- No hay cuesta sin valle.*
¹ ² ³ ⁵ ⁴
- Sinvergüenza me bice*
¹ ²
⁴ ⁵ ³
y hartéme de pan.
- La cría de la tierra suele criar*
² ¹ ⁵ ⁴
³
[la tierra.
- Haz bien al pobre,*
² ¹ ³
⁵ ⁴ ⁶
dar te ha Dios galardón.
- Enjambre de abril para mí,*
² ¹ ³
⁴ ⁵
el de mayo para mi hermano.
- Vinagre y miel, sabroso, y ha-*
³ ² ¹ ⁴ ⁵ ⁷
⁶
[cen bien.

264. *euquiarrten*: cf. Gar. A 35, 39, B 22 *enguia*.

265. II § 3.2.

diquec: cf. 233 *diqueada* «nik-hiri eman» geroaldian; ikus forma gehiago eta iruzki-nerako 91. erretrauko oharra.

266. Aldaera txiki batez 416.a bera.

opeco: Mitxelenak (SHLV 40) lat. *opem* «ugaritasun, ogasun, laguntza» eta haren jarraitzaile erromanikoekin lotzen du; cf. 129 *opeyl* eta 416 *opeileco*.

anajeenzat: Azkuek *anaje* («j esp[añola]» oharrekin) Txorierrikitzat zuen.

267. *ozpin*: artikulurik gabe, cf. 245.eko iruzkina eta hango errefrentziak.

268. ¹Mayaçean ²berarra
³luce ⁴da ⁵eta ⁶sendo,
⁷eguitayaren ⁸orçac
⁹ebagui ¹⁰leydi ¹¹ondo.
269. ¹Mayaza, ²yre ³laza,
⁴lora ⁵asco ⁶doala.
270. ¹Muxica, ²arerioacaz ³aguica.
271. ¹Miyac ²çe ³bez
⁴buruen ⁵calte.
272. ¹Iac, ²emac, ³erac,
⁴ta ⁵çeguioç ⁶trancart.
273. ¹Gaçean, ²gaçean,
³ta ⁴ez ⁵Ybarguengorean.
274. ¹Nesquea ²ta ³esquea, ⁴nequea ⁵ta
⁶[caltea.
- En mayo la hierba*
³*larga* ⁴*es* ⁵*y* ⁶*crecida,*
⁸*las mellas* ⁷*de la oz*
¹⁰*podríanla* ¹¹*bien* ⁹*cortar.*
- Mayo, áspero de tí,*
⁶*tiniendo* ⁵*muchas* ⁴*flores.*
- Múxica, a* ³*dentelladas* *con los*
²*enemigos.*
- No diga la lengua*
⁵*en perjuizio* ⁴*de la cabeça.*
- Hiérole, dale, mátale,*
⁴*y no le* ⁵*hagas* ⁶*falsía.*
- De la sal, de la sal,*
³*y no de la* ⁴*de Ybargüen.*
- Moça y demanda, trabajo y*
⁶*[daño.*

268. *luce da eta sendo*: ordenaz ikus 114ko iruzkina.

eguitayaren: D -eu; *orçac*: D -cac, cf. 38 *encula*.

leydi: Ikus 510.

270. II § 3.1.

arerioacaz: soziatibo plurala; ikus 5. kap. § II.1.3.

aguica: *aguica*, hots *aguinca*, irakurri behar ote? Cf. *Morfología* § 180 eta beherago 242 *eztan*.

Muxikatarren dibisa hau Ahaide Nagusien arteko istiluren batean oinarritua izan bide daiteke Urquijorentzat.

271. *bez*: *esan* eta *oz* **ezan* (nahiz *eta -a > ø* hark bezala —166 *aurqui bez*— pairatu); cf. BB 1 *Almezea zengaiti / zenbat calte munduari! / Besa berac nola jacan / leen da guero etorri*. Testu berean 24a, 34b *desadan*, urri agertu arren aditz honen forma sintetikoak oraindik ia 17. mendearen amaieran bizirik zirela crakutsiaz.

272. Kapanagak (1983: 164-165) «Come, [da], bebe y no te atranques» «zuzentzen» du itzulpena (!) eta *eran* «beber» egungo Arabaldean / «matar» ekialdean oinarri

268. ¹ Maiatzean ² berarra
³ luze ⁴ da ⁵ eta ⁶ sendo,
⁷ egitaiaren ⁸ orzak
⁹ ebagi ¹⁰ leidi ¹¹ ondo.
269. ¹ Maiatza, ² ire ³ latza,
⁴ lora ⁵ asko ⁶ doala.
270. ¹ Muxika, ² arerioakaz ³ agika.
271. ¹ Mñiak ² ze ³ bes
⁴ buruen ⁵ kalte.
272. ¹ Iak, ² emak, ³ erak,
⁴ ta ⁵ zegoik ⁶ trankart.
273. ¹ Gatzean, ² gatzean,
³ ta ⁴ ez ⁵ Ibarguengorean.
274. ¹ Neskea ² ta ³ eskea, ⁴ nekea ⁵ ta
⁶ [kaltea.
- En mayo la hierba*
³ ⁴ ⁵ ⁶
larga es y crecida,
⁸ ⁷
las mellas de la hoz
¹⁰ ¹¹ ⁹
podríanla bien cortar.
- Mayo, áspero de tí,*
⁶ ⁵ ⁴
tiniendo muchas flores.
- Múxica, a dentelladas con los*
²
[enemigos.
- No diga la lengua*
² ³ ¹
⁵ ⁴
en perjuicio de la cabeza.
- Hiérole, dale, mátale,*
¹ ² ³
⁴ ⁵ ⁶
y no le haga falsía.
- De la sal, de la sal,*
¹ ²
³ ⁴ ⁵
y no de la de Ibargüen.
- Moza y demanda, trabajo y*
¹ ² ³ ⁴ ⁵
⁶
[daño.

harturik (!), mendebaldeko euskara ongi ezagutzen ez zuen ekialdeko baten beste (cf. 5 *ebiloqui* eta 86 *ora*-rekin egina eta hango iruzkina) huts bar ikusi uste du; testuan ez da, noski, horrelakorik, baina bai Kapanagaren artikuluan testukritikan *lectiones faciliores* deituko liratekeen horietarik. Badirudi, ohar itzulpeneko «le» horiek, *jo ezak, ero ezak* sintetikoki emanak direla lehena eta hirugarrena; bigarrena ²*emaok*-etik (cf. 25 *emayoc*).

273. II § 3.1.

Errefrau hau erdaraz asmatua da *sal* (izena) / *sal* (aditza) homofonekin jokatzeko, gero euskal lurraldeetan gorde arren; izan ere, jatorrizko gertaera historikoa Urquijok (1908: 18 eta edizioan) García de Salazarren *Bienandanzas*-en aurkitu 1330eko ahaide nagusien arteko listarretarik baitugu, Ibarguengo dorrean bertakoek zaldibartarrei egin gonbite bateko saldukeria eta txikizioa, hain zuzen.

274. II § 3.2.

275. Aroz dincan çïrola
osqui guichi vr[r]atu doa.
276. Arrausi luçea,
loa edo gosea.
277. Adicazen da emayllea
ta ez arçayllea.
278. Alargunaen semea baño
vere vrdea da obeago.
279. Arechrean artera
ecandu gaxtoa arçayten da.
280. Doneaneco euria,
garien galçaygarria.
281. Ator[r]en baxen vr[r]ago na-
[rrua.
282. Naybaco ezconçea,
nequea ta caltea.
283. Aguindu ta emon ez,
ala saria prestu ez.
- Quâdo el çapatero se haze car-
spintero,
pocos çapatos se desgarran.
- Bozezo luengo,
hambre o sueño.
- Cánsase el dador
y no el tomador.
- Mejor que el hijo de la vinda
es su puerco.
- Del roble al ençino
se toma mala costumbre.
- Lluvia de San Joan,
causa de perdición del trigo.
- El cuero más cerca que la camisa.
- Casamiento sin voluntad,
trabajo y daño.
- Mandar y no dar,
ansina lo merecido no vale nada.

277. II § 3.2.

adicacen: Cf. 357 (errefrau bera), Barrutia 121 *beti arran eginik naduka adikaturik*, Larramendik (-r-rekin) s.u. «fatiga(ar, ado)» eta *Voces Bascongadas* s.u. «afanarse, aperrearse».

emayllea: D-n -uyllea; cf. 85, 105 eta 123.can egin zuzenketa berbera eta errefrau eta hitz hau berau 357.can; zuzendu beharra da, bada, OEH-an egin ez arren, besterik baita *emun* dokumentatzea (baina ez RS-en, cf. Hiztegia) eta bizi-

275. ¹ Arotz ² dinean ³ zirola
¹ oski ⁵ gitxi ⁶ urratu ⁶ doa.
Cuando el zapatero se hace car-
[pintero,
pocos zapatos se desgarran.
276. ¹ Arrausi ² luzea
³ loa ⁴ edo ⁵ gosea.
Bozezo luengo,
hambre o sueño.
277. ¹ Adikatzen ² da emaillea
³ ta ⁴ ez ⁵ arzailea.
Cánsase el dador
y no el tomador.
278. ¹ Alargunaen ² semea ³ baño
⁴ bere ⁵ urdea ⁶ da ⁷ obeago.
Mejor que el hijo de la viuda
es su puerco.
279. ¹ Arctxercan ² artera
³ ekandu ⁴ gaxtoa ⁵ arzaiten da.
Del roble al encino
se toma mala costumbre.
280. ¹ Doneaneko ² euria,
³ garien ⁴ galzaigarria.
Lluvia de San Joan,
causa de perdición del trigo.
281. ¹ Atorren ² baxen ³ urrago na-
⁴ [rrua.
El cuero más cerca que la camisa.
282. ¹ Naibako ² ezkonzea,
⁴ nekea ⁵ ta ⁶ kaltea.
Casamiento sin voluntad,
trabajo y daño.
283. ¹ Agindu ² ta ³ emon ⁴ ez,
⁵ ala ⁶ saria ⁷ prestu ez.
Mandar y no dar,
ansina lo merecido no vale nada.

rik izatea, nominalizazioa eta agentecaren forma ez baita hortik baizik errotik (e-mo-) ateratzen. OEH-an ez da beste adibiderik eta ezin izan ere.

280. (= 254).

281. *atorren*: gonbarazioa genitiboan, ez nominatiboan. Azkuek horrenbestez *atorra* aldatzea proposarzen zuen, baina ustelketatzako aldaketa handia izateaz landa, Mixelenak erakutsi zuen joserak horrek bazueta kiderik euskaraz; ikus 5. kap. § II.2.8.

284. Aramayo, dabenac ez lemayo. *A Aramayona, quiê la tiene no
[la daría.*
285. Hullerçalla onari *Al buen entendedor*
hiz guichi. *pocas palabras.*
286. Hurteen gojenean *En lo alto del año*
jopua jaubeen aldean. *el sieruo cabe su dueño.*
287. Hurunic estan esea *Casa do no ay harina*
ezin liçate asea, ta vay gosea. *no puede ser harta, y si ham-
[brienta.*
288. Hosqui osoa nayz etena *Çapato roto o sano*
escuan baño oñean obca. *más vale en el pie que en la mano.*
289. Hule luzea ta cêçun chaburra. *Cabello largo, y seso corto.*
290. Eyquec senar maquerria *Harás marido contrahecho,*
ta ac aucaque andera. *y aquél te tendrá estimada seño-
[ra.*
291. Eguia ergarria. *La verdad causa riña.*
292. Esean jopua ta ollaarra *El súdito y el gallo*
vrte vetean asco da. *en casa en año lleno harto es.*
293. Ecachac dacar aro ona, *La tempestad trae buen temporal,*
gaxtoa vaynzate oba. *peruerso podrías ser mejor.*

284. II § 3.1.

lemayo: nork nori, hortaz «no (se) la daría (a alguien)» litzateke itzulpen zehatza.

*Probablemente se referirá a algún incidente de las luchas de nuestros banderizos»
dio Urquijok eta bada hautagairik *Bienandanzas*-en izan ere.

284. Aramaio, dabenak ez lemaio. *A Aramayona, quien la tiene no
[la daría.*
285. Ullerzalla onari
itz gitxi. *Al buen entendedor
pocas palabras.*
286. Urteen goicnean
jopua jaubeen aldean. *En lo alto del año
el siervo cabe su dueño.*
287. Urunik eztan etsea
ezin lizate asea, ta bai gosea. *Casa do no hay harina
no puede ser harta, y sí ham-
[brienta.*
288. Oski osoa naiz etena
eskuan baño oñean ohea. *Zapato roto o sano
más vale en el pie que en la mano.*
289. Ule luzea ta zenzun txaburra. *Cabello largo, y seso corto.*
290. Eikek senar makerra
ta ak aukake andera. *Harás marido contrahecho
y aquél te tendrá estimada seño-
[ra.*
291. Egia ergarria. *La verdad causa riña.*
292. Etsean jopua ta ollaarra
urte betean asko da. *El súdito y el gallo
en casa en año lleno harto es.*
293. Ekatzak dakar aro ona,
gaxtoa bainzate oba. *La tempestad trae buen temporal,
perverso podrías ser mejor.*

286. II § 1f).

jopua. Hemen 292.ean eta 551.ean ere agertu arren, *RS* da euskal tradizioko guztien azken iturri (Pouvreuren *jopa* Oihenartengandik hona dator berriz).

287. *lizate:* cf. 69.ean.

288. II § 1h).

289. D-n 4-6 euskarazkoan.

290. *andera:* hoskidetasunak hala eskatzen.

294. ¹Iaygui ²cidi ³naguiá,
⁴erra ⁵cizan ⁶vria. *Leuantóse el perezoso
y quemó la villa.*
295. ¹Iauna ²burquide ³gaxto. *El señor, malo para ygualarse cō
[él.]*
296. ¹Gach ²eguiten ³boc
⁴aynbesteri ⁵y ⁶chadoc. *Si hazes mal
espera otro tal.*
297. ¹Galdu ²azquero ³ondasuna,
⁴da ⁵eçauna. *Después del bien perdido
es conocido.*
298. ¹Guenac ²sagua ³ascaçen
⁴ta ⁵eullia ⁶oraçen. *La tela araña desata el rato,
y a la mosca apaña.*
299. ¹Galendua ²dabil ³vberen ⁴billa. *El escarmêtado âda buscâdo
[el bado.]*
300. ¹Azo ²bardindu ³nax, ⁴nox ⁵dot
[vrtea?] *Ayer me ygualé, ¿quâdo têgo el
[año?]*
301. ¹Gassoto ²yrahacia
³yrahocn ⁴da ⁵yracia. *Lo mal ganado
es de la fantasma esprimido.*

294. II § 3.2.

laygui: Horrela 560.ean ere; aldiz, 394 *jagui*, 430 *jaguitarren*.

cidi / cizan: -ø eta -n; cf. 5. kap. § II.1.6. non biltzen diren testuko guztiak (gehi Mikoletarenak) eta beren gertaera iruzkintzen.

erra: < erre + -tu; cf. 94 *betatu* eta hango erreferentziak.

296. *boc*: cf. Lakarra 1984b, 137, BZ-eko eta beranduagoko nahiz galdera nahiz erantzunetako kontrakzio gehiagotarako; testukoa bezala kontrakzioarekin 407 *bayt* baietzkoan, baina ez. 124 *asco badoc* baldintza.

aynbesteri: *itxadon* aditza nork-nori, ez nork-zer.

297. Cf. 433, ia berdina.

298. *geunac*: D-n *guenac*. Zuzenketa dagoeneko Azkuek egin zuen eta horrela Gorostiak eta FHV 110, oharrean; Urquijok D mantentzen du eta Soto-Michelenak besterik gabe *gen* «telaraña» asmatzen, *guenac* (*genak*) irakurriaz.

eullia: cf. 123.

294. Jaigi¹ zidi² nagia,
erra³ zizan⁴ uria.
295. Jauna¹ burkide² gaxto³.
296. Gax¹ egiten² bok³
ainbesteri⁴ itxadok⁵.
297. Galdu¹ azkero² ondasuna³,
da⁴ ezauna⁵.
298. Guenak¹ sagua² askatzen³
ta⁴ eullia⁵ oratzen⁶.
299. Galendua¹ dabil² uberen³ billa⁴.
300. Atzo¹ bardindu² nax,³ nox⁴ dot⁵
[urtea?
301. Gaxoto¹ irabazia²
iraxoen³ da⁴ irazia⁵.
- Levantóse el perezoso
y quemó la villa.*
- El señor, malo para igualarse con
[él.*
- Si haces mal
espera otro tal.*
- Después del bien perdido
es conocido.*
- La tela araña desata el rato,
y a la mosca apaña.*
- El escarmentado anda buscando
[el vado.*
- Ayer me igualé, ¿cuándo tengo el
[año?*
- Lo mal ganado
es de la fantasma exprimido.*

299. *galendua*: *OEH*-ko *galen*, *galenbide*, *galentzia* hapax honetarik (eta *RS* galdutikoa izan daitezkeen Eraskineko *galenda*-tik) sortuak dira. Beharbada *PT* 319.ean ikertu *ostendu*, *aurkendu*, *atzendu* interesgarriak izan daitezke partizipio honen eraketarako ere.
300. *bardindu*. «Interpr. ?» galdetzen du *OEH*-ak eta «No he logrado averiguar de dónde está tomado este refrán, exótico a juzgar por la sintaxis, y cuyo sentido no me parece claro» Urquijok. Beharbada *Dict. Aut.* en oraindik biltzen den adieran: «igualarse. Vale también por convenirse, ajustarse, concertarse, hacer liga para alguna empresa o negociado» (adibideekin). Aipatzen den *urtea* ordaina egiteko / hartzeko epea litzateke (cf. «el treinta de enero paga sus deudas el trapacero», *RGJE* 48.315).
301. *iraxoen*: pasiboa genitiboaren bitartez, iparraldean Leizarragarekin hasita instrumentalaz gertatu bezala (cf. Mixelena *PT* 483, pasarte honen iruzkinarekin).

302. Azaga onic^{1 2}
^{3 4} estau mandazaic.
Postrimería buena
^{3 4} no la tiene mulatero.
303. Nar[r]ea onaganic^{1 2}
^{3 4 5 6} ezta gauza gassoric.
De buen linage
^{3 4 5 6} no ay cosa peruersa.
304. Huda ta negu,^{1 2 3}
^{4 5 6 7} eguzu ogui ta su.
Dadnos invierno y verano
^{5 6 7} pan y fuego.
305. Ydiac oñon bidecan,^{1 2 3} gurdiaic.
È lugar de gruñir los bueyes,
³ [el carro].
306. Totacoje mirabe prestu,^{1 2 3}
^{4 5 6} gauza guichietara guertu.
Totica siruienta que vale mucho,
^{6 5 4} aparejada para pocas cosas.
307. Maemana daqui emayten.^{1 2 3}
Lo que no se le escusa de dar
^{2 3} [sabe dar].
308. Guren da andia odolbacoa.^{1 2 3}
Gran vitoria la de sin sangre.
309. Dolarabaco esachuetan^{1 2 3}
^{4 5 6} baleuque andrea diruetan.
En las casillas sin lagar
^{4 5 6} podríase auer muger en dineros.

302. *azaga*: «Su relación con rom. *çaga* es evidente, pero ¿cómo explicar la *a*? ¿Procede de la frecuente expresión medieval *a çaga*, resulta de un corte equivocado de la *çaga* o se trata simplemente del artículo árabe?» (SHLV 44); Zuazok (ASJU 1992, 1003hh) Urquijok atzerriko antzeko errefracurik ez zuela eriden gogoratzaz landa, Larramendik bezala *atzaga* irakurri eta Izagirrek Oñatirako aurkitu «vara que se pone de un árbol a otro para que se rasquen las ovejas» bezala ulertu zuen.

303. *narea*: Mitxelenak (FHV 552) gaztelcrakzo *ralea*-rekin lotzen du eta agian, *nar/jea* irakurri behar dela proposatzen. Orobat LH 281 baina aldaketa fontikoekiko zalantzekin.

304. *eguzu*: *iguzu*? Azkuek (Morfología § 983, 10) «Vestigio de esta *e* [egin-ena] se conservan aún en viejos documentos vizcaínos» diosku, honako hau aipatuaz, berak, hortik datorrela uste baitu *indazu*, *iguzu* eta gainerako zerrenda; cf., aldiz, 91. oharrean aipatu de Rijk-en lana, non ekialdean gorde *jin* < *jangin* proposatzen den horien errotzat. 479. errefracurko *dagü* ere honekin lotzen badugu -gi- erroaren erorketa eman dela ikusenezake, B modernoan Orozko

302. Azaga onik
estau mandazâik.
303. Narrea onaganik
ezta gauza gaxorik.
304. Uda ta negu,
eguzu ogi ta su.
305. Idiak oñon bidean, gurdia.
306. Totakoxe mirabe prestu,
gauza gitxietara gertu.
307. Maemana daki emaiten.
308. Guren da andia odolbakoa.
309. Dolarabako etsatxuetan
baleuke andrea diruetan.
- Postrimería buena
no la tiene mulatero.*
- De buen linaje
no hay cosa perversa.*
- Dadnos invierno y verano,
pan y fuego.*
- En lugar de gruñir los bueyes, el
[carro.]*
- Totica sirvienta que vale mucho,
aparejada para pocas cosas.*
- Lo que no se le excusa de dar sabe
[dar.]*
- Gran victoria la de sin sangre.*
- En las casillas sin lagar
podriase haber mujer en dineros.*

aldean aurkitu bezala. Lafonek (I, 255) *i(n)*- errokoekin dakar; cf. Etxepare 72 *Othoi iauna, enguztazu lagun zure sailduak*.

Hitz hau goiko lerroan D-n.

305. *bidean*: «= beharrea, lekua» cf. Isasti 48 *Idiak eransi beharrea, gurdia inno eta Oih 273 Idiak erassi beharrea, gurdia*, biak Urquijok aipatuak.

307. *maemana*: aoristoa, «eman ziona»; *b > m / _Vm*. Cf. 230 *manequi asimilazioaren*-izat eta *SHI.V 366, 849 azalpen*erako.

daqui jakin = «ohi», Tovarrek inoiz Euskal Herriko gaztelera ere markatu legez. Lehen lekukotasuna bide da.

308. *guren da*: Mitxelena horrela zatitzen du D-ko *gurenda* (PT 428-433) eta *guren*-en familiarekin, batetik, eta kopularekin (alemanez eta ingelesez bezala eta ez gabe HN-ena legez), bestetik, lotzen hondarrak. Cf. 114ko iruzkina Wackernagelen legaz eta kopularen bigarren posizioaz eta 210 (*guren*-ez).

309. *esachuetan*: Ez dut aurkitzen hitz hau *OEH*-an; bidenabar (ikus 6ko oharra) ez da erabat zehatza testu honetan txistukari eta txetxekariak txandakatzen direla erro honetan esatea, hor s.u. *etxe* egin bezala.

310. Dana daneguino. *Lo que es hasta lo que.*
311. Dana sabelera ta Ierusalemra. *Lo que ay al vientre y a Ie-
[rusalé.]*
312. Gach çe erexqueoc yñori,
ta emac verca edoçeyni. *No quieras mal a nadie
y da a cada vno lo suyo.*
313. Garagar[r]ylean nesquea ezarc
[alborean. *En julio echa la moça del lado.*
314. Doguna jan ta chiro yçan. *Comer lo que tenemos y ser
[pobres.]*
315. Direanac direaneguino. *Los que son hasta lo que son.*
316. Andra guztioç erçeti
erabilico aude veti. *Todas las mugeres te traerán
siempre por la orilla.*
317. Andrahurenac ese husa betatu. *La muger principal la casa vacía
[hinche.]*
318. Done Viçen arguia,
guztioençat dacar oguia. *San Viçente reluziente,
para todos trae pan.*
319. Iaraunsi edo yrabaci eguia. *Heredólo, o ganólo.*

310. Ikus hau berau pluralean 315.ean.

311. ay: D-k oy; y: D-k yr. Urquijok 2.a e ir zuzendu zuen baina ez da horrenbesterik behar, cf. euskarazkoan ta.

313. II § 3.2.

ezarc: D-k ezare, cf. 192 yfine eta alderantziz 406 guinçaquique (cf. SHLV 788, 792). Urquijo ez da ausartzen ezari BN-koa zuzentzen eta ezarri B-koa hobesten du -rean ikusirik; Gorostiagak ezarre (?) eta Soto-Michelenak D mantenduaz ezare (ç;).

315. Cf. 310.

317. D-n 1-6-3-4 erdarazkoan (5 ere falta).

310. Dana danegino. *Lo que es hasta lo que es.*
311. Dana sabelera ta Jerusalemra. *Lo que hay al vientre y a Jerusalem.*
312. Gatx ze erexkeok iñori,
ta emak berea edozeini. *No quieras mal a nadie
y da a cada uno lo suyo.*
313. Garagarrilean neskea ezark
[alborean. *En julio echa la moza del lado.*
314. Doguna jan ta txiro izan. *Comer lo que tenemos y ser
[pobres.*
315. Direanak direanegino. *Los que son hasta lo que son.*
316. Andra guztioak erzeti
erabiliko aude beti. *Todas las mujeres te traerán
siempre por la orilla.*
317. Andraurenak etse utsa betatu. *La mujer principal la casa vacía
[hinche.*
318. Done Bizen argia,
guztioenzat dakar ogia. *San Vicente reluciente
para todos trae pan.*
319. Jaraunsi edo irabazi egia. *Heredólo, o ganólo.*

318. *done*: cf. 320, 545 baina Gar A 16 *San Simon*, A 6 *Jaun Santi Laurenti*, B 52 *Sanct Simon*, B 57 *Jaun done Laurenti*. *Done* eta sinonimoz ikus 1. kap.

319. *Jaraunsi*: Hapax honentzako azalpenik ez da Azkueren Hiztegian eta «Evolución»-en, bieran bildu arren.

egia: Azkuere (Hiztegian, s.u.) «El original, sin duda por errata, dice *egia*» dakar eta izan ere ez dakust aldatu beharrik Urquijok ere edizioan parentesi artean -n gehitu arren: cf. 535 *Oçac yl eguia mayaça / ta ni ase nenza* «El frío mató al mayo, y me hartó a mí» beste hainbat lehenaldiko -o artean.

320. Obe da gorde ¹çe es ²esque. *Mas vale ¹guardar que no ²pedir.*
321. Hurte jaybala ¹baño ²
belua ³obago. *Mejor es el año ¹tardío ²
que el ³infrutuoso.*
322. Obe da ¹aurpegi ²gorri ³
ce ez ⁴bioza ⁵balzqui. *Mejor es cara ¹colorada ²
que no ³corazón ⁴denegrado.*
323. Hosaylean, ¹aldiz ²eguzqitan, ³
aldiz ⁴sutanzean. *En ¹hebrero, a ²tiempos al ³sol,
a ⁴tiempos al ⁵amor del ⁶fuego.*
324. Amucozco ¹buztana ²dauenac ³
suen ⁴bildur. *Quien ³tiene ²cola de ¹estopa
al ⁴fuego ⁵teme.*
325. Demanac ¹bician ²verca ³besteri ⁴
doque ⁵negarra ⁶veti. *Quien ¹diere en ²vida lo ³suyo, a
[otro ⁴
tendrá ⁵loro ⁶siempre.*
326. Lançea ¹escuan ²dauenac ³
gauça ⁴gustiac ⁵bercac. *Quien ³tiene ¹lança en ²mano
todas ⁵las ⁴cosas ⁶suyas.*
327. Onerechiac ¹vrrutireâ ²dacus. *El ¹aficionado de ²lexos ³vee.*
328. Y lacoa ¹jayo ²ta ³suac ⁴andi. *Naçer ²tal como ¹tú, y los ³fuegos ⁴
[grâdes. ⁵*
329. Doguna ¹jan ²dogu ³
ta ⁴arlot ⁵gara ⁶biortu. *Lo ¹que ²tenemos ³hemos ⁴comido
y nos ⁵hemos ⁶buelto ⁷pobres.*

321. *jaybala*: Azkuek «B-o[rozko]» dakar RS-eko honako honetaz landa; bada, ordea, Oih 629 *Ihabalia noiz ere ihabaliarekin liskartzen baita, aitzinjoileak duke garhaita* «Le poltron lorsqu'il prend querelle contre un autre poltron, celui qui frappe le premier a l'avantage» ere.

322. II 1h).
balzqui: Hapax azalgaitza.

323. II § 1g).
aldiz... aldiz: cf. 134 *edo eder edo farata*, 389 *edo ydia edo beguia*, 512 *edo len edo guero eta horrelatsu* 390.ean ere; 99 *nayz vasez, nay savez*.

320. Obe da gorde ze es eske. *Más vale guardar que no pedir.*
321. Urte jaibala baño
belua obago. *Mejor es el año tardío
que el infructuoso.*
322. Obe da aurpegi gorri
ze ez biotza balzki. *Mejor es cara colorada
que no corazón denegrido.*
323. Otsailean aldiz eguzkitan,
aldiz sutanzean. *En hebrero a tiempos al sol,
a tiempos al amor del fuego.*
324. Amukozko buztana dauenak,
suen bildur. *Quien tiene cola de estopa
al fuego teme.*
325. Demanak bizian berca besteri
doke negarra beti. *Quien diere en vida lo suyo, a
[otro
tendrá lloro siempre.*
326. Lanzea eskuan dauenak,
gauza gustiak bereak. *Quien tiene lanza en mano,
todas las cosas suyas.*
327. Oneretxiak urrutirean dakus. *El aficionado de lexos vee.*
328. I lakoa jaio ta suak andi. *Nacer tal como tú, y los fuegos
[grandes.*
329. Doguna jan dogu
ta arlot gara biortu. *Lo que tenemos hemos comido
y nos hemos vuelto pobres.*

sutanzean: Azkuek ez dakar hitz hau, bere sinonimo *sugate* (Mikoleta, etab.) eta aldaerak (*suete*) baizik.

324. II § 3.2.

325. D-n a otro 2. lerroan. *verea*: ez *vera*; Mitxelenak (SHLV 796) markatu legez, hau bide da Urquijoren huts bakarretarik. Aditaz ikus 454ko iruzkina.

326. *lanzea*: BB n oraindik nahiz *gezi* (14d) nahiz *lanza* (28e).

327. *onerechiac*: Ikus 242.can.

urrutirea: Ikus 147koaren (*burrutirean*) iruzkina.

328. *y lacoa*: cf. 88 y *laso*, eta 20 *alacoa* / 35 *alangoa*.

330. Done Meterij Celedon,
 porru ereyaro on.
331. Equix nago guertuago
 ynox baño guduraco.
332. Adiũa onean nentorre
 vaya ezer ez necarre.
333. Hussic datorrena
 beralan biortu.
334. Daygu Goliz auzi
 ta garca vaquez bizi.
- Por sant Meterio y Celedón
 buena sazón de sembrar porrina.*
- Más aparejado que nunca
 estoy de aquí adeláte para la
 guerra.*
- En buena sazón vine
 mas no truxe nada.*
- El que vazío viene
 de la misma manera se torne.*
- Hagamos pleyto de Goliz
 y seamos con paz biuir.*

330. Errefrau hau dela eta Larrabetzu aipatu da 4. kapituluan, hango patrioiak izaki santuok.

331. *equix*: Azkuec hitz hau < ekiz > aldatua zekarren Hiztegian s.u. eta horrela agertzen da Aranaren lanetan ere (cf. *OEH* s.u.), lekeitiarraren eraginaren lekuko. Mitxelena (SHI.V 413) hapax hau eta Azkuec Otxandioko eskuizkribuan ikusi omen zuen *gaurkiz* «ya, en llegando a esto» *egun* eta *gaur* gehi atzizki bera erabiliaz eratutzat ditu. Alabaina, ez da horrelakorik; errefraua astiro miatzen bada azalpena ez zehatzago baina susmagarri (cf. 166ko «luego» / «después») egiten duen gehiegizko zirkunstanzialik («más que nunca» / «en adelante») aurki genezake. Egia esan, bata zein bestearekin aski genuke esanahia hori izatera soilik, eta euskal testuan *equix nago guertuago guduraco* edo *guertuago nago ynox baño guduraco* ederki litzateke. «Itzulpen pleonastiko» horretan *equix* dugu, noski, zalantzak sor ditzakeen bakarra, gainerako hitz guztiak erruz lekukotzen baitira euskal tradizio idatzitako eta ahozkoan. Hitz hori ere ez da ezzaguna, ordea: «*Equis*. Término con que se pronuncia la letra X. Jocosamente se aprópria esta palabra a los borrachos, de quienes se dice que están hechos una equis, porque como andan con las piernas cruzadas y haciendo la figura de la letra X para no caer, se usa desta voz para explicar y decir que uno está borracho y tomado del vino» (*Dic.Aut.* s.u., Cervantes eta Quevedoren adibideekin); lehenago Covarrubiasen s.u. X «Al borracho dezimos estar

330. Done Meterii Zeledon,
porru ereiaro on.
331. Ekix nago gertuago
iñox baño gudurako.
332. Adiunza onean nentorre
baia ezer ez nekarre.
333. Utsik datorrena
beralan biortu.
334. Daigu Goliz auzi
ta garea bakez bizi.
- Por Sant Meterio y Celedón
buena sazón de sembrar porrina.
- Más aparejado que nunca
estoy de aquí adelante para la
[guerra.
- En buena sazón vine,
mas no truxe nada.
- El que vacío viene
de la misma manera se torne.
- Hagamos pleito de Goliz
y seamos con paz vivir.

hecho x, porque con la debilidad de las piernas las va atravesando una con otra» zekarren eta antzera Oudin-ek eta bestek ere (cf. J. L. Alonso Hernández, *Léxico del marginalismo del Siglo de Oro*, Salamanca 1977, s.u. «equis», «X». Correasck «está hecho una equis», «está hecho una guinda», «está hecho una uva», eta «está erre», bederen, badakartza bere *Vocabulario de refranes y frases proverbiales-en*; azkenengoaren adibideak eta iruzkina A. Carneira eta J. A. Cid-ek prestatu *Estebanillo González-en* edizioan (Cátedra, Madrilá 1990, I, 148). Hortaz, badirudi «Horditurik... / Borracho estoy más aparejado que nunca para la guerra» ulertu behar genukeela eta euskarazkoaren itzultzaileak gaizki eman zuela gazteleraz (166 eta 208.ean ikusi bezala).

iñox: ik. 153 eta hango iruzkina.

332. Urquijok parentesi artean *n* bana gehitzen die bi adizkiei; cf. 319 *egia* eta iruzkina. *adiunza*: Gorostiagak *adintza* «zuzentzen» du —beti bezala inongo azalpenik gabe— baina forma horrek ere ez du segurtasun handiagorik ematen bestelako lekukotasunik ez izaki. *OFH-n* «V ap. A., I.c., Añ. H» eta *adiuntza* «(V ap. A; H)» ekarri arren, *RS-eko* hau bide da lekukotasun aske bakarra.
334. 319.ean edota 332.ean salatu gehiketaz landa, Urquijok Ahaide Nagusien liskarretan bilatu beharko litzatekeela honen jatorria gehitzen du, baina zehatza eriden gabe.

335. Laruc bat vste,
tresnaçen dauenac beste.
336. Galdu çe eguic aldia,
ta ydoro dayc naya.
337. Osoen aorean oquelea bere on.
338. Oshoa senar daguianac
veti ojanera beguira.
339. On erexteco layncoari
cguioc vrgaçi geydeari.
340. Gueyago dio daquiana baño.
341. Guextoto oy danari
bildurra jarraygui
ta caltea jarrugui
342. Gaxtoto edo ondo jan,
yru bider edan.
343. Gora ez ebanac ydoro ez eban.
- Vno piensa el obero,
otro quien le apareja.*
- No pierdas la sazón
y hallarás el desseo.*
- Tâbiê es buena la tajada de la
[boca del lobo.*
- La que haze marido al lobo
siempre mira al desierto.*
- Para querer bien a Dios
az ayudar al próximo.*
- Más dize de lo que sabe.*
- Al que mal habita
el miedo le sigue,
y el daño encuentra.*
- A mal o bien comer,
tres vezes beber.*
- Quien no alçó no balló.*

335. Lar.-k, gutxitan bezala, osorik aipatua Eraskincan 459 s.u. «Obero».
laruc: D-n s-; «El avizc. *saru* "overo" es un hapax (...) y no puede excluirse la posibilidad de que se trate de una errata por *laru*: en el n.º 522 hay efectivamente *baloy* por *basoy*. Así lo ha supuesto J. Gorostiaga (...), al menos implícitamente» (SHLV 480).
336. «Ez ote da ezagun sortu eta zabaldu zenean, bildu zutenean ez bada ere, *na-i-a*, hiru silabatan, ez *na-ya*, zela *al-di-a*-ren erantzuna?» (SHLV 706)
337. Urquijok Isasti eta Oih.en antzekoak aipatzen.
338. II § 1c).
- 341-342. *guextoto*: *gaxtoto*: Cf. 173 *baracheje*.
342. Errefrauz Mikoletak (eta haren orijinalak) bildua: D.J. Serren *esan daroe xateco onari edo deungueari yru bider edango dala*. D.P. Or diño gure ama Çelestinac *dagoala letrea corrumpiduric serren amayrugayti dimoala yru*.

335. Laruk bat uste,
tresnatzen dauenak beste.
336. Galdu ze egik aldia,
ta idoro daik naia.
337. Otsoen aorcan okelea bere on.
338. Otsoa senar dagianak,
beti oianera begira.
339. Onerexteko Jainkoari,
egiok urgazi geideari.
340. Geiago diô dakiana baño.
341. Gextoto oi danari
bildurra jarraigi
ta caltea jarrugi.
342. Gaxtoto edo ondo jan,
iru bider edan.
343. Gora ez ebanak idoro ez eban.
- Uno piensa el obero,
otro quien le apareja.*
- No pierdas la sazón
y hallarás el deseo.*
- También es buena la tajada de
[la boca del lobo.*
- La que hace marido al lobo
siempre mira al desierto.*
- Para querer bien a Dios
haz ayudar al próximo.*
- Más dice de lo que sabe.*
- Al que mal habita
el miedo le sigue
y el daño encuentra.*
- A mal o bien comer,
tres veces beber.*
- Quien no alzó no balló.*

343. *gora*: D-n *gorat*. Ez dirudi -u-ren elisiorik dugunik, bakarra bailitzateke bilduma osoan, eta 361-362.eko iruzkinean eman arrazoiengatik forma hau da zuzena; ez da modurik jakiteko nola ulertu zuen Gorostiagak, eta Soto-Michelenak D mantentzen du, ezer ez balitz bezala.

ydoro: D-n *odoro*; cf. 336 *ydoro*, 351 *yderaytê*.

eban: D-n *ebaa*. Litekeena zen *eba* (cf. 319, 535 *egua*, 332 *necarre*, etab.) baina nahiago izan dir honela zuzendu testuko gainerako 228, 364 *eban*, 345 *euan*, 343 *ebanac* jarraituaz.

Hiru zuzenketa erretrau berean egin behar ditugu, RS-en gordetako ezein zatitan baino gehiago, zalantzarik gabe; orrialdeko azkena delarik, beharbada horrela zen orijinal eskuizkribatuan ere, eta hortik, agian, ustelketa ezohiko hau.

344. Hurrûgo ynsaurra burua laso,
jarrequin ez equida erricoa laso.
345. Osoac vere araguirean
jan ez euan.
346. Olloari oloa, astoari lastoa.
347. Ora osoen lagun.
348. Onec galdu badagui vay,
bestela ez.
349. Oric eztan erria,
ybarjaun da açeria.
350. Guichia guichia vrrin lioaque.
351. Gordeytc dauenac yderaytê dau.
- El nogal de lexos como la cabeça,
mas no la allé como la de la
[patria.*
- El lobo de su carne
no comió.*
- A la gallina auena, al asno paja.*
- El mastín compañero de los lo-
[bos.*
- Si este perdiere sí,
de otra manera no.*
- En la patria do no ay mastines
es merino el raposo.*
- Poco a poco se podría yr lexos.*
- Quien guarda halla.*

344. *laso*: Ikus 88.

jarrequin: Urquijok lehenagoko iruzkin luzea laburtzen du, *jarraiki*-ren aldaera honek «aurkitu nuen, gertatu zitzaidan» bezalako esanahia nola izan zezakeen azalduaz.

345. II § 1c).

348. D-n *vay* 2. lerroan.

349. II § 1c).

ybarjaun: Hapaxa (Isastik *Oric ezten lecuan açeria erregue*, Urquijok markatu bezala; «beharbada oker nago, baina *ibar-jaun* bezalako hitzei, esatera zaharron biltzaile-moldatzaileak —denetik egin bide baitzuen— sortutako zeren citea hartzen diet» (Sarasola, *ASJU* 1986, 207). Horrelakorik izatea baliteke baina ez honako hau, seguruenik, *olajaun*, *elijaun* (dagoeneko xv. mendean G-z) eta *jaun* eta *andere-z* eratu konposatuaren aurrean.

Errefrau hau hobeki ulertzeko gogora bedi Bizkaiko Foru Berriko 7. legea: «De los merinos y sus tenientes. Otrosí: Por quanto en el dicho Condado de Vizcaya

344. ¹Urrungo ²insaurra ³burua laso,
⁴jarrekin ez ⁵ekida ⁶errikoa laso. *El nogal de lexos como la cabeza,
mas no la hallé como la de la
[patria.*
345. ¹Otsoak bere ²aragirean
³jan ez eban. *El lobo de su carne
no comió.*
346. ¹Ollolari oloa, ²astoari ³lastoa. *A la gallina avena, al asno paja.*
347. ¹Ora ²otsoen ³lagun. *El mastín compañero de los lo-
[bos.*
348. ¹Onk ²galdu ³badagi bai,
⁴bestela ez. *Si este perdiere sí,
de otra manera no.*
349. ¹Orik ²eztan ³erria,
⁴ibarjaun ⁵da ⁶azeria. *En la patria do no hay mastines
es merino el raposo.*
350. ¹Gitxia ²gitxia ³urrin ⁴lioakc. *Poco a poco se podría ir lexos.*
351. ¹Gordeitcn ²dauenak ³ideraiten dau. *Quien guarda halla.*

hay siete Merindades, conviene a saber, la Merindad de Busturia y Uribe y Arratia, e Bedia, e Zornoza, e Marquina, e Merindad de Durango, y en cada una hay un merino, eceto en la Merindad de Uribe, que usan dos, aunque es una Merindad; e los Merinos de las dichas Merindades ponen Tenientes cada uno en su Merindad ocultamente, un día uno, otro día otro; por manera que los dichos Vizcaynos no saben a quien guardar o con quien usar. Lo qual es desservicio de su Alteza y daño de la Tierra e inconveniente...» (*Fuero nuevo de Vizcaya*, A. Celayaren arg., Durango 1976, 15. or. atzean).

350. *guichia guichia*: Gorostiagak *gitxian gitxian* «zuzentzen» du, bai hemen eta baita lehen 61 *guichia guichia asco eguin doa*. Zuzenketa gehiegi, jakina; errefrau honen gainean moldatua dirudi HLEH-ko *Gutxika gutxika urrutira joan dai-teke-k ere* (s.u. *gutxi*).

urrin: cf. 344 *hurrungo* «de lexos».

lioaque: cf. 186 *lecarque* «podría traer».

351. *gordeytê*: cf. 368 *hurteyten*.

yderaytê: Ikus 343 *ydoro* eta hango erreferentziak.

352. ¹Gax ²chipiac ³nau ⁴ycaraçen
⁵ta ⁶andiac ⁷nau ⁸bigunçen.
*El mal pequeño me haze tem-
[blar,
y el grande me haze ablandar.*
353. ¹Gaz ²esuroa ³galduro ⁴batu ⁵doa.
*La sal vertida malamente se
[recoge.*
354. ¹Ardi ²chipia ³veti ⁴bildos.
Oveja chiquita siempre cordera.
355. ¹Aoti ²bero ³ezac ⁴labea ⁵ta çarra.
*Por la boca caliêta el horno y
[el viejo.*
356. ¹Asso ²asea, ³gosa ⁴gogor.
*Vieja harta, contra la hâbre
[frezia.*
357. ¹Adicaçen ²da ³emallea,
⁴ta ⁵ez ⁶arçallea.
*Cânsase el dador
y no el recibidor.*
358. ¹Ausa ²zala ³curiaz ⁴loyza ⁵çidi.
*Siêdo poluo cõ la lluvia se hizo
[flodo.*
359. ¹Aunçac ²garia ³ecusi, ⁴vaya ⁵ez ⁶esia.
*La cabra el trigo vele, mas no
[el seto.*
360. ¹Surean ²quehea ³jayo ⁴doa.
Del fuego el humo naçer suele.
361. ¹Sayra ²noçu, ³asper ⁴çaquidaz.
*En la buytrera me teneys, uê-
[gaosme.*

352. *chipiac*: cf. 354 *chipia*, 500 *chipiago* (bide batez, *oguiagaz gachac* ___). Azkuek «B-tik landakotzat» ditu lehendabiziko biak eta ahaztu egiten du azkena «Evolución»-en; cf. 50 eta 121 eta han aipatu gainerakoen iruzkina:

353: *esuroa*: cf. 420 *esuro* «se vierte». Ez da bilduma honetatik kanpo lekukotzen (cf. OEH, s.u.) *isuri*-ren aldaera (cf. FHV 79) arkaiko hau.

galduro: Ikus *Morfología* §§ 381-383 -ro, *kiro*, -toro atzizkiez; «está muy en boga y se oye en todos los dialectos» badio ere, honako hau hapaxa dugu eta Larra-mendiren Eraskinekoa eta enparatuak hemendik ilki dira azken finean.

357. (= 277).

352. ¹ Gatz ² txi³piak ⁴ nau ⁵ i⁶karatzen, ⁷ *El mal* ⁸ *pequeño* ⁹ *me* ¹⁰ *hace* ¹¹ *tem-*
¹² *blar*
¹³ *y el grande* ¹⁴ *me* ¹⁵ *hace* ¹⁶ *ablandar.*
353. ¹ Gatz ² esuroa ³ galduro ⁴ batu ⁵ doa. ⁶ *La sal* ⁷ *vertida* ⁸ *malamente* ⁹ *se* ¹⁰ *reco-*
¹¹ *lge.*
354. ¹ Ardi ² txi³pia ⁴ beti ⁵ bildots. ⁶ *Oveja* ⁷ *chiquita* ⁸ *siempre* ⁹ *cordera.*
355. ¹ Aoti ² bero ³ ezak ⁴ labea ⁵ ta ⁶ zarra. ⁷ *Por la boca* ⁸ *calienta* ⁹ *el* ¹⁰ *homo* ¹¹ *y*
¹² *[el* ¹³ *viejo.*
356. ¹ Atso ² asea, ³ gosa ⁴ gogor. ⁵ *Vieja* ⁶ *harta,* ⁷ *contra* ⁸ *la* ⁹ *hambre*
¹⁰ *[recia.*
357. ¹ Adikatzen ² da ³ emallea ⁴ *Cánsase* ⁵ *el* ⁶ *dador*
⁷ *y no* ⁸ *el* ⁹ *recibidor.*
358. ¹ Autsa ² zala ³ euri⁴az ⁵ loitza ⁶ zidi. ⁷ *Siendo* ⁸ *potvo* ⁹ *con* ¹⁰ *la* ¹¹ *lluvia* ¹² *se* ¹³ *hizo*
¹⁴ *[todo.*
359. ¹ Aunzak ² garia ³ ekusi, ⁴ baia ⁵ ez ⁶ esia. ⁷ *La* ⁸ *cabra* ⁹ *el* ¹⁰ *trigo* ¹¹ *vele,* ¹² *mas* ¹³ *no*
¹⁴ *[el* ¹⁵ *seto.*
360. ¹ Surean ² keea ³ jaio ⁴ doa. ⁵ *Del* ⁶ *fwego* ⁷ *el* ⁸ *humo* ⁹ *nascer* ¹⁰ *suele.*
361. ¹ Saira ² nozu, ³ asper ⁴ zakidaz. ⁵ *En* ⁶ *la* ⁷ *buirra* ⁸ *me* ⁹ *teneis,* ¹⁰ *ven-*
¹¹ *[gaosme.*

II § 3.2.

358. *lozza*: ez dut aurkitzen Azkueren hiztegian (baina bai lo(h)itze [BN, Z, Fr] adiera berean) ez *Morfología*-n eta ezta «Evolución»-en ere.

idi: **edin* aditz nagusi bezala, ikus 249.ean.

359: *garia*: *r* ez da ikusten D-n baina bai harentzako tokia.

361-2. Mitxelenak Villasantek prestatu Axularren hiztegi²az ari dela dioenez, «Estamos de nuevo ante dos paradigmas complementarios, uno de *perfectum*, con el alativo sin *-tu* (*hara da*, como el conocido *sui ad episcopum* de la *Peregrinatio*, *sayra noçu* en RS 361 y 362, etc. «ha ido allá, está allí») y otro de *inflectum*, en *-tzen*: *haratzen da* «se llega allá, está en camino hacia allá». Digase lo mismo del

362. Sayra noçu,
asper[r]jetan gach eztoçu.
363. Samarien osticoa da gestoa,
noc verac ar bez vere ydecoa.
364. Sua dan leurean queheac hurten
[eban.
365. Dagoana belauncan oñatu,
dabilena sabelean obatu.
366. Biaotan
çeguic lo ynsaur petan.
367. Edoceyn cidorrec
dau luparia.
368. Hosaylean
hurteyten daroa [a]rçac leçereâ.
369. Ezaun araguiaç vere araguia.
370. Yzpiçazen det ayta ez ama
[dirudian abereaz.
- En la buytrera me teneys,
no os será difícil el vengaros.*
- Coz de rocín mala es
cada qual tome su yqual.*
- Del lugar do ay fuego salió el
[humo.*
- El que está cansa en la rodilla,
el que anda en el vientre mejora.*
- En la siesta
no hagas dormida debaxo de
[nogales.*
- Cada qual sendero
tiene atolladero.*
- En hebrero
salir suele el osso de la cueua.*
- Conoçen las carnes su carne.*
- Reniego de la bestia que a su
[padre ni madre parece.*

inexistente *hartaratu*: a *adinak berak hartaratzten baitu*, citado s.u., correspondería el perfecto *adinak berak hartara baitu*.» (SHLV 395); cf. 211 *goraetan dira ybarrac*, *hemengoaren infectum gisa*.

360-364 eta 361.-362: 2 tirada gurutzaturik; ikus lehenago 196-197.

363. *gatzelerazko es*: D-n -ez.

noc verac: *rk > k* bictan, BZ eta berriari; cf., aldiz Land. *arc* «aquel», *artan* «a la sazón» eta antzera Albeniz eta Gamizek. Betolatzak, ostera, *atan* (cf. Zuazo 1996b).

362. Saira nozu,
asperretan gatx eztozu.
363. Samarien ostikoa da gestoa,
nok berak ar bez bere idekoa.
364. Sua dan lekurean kecak urten
[eban.]
365. Dagoana belaunean oñatu,
dabilena sabelean obatu.
366. Biaotan,
zegik lo intsaur petan.
367. Edozein zidorrek
dau luparia.
368. Otsailcan,
urteiten daroa arzak lezerean.
369. Ezaun aragiak bere aragia.
370. Izpizatzen det aita ez ama
[dirudian abereaz.]
- En la buitrera me teneis,
no os será difícil el vengaros.*
- Coz de rocín mala es,
cada cual tome su igual.*
- Del lugar do hay fuego salió el
[humo.]*
- El que está cansa en la rodilla
el que anda en el vientre mejora.*
- En la siesta
noagas dormida debaxo de
[nogales.]*
- Cada cual sendero
tiene atolladero.*
- En hebrero,
salir suele el oso de la cueva.*
- Conocen las carnes su carne.*
- Reniego de la bestia que a su
[padre ni madre parece.]*

364. *hurten*: beti **edun*; gogora Mitxelenaren azalpena, zeinen arabera, *irten* bezala **egorten du* (*bere burua*) / > **egorten da*-tik ateratzen den.

366. Azkuek van Eys-en ediziotik ateratzen *baiota*-k desagertu behar duela salatzen du arrazoiz Urquijok.

368. D-n *daroarçac*.

369. Cf. 172.

370. Bokal arteko bi frikarekin ematen badut ere (Larramendik Eraskinean, Gorostiagak eta Soto-Michelenak bezala), ez da jakiterik *yzpizatzen* hapax horren lehena frikaria ala (Azkuek nahi bezala) afrikatua den. Mitxelenak ere (1970: 120) ez du hau argitzen, lat. *despicere*-tik datorkeela aurkitu arren.

371. ¹Gextoac ²on ³jaunen ⁴guer[i]zan. ¹Los malos, ²buenos a la ⁴sombra
[de los señores.³
372. ¹Leussindu ²buztanaz
³ta ⁴esugui ⁵hahoaz. ¹Alagar con la ²cola
³y ⁴morder con la ⁵boca.
373. ¹Neguan ²hoquin,
³hudan ⁴chiriboguin. ¹En inuerno ²panadero,
³en ⁴verano ⁴tabernero.
374. ¹Nesqueac ²yrū ³hiz ⁴eguncan,
⁵ta ⁶biac ⁷vere ⁸caltean. ¹La moça ²tres ³palabras al ⁴día,
⁵y ⁶las ⁷dos en su ⁸daño.
375. ¹Daquianac ²bildur ³ytuten
⁴daquique ⁵guiçon ⁶yzayten. ¹Quien ³sabe ²tener ²miedo
⁴sabrá ⁵ser ⁵hombre.
376. ¹Lenaengo ²andrea ³da ⁴emazte,
⁵bigarrena ⁶seniquide,
⁷arena ⁸gach ⁹ta ¹⁰calte. ¹La ²primera ³muger ⁴es ⁴muger,
⁵la ⁶segunda ⁶semejante ⁶compañera,
⁷la ⁸tercera ⁹mal ¹⁰y ¹⁰daño.
377. ¹Posaco ²orac ³heyz ⁴oníc ⁵czin ⁶ley. ²El ¹mastín ³forçado ⁴caça ⁴buena ⁴no
⁵[puede ⁶hazer.
378. ¹Ydia ²adar[r]jerean
³ta ⁴guiçona ⁵hizerean. ¹Al ²buey ²del ²cuerno
³y ⁴al ⁴hombre ⁵de ⁵la ⁵palabra.
379. ¹Hurdeoc ²yl ²azquero
³bareoc ⁴yndusca. ²Después ²de ²muertos ¹los ¹puercos
⁴hoçan ³los ³limacos.

371. *guerfifzan*: D-k *gueizan*; zuzenketa dagoeneko Urquijoren edizioan.372. *hahoaz*: < h >aren distribuziorako ikus I. kap. § 4.8.373. Urquijok behin (oharkabeen) *naguan*.

374. II § 3.2.

375. *ytuten*: Ikus 155.eko iruzkina; cf. BB 38b *edutea* eta oharreko erreferentziak.

371. Gextoak on jaunen gerizan. *Los malos, buenos a la sombra*
[de los señores.]
372. Leusindu buztanaz *Halagar con la cola*
ta esugi aoaz. *y morder con la boca.*
373. Neguan okin, *En invierno panadero,*
udan txiribogin. *en verano tabernero.*
374. Neskeak iru itz eguncan, *La moza tres palabras al día,*
ta biak bere kaltean. *y las dos en su daño.*
375. Dakianak bildur ituten, *Quien sabe tener miedo,*
dakike gizon izaiten. *sabrá ser hombre.*
376. Lenaengo andrea da emazte, *La primera mujer es mujer,*
bigarrena senikide, *la segunda semejante compañera,*
arena gatx ta kalte. *la tercera mal y daño.*
377. Posako orak eiz onik ezin lei. *El mastín forzado caza buena no*
[puede hacer.]
378. Idia adarrerean, *Al buey del cuerno*
ta gizona itzerean. *y al hombre de la palabra.*
379. Urdcok il azkero, *Después de muertos los puercos,*
bareok induska. *hozan los limacos.*

376. *senikide*: Hapaxa Azkueren arabera; *senide* «Bc» eta «Gc» sailkatua badator ere beranduko lekukotasunekin dirudienez.

377. II § 1e).

posaco: Ez dator, «jakina» esan behar, Azkueren hiztegian. Erakusten dituen alda keta fonetikoek mailebu baten eta ez erdarakada gordin baten aurrean gabela erakusten digute, ordea.

380. ¹ Ecin ² eusi ³ dayan ⁴ orac, ⁵ ynciria. *El ⁴ perro que no puede ¹ ladrar, ² [azer ³ grunir. ⁵*
381. ¹ Eun ² sauel ³ bateco
⁴ ta ⁵ bacocho ⁶ bere ⁷ gogoco. *Ciento ¹ de ³ un ² vientre
⁴ y ⁵ cada ⁶ uno ⁷ de su mente.*
382. ¹ Ezcô ² ezac ³ semca ⁴ nay ⁵ doaneâ
⁶ ta ⁷ alabea ⁸ al ⁹ daguianean. *Casa ¹ al ² hijo ⁴ quando ³ quieres,
⁵ y ⁶ la ⁷ hija ⁸ quando ⁹ puedes.*
383. ¹ Edoçeyn ² da ³ azarri
⁴ vaya ⁵ gudura ⁶ doa ⁷ guichi. *Cada ¹ vno ² es ³ atreuido
⁴ empero ⁵ a ⁶ la ⁷ guerra ⁸ pocos ⁹ van.*
384. ¹ Elli ² dollorrecan ³ esta ⁴ çer ⁵ autu,
⁶ ta ⁷ bizar ⁸ gorrîtâ ⁹ guichi ¹⁰ çer ¹¹ sinistu. *En ² ruyn ¹ ganado ³ no ⁴ ay ⁵ qué
⁶ y ⁷ en ⁸ barba ⁹ roja ¹⁰ poco ¹¹ que ¹² creer.
[escojer,*
385. ¹ Arrien ² gancan ³ jarri ⁴ dina
⁵ ypiridian ⁶ atera ⁷ day ⁸ mina. *Quien ³ se ² sentare ¹ sobre ⁴ piedra
⁵ en ⁶ el ⁷ culo ⁸ sacará ⁹ dolor.*
386. ¹ Arzayoc ² arri ³ citea,
⁴ gaztacoc ⁵ aguir ⁶ citea. *Riñeronse ³ los ² pastores ¹ de ⁴ ovejas,
⁵ y ⁶ parecieron ⁷ los ⁸ quesos.*
387. ¹ Albia, ² deunga ³ dustien ⁴ abia. *Albia, ⁴ nido ¹ de ³ todos ² los ⁵ malos.*
388. ¹ Fse ² palagadua ³ baño
⁴ alogadua ⁵ obeago. *Mejor ⁴ es ¹ la ³ casa ² alquilada
⁵ que ⁶ la ⁷ prestada.*
389. ¹ Edo ² ydia ³ edo ⁴ beguia,
⁵ emongo ⁶ deustac ⁷ ene ⁸ eguia. *O ¹ el ² buey ³ o ⁴ el ⁵ ojo,
⁶ me ⁷ has ⁸ de ⁹ dar ¹⁰ en ¹¹ mi ¹² verdad.*

382. D-n 1-2-3-4-4-6.

383. *azarri*: Adjetibo-partizipio gisa; BB 2c *azartu* (eta 4d *azartuteco*) infinitibo *berriarekin*.

384. Bi errefrau bilduak Urquijorentzat.

385. *jarri*: -i-rekin indikatiboaz landako laguntzailearekin, cf. Lakarra 1985d eta hemen 5. kap. § 2.4.; 101 *eros aala* eta 136 *az ezac* -o bakarrak dira mendebal osoan.

380. Ezin eusi daian orak, inziria. *El perro que no puede ladrar,
[hacer gruñir.*
381. Eun sabel bateko,
ta bakotxa bere gogoko. *Ciento de un vientre
y cada uno de su mente.*
382. Ezkon ezak semea nai doanean,
ta alabea al dagianean. *Casa al hijo cuando quieres,
y la hija cuando puedes.*
383. Edozein da azarri,
baia gudura doa gitxi. *Cada uno es atrevido,
empero a la guerra pocos van.*
384. Elli dollorrean esta zer autu,
ta bizar gorritan gitxi zer sinistu. *En ruin ganado no hay qué
[escoger
y en barba roja poco que creer.*
385. Arrien ganean jarri dina,
ipirdian atera dai mina. *Quien se sentare sobre piedra,
en el culo sacará dolor.*
386. Arzâfok arri zitea,
gastâeok agir zitea. *Riñeronse los pastores de ovejas,
y parecieron los quesos.*
387. Albia, deunga dustien abia. *Albia, nido de todos los malos.*
388. Etse palagadua baño,
alogadua obeago. *Mejor es la casa alquilada
que la prestada.*
389. Edo idia edo begia,
emongo deustak ene egia. *O el buey o el ojo,
me has de dar en mi verdad.*

386. Errefrau bera 52.ean aldaketa txikiakin: *arzayoc = vnayoc, -st- = -zt-, citea = citean.*

387. Ikus 4. kapituluko (§ 2.4.) iruzkina errefrau honek eta bestek erakus lezaketen bilduma honen Bilboaldeko jatorriaz.

390. Edo¹ guizona² guizon³
edo⁴ lastaçacu.^{5 6}
391. Bildur¹ bat da auereetan^{2 3 4}
ta asco^{5 6} guizonetan.⁷
392. Emaytea¹ andizuren,²
arçaytea³ mingarri.^{4 5}
393. Edoçeynec¹ edatostean^{2 3}
dio vere^{4 5} gardia.⁶
394. Echun¹ ayte afalzaga,²
ta jagui^{3 4} aite zorbaga.⁵
395. Gaba,¹ gogayeren² ama.³
396. Choria,¹ gaztcteguiã² czpada-³
[guic⁴ abia,⁴
zaarza^{5 6} gachen⁷ eldu⁸ doc⁸ hire⁸
[biçia.⁹
397. Chacur¹ andiac,² eusi³ andia.⁴
398. Loca¹ jabilt² aguina³
ta gogoa^{4 5} dot arina.^{6 7}
- O¹ el hombre² hombre³
o⁴ costal⁶ de paja.⁵
- Vn² miedo¹ ay en los animales,^{3 4}
y muchos^{5 6} en los hombres.⁷
- El¹ dar² es honor³
y el tomar³ causa⁵ dolor.⁴
- Cada¹ qual³ después de beuer²
dize^{4 5} su paresçer.⁶
- Acuéstate¹ sin çena²
y leuantar^{3 4} te has sin⁵ deuda.
- La¹ noche,³ madre² de los pen-
[samientos.²
- Páxaro,¹ si no hizieres³ ê moçe-²
[dad⁴ nido,⁴
en mala^{6 5} vejez⁷ ha llegado^{8 9} tu vida.^{8 9}
- El² gran¹ perro,⁴ gran³ ladrido.
- Temblante¹ me anda² el diente,³
y el pensamiento^{4 5} tengo^{6 7} liuiano.^{6 7}

390. *lastaçacu*: Cf. Barrutia 293 *Lastasakuba baininzan ala / kendu jeuste zayak*.

392. *andizuren*: Ikus 21C.eko oharra.

393. *gardia*: Hapaxa Azkuerentzat; izan ere Larramendiren Eraskinekoa eta ondokoak ez dira lekukotasun askeak.

394. Cf. 430.

390. ¹ Edo ² gizona ³ gizon,
⁴ cdo ⁵ lastazaku.
391. ¹ Bildur ² bat ³ da ⁴ abereetan,
⁵ ta ⁶ asko ⁷ gizonetan.
392. ¹ Emaitea ² andizuren,
³ arzaitea ⁴ mingarri.
393. ¹ Edozeinek ² edatostean
⁴ diô ⁵ bere ⁶ gardia.
394. ¹ Etxun ² aite ³ afalzaga,
⁴ ta ⁵ jagi ⁶ aite ⁷ zorbaga.
395. ¹ Gaba, ² gogaieren ³ ama.
396. ¹ Txoria, ² gaztetegian ³ ezpada-
⁴ [gik ⁵ abia
⁶ zaarza ⁷ gatxen ⁸ eldu ⁹ dok ¹⁰ ire
¹¹ [bizia.
397. ¹ Txakur ² andiak, ³ cusi ⁴ andia.
398. ¹ Loka ² jabilt ³ agina
⁴ ta ⁵ gogoia ⁶ dot ⁷ arina.
- ¹ O ² el ³ hombre ⁴ hombre
⁵ o ⁶ costal ⁷ de ⁸ paja.
- ² Un ¹ miedo ³ hay ⁴ en ⁵ los ⁶ animales,
⁷ y ⁸ muchos ⁹ en ¹⁰ los ¹¹ hombres.
- ¹ El ² dar ³ es ⁴ honor
⁵ y ⁶ el ⁷ tomar ⁸ causa ⁹ dolor.
- ¹ Cada ² cual ³ después ⁴ de ⁵ beber
⁶ dice ⁷ su ⁸ parecer.
- ¹ Acuéstate ² sin ³ cena
⁴ y ⁵ levantar ⁶ te ⁷ has ⁸ sin ⁹ deuda.
- ¹ La ² noche, ³ madre ⁴ de ⁵ los ⁶ pen-
⁷ samientos.
- ¹ Pájaro, ² si ³ no ⁴ hicieras ⁵ en ⁶ moce-
⁷ dad ⁸ nido,
⁹ en ¹⁰ mala ¹¹ vejez ¹² ha ¹³ llegado ¹⁴ tu ¹⁵ vida.
- ² El ¹ gran ³ perro, ⁴ gran ⁵ ladrido.
- ¹ Temblante ² me ³ anda ⁴ el ⁵ diente
⁶ y ⁷ el ⁸ pensamiento ⁹ tengo ¹⁰ liviano.

395. II § 3.2.

gogaiera: cf. Gar A 57, B 34 *gogaeta*.

396. *gaztetegia*: Adiera honetan hapaxtat Azkuck; «Gc» «gazte multzo» zentzuan;
OEH-ak Azkue kopiatzen du ezer crantsi gabe.
gachen: Inesibo zaharrean. cf. B *bat-baten*.

399. Lastategui zaarra exequi azquero El viejo pajar después de en-
gach da asceyten. [cédido
malo de apagar es.
400. Lurra bigunago, Quanto más blanda la tierra,
haarra barrunago. el gusano más adentro.
401. Lagunen gacha El daño de tu compañero,
aguir çe ezana. no le descubras.
402. Ardura, enoc yre gura. Cuydado, no soy ganoso de tí.
403. Argaloc ydeco cyten badira Si los débiles se hazen yguales,
aec yndarsuen yçango dira. aquellos serán los más fuertes.
404. Butroeco meniagayti Por las treguas de Butrón
ez ysquilosay echi. no dexes las armas.
405. Arria vrtigui ta escua ostu, Tirar la piedra y escöder la mano,
ax guiçon galdu. eres hombre perdido.
406. Baguêduco baguinqauique. Si tuuiésemos, sabríamos.
407. Bayt aguindua ta ezertua. Haré lo mādado y lo que vedays.
408. Bar[r]i ertuna, lelengo ençuna. La nueva desdichada, la prime-
[ra oyda.

399. *gach da*: Ikus 114.ean bildu antzeko adibideak.

401. Errefrau bera 516.ean.

404. Errefrauz ikus 92ko Urquijoren iruzkina.

meniac gayti: *Bienandanzas*-eko «ca los de Butrón nunca sopieron guardar treguas, que por eso dijieron por las treguas de Butrón no dejes el larogón» gogoratzen

399. Lastategi zaarra exeki azkero
gatx dá atsedaiten.
El viejo pajar después de encendido
malo de apagar es.
400. Lurra bigunago,
aarra barrunago.
Cuanto más blanda la tierra,
el gusano más adentro.
401. Lagunen gatxa,
agir ze ezana.
El daño de tu compañero
no le descubras.
402. Ardura, enok ire gura.
Cuidado, no soy ganoso de tí.
403. Argalok ideko eiten badira,
aek indarsuen izango dira.
Si los débiles se hacen iguales,
aquellos serán los más fuertes.
404. Butroeko meniakgaiti
ez iskilosai etxi.
Por las treguas de Butrón
no dexes las armas.
405. Arria urtigi ta eskua ostu,
ax gizon galdu.
Tivar la piedra y esconder la mano
eres hombre perdido.
406. Bagenduko, bagineakike.
Si tubiésemos, sabríamos.
407. Bait agindua ta ezertua.
Haré lo mandado y lo que vedais.
408. Barri ertuna lelengo enzuna.
La nueva desdichada, la primera
[oida.

du Urquijok eta Menéndez Pidak azkenaz «si se trata de una arma defensiva, bien pudiera ser el *lorigón*, especie de *loriga grande*» azaldu ziola gartzigatzen.

ysquilosay: Ikus 7.

405. *ostu*: kasu adierari.

406. *baguineaquique*: D -*ña*- eta horrela mantentzen Urquijok eta Soto-Michelenak (!); cf. Mitxelena SHLV 793 eta alderantziz hemen 192 *yfine*, 313 *ezare*.

407. II 1g).

bayt. Cf. 410 *beycut*, «nik zuri» izaki -e- duelarik erro aurretik.

409. Baçint baniqueçu. Si me dieseys, daros² eya.
410. Beyçut nay¹ baoçu,²
gaur,³ biar,⁴ ezi,⁵ eziluma,⁶ ezicara-⁷
[mu. Haréoslo si¹ quereys,²
hoy,³ mañana,⁴ después de maña-⁵
[na.
411. Ar eçac mayazean¹
aunz bal[z]aren² eznercan,³
ta aquio veti⁴
betseguien eznercan.⁵ Rescibe en mayo¹
leche de la cabra negra,²
y siempre continúa³
de la leche que tiene cria de dos⁴
[años.⁵
412. Ebili pozean ta biortu vsean.¹ Andar en regozijo y boluer vazío.²
413. Guiçon gazteen gogoa¹
ccosaria lasoa.² El pensamiento del hombre joun,³
del tamaño del aua.⁴
414. Gaxtoac daude huçen gueyago¹
vrde barruac baño.² Más nôbres quel dêtro del puer-³
[co⁴
tiene el peruerso.⁵
415. Aztua eztan zarra¹
aztidila.² El viejo que no es adeuino³
que sea olvidado.⁴

409. Antzekoak 91.a eta, batez ere, 233.a.

410. II § 1e).

Larramendik ezagatu zuen errefracu hau, Eraskineko 400. sarreran «mañana» eta ondokoei ezarri ordainen arabera; cf. Mitxelena 1970 s.u. Mitxelena (PT 276) honako iruzkina dakar errefracu honetaz: «Xehetasun bitxia du, haatik. Euskal-eta erdal-hitza zifraz markatuak datoz, ohi bezala, batzuen besteckiko har-emanak erakusteko, baina erdarazkoak 5-arekin bukatzen dira, euskarazkoak 7-raino heltzen diren arren. Erdal itzulpenik ez hori, ene iritziz, erdal-hitzen faltaz izan da, baina bidezkoa dirudi pentsatzeak eziluma orain bezala ezal-ri darraion eguna dela eta ezicaramu, berriz, etzi-ren hurrengo egunaren ondo-koa, bestela esan, eziluma-ren hurrena. Egia da berezikuntza hori ez dela egun-go egunez argiegi ikusten, Bizkaian bertan ere, baina testu hau adierazkorregia iruditzen zait duda-mudatan ibiltzeko».

409. Bazint, banikezu.
¹ ²
410. Beizut nai baozu,
¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷
 gaur, biar, etzi, etziluma, etzika-
 [ramu.]
411. Ar ezak maiatzean
¹ ² ³ ⁴ ⁵
 auz balzaren eznercan,
⁶ ⁷ ⁸
 ta akio beti
⁹ ¹⁰
 betsegien eznercan.
412. Ebili pozean ta biortu utsean.
¹ ² ³ ⁴ ⁵
413. Gizon gazteen gogoa,
¹ ² ³
⁴ ⁵
 ekosaria lasoa.
414. Gaxtoak daude uzen geiago
¹ ² ³ ⁴
⁵ ⁶
 urde barruak baño.
415. Aztua eztan zarra,
¹ ² ³
⁴
 aztidila.
- ¹ ²
Si me dieseis, daros eya.
- ¹ ²
Haréoslo si quereis,
³ ⁴ ⁵
*hoy, mañana, después de maña-
 [na.*
- ¹ ²
Rescibe en mayo
⁵ ³ ⁴
leche de la cabra negra,
⁶ ⁸ ⁷
y siempre continúa
¹⁰ ⁹
*de la leche que tiene cría de dos
 [años.*
- ¹ ² ³ ⁴ ⁵
Andar en regocijo y volver vacío.
- ³ ¹ ²
El pensamiento del hombre joven,
⁵ ⁴
del tamaño del baba.
- ⁴ ³ ⁶ ⁵
*Más nombres quel dentro del
 [puerco*
² ¹
tiene el perverso.
- ³ ² ¹
El viejo que no es adevino,
⁴
que sea olvidado.

411. D-k balaren. Euskarazkoan 8-6-10.

betseguen: D-k *betesequien* eta horrela mantentzen du Azkuek hiztegian; OEH-k *behi-zegi-n* (?) dituzten ditu hau, P.Ab-ko bat eta txistukariari dagokionez erabakior ezin izan daitekeen Orozkoko aldaera bat. Zuzenketa Gorostiaarena da. Eudarazkoan «de la vaca» falta dela dirudi.

414. II § 3.2.

huçen: cf. 461 *huzena*, baina Gar 60 izen: Azkuek «B-a[fratia]-b[ermio]-o[rozko]-tx[orierni]» bezala dakar, ahal duen guztietan legez RS-eko adibide egokiak (hau eta 463.ekoa) ere emanaz.

baño: Cf. 2. erretrauko oharra.

415. Itxura batean alderantziz izulia dirudien arren (*aztu x aztu*), ez da horrelakorik: *didila ahaztu*-ren erroari erantsi zaio, bilduman (cf. 1. oharra eta hango erreferentziak) oraindik gehienetan gertatu bezala.

416. Opeileco herlea enczat,
mayaçeo a anajeczat.
417. Arozaren esea zozes,
zozes vere gaiches.
418. Aunça ygarota oñaça aguiri,
batac daguiana bestec yguini.
419. Perrau neuen gogoa,
axeac bestera naroa.
420. Hugazean edaten dana
çerraldoetan essuro.
421. Beucaz Peruc vere veyac
ta nic neure çazpi çuriac.
422. Ausso Chordon arz orri
ta nic yñes dayda.
423. Aurrera adize eztana
azera dago.
- Aueja de abril para mí,
la de mayo para el hermano.*
- La casa del carpintero, de palillos,
y los palillos también los peores.*
- Passada la cabra descubrese la
lo que haze uno otro lo entiende.*
- Hermitaño tune el pensamiento,
a otra parte me lleua el viento.*
- Lo que en la teta se beue
en las andas se vierte.*
- Tenga Pedro sus vacas
y yo mis siete blancas.*
- Ten Hordoño a esse osso,
y yo haré buyda.*
- Qui no mira adelante
atrás está.*

417. Cf. Oih 444 *Sarginaren exea zozes, zozes ere mozes*, Urquijok aipatua.
zozes / zozes: Ahozko tradizioan usu azaltzen den errepeka, lerro baten amaieran eta hurrengoaren hasieran; cf. Lakarra et alii *Euskal baladak* I, 75-76 eta II. liburutiko adibideak, *Neska Oniziratua*-ren edo *Beretereitze*-ren zenbait tarteko.
418. *yguini*: Azkuek ez dakar hiztegian (Eraskineko ohar batean «refranes (no será *igirri, egervi, igarri?*» dator) baina mantendu egin du Gorostiagak ere.
419. Oih.-k ezag. Urquijok argi bila Oih 530-ekin erkatzen du: *Seroretara sautan gogoa, esteietara aiseac naroa*.
perrau: lehen 220 *parrabaua*; SHI.V 476 gazt.zah. *frad(r)e* > I. and. *faderra* «monje, hermitaño»-ren deribatutzat dakartza Mitxelenak RS-eko forma biok, «aunque no se ve bien cómo estará[n] formado[s]» aitortuaz.

416. Opeileko erlea enetzat,
maiatzekoa anajeenzat.
417. Arotzaren etsea zotzes,
zotzes bere gaitxes.
418. Aunza igarota oñatza agiri,
batak dagiana bestek igini.
419. Perrau neuen gogoa,
axeak bestera naroa.
420. Ugatzean edaten dana
zerraldoetan esuro.
421. Beukaz Peruk bere beciak
ta nik neure zazpi zuriak.
422. Autso Txordon arz orri
ta nik iñes daida.
423. Aurrera aditze eztana
atzera dago.
- Abeja de abril para mí,
la de mayo para el hermano.*
- La casa del carpintero de palillos,
y los palillos también los peores.*
- Pasada la cabra descubrese la
[pisada,
lo que hace uno otro lo entiende.*
- Hermitaño tuve el pensamiento,
a otra parte me lleva el viento.*
- Lo que en la teta se bebe
en las andas se vierte.*
- Tenga Pedro sus vacas
y yo mis siete blancas.*
- Ten Hordoño a ese oso
y yo haré huida.*
- Qui no mira adelante,
atrás está.*

421. *beucaz*: Eugui-ren inperatiboa; cf. 453 *becaz*, 72, 243 *begi*, 465 *berama*, 271 *bez* (= *esan*).

422. Cf. Gar A 26 *Ausbo* (= *Ansho*) *Perucho urdeorri eta neuc ies daguidan* «Tenta Perucho el puerco e yo huyere».

Chordon: Mixtelenak (SHLV 592, erretraukoa ere aipatuaz) *ix- ez* jatorrizkoa baina gero erantsia duten *Chandres* eta *Chanton* biltzen ditu.

dayda: Hemen eta 174 *diada* eta 233 *diaqueada*-n azaltzen den «futurozko -a»-ri buruz ikus SHLV 796.

423. Errefrau bertsua 456.a.

adize: Ikus 220 *eguite*-n bildu bokalar-tean erori partizipio markaren adibide gehiago.

424. Azterrietan dago^{1 2}
ta burrustuco jat.^{3 4 5}
425. Peco gassoa deucot^{1 2 3}
etorri joatan gacha^{4 5 6}
jatordala,⁷
ase osteco loa.^{8 9 10}
426. Yssua da baeti ez dacusena.^{1 2 3 4}
427. Gextoagoac obea nay.^{1 2 3}
428. Ciria da guextoa^{1 2 3}
zur berereangoa.^{4 5}
429. Ydiac eta veyac yl ezauz^{1 2 3 4}
ta loben baten biriac yndauz.^{5 6 7 8 9}
430. Ongo dot hoera afalçaga^{1 2 3}
jaguitarren zorbaga.^{4 5}
431. Yre auçoac eztequiã gacha^{1 2 3 4}
ona da.^{5 6}
- Está escarbando*^{2 1}
y acometer se me a.^{3 4 5}
- Mala sospecha le tengo*^{2 1 3}
que el mal que me suele venir^{6 5 4}
*me viene,*⁷
el sueño después de la bartura.^{10 9 8}
- Ciego es quien no ve por çedaço.*^{1 2 4 3}
- El peor me hará mejor.*^{1 3 2}
- Mala clauija es*^{3 1 2}
la del mismo madero.^{5 4}
- Mata bueyes y vacas*^{4 1 2 3}
y dadme vn cornado de linianos.^{5 9 7 6 8}
- Bien me será a la cama sin çenar*^{1 2 3}
por leuantarme sin deuda.^{4 5}
- Daño que no te sabe tu vezino*^{4 3 1 2}
bueno es.^{5 6}

424. *azterrietan*: «Podría quizá interpretarse *azterrieta*- como el sust. verbal de un part. *azterridu*» dakar *OEH*-k; Azkuck eta Gorostiagak ez dute partizipio lekutugabeko horren beharrik ikusten eta *azterri*-pean kokatzen dute.

425. Erdarazkoan 10-6-8 D-n.

peco: bakarra testu zaharretan adiera honetan, nahiz eta mende hasieran erruz erabili izan zen Azkueren hiztegiari eskerrak. Ez dirudi, bidebarez, «(B-a-g-i-mu)» denik hitz horren hedadura B modernoan non testu-hitza dirudien; Azkuck berak ere Añibarroren pasartea du «a.» horren lekukotasun bakar, eta ez du ahozkorik.

deucot: Erro aurreko *-e/-a-* alternantziaren balioaz ikus *SHLV* 793 eta hemen 13 *badeguioc* eta iruzkina.

etorri joatan: gogora 79-ko erreferentziak.

426. Errefrau bera *Oih*.ek (288).

dacusena: *-e-*rekin, Mitxelena markatu BB 8c *dacusela* legez.

baeti: prosekutibo argia; cf. 82 *echerean* eta hango erreferentziak.

424. Azterrietan dago
ta burrustuko jat.
425. Peko gaxoa deukot,
etorri joatan gatxa
jatordala:
ase osteko loa.
426. Itsua da baeti ez dakusena.
427. Gextoagoak obea nai.
428. Zirria da gextoa,
zur bercreangoa.
429. Idiak eta beiak il ezauz,
ta loben baten biriak indauz.
430. Ongor dot oera afalzaga
jagiterren zorbaga.
431. Ire auzoak eztekian gatxa,
ona da.
- Está escarbando
y acometer se me ha.*
- Mala sospecha le tengo,
que el mal que me suele venir
me viene:
el sueño de después de la hartura.*
- Ciego es quien no ve por cedazo.*
- El peor me hará mejor.*
- Mala clavija es
la del mismo madero.*
- Mata bueyes y vacas
y dadme un cornado de livianos.*
- Bien me será a la cama sin cenar
por levantarme sin deuda.*
- Daño que no te sabe tu vecino,
bueno es.*

427. *nay*: egin-en orainaldi biluzia, futuro esanahiarekin, cf. 407-410eko *bayt* eta *bey-çnt*.

429. Cf. Oih. 30 *Araqina erbac behia eta indac cornado baten biria*, Urquijok gogoratu; biak eta dagokien HN-ena «que reprende[n] a los que, por lograr un corto provecho, pretenden que otros se incomoden mucho» Espainiako Akademiaren hiztegiak dioen bezala.

ezauz / yndauz: disimilazioa; cf. 556 *yndauz* eta Mikoleta Poesiak 10 *estou*, 60 *xansi eguidans*, 181 *ecarri dous* (hiruretan Mitxelenak eta Sarasolak [s] tartekatu dutelarik).

430. Oih.-k ezag.

Cf. 394.

431. *eztequian*: Cf. SHLV 794 eta hemen 13 *badeguioc* eta hango erreferentziak.

432. Oba chori bat escuan
^{1 2 3 4}
_{5 6 7 8}
 çe ez bost ezcurcean.
433. Ondasunac galdu azquero
^{1 2 3}
_{4 5}
 dyra ezaun.
434. Eshsean dagoan gacha
^{1 2 3}
_{4 5 6}
 er[r]az da ezauten.
435. Iopua ta adisquidea
^{1 2 3}
_{4 5 6 7}
 cz chiro ez aberas.
436. Vgarajoen trisquea
^{1 2}
_{3 4}
 leorrerean ezera.
437. Luquiari trancart eguiteco
^{1 2 3}
_{4 5}
 gojtu bearco.
438. Lar janac eta edanac
^{1 2 3 4}
_{5 6}
 guichitara nencarre.
439. Arr ezac leyen ganeco lañoa
^{1 2 3 4}
_{5 6 7 8}
 ta doquec goxera gassoa.
440. Beluco esconça deunga,
^{1 2 3}
_{4 5 6}
 goxeticoa ez oba,
_{7 8 9}
 aldia gauzac daude,
_{10 11}
 aroari jarrain gaquioza.
- Mejor un páxaro en la mano
 que no cinco en el árbol.*
- Despues de perdidos los aueres
 son conocidos.*
- El mal questá en casa
 fácil es de conoçer.*
- El criado y el amigo
 ni pobre ni rico.*
- El salto de la rana
 de lo seco a la húmedo.*
- Para hazer engaño al raposo
 madrugar es menester.*
- Demasiado comer y beuer
 me ha traydo a poco.*
- Toma la niebla de sobre el yelo
 y tendrás mala mañana.*
- Tardío casamiento malo,
 el temprano no mejor,
 tiempo las cosas tienen,
 al tiempo sigámosle.*

432. Oih.-k ezag.

433. Cf. Oih 364 *Onarsunac galdu gueros dira esagunac* (Urquijo).

434. Oih.-k ezag.

436. Oih.-k ezag.

437. D-n *trancart*.

439. Urquijok zenbakietan salatu hutsa (7 = *mala*, 8 = *mañana*) zuzendu dugu.

432. Oba txori bat eskuan
ze ez bost ezkurreen.
433. Ondasunak galdu azkero
dira ezaun.
434. Etscan dagoan gatxa
erraz da ezauten.
435. Jopua ta adiskidea,
ez txiro ez aberats.
436. Ugaraxoen triskca,
leorrerean ezera.
437. Lukiari trankart egiteko
goxtu bearko.
438. I.ar janak eta edanak
gitxitara nenkarre.
439. Ar ezak leien gancko lañoa
ta dokek goxera gaxoa.
440. Beluko eskonzea dcunga,
goxetikoa ez oba,
aldia gauzak daude,
aroari jarrain gakioza.
- Mejor un pájaro en la mano
que no cinco en el árbol.*
- Después de perdidos los haberes
son conocidos.*
- El mal questá en casa
fácil es de conocer.*
- El criado y el amigo,
ni pobre ni rico.*
- El salto de la rana,
de lo seco a lo húmedo.*
- Para hacer engaño al raposo
madrugar es menester.*
- Demasiado comer y beber
me ha traído a poco.*
- Toma la niebla de sobre el hielo
y tendrás mala mañana.*
- Tardío casamiento malo,
el temprano no mejor,
tiempo las cosas tienen,
al tiempo sigámosle.*

440. II § 1c).

Oih.-k czag.

jarrain gaquioza: nor-nori; egilearen ohituren kontra, Azkueren hiztegian ez du
RS-eko lekukotasuna, F. Segurarena baizik.

441. Esea erre azquero vretan. *Después de la casa quemada,
[por agua.]*
442. Eshse vshsa er[r]jierta vshsa. *La casa vazía toda pendencia.*
443. Ese vsa ergarri
ta vetea pozcarri. *La casa vazía causa de riña,
y la llena causa regozijo.*
444. Ebili ta cbili,
ta yrato erçeti. *Andar y andar,
y a la orilla ahogar.*
445. Enea neureçat,
çurea bioençat. *Lo mio para mí,
lo vuestro para entrambos.*
446. Esalea, ençula. *El dezidor, oydor.*
447. Yzozen ganeco cayna,
gorpuz guztico mina. *Niebla de sobre elada,
dolor de todo el cuerpo.*
448. Aurrereen jayayten dana
osteyren ez dau negarra. *El que delantero nace
postrero no tiene el lloro.*
449. Zauriac ozituago
dira minago. *Quanto más frías las llagas
son más dolientes.*
450. Zarren semea
gojago zurz. *Hijo de viejo
temprano huérfano.*
451. Ene alabea ax on,
ama, marcaac dabilz ysasoan. *Hija mía sey buena,
madre, las naos andan en la mar.*

441-443. «Zerrenda»; cf. 360-364.

445. Cf. Urquijok aipatu Oih 509 *Iseua, enea nibaurentzat, surea elgarentzat.*

451. Mitxelena markatu kanta zatietarik (cf. 114 ere). Gazteleraz erretrau eta kan-

441. Etsea erre azkero uretan. *Después de la casa quemada,*
[por agua.]
442. Etse utsa, errierta utsa. *La casa vacía toda pendencia.*
443. Etse utsa orgarri
ta betea pozkarri. *La casa vacía causa de riña,
y la llena causa regocijo.*
444. Ebili ta ebili,
ta irato erzeti. *Andar y andar
y a la orilla ahogar.*
445. Enea neuretzat,
zurea bioenzat. *Lo mío para mí,
lo vuestro para entrambos.*
446. Esalea, enzula. *El decidor, oidor.*
447. Izotzen ganeko kaina,
gorputz guztiko mina. *Niebla de sobre helada,
dolor de todo el cuerpo.*
448. Aurrereen jaiaiten dana,
osteiren ez dau negarra. *El que delantero nace
postrero no tiene el lloro.*
449. Zauriak otzituago
dira minago. *Cuanto más frías las llagas
son más dolientes.*
450. Zarren semea,
goxago zurz. *Hijo de viejo,
temprano huérfano.*
451. Ene alabea ax on,
ama, markaak dabilz itsasoan. *Hija mía sey buena,
madre, las naos andan en la mar.*

tuen artean izandako erlazio eta trukaketez ikus Frenk Alatorre 1961eko lan klasikoa.

marcaac: SHI.V. 802.ean Zatarainen proposamen bat azaltzen da kantu portugal-
dar batean bilatzeko ama-alaben arteko elkarriketaren antzekorik.

452. Ni yl azquero vere
ydioc exar daye.
453. Diru guichi dauenac
becaz oñac escuan.
454. Emayten deusenari
demaen leguez ar bez.
455. Ez ardao vicshszdunic,
ez andra bizarsuric.
456. Aurrera adizen eztana
azeranz jauzten da.
457. Ychadonic choria escõdu ney.
458. Egaztiric ezta arinago
andreen gogoa baño.
459. Erur asco dan vrtean garia,
ta erle asco doguncan eztia.
- Después de yo muerto también
los bueyes ararán.
- Quien poco dinero tiene
trayga los pies en la mano.
- A quien se lo dan
tómelo como se lo dieren.
- Ni vino espumoso,
ni muger barbuda.
- Quien adelante no mira,
aziatrás se cae.
- Esperando alcanzaría al páxaro.
- Volátil no ay más ligera
que el pensamiento de la muger.
- El año que ay mucha niene tri-
go,
y quando tenemos muchas abe-
llas miel.

453. Cf. 288 *Hosqui osoa nayz etena escuan baño oñean obea.*

454. *demaen*: Hau eta 325 *demanac* Lafonek bipertsonaltzat baditu ere Mitxelena-
biak hirupertsonalak («*demaoen*, SHLV 795-6) direla erakusten du.

455. *vicshszdunic*: «ultrapolaco» deritzo Azkuek (1935: 115) idazkera honi. Bera ere
ohartzen denez, apikari afrikatuaren islak zekartzan zalantzen ondorio dugu;
gainerako erak 6 *esea*-n aipatu ditugu.

456. Cf. 423.a.

457. Oih.-k ezag.

escondn: Mitxelena Gorostiagaren (eta bestelako lekukotasunik ezagutzen ez

452. ¹Ni ²il ³azkero ⁴bere
⁵idiok ⁶exar daie.
453. ¹Diru ²gitxi ³dauenak
⁴bekaz ⁵oñak ⁶eskuan.
454. ¹Emaiten ²deutsenari,
³demaen ⁴lgez ⁵ar ⁶bez.
455. ¹Ez ²ardão ³bitsdunik,
⁴ez ⁵andra ⁶bizarsurik.
456. ¹Aurrera ²aditzen ³eztana
⁴atzeranz ⁵jauxten ⁶da.
457. ¹Itxadonik ²txoria ³eskondu nci.
458. ¹Egaztirik ²ezta ³arinago
⁴andreen ⁵gogoa ⁶baño.
459. ¹Erur ²asko ³dan ⁴urtean, ⁵garia,
⁶ta ⁷erle ⁸asko ⁹dogunean, ¹⁰eztia.
- ³Después ¹de ²yo ⁴muerto también
⁵los ⁶bueyes ararán.
- ²Quien ¹poco ³dinero tiene
⁴traiga ⁵los ⁶pies en la mano.
- ¹A ²quien se lo dan,
³tómelo ⁴como se lo ⁵dieren.
- ¹Ni ²vino ³espumoso,
⁴ni ⁵mujer ⁶barbuda.
- ⁴Quien ¹adelante ³no ²mira
⁵hacia ⁶¡atrás se cae.
- ¹Esperando ³alcanzaría ²al pájaro.
- ¹Volátil ²no ³hay más ⁴ligera
⁵que ⁶el ⁷pensamiento ⁸de ⁹la ¹⁰mujer.
- ⁴El ³año ²que ¹hay ⁵mucha ⁶nieve,
⁷[trigo,
⁸y ⁹cuando ¹⁰tenemos ¹¹muchas ¹²ave-
¹³jas, ¹⁴miel.

zuen Urquijoren) aurka «tampoco me parece claro que *escondu* (...) deba incluirse en *ezcondu* "casar(se)". Un sentido análogo al primero (algo así como "conseguir", "dominar") tiene *escondu* en la vieja divisa de los Bengoechea de Aulestia, cuya parte final sirvió de lema a la Sociedad de Estudios Vascos» (SHLV 409-410). OFH-an *eskondu* hau eta *erskondu* «fortalecerse, consolidar» lotzen dira etimologikoki.

458. Cf. Oih 225 *Hegoa iduri da emasten gogoa*.

459. *Miel* aurretik (zenbakirik gabe) *abejas* edo *alejas* (horrela Urquijok) irakurtzen den hitz bat agertzen da; Urquijok ez dio ezer horretaz eta litekeena da beranduago norbaitek *abejas*-en grafia berriztaturik ghitzea.

460. Errana ezta go¹coa
vada vere e²ztiz³coa.
4 5
461. Edoçey¹nec dau huzena.
2 3
462. Eguin ta agu¹indu
ta ez a²yte gal³du.
4 5 6 7
463. E¹ztay e²seric e³ztauenac aur[r]ic.
4
464. Erroyac mi¹qu²car³i v³zpelça.
465. Eguin zaar[r]aren¹ csana,
nayz v²rac berama.
4 5 6 3
466. Quibel eguioc¹ ecachari.
2 3
467. Chiroac dirudi¹ ynsausti,
guztioc² arrica veti.
4 5 6 3
468. Catuac darocan¹ oquelea
gucyago da vere²a çe ez eurca.
4 5 6 7 8 9
469. Ezcarazbaco¹ essea,
ta andra losague²a,
ta ypir³dico puza,
gustia onez⁴ hussa.
4 5 6 7 8 9 10 11 12
- La nuera no es sabrosa
aunque sea de miel.*
- Cada qual tiene nombre.*
- Manda y az
y no te perderás.*
- Casa no hará quien hijos no ha.*
- El cuerno a la picaça, del todo
[negra.*
- Hazer el dicho del viejo
siquiera lo lleue el agua.*
- Hazle espaldas a la tempestad.*
- El pobre parece nogal,
todos le apedrean siempre.*
- La tajada que lleva el gato
más es suya que no tuya.*
- Casa sin fogar,
y muger sinvergüença,
y soplo de culo,
todo vazío de bien.*

460. Oih-k ezag. D-n 4-4 euskarazkoan.

461. Urgell 1985-en aipatzen diren SVO ordena nagusiaren (cf. 3, 69, 82, 89, 129, 136, 167, 203, 204, 213, 247, 265, 290, 293, 318, 325, 367, 385, 393, 414, 453, 461, 467, 483, 492, 533, 535) adibideetarik; SOV, aldiz, 3, 34, 74, 85, 165, 171, 196, 210, 238, 422, 427, 499, 504 eta 512; OSV 264, 440, 472 eta 532 eta VSO 421. Urgellen kontuen arabera, eta de Rijken beraren erizpideak (cf. FLV 1969) jarraituaz, SVOren portzentaia SOVenaren doblea da, haren saioan gertatuaren justu kontrakoa.

460. Errana ezta gozoa,
bada bere eztizkoa.
461. Edozeinek dau uzena.
462. Egin ta agindu
ta ez aite galdu.
463. Eztai etserik eztauenak aurrik.
464. Erroiak mikeari uzpelza.
465. Egin zaarraren esana,
naiz urak berama.
466. Kibel egiok ekatxari.
467. Txiroak dirudi insausti,
guztioak arrika beti.
468. Katuak darocan okelea,
geiago da berea ze ez eurea.
469. Ezkarazbako etsca,
ta andra lotsagea,
ta ipirdiko putza,
gustia onez utsa.
- La nuera no es sabrosa
aunque sea de miel.*
- Cada cual tiene nombre.*
- Manda y haz
y no te perderás.*
- Casa no hará quien hijos no ha.*
- El cuervo a la picaza, del todo
[negra.*
- Hacer el dicho del viejo
siquiera lo lleve el agua.*
- Hazle espaldas a la tempestad.*
- El pobre parece nogal,
todos le apedrean siempre.*
- La tajada que lleva el gato,
más es suya que no tuya.*
- Casa sin fogar,
y mujer sinvergüenza,
y soplo de culo,
todo vacío de bien.*

462. Oih-k ezag.

464. *uzpelça*: Honen bokalismoaz landa, ohar bekie esaldiko lehendabiziko hitzaren dialekto hedadurari eta bigarrenaren -a + -ari > -eari aldaketarenari.

465. *berama*: Ikus 50, 112 eta 121.eko erretrauak Azkuek 1935ean B-z atetiko formatar jo zituenei buruzko iruzkinerako.

466. *quibel*: Ikus 239.eko iruzkina.

468. Oih-k ezag.

469. II § 1f) eta II § 3.2.

470. ¹Yezat ²naztoana
³besteri ⁴ez ⁵opaesi.
471. ¹Oshso ²gosca ³ebiloqui.
472. ¹Hurac ²dacarrena
³hurac ⁴daroa.
473. ¹Neure ²eshseco ³quea
⁴laguneneco ⁵sua ⁶baño ⁷obe da.
474. ¹Chori ²dollorrac ³canta ⁴dollorrac.
475. ¹Zor ²çarra ³goyz ⁴gayztoen ⁵begui-
[ra.
476. ¹Çanbidec ²onbide.
477. ¹Chacur ²catu ³dagoz.
478. ¹Celan ²baynabil ³janciric
⁴alan ⁵oza ⁶daucat ⁷nic.
479. ¹Zaarra ²da ³liburu, ⁴aen ⁵esana
[da⁶i]gú.
480. ¹Çaldi ²çelaracoa
³oshsoac ⁴jan ⁵eztaroa.
- ¹Lo ²que ³para ⁴tí ⁵no ⁶quieres
⁷no ⁸ofrezcas ⁹a ¹⁰otro.
- ¹Lobo ²hambriento ³andador.
- ¹El ²agua ³lo ⁴que ⁵trae
⁶el ⁷agua ⁸lo ⁹llena.
- ¹Humo ²de ³mi ⁴casa
⁵mejor ⁶quel ⁷fuego ⁸de ⁹la ¹⁰del ¹¹ageno.
- ¹El ²páxaro ³ruyn, ⁴ruynes ⁵cantares.
- ¹Deuda ²vieja ³aguarda ⁴mala ⁵ma-
[ñana.
- ¹Camino ²de ³venas, ⁴camino ⁵de
[buenas.
- ¹Gato ²perro ³están.
- ¹Assí ²como ³ando ⁴vestido
⁵de ⁶aquella ⁷suerte ⁸tengo ⁹yo ¹⁰el ¹¹frío.
- ¹El ²viejo ³es ⁴libro, ⁵su ⁶dicho ⁷haga-
[mos.
- ¹El ²cauallo ³para ⁴silla
⁵no ⁶le ⁷suele ⁸comer ⁹el ¹⁰lobo.

471. *ebiloqui*: Azkuck —Urquijok hortarako ziren zailtasunak aspaldi azaldu arren — oraíndik azken lanetan ere (1935: 98) «El texto, sin duda por errata, dice *ebiloki*» badio ere (eta horrela Kapanagak 1983an), ez da hemen ez 5.ean hutsik. Mitxelena (SHLV 801) atzizki honen beste aldaera batek (-*toki*-k) ekialdean sortu adjetiboak (*eritoki* «enfermizo, maladi», *erontoki* «enclin a, prêt a tomber») aurkezten ditu *ebiloki* euskal lexikoan ez dela erabat bakarrik gogoratzeko. Oih-ek erretrau bera *ebiloki* beharrean *ekurugaitz*-ekin.

472. D-n 2-2 euskarazkoan.

Gar-k (bi bildumetan) *Gure mandoa, urac engarren eta nrac aroa*.

470. Iretzat naztoana
besteri ez opaetsi.
471. Otso gosea ebiloki.
472. Urak dakarrena
urak daroa.
473. Neure etseko kea
laguneneko sua baño obe da.
474. Txori dollorrak kanta dollorrak.
475. Zor zaarra goiz gaiztoen begi-
[ra.
476. Zانبidek onbide.
477. Txakur katu dagoz.
478. Zelan bainabil janzirik,
alan otza daukat nik.
479. Zaarra da liburu, aen esana
[daigun.
480. Zaldi zelarakoa
otsoak jan ezta roa.
- Lo que para tí no quieres
no ofrezcas a otro.*
- Lobo hambriento, andador.*
- El agua lo que trae
el agua lo lleva.*
- Humo de mi casa
mejor quel fuego de la del ageno.*
- El pájaro ruin, ruines cantares.*
- Deuda vieja aguarda mala ma-
[ñana.*
- Camino de venas, camino de
[buenas.*
- Gato perro están.*
- Así como ando vestido
de aquella suerte tengo yo el frío.*
- El viejo es libro, su dicho haga-
[mos.*
- El caballo para silla
no le suele comer el lobo.*

475. Oih-k ezag.

476. D Can-.

479. *dañijû*: Ikus 304 *eguzu*-ren iruzkina; alabaina, cf. 334 *daygu*, 127 *daygun*, 18 *eztaçu*, etab. Orozkoko 18. mendeko Otoitzetan soilik 44 *gaguizuz*, 62-65 *daguzucela*.480. *çelaracoa*: kasu ordenari; cf. *Milia Lasturco*.

481. Zenzun¹ eguarria²
 estoa³ sartu⁴ buruan.⁵ *Inyizio¹ traydo²*
no suele entrar en cabeza³.
482. Chacur¹ zarra² yrrigau,³
 gazteori⁴ aluerdau.⁵ *El perro¹ viejo² desabrido³*
y esse⁴ jowen⁵ regozijado.
483. Çozpalac¹ dirudi² vere³ egur[r]a,⁴
 ta⁵ egur[r]ac⁶ vere⁷ ezcur[r]a.⁸ *La astilla¹ parece² a la leña³,*
y la leña⁴ al árbol.⁵
484. Çequenaen¹ vician² caltea,³
 oasuna⁴ aen⁵ herioçea.⁶ *En la vida² del auaro¹ daño³,*
en su muerte⁴ bienes.⁵
485. Charri¹ buztanez²
 matraçu³ onic⁴ ez.⁵ *De rabo² de cochino¹*
no buen³ birote.⁴
486. Çartegua¹ bior² cidi³ jaypar[r]jira.⁴ *La vejez¹ boluióse² al nueuo³ na-*
[cimientu].⁴
487. Chi[ri]b[og]aco¹ miraueac²
 gau³ chaburra⁴ ta⁵ egun⁶ luceac.⁷ *La siruienta² del mesón¹*
las noches³ cortas⁴ y los días⁵ largos.⁶
488. Zarra¹ ta² labea³ aoti⁴ berotu.⁵ *El viejo¹ y el borno² por la boca³*
[caliēta].⁴

481. *eguarria*: Urquijok *ekarria* ematen du grafia modernoan; RS-eko ohitura grafikoan aurka doa hori, ordea.
482. *gazteori*: Cf. Etxepare 93 *Person'oro hil denian hirur zathi egiten: / gorputzori usteltzera... / unbarzuna... / arima gaixoa...* Oharrean Altunak «-ori artikulu soila da eta hala denean beti *b-*gabe doa; batzuetan mintzakideari dagokio eta harekiko zerbait adierazten du; besteetan balio pertsonala erabat galdu eta artikulu hutsa bilakatu da» diosku, beste dozenardi kasu ere gehituaz.
- aluerdau*: Hapaxa; cf. Larramendi *alberdania* «holgazaneria» OEH-n eta bertan aipatu gazt. *albardan* «bufón», gall. zah. *albardan*, -ao etimologiarako.
483. Oih-k ezag.
çozpalac: Gorostiagak, agian errataz, -*polac*.
484. Oih-k ezag.
487. *chi[ri]b[og]aco*: D-k *chiologaco* eta horrela mantentzen du Azkuck hiztegian; Go-

481. Zenzun egarria
estoa sartu buruan.
482. Txakur zarra irrigau,
gazteori alberdau.
483. Zozpalak dirudi bere egurra,
ta egurrak bere ezkurra.
484. Zekenacn bizian kaltea,
oasuna aen eriotzea.
485. Txarri buztanez
matrazu onik ez.
486. Zartegia bior zidi jaiparrira.
487. Txiribogako mirabeak
gau txaburra ta egun luzeak.
488. Zarra ta labea aoti berotu.
- Juicio traído*
no suele entrar en cabeza.
- El perro viejo desabrido gruñidor,*
y ese joven regocijado.
- La astilla parece a la leña,*
y la leña al árbol.
- En la vida del avaro daño,*
en su muerte bienes.
- De rabo de cochino*
no buen virote.
- La vejez volvióse al nuevo na-*
[cimiento.]
- La sirvienta del mesón*
las noches cortas y los días largos.
- El viejo y el horno por la boca*
[calienta.]

rostiagak *txioboga*. Azkuek 1935ean (109) «*xiologa* taberna, 48, 487» dakar, baina «48» hori hutsa da, zalantzarik gabe, hitz horren beste formarik ez baita errefrau horretan ez bestetan. Ene ustez *chiologa* hori hutsa da, eta seguruenik Azkuek Labairurengandik harturik hiztegian bildu zuen *txiriboga* «vino para enfermos»-etik abiatu behar da ustelketaren etorkia kausitzeko. Cf. RS 373 *chiriboguin* ere. Labairuk (III, 88) Mendieta-rengandik hartzen du 15. mendearen hasieran *txiriboga* ematen zuela ibarrek bertako eriei.

egun: halabeharrez testuko agerraldi guztietan «atzo eta bihar artekoa» ez baizik eta soilik «goiz-arratsalde-(gau)» izan arren, oraindik 18. mendean mendebalean bi adierak ziren bizirik, Barrutiaren *egungo leloa*-k eta *Peru Abarka*-ko (159) *Egun iguzu gure eguncango oguia*-k erakutsi legez. Ikus BB 1f-ri egian oharra Lakarra 1984b-n.

489. Edoçeyn vere ydeaz. *Cada qual con su ygual.*
490. Emongo badeustaçu
luzatu çe eguidaçu. *Si me lo aueys de dar
no me lo alargueys.*
491. Edozeyn berezat,
Iaugoycoa oroenzat. *Cada qual para sí,
Dios para todos.*
492. Yzozac ta euriac
dacaz escura gariac. *El yelo y la lluvia
trae a la mano los trigos.*
493. Chiroac arlotea yguy. *El pobre al pobre aborrece.*
494. Dollor[r]ja ondo dancan yguy. *El ruyn aborrecido quâdo está
/biê.*
495. Edoçeyn hulec vere gueriza. *Cada qual pelo su sombra.*
496. Lapurrac ta gomonzalleac
erru bat. *El ladrón y acomodador
vna culpa.*
497. Esajaunen saria
czta ayn coyçari
çeyn dirudi. *La dádiva del duende
no es tan sobradíssima
como parece.*
498. Ardia aunçari hule esque. *La oveja a la cabra lana demã-
[da.*

489. Oih-k ezag.

491. (= 256).

492. Cf. 512, ia berdina.

493. Oih-k ezag.

496. II § 1c).

Azkueren hiztegiko *gomon* «(V-arc.) acomodo» eta *gomondu* «(V-arc.) acomodar» ez dira —berrikitan OEH-n onartu arren— hemengotik lekeitiarrak asma-

489. Edozein bere ideaz.
Cada cual con su igual.
490. Emongo badeustazu
 luzatu ze egidazu.
*Si me lo habeis de dar
 no me lo alargueis.*
491. Edozein beretzat,
 Jaungoikoa oroenzat.
*Cada cual para sí,
 Dios para todos.*
492. Izotzak ta euriak
 dakaz eskura gariak.
*El hielo y la lluvia
 trae a la mano los trigos.*
493. Txiroak arlotea igûi.
El pobre al pobre aborrece.
494. Dollorra ondo danean igûi.
*El ruin aborrecido cuando está
 [bien.]*
495. Edozein ulek bere geriza.
Cada cual pelo su sombra.
496. Lapurrak ta gomonzalleak
 erru bat.
*El ladrón y acomodador
 una culpa.*
497. Etsajaunen saria
 ezta ain koikari
 zein dirudi.
*La dádiva del duende
 no es tan sobradísima
 como parece.*
498. Ardia auzari ule eske.
*La oveja a la cabra lana deman-
 fda.*

tuak baizik; bidebatez, zuzenago dirudi Gorostiagaren gomontzalla-k Soto-Michelenaren gomontzalle nahiz OEH-ko gomontzaile-k baino.

497. «El n° 1 debiera estar sobre saria y el n° 2 sobre Etsajaunen» (Urquijok); egia esan, euskarazkoa beti oinarri delarik, egokiago dirudi ezarri dugun bezala.

498. Huts argia Urquijoren letraldaketako auntsari.

Cf. Zalgize 13 = 31 Oih Ardia ahunçari ile esque.

499. Guĩçon vicia^{1 2}
bercen ezcatu doa.^{3 4} *Hombre bixo^{1 2}*
suele demandar lo que es suyo.^{4 3}
500. Oguiagaz gachac chipiago.^{1 2 3} *Los daños con pan menores.^{2 1 3}*
501. Ce eguic gachic^{1 2 3}
ta çe euc bildurric.^{4 5 6 7} *No bagas daño,^{1 2 3}*
y no tengas miedo.^{4 5 6 7}
502. Ez veti gazta ta ogui.^{1 2 3 4 5} *No siempre queso y pan.^{1 2 3 4 5}*
503. Ezta zarra dauena çaldarra.^{1 2 3 4 5} *No es viejo el que tiene liuiesso.^{1 2 3 4 5}*
504. Necaetâ dana, marraac ditu.^{1 2 3 4} *Quien se trabaja, joyas tiene.^{2 1 3 4}*
505. Ayn da ona nojala^{1 2 3 4}
çe ez daquit nox doqueda.^{5 6 7 8 9} *Tal es de buena la leche de la
[uaca que ha dos años que cría
que no sé quando la tendré.^{5 6 7 8 9}*
506. Zajagauzi eguinau biao loac^{1 2 3 4} *Dejatiuo me ha hecho el dormir^{1 2 4}*
[de la siesta.³
507. Dollorrac pere andizurenen os-^{1 2}
[pea,³
gora joacu ycaztobico quea.^{4 5 6 7} *Aú el mas ruyn fama de principal,^{1 3 2}*
*arriba se nos va el humo de la
[carbonera.^{4 5 7 6}*
508. Zamarra laçac gora,^{1 2 3}
obeá valiz nola.^{4 5 6} *El zamarro con lo áspero arriba,^{1 2 3}*
como si mejor fuesse.^{6 4 5}

499. *ezcatu doa*: nor nori 257 *ezca çe aqúio* bezala; nork-nori-zer, aldiz, 25 *escatuco dyc*. Erabilera intransitiboan Mikoleta, Kapanaga eta Barrutiak (ikus honen edizioan 405 *eskatu zakio*-ri egin oharra).

501. *çe euc*: ezeztapena + **edun*-en inperatiboa; Lafonek (II, 115) ohartu bezala RS-en ezeztapena inperatibo sintetikoari (berton) nahiz perifrastikoari (336 *galdu çe eguic*) ezar dakioke, Leizarraga eta Etxeparek «comme presque partout ailleurs» **edin edo *ezan* laguntzaileci baino ez.

502. *gazta*: Aldiz, 52 *gastaeoc*, 386 *gaztaeoc*.

499. ¹Gizon ²bizia,
³bercen ⁴eskatu doa.
Hombre vivo
suele demandar lo que es suyo.
500. ¹Ogiagaz ²gatzak ³txipiago.
Los daños con pan menores.
501. ¹Ze ²egik ³gatzik
⁴ta ze ⁵euk ⁶bildurrik.
No hagas daño,
y no tengas miedo.
502. ¹Ez ²beti ³gazta ⁴ta ⁵ogi.
No siempre queso y pan.
503. ¹Ezta ²zarra ³dauena ⁴zaldarra.
No es viejo el que tiene livieso.
504. ¹Nekaetan ²dana, ³marraak ⁴ditu.
Quien se trabaja, joyas tiene.
505. ¹Ain ²da ³ona ⁴noxala
⁵ze ⁶ez ⁷dakit ⁸nox ⁹dokeda.
Tal es de buena la leche de la
[vaca que ha dos años que cría
que no sé cuándo la tendré.
506. ¹Zajagauzi ²eginau ³biao ⁴loak.
Dejatrvo me ha hecho el dormir
[de la siesta.
507. ¹Dollorrak ²pere ³andizurenen ⁴os-
⁵gora ⁶joaku ⁷ikaztobiko ⁸kea. ⁹[pea,
Aun el más ruin fama de principal,
arriba se nos va el humo de la
[carbonera
508. ¹Zamarra ²latzak ³gora,
⁴obea ⁵baliz ⁶nola.
El zamarro con lo áspero arriba,
como si mejor fuese.

503. Cf. Oih 596 *Esta sabarra duena saldarra.*

505. *nojala*: Hapaxa; hurbilen *M*-rekin (gogora 207 *nintegüa*) «(B-mond[ragon], Gc) potro, caballo joven... potro hembra») da Azkueren arabera.

çe... *doqueda*: Hau ere -n gabe.

506. *zajagauzi*: Hapaxa.

508. Cf. aldiz, Garibairen *Erroango oiala merke dala gora* (= «garesti») da.

nola: Azkuek (1935: 116) «ajeno al dialecto bizkaino» sailkatu arren, *nola* azaltzen da ez soilik transmisioagatik susmagarri gerta zitekeen BB-n, baina Mikoletarenan ere; cf. Lakarra 1984b: 136.

509. ¹ Apizetan ² eztina ³ edaraytê ⁴ da. *Lo que no se hurta hállase.*
510. ¹ Adisquide ² bar[r]iagayti
³ zar[r]ja ⁴ vcatu ⁵ validi,
⁶ edo ⁷ len ⁸ edo ⁹ guero
¹⁰ calta ¹¹ artu ¹² leydi. *Si por el nuevo amigo
el viejo se negasse,
o antes o después
tomaría daño.*
511. ¹ Yzoz ² çuria, ³ eurien ⁴ mâdataria. *Yelo blanco, mensagero de lluvia.*
512. ¹ Leya ² ta ³ crurra,
⁴ garia ⁵ dacar ⁶ escura. *Yelo y nieve,
el trigo traen a la mano.*
513. ¹ Eznea, ² guria ³ ta ⁴ odola
⁵ errorcan ⁶ atera ⁷ neban
⁸ ta ⁹ ezer ¹⁰ yrabaci ¹¹ ez ¹² neçan
¹³ ta ¹⁴ enc ¹⁵ beychua ¹⁶ gal ¹⁷ nezan. *Leche, manteca y sangre
saqué de la teta,
y nada no gané
y perdí mi vaquilla.*
514. ¹ Etorri ² vadaquic ³ billaetà ⁴ doan
⁵ [gacha,
⁶ gondu ⁷ daquiuala. *Si te viene el daño que buscas,
provecho te haga.*

509. Oih-k ezag.

apizetan: *apizeta- Sust. vbal. (...) Azkue [eta Gorostiaga eta Soto-Michelena-k] da *apiztu* ("hurtar") como forma de participio, pero se trata sin duda de *apizadu* (OEH).

510. Oih 540 *Adisquide sabarra berriagatik eztuzala* (Urquijo).

calta: Soto-Michelena *kalte*-pean kokatzen du; gogora testuan ikusi -e > -a aldatetaren gainerako adibideak.

leydi (eta 268 *orçac ebagui leydi*): Lafonek (431) supletismotzat du Leizarraga eta Etxeparengan aurkitu *laidi*-ren kasua (ez du honako forma hau aipatzen); cf. Leiz. Lc 6, 11 *elcarrequin minço ciraden cer leydioten Iesusi* «deuisoyent

509. Apizetan eztina edaraiten da. *Lo que no se hurta hállase.*
510. Adiskide barriagaiti
zarra ukatu balidi,
edo len edo gero
kalta artu leidi. *Si por el nuevo amigo
el viejo se negase,
o antes o después
tomaría daño.*
511. Izotz zuria, eurien mandataria. *Hielo blanco, mensagero de lluvia.*
512. Leia ta erurra,
garia dakar eskura. *Hielo y nieve,
el trigo traen a la mano.*
513. Eznea, guria ta odola
errorean atera neban,
ta ezer irabazi ez nezan,
ta ene beixua gal nezan. *Leche, manteca y sangre
saqué de la teta,
y nada no gané
y perdí mi vaquilla.*
514. Etorri badakik billactan doan
[gatxa,
gondu dakiala. *Si te viene el daño que buscas,
provecho te haga.*

ensemble qu'ils feroient à lesus» eta Etxepareren II 143 *Elas norat ibes naidi, zu neure ama uzirik?*, II 6 *andrek gizoneki bezi butsik ezin daidite.*

512. *erurra*: erg. gabe, cf. 89, 110.

513. D-n 6-7-5 euskarazkoan eta 7-5-6 edarazkoan.

Cf. Oih 701 *Neure behiti esen, guri eta gazna athera nesan, eta neure zahala gal nesan.*

II § 3.2.

neban / nezan / nezan: Indikatibo bat eta bi aoristo; ohar bedi lehena ekintza burutugabea dela, besteak ez bezala.

514. D-n *billacta doan gacha*.

gondu: Mitxelenak (SHLV 725-726) ez partizipioa baizik eta *kontu*-ren aldaera arkaikoa dela proposatzen du. Hitza Eraskinean bildu zuen Larramendik (s.u. «provecho»).

515. L¹eloa berri² dan artean³ ayta⁴. En tanto⁴ que es nueua³ la câciô²
[es nôbrada¹].
516. Lagunen¹ gacha²
aguir³ çe ezana³. El daño² de tu compañero¹
no le descubras³.
517. Eder¹ elaca² goxean³ câtazean⁴,
enearê⁵ câteac⁶ jo nau⁷ biozean⁸. En el câto⁴ de la mañana³ hermo-
[sa la golondrina²,
el canto⁶ de la mía⁵ me ha herido⁸
[en el coraçôn⁹].
518. Eguia¹ da laz² ta garraz³,
ta mergaz⁶. La verdad¹ es áspera² y agrá,³
y desabrida⁶.
519. Mizqueriac¹ erajegui² deuso². La abúndancia¹ de regalo² la ha
[encêdido].
520. Dollorren¹ emaztea² mizca³. La muger² del ruyn¹ abúndosa³ de
[regalo].
521. Bcrâquetan¹ jacanari² emaitê³ a-
[guindua,⁴
dago⁵ aguinduz⁶ damurua⁷ ta gar-
[uatua.⁹ Al² que se le tarda¹ en dar³ lo
[prometido,⁴
esta⁵ pesaroso⁷ y arrepetido⁸ de a-
[uerlo mandado.⁶

515. *leloa*: Gogora Etxepareren *Etai lelori bai lelo leloa zarai leloa*; ikus Mitxelena «Contra Lecobide» (SHLV 851hh) «Leloren kanta» delakoaz eta Barrutia 207 *lan lan bere-ri jarri oharreko lanabesak*.

ayta: Ohar laguntzailerik gabe ere erradikalean eman zitekeela.

516. (= 401).

517. «Ignoro de dónde están tomados estos versos, que no parecen un refrán» da Urquijoren iruzkin bakarra; Mitxelenak (SHLV 706) erretrauen eta kantuen arteko loturaren adibidetzat dakar: «Bilduma hori bildu zuenak, beraz, ez zituen erabat bereizten esaerak, alde batetik, eta bertsoak, bestetik. Esaera bezala

515. L¹eloa berri² dan³ artean⁴ aita⁵. En tanto⁴ que es nueva³ la canción² ¹
[es nombrada⁵.
516. Lagunen¹ gatxa²
agir³ ze ezana. El daño² de tu compañero¹
no le descubras³.
517. Eder¹ elaca² goxean³ kantatzean,⁴ En el canto⁴ de la mañana³ hermo-
[sa la golondrina,²
encaren⁵ kanteak⁶ jo⁷ nau⁸ biotzean.⁹ el canto⁶ de la mía⁵ me ha herido⁸
[en el corazón.⁹
518. Egia¹ da² latz³ ta garratz,⁴ La verdad¹ es áspera² y agrá,³
ta mergatz.⁶ y desabrida.⁷
519. Mizkeriak¹ eraxegi² deutso. La abundancia¹ de regalo² la ha
[encendido.
520. Dollorren¹ emaztea² mizka.³ La mujer² del ruin¹ abundosa³ de
[regalo.
521. Beranketan¹ jakanari² emaiten a-
[gindua,⁴ Al que se le tarda¹ en dar² lo
dago aginduaz⁵ damutua⁶ ta garba-
[tua.⁹ está⁵ pesaroso⁷ y arrepentido⁸ de ha-
[berlo mandado.⁶

darabiltzagunak, izan ere, maiz dute neurtitzen egitea, bai neurritz eta bai azke-
naldearen hoskidetasunaz».

519-520. Beste zerrenda bat.

521. *emaiten*-i buruz 1. kap. § 4.7.2. Honekin U-k loru RS-en jatorriaz 4. kap.

jakanari: o > a /_C aditzean ere BZ-ean, cf. Mitxelena 1954a: 27; hark ematen
dituen adibideei geroztik agertu testuetakoak (BB *jacan*, esaterako) gehi dakiz-
kieke.

garuatua: cf. 102 *garbatu*. -ai + -tu > -atu (cf. Arakistain *garbaia* «arrepentimien-
to»); bilakabide bera *zemai* (Barrutia 236, etab.), *zematu* (EK 176, etab.) biko-
tearekin.

522. Andrea soloy,
hurdea vasoy.
523. Baguila, sey goseen bayla.
524. Azur andiac vna andia.
525. Eshseco mirabeari echi,
çc daquia andra andi.
526. Vere gachean ynurriari
egoac jayo jacazâ.
527. Andraurenen essea,
garazazal.
528. Ygazco abiçtan
aurten choriric ez.
529. Esanac gugan,
eguinoç Iaungoycoagan.
530. Eyngo doana
ez biarco echi.
- La muger heredadiega,
el puerco montañero.*
- Junio, prêda muerta de los niños
[hâbrientos.*
- El gran güeso gran tuétano.*
- A la siruienta de casa déxalla,
porque no se te haga gran señora*
- Por su mal a la hormiga
las alas se le nacieron.*
- La casa de la señora de bué
[recado,
acolmada.*
- En nidos de antaño
no páxaros ogaño.*
- Los dichos en nosotros,
los hechos en Dios.*
- Lo que has de hazer
no dexes para mañana.*

522. *vasoy*: D-k -loy, dagoeneko Azkuek eta Urquijok markatu bezala.

523. *bayla*: Izatez *bay yla*; Urquijok grafia modernoan *bai ita*.

524. D-n *queso*. Urquijok hutsa ikusten du baina *hueso* aldatzen du zuzen zuzen.

525. Urquijok Oih 168 gogoratzen du: *Eure guelaria es potikeia, hant estaquia aleguia hura andregueia* «Ne baisotte pas ta chambrière, de peur qu'elle ne prenne vanité, croyant devenir la maîtresse de la maison».

526. D-n *ynurriari* 2. lerroan.

522. Andrea soloi,
urdea basoi.
523. Bagila, sêi goseen baila.
524. Azur andiak una andia.
525. Etseko mirabeari etxi,
ze dakia andra andi.
526. Bere gatxean, inurriari
egoak jaio jakazan.
527. Andraurenen etsea,
garatzazal.
528. Igazko abietan
aurten txoririk ez.
529. Esanak guban,
eginok Jaungoikoagan.
530. Eingo doana
ez biarko etxi.
- La mujer heredadiega,
el puerco montañero.*
- Junio, prenda muerta de los niños
[hambrientos.*
- El gran güeso, gran tuétano.*
- A la sirvienta de casa déjalla
porque no se te haga gran señora.*
- Por su mal a la hormiga
las alas se le nacieron.*
- La casa de la señora de buen
[recado,
acolmada.*
- En nidos de antaño
no pájaros hogaño.*
- Los dichos en nosotros,
los hechos en Dios.*
- Lo que has de hacer
no dejes para mañana.*

Cf. Isastiren 21 *Chindurriari daquitanean egoac, galdu oi ditu gorputza eta besoac* «A la hormiga cuando le nacen alas, perder suele el cuerpo y los brazos» (TAV 177); Urquijok aipatu Oih 288 ez da hain gertuko.

527. *garatzazal*: Gorostiagak *gara zabal*, bestelako azalpenik gabe. Azkuek testukoa mantentzen du eta baita OFH-k ere, honek Olabide Mt 13, 12 *Daukanari emango baitzaio, ta garatzazal egingo da* aipatuaz. Alabaina, Olabidereen obiturak zertxobait ezaguturik, azken aipua nekez har genezake iturri aske eta RS-ekoaren sendogarri.

531. Oasun eçeyn baño obea
çarzaroco alabea.
532. Saguac jango dauena
catuac jan deçala.
533. Oroc dogu ardura bat,
ta guztia tacoençat.
534. Otorde dabil mayaça su esque.
535. Oçac yl eguia mayaça,
ta ni ase nenza.
536. Hordiaganic ençindu çe eguic
[arean.
537. Ogui ta lasto eshseraco.
538. Oso zaarrac arrasean hulua.
539. Ogui gogorrari aguin zorroça.
540. Ynardun badaguic,
ez. doc ue[a]r besterenic.
- Mejor que qualquier bien
para la vejez la hija.*
- Lo que ha de comer el rato
que lo coma el gato.*
- Todos tenemos un cuydado
y todo para el para.*
- En trueque de pâ fuego anda
[mayo a buscar.*
- El frío matóle al mayo.
y me hartó a mí.*
- De borracho no fies nada.*
- Pan y paja para casa.*
- El lobo viejo a la tarde aulla.*
- A pan duro, diente agudo.*
- Si continuas en el trabajo,
no tienes necesidad de otro.*

532. Oih-k ezag.

533. *ardura*: 1. errealen erdiko marraren zatitxo bat baino ez da ikusten.

534. Urquijok gogoratu legez Oih 381 dugu: *Otorde dabila maiaza su eske* «Le mois de may est en queste de feu, en troque de pain. Cela veut dire que quand il fait froid en may, il y aura abundance de grain».

535. Hau ere Oih-en baten aldaera: 253 *Hozac maiaza bil sesan eta ni asse nensan* «Le froid fit mourir le mois de may et à moy il me rassasia».

531. Oasun ezein baño obca
zarzaroko alabca.
532. Saguak jango dauena
katuak jan dezala.
533. Orok dogu ardura bat,
ta guztia takoenzat.
534. Otorde dabil maiatza su eske.
535. Otzak il egia maiatza,
ta ni ase nenza.
536. Ordiaganik enzindu ze egik
[arean.
537. Ogi ta lasto etserako.
538. Otso zaarrak arratsean ulua.
539. Ogi gogorrari agin zorrotza.
540. Inardun badagik,
ez dok bear bestcrenik.
- Mejor que cualquier bien
para la vejez la hija.*
- Lo que ha de comer el rato
que lo coma el gato.*
- Todos tenemos un cuidado
y todo para el para.*
- En trueque de pan fuego anda
[mayo a buscar.*
- El frío matóle al mayo,
y me hartó a mí.*
- De borracho no fies nada.*
- Pan y paja para casa.*
- El lobo viejo a la tarde auilla.*
- A pan duro, diente agudo.*
- Si continuas en el trabajo,
no tienes necesidad de otro.*

539. Cf. Oih 348 *Ogui gogorrari hagin zorroza* «À pain dur, des dents aigües».

540. Hemendik aurrera *dispositioa* geurea da, ez D-koei baizik eta Oihenarten bilduma batean (540-559) eta Larramendiren hizitegiko Eraskinean (560) gordetakoei baitagokie.

doc ufejar: Urquijok *doquiet* eta berak *doquer*, -t baten gainean, irakurtzen duenerik Mitxelena (SHLV 364, 815) aldatua, itzulpenak eskatura moldatuaz; ez zait iruditzen, aldaketa gutxiagorekin, *doquec* ulertzea ezinezko litzatekeenik, baina Oihenarten letrak ez dit inongo segurtasunik ematen.

541. Ojal ona
huchan saldu doa.
542. Vrrineric ospea
erricoa obea.
543. Saldabaga altamia
oza . tan ez dilist .ia.
544. Huhuñ[en]erean hoxtuac, bulea.
545. Otu doneari
ygarartean nequea.
546. Guiçon onac
azcurriac bere.
547. Ecandu gasstoari
bernea ausi.
548. Barria eder eguic.
549. Maya ta vide lucea,
gastigaturic. *(enseñança.*
550. Jaunen hotua
oy da aguindua.

544. *huhuñerean*: Mitxelena *huhuñerean* aldatzen du, «con la antigua desinencia occidental de ablativo, que Oihenart posiblemente no acertó a interpretar» (SIII.V 367, 816) Oihenarten *huhuñenera*. Alabaina, *-rean* bizidunekin lihoakkeen kasu bakarra gendake euskal tradizio osoan; hortaz, edo testuan proposatutako zuzenketa (Mitxelena baina ez urrutiago orijinaletik eta haren esanahitik) edota *huhuñenera* mantendu eta *-era x -ari* eman dela gaztelertik («robar a ladrón») itzulpenean pentsatu behar.

545. *otu*: 217.ean aditza, hemen eta 550.ean izena, berri ere «eskari», «eskari» adiera zaharrean.

541. Oial ona
utxan saldu doa.
542. Urrinerik ospea,
errikoa obea.
543. Saldabaga altamia,
oza . tan ez dilist .ia.
544. Uuñenercan oxtuak, bulea.
545. Otu doneari
igarartean nekea.
546. Gizon onak
azkurriak bere.
547. Ekandu gaxtoari,
bernea ausi.
548. Barria eder egik.
549. Maia ta bide luzea,
gastigaturik. *(enseñanza.*
550. Jaunen otua
oi da agindua.

546. *acizurriac*: Oih.-ek dakarren *azcurriac* (?) honela aldatzen dugu Mitxelenarekin, hark gaizki ulertu edo kopiatu zuela baitirudi (Larramendik ere Eraskincan «484. Papera, *acizurria*» dakar). «Ahora bien, un enunciado semejante ("El hombre bueno es dueño de sus paperas"), ¿a qué podría aludir y dónde hallarle paralelos?» galdetzen du Mitxelenak (1970: 111). Bada, Hernán Núñez-en 1555eko 1. edizioan 122. folioan *El hombre con paperas y la muger sin ellas* irakur daiteke.

547. *ausi*: Frikariarekin, cf. BB 13e *ausiteco*, Kapanaga 96 *ausi daguien*, TAV 160 *arma çarrac ausita*, BA 193 *aussi ezpaleguie*, etab.

551. Emazte dollorren jaubea,
jopu.
552. Maiaz ozac
dacz pozac.
553. Garrastu adi icasterren *Suffre por aprender*
ta neca adi euterren. *y trabaja por tener.*
554. Bere burhua ezautea
da jaquitea.
555. Gastelauna neguia senar,
oñean arr ta beguian negar.
556. Esquerrac yndauz
ce on derexta ene gauçary.
557. Ene labaaldian
labe[a] jausico zan.
558. Ylbeeran
creyn ceguic arean.
559. Onerextea dodan lecuau
jarri daquidala egusquia.

554. *burhua*: Mitxelenak (PT 416) 63 *gorhua*-rekin duen antzekotasuna eta lotura honen Oihenartek gorde zenbait erretrau RS galdutikoak izateko duen froga garrantziaz landa zera diosku: «¿Qué oscuras motivaciones pudieron mover a nadie a usar una grafía tan complicada para indicar algo tan sencillo? No acierto a adivinarlas, a no ser que tengan algo que ver, por caminos ocultos, con el hecho conocido de que en RS se halle tantas veces -r- como representación de

551. Emazte dollorren jaubea,
jopu.
552. Maiatz otzak
dakaz pozak.
553. Garrastu adi ikasterren,
ta ncka adi euterren. *Sufre por aprender
y trabaja por tener.*
554. Bere burua ezautea
da jakitea.
555. Gastelauna negia senar,
oñean ar ta begian negar.
556. Eskerrak indauz
ze on derexta ene gauzari.
557. Ene laba aldian
labea jausiko zan.
558. Ilbeeran,
erein zegik arean.
559. Onerextea dodan lekuan
jarri dakidala eguskia.

una vibrante fuerte o múltiple (y una vez por lo menos la grafía inversa: *garría* 236 «trigo», por *garia*). Beste ohar batean bildu ditugu Mitxelena-ek aipatu *RS*-eko (eta Mikoletaren *Modo*-ko) fenomeno horren agerraldiak; alabaina, honako honek ez bide du gure ustez, horrekin zerikusirik eta bai hitz hasierako (cf. 1. kapituluaren laburtu azterketa) *hh*-ugariekin; hots, hemen ere < h > beharrezkoa da ondoko bokal gisa eta ez konsonante ahoskatzen dela zalantzarik gabe ezartzeko.

556. *yndauz*: Cf. 429.

560. Seyacaz echun dina
ucuzca jaigui d[o]a.

*Quien con niños se acuesta
sucio se levanta.*

560. *ucuzca*: Mitxelenak (SHLV 372) errefrau honen bitartez (Mikoleta bilbotarrak *ikuz-* zuen) lehenagokoeck eman Orozkoren aldeko hipotesia lagundu nahi du

560. Sêiakaz etxun dina,
ukuzka jaigi doa.

*Quien con niños se acuesta
sucio se levanta.*

RS-en jatorriari dagokionez; berak dioen bezala (ibid), ordea, «ezta nora zekoa, jakiña, guztiak leku berean sortuak izatea». Cf. 4. kap.ko azterketa.

FAKSIMILA

**REFRANES Y SENTENCIAS
COMUNES EN BASCUNCE, declaradas en Ro-
manche con numerus sobre cada palabra, para que se entienda en
las dos lenguas. Impreso con licencia en Pamplona
por Pedro Berrueta de Ankeres, 1775.**

1. ¹ Añadi
^{2 3 4 5 6} en jura goy con dogoc añi.	1. ¹ Mira con coy laro
^{2 3 4 5 6} q' el Señor de lo chto te chta mirá lo.
2. ^{1 2} Abers yzoytoballo
^{3 4 5} bolpe con obango.	2. ^{1 2 3 4} Mejor locha fama
^{5 6} que ser rira.
3. ^{1 2 3} Abenafoc jayo danda
^{4 5 6 7} chyo gojoc veri naqpe
^{8 9 10} zuqoc vere y guy danda
^{11 12 13} veri dabileua elqoa.	3. ^{1 2 3} Los ricos tienen fiesta
^{4 5 6 7} y las pobres raytadas si pre tral oja,
^{8 9 10} las rezimas tam! ira al erreccu
^{11 12 13} fiem pre el que ante pidien do.
4. ^{1 2} Abenduro lahon
^{3 4 5} enre odo ega.	4. ^{1 2 3} Niebla de Lizjenlre
^{4 5 6} bania o Sel:na.
5. ^{1 2 3 4} Ait e bil oquar ociditica
^{5 6 7 8} eite reqonc abancia en.	5. ^{1 2 3 4} No tiene moho li, p'ra mane liza
^{5 6 7 8} ni haze p'nal la en; a e f'ra d'iza

1 2 3 4
6. Basoa ta yuaya aupo
5 6 7 8 9
au ez dabon elen galo.

1 2 3
7. Bisoa ta zampua
4 5 6
guduan dica beatrigo
7 8
j'uillnac bebo.

1 2 3 4
8. Beyc aron jachingo beotago

1 2 3
Acerisa lerra gortea
4 5 6
hoia y binteguc baraz.

1 2
9. Asperro banequio apez lo-
(quique)

1 2 3
10. Batatea ca vfarugui
4
morras gatri.

1 2 3
11. Bildurá dora bantquet.

1 2
12. Bede guioe y foci,
3 4 5 6
cyngo duse bestru yal.

1 2 3 4
13. Eguia lan m labio.

1 2 3 4
6. Monte y rio ruzumo
5 6 7 8
casa que esto no tiene paratifa.

1 2 3
7. Coraçon y entendimiento
4 5 6
cu la guerra son mas necessarias
7 8
que las armas.

1 2 3 4
8. La teta de la rvara ardehada mas
(larga.

1 2 3
9. En patria estraña la tierra es agra
4 5 6
el pie pondraule e spacrafamuto.

1 2
10. Si me le yo vixasse vixasse moya

1 2 3
11. Hueria y palamar
4
apartijo para curiquocer.

1 2 3
12. El que me droso es croel.

1 2
13. Si hazes a alguno,
3 4 5 6
hazete otro a ti.

1 2 3 4
14. La verdad aspera y abicorea.

13. ¹ Bolinas ² olmas ³ burlados ⁴ en. ¹ La ² orerra ¹ de ⁴ sí ² fue ³ no ⁴ es ¹ fierro
14. ¹ Bolinas ² y ³ gualas ⁴ en ¹ Guera ² contina ³ a ⁴ pirda ¹ orada.
- ¹ en ² alil ³ lapas ⁴ gualas ¹ con. ² y ³ el ⁴ tiempo ¹ largo ² todo ³ lo ⁴ oluda.
17. ¹ Bolinas ² en ³ jua ⁴ en. ¹ Gran ² acado ³ y ⁴ menguado ¹ coner.
18. ¹ gualas ² en ³ Guera ⁴ es ¹ orra,
- ¹ lo ² en ³ gualas ⁴ gualas. ¹ y ² mal ³ no ⁴ orra.
19. ¹ Conal ² gualas ³ en. ¹ El ² mal ³ coner ⁴ porfa.
20. ¹ Conal ² orra ³ ojo ⁴ en. ¹ Qual ² es ³ el ⁴ paio.
- ¹ en ² conal ³ orra. ¹ sal ² es ³ el ⁴ orillo.
21. ¹ Bolinas ² en ³ gualas ⁴ en. ¹ P ² filanimo ³ zapatero ⁴ quien ¹ se ² licia ³ a
- (a ⁴ la guerra.
22. ¹ gualas ² y ³ gualas. ¹ Q ² d ³ mas ⁴ rario, ¹ mas ² desoso ³ de
- (a ⁴ ber.
23. ¹ Coner ² en ³ jua. ¹ Las ² anco ³ adas ⁴ comed ¹ de ² lo ³ p ⁴.

13 ¹ Bolegats lu a tui ypidin vi. ² Si baxes è la cozina el culo pedorro
 (carr) ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶ ¹³³⁷ ¹³³⁸ ¹³³⁹ ¹³⁴⁰ ¹³⁴¹ ¹³⁴² ¹

- ^{1 2 3 4}
 40. Nayago doc to huc,
^{5 6 7 8}
 ꝑe annoi emen deyor.
- ^{1 2 3 4}
 41. Nequearen oſſam poꝑe.
^{5 6 7 8}
 42. Mutil honac baren xauri
 ꝑe annoi emen deyor.
- ^{1 2 3 4}
 43. Ma, ac yloca ta baguil ar-
 hurre guſſico ogua.
- ^{1 2 3 4}
 44. Loycaen guſſico loya macia.
- ^{1 2 3}
 45. Laxric ſa onic.
- ^{1 2 3 4}
 46. Vññil onac ardao opa.
- ^{1 2 3}
 47. Vññoyoc çialda.
- ^{1 2 3}
 48. Fauna ſico calcan
^{4 5 6}
 audica ebikrendira
^{7 8 9 10}
 ta oguimi layoc ſia.
- ^{1 2 3 4}
 49. Mſas quierro, omma-omma-om-
 quadoꝝ te dare.
- ^{1 2 3 4}
 50. Driſſues del trabajo rojicoja.
^{5 6 7 8}
 51. El bué moço la berida anda cabera
 ꝑe annoi emen deyor.
- ^{1 2 3 4 5}
 52. Mays eſrua, y lamo clavo
 pan para toda el año.
- ^{1 2 3 4}
 53. Elada ſobre loda llaua.
- ^{1 2 3}
 54. Lo demaſtado no es bueno.
- ^{1 2 3 4 5}
 55. La larma rafiya buen maſto.
- ^{1 2 3}
 56. El pucro roſenagado enſueja.
- ^{1 2 3}
 57. Muchas ruanogloriſas en la calle
^{4 5 6}
 ſuſſicu andar rucndiſo auaridad
^{7 8 9 10}
 ꝑe annoi emen deyor.

1 2 3 4 5 6 7 8
 1. Tienen estos dosos yllagatos no hazen
 en viciosa dacha. y se curiada.

1 2 3 4 5 6 7 8
 2. Tilla como unibati ym aJ aygo quines años por la fazga de
 (dita) (las lantajas)

1 2 3 4 5
 3. Vallen lantajas
 unibati dcha.

1 2 3 4 5
 4. De val de Pastro que
 no hacen biete.

1 2 3 4 5
 5. Vaynos así dcha
 gubios ayde dcha.

1 2 3 4 5
 6. Los Pastores rñitron,
 las qafes par esciron.

1 2 3 4 5 6 7 8
 7. Esde enll lasso: qñate en. A De no ay fageo no ay luma.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11
 8. Lombo has dcha dcha
 becaque en unibati
 ce groygo lantajas gafa.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11
 9. A la guerra y la casada
 un dario torca aro,
 que mas tendrian malo.

1 2 3 4 5
 10. Yudas lantajas dcha
 fuyal bogua.

1 2 3 4 5
 11. A la ama quico tiene voluntad,
 al uno regala.

1 2 3 4
 12. Yic la vicia dcha.

1 2 3
 13. El morir y el vivir bienue.

- ¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴
 17 Edo aguita naꝝ guantaz 17 O con verdad, o con mentira
 el caruco naꝝ. ⁵ ⁶ ⁵ ⁶
 mantener me he.
- ¹ ² ³ ¹ ² ³ ¹
 18 Ezcondo baño el ojoꝝ he. ² ³ ¹
 (nago) Caseria antes que cofarte.
- ¹ ² ³ ¹ ² ³
 19 Guarrac buztana labuc. 19 La mentira, la cola corta.
- ¹ ² ³ ³ ² ¹
 20 Cauçes de lagunera 20 Del compañero es la casa,
 ycha. naz darosena. ³ ⁴
 que tiene los ojos dallas
- ¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴ ³
 21 Guchia guchia aico egun. 21 Poco a poco se haze manha.
 (doz.
- ¹ ² ³ ¹ ² ⁴ ³
 22 Gabiaroz barihe galboez 22 El maestro namo agua con arnero.
 (hura.
- ¹ ² ¹ ²
 23 Corbos garriso, 23 La rucra en la crata,
³ ⁴ ⁵ ³ ² ¹ ²
 es gogoa qutrota. y el pensamiento en el reguꝝ go.
- ¹ ² ³ ² ¹ ²
 24 Luqal come usari. 24 El hijo del raposo corre.
- ¹ ² ³ ¹ ² ³
 25 Lenzugo amason yulupal 25 La primer mujer esoba.
⁴ ⁵ ⁶ ⁴ ⁵ ⁶
 bigarroc andradil. la segunda gran señora.
- ¹ ² ² ¹ ² ³
 26 Loñagotac ortivere. 26 El defuerrigado, la patria es fuya.

¹ 2 3 4
4. *pac, no, nic, na.*
⁵ ⁶ ⁷
nonquerenc unon dia.

¹ ² ³
4. *Lanzanes ta apaca?*

¹ ²
4. *Lapico apidama*
³ ⁴
ofalgi haca,
⁵ ⁶ ⁷
pe obocoyoc dawco
⁸ ⁹ ¹⁰
vere haca vere.

¹ ²
7. *Cocuta canasca*
³ ⁴ ⁵
curi ta equapi.

¹ ² ³ ⁴ 71. *Ancre guacota, do guacota.* 71. *Mala besisa, es la mal querencia.*

¹ ²
72. *Exindabanac haca*
³ ⁴ ⁵
joberai aban aiona.

¹ ²
72. *Quien no puede hallar el mable,*
³ ⁴ ⁵
maje en el mortero la ortiza.

¹ ² ³
73. *Cegale erer Hondosa.*
⁴ ⁵ ⁶
capua araca haca.

¹ ² ³
73. *No hay, es nada alcalde,*
⁴ ⁵ ⁶
hasta oyr al otro.

¹ ² ³ ⁴
65. *Vas, esse, yo, este*
⁵ ⁶ ⁷
dado loa la fuerre.

¹ ²
66. *Sim ser querido y con be,*

¹ ²
69. *Quien no puede ser alla*
³ ⁴ ⁵
podria ser colercera,
⁶ ⁷ ⁸
que cada qual tiene
⁹ ¹⁰
su lugar lleno.

¹ ²
70. *Quen lo el arco suete caner,*
³ ⁴ ⁵
hama y sol.

74. Oñfioac arçui mla lopyo. 74. Doler te haria et labo al offa.
75. O parioac nenguil bearguin. 75. La necesidad me hizo abrezar,
ca alparqueriac conquin. 75. la zangamudoc pluyeta.
76. Batabil batua ezin luituac. 76. No puedo creer la cabeza
eraluna clicurazat arcufic. 76. me mantenido comido.
77. Educe; no iler vase aldapan. 77. Cula gailo; las espaldas de su casa
78. Tamal eucoc chioari. 78. Última ten al pobre
ca forali sen oparali. 78. la su necesidad atende.
79. Trifem badabil afon. 79. Dançando se anda la vieja
ma alco eriguida: on. 79. mucho polvo traen sus suela.
80. Ygucoc laportac. 80. Ladrones de año
naxungam vetaçalla. 80. verdagos de los de año.
81. Ynuca in guico lagugua. 81. Hasta la bormiga de las capañas.
82. Tacce deroc dodma. 82. Para mella la que trago.
nauze echercen sejeza. 82. de mi: a al mercado.

- ¹ ²
 72. Cielos donde ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰

- ^{1 2 3} Afeguinago dor nancia
^{4 5 6} ene elayac hibatchi
^{7 8 9} ce ez ciruqul.
- ^{1 2 3 4 5} Amra onac ez dio nara.
^{1 2 3 4} Andada ene muna
^{5 6 7 8 9} e may la rian ezina.
- ^{1 2} Harien gitolac
^{3 4 5} Mayaçem dara onac.
- ^{1 2} Astoagza sã quírolan
^{3 4 5} ta deye buçanaz biçarean.
- ^{1 2 3} Auço baco eria
^{4 5 6 7} fago alco en abia.
^{1 2 3 4} Aldi joanabioretan gaita.
- ^{1 2 3 4} Biçar çlari tola gnichl.
^{1 2 3 4} Baci erunac vian tebis tu.
- ^{1 2 3} Mas plazer he que me tenga
^{4 5 6} mi enemigo imbidia
^{7 8 9} que no la sifina.
- ^{1 2 3 4 5} La buena madre no diez quereys.
^{1 2 3 4} Grande es mi dolor
^{5 6 7 8 9} querer decir, y decir no poder.
- ^{1 2} Las turmas del cornero
^{3 4 5} en Mayo son buenas.
- ^{1 2} Repox gatt con el asua
^{3 4 5 6} darte ha en la barba con el raba.
- ^{1 2 3} Sala fan verçianis
^{4 5 6 7} nido de razones muchos.
- ^{1 2 3 4} Tiempo ydo de sifuntaso es de boluello.
- ^{1 2 3 4} A barba muerca pora verçuença.
^{1 2 3 4} La mala nunca sin porte.

121. Y díqascel azzan baxil. 121. Caxorro marao a bayy rucyo
122. Búqasoc jelafo gádo. 122. El padre pierde el regocyo.
123. Hiao y fan curas fura cailla, 123. Boca cerrada no puede ir a...
 ca aidi gaxocum cura ebor y en todo tipo no es la verda lher-
 (agua. (masa.
124. Aico badoa, fío baxocodoc. 124. Si tienes mucho, mucho avas me-
 (nestor.
125. Aya eñiboy echi, 125. Daxemas a padres y aguelas
 ca gaxa ga en vai. y seamos nosotros siempre jaxenos.
126. Andax afo jama, oc aidi xai. 126. Los señores muchos raynes por ser-
 (aidores.
127. Aidoypaxilogax. 127. Como pademas
 in en aydeyaxilogax. y no como queremos.
128. Andax in fardía. 128. La majer y la sardina
 miam mofpa. de baxes en la ceniza.
129. Opoyl baxtar, fura egiat. 129. Abril mojado trae panes.
130. Adúqádox baxty. 130. Los amigos, enemigo.

- 171 Andra ebra ebra gaura, La mujer hermosa guerra en ca'a
 172 Arroz y gui bagua çara, muller pe de soy s' en fado.
 173 Azca v'lo echa e oc'ho, q'p' uca de co'ça palomara ca' a lo
 ala vic' quida g'lo. s. il manera de v'nia malo.
 174 Andra ebra ta shara, La mujer hermosa
 e do ero eho larata. o loca, o profana'ca.
 175 Andra, fca, ta q'fca, M'ger, juço, y mara
 g'lin da g'raça. del m'lo e mal.
 176 Az erac eroya, d'at' bequis, Era el m'ro, cacar' e ha el o, o,
 ta m'ul g'raçose y q'uar' e ha la luz
 quenda de y que argua. el mal moça.
 177 A li' que baco b'lica, 177 V'ia s'm amigos,
 a' baco herica. m'ro s' v'rijos.
 178 Ag'ro e'raça, y de' e ha m'las e'ra los d'os q' las p'ntas.
 (no.)

137. ¹ ² ³
Naydonna aurren
beñotzet.

138. ¹ ²
Opasa yuzjuzulua.

139. ¹ ² ³
Gulbuzen on dion
⁴ ⁵
otzen gaita.

140. ¹ ² ³
Oñic on elejuzen.
⁴ ⁵
ero ezuzuzen.

141. ¹ ²
Oñia larruc diazo.

142. ¹ ² ³ ⁴
Oñidaco zara
⁵ ⁶
on aldi ygaroa
orazan gaita.

143. ¹ ² ³ ⁴
Oñia loza dion arazan
⁵ ⁶
beñe gaita teuzuzte.

137. ¹ ²
Lo que quites para ti no
³
para otro.

138. ¹ ²
La necesidad sabia en su hora.

139. ¹ ² ³
Lo que es bueno para el hijo de
⁴
daioso para el bazo.

140. ¹ ² ³
Los pies secos para la iglesia,
⁴
calientes para el calamiento.

141. ¹ ²
Esta es tan buena alienta a la fin
como al principio.

142. ¹ ² ³ ⁴
Otra cosa es
⁵ ⁶
y el tiempo pasado
es difícil de traer.

143. ¹ ² ³ ⁴
En tanto que la al florcieste
⁵ ⁶
era colofonera.

b

146. ^{1 2 3 4} Flodolac lu bage diraqul. ^{1 2 3 4} 147. ^{1 2 3 4} La sangre sin negro hierne.
148. ^{1 2 3 4} Huttutirean bolsaara daror ^{1 2 3 4} 149. ^{1 2 3 4} De le cas al molins ruzine el agna.
(hara.)
150. ^{1 2 3 4} Huri galduan hauein etcum ^{1 2 3 4} 151. ^{1 2 3 4} En la villaruzin etpleyo è la ma-
(ma.)
152. ^{1 2 3 4 5 6 7 8} Hurrizeac hureigaucac. ^{1 2 3 4 5 6 7 8} 153. ^{1 2 3 4 5 6 7 8} El Cutbre mengualas cofas,
ca huri dira aren beara. ^{1 2 3 4 5 6 7 8} y menguadas son sus otras.
154. ^{1 2 3 4} Hute errozecoa garizeoa. ^{1 2 3 4} 155. ^{1 2 3 4} Año de rime d. trigo.
156. ^{1 2 3 4} Hute gestoa bari vira. ^{1 2 3 4} 157. ^{1 2 3 4} El mal año to lo es mueras.
158. ^{1 2 3 4 5} Ydicarrak se eguioc alom ^{1 2 3 4 5} 159. ^{1 2 3 4 5} Al lury ruzi o no le cates mojada.
(sic forob.)
160. ^{1 2 3 4 5 6 7} Hon huaric endas ynos bo ^{1 2 3 4 5 6 7} 161. ^{1 2 3 4 5 6 7} Couste o no tiene nayde para si.
rejar, ta vay bestençac. ^{1 2 3 4 5 6 7} y si para otro.
162. ^{1 2 3 4 5 6 7} Yccoa edo llonea ^{1 2 3 4 5 6 7} 163. ^{1 2 3 4 5 6 7} La tia o la solrin z
eraquis çayolacoba. ^{1 2 3 4 5 6 7} no se qui les meyor.

152 Eguia ta eguia
ca yunguachia.

153 Licada gaitan
bca amada.

154 Edoqya hui cipear gaitan

155 Eava añ
ta ajae oada hui.

156 Egoqui haco lant hui ca

157 Egoqui mechini manan,
ta ex afui gaitan.

158 Gofaida barancada afuida
(ca afaida,
ta bogafura gaitan.

159 Goytas ca eguaic gaitan.

160 Sando uñon gaitan.

155 Hazer y hazir
y gaitan no poder.

156 Costumbre peruerfa
carde se oluada.

157 Qualquier dadima deffen agrader
(rimando.

158 Conocete,
y seras de bien vivir.

159 No ay Sabado sin Sol.

160 De fuyo le esta a Martin el uvanto
y no la cena aparejada.

161 Mas no gar, comer, merendar, y ce-
(nar,
y perder los aueres.

162 No asistas al asisto.

163 En el trigoal rebufo es el asmo.

- 164 Naya eugaiarsen 165 Por tener lo que queremos
 7 4 5 6 4 3 6 5
 puzari guoyago dogu aré. mas de esto entonces tenemos.
- 165 Azarcüz eac bildura vaaber 166 El tratamiento impente el mielo.
 4 5 6 7 8 4 5 6 7 8
 çe yteco edavico godura q para morir o vivir yremos ala
 (goaquez) (guerra)
- 166 Adinerañ añaiz quero 167 Después de comizado a comenzar
 3 4 3 4
 preñuella seyzara no es de por ahí el vincar.
 5 6 7 8 5 6 7 8
 ynoe çeher surqui guero noyde dize loy de después
 9 10 11 9 10 11
 çe aldía eldoda. que el tiempo incl. llegar.
- 166 Eriñac eieçan 167 El tarugo malo
 4 5 4 5
 Eutroco alabea Pleician. ala dya de Patron en Plancia.
- 166 Chamarzilla andia 168 Cabe con grande
 3 4 5 3 4 5
 ra aotza chancelardana. y camisa con arrapizos.
- 167 Mi gestos de minago 169 La mala lengua es mas doliente
 5 6 6 5
 Minrea bano. que la peste.
- 170 Montel oroc yanoy. 170 Todos curramodu putré hallar.

150. O lieña acuña guata
y dico jurga'ón.
151. I xay yuanda
yuchón cañá.
152. Acua bererango
Yuciatí arayo.
153. I a ferrag' e'cua a...
ye ez burucosa.
154. Yrutag' gúen neyca
I ar ac guichuaraloc' p...
155. Da juarac neyca
da pu pe eneyca.
156. Galbidi guhona
to ez arec o'pu ena.
157. Yucak' p' uac' yucak'
yucak' p' uac' yucak'
158. Coz para el cogu'ón
para el lury deñ'ca.
159. Re'antar no se ha'a
quien no se hamba.
160. Del mismo erol la enña.
Sigue a la hormiga.
161. Los resal' maná a la locá
que no a la uca.
162. Con el caduca la puen tradic'ón.
Lo de m' sí lo uadía trax' a puen.
163. Quien sabe tomar
sabe dar.
164. Pi' r' h' se el hombre
y no se jama hamba.
165. Los de los ladón a m' p' h'.

190 Aidi ndiduna
1 2
3 4 5
ta bey tabelona.

191 Huncalongo merca.
1 2

192 Die can crearon
1 2
3 4
y h e chircondta.

193 Semca et ta ta alica.
1 2 3 4
5 6 7 8
alaca ta ta ta gulla.

194 Vterazac leuago
1 2
3 4 5
ta yz egac gucioango.

195 Nesquec apidiniaguez
1 2
3 4
quira yandiniaguez.

196 Chioctac beca dca.
1 2 3

197 Belorha amca-ona
1 2 3
4 5 6
at-puyatca bclorha.

198 Obeja carnada
1 2
3 4 5
y vaca larrigu la.

199 Qual el año tal el jorro.
1 2

200 Quan le te dir: ta la fortija, o-
1 2
3 4
pion las el de la men, ue.

201 El hijo barto y rompio.
1 2 3 4
5 6 7 8
la hija hambriente y w. illa.

202 Entienda primero,
1 2
3 4 5
y habla postero.

203 La moza como suere criada:
1 2
3 4
El cerro como suere hila lo.

204 El rollo, lo fayo lica.
1 2 3

205 El rollo buen frutal,
1 2 3
4 5 6
p amañe muchos calgijos.

198 ^{1 2 3} lauxi d.n. sacura

^{4 5} oroen fuegue.

199 ^{1 2 3 4 5} Y la vitelida ta surca aci.

200 ^{1 2 3} La y d'adoren a. ceao d'adoren

⁴ ja p. in lun.

201 ^{1 2 3} Infuctien apen tona.

202 ^{1 2 3} La toco baxiano d'adoren

^{4 5} apen begetra.

203 ^{1 2 3 4} Laparrac cohas veas,

^{5 6} veay quee ganna.

204 ¹ La goicane

^{2 3 4} pofillo joco a ga. nac.

205 ^{1 2 3} La manca en apen

^{4 5 6} laudate p. in lun.

198 ^{3 2 1} El erbol quee cae

^{4 5} de to. ocl in ac, u go.

199 ^{1 2 3 4 5} el maen b: p. a. reez y el huerfano croca.

200 ^{1 2 3} In te salis quon unia,

⁴ salis.

201 ^{2 1 3} Tras los tu nenos lunia.

202 ^{3 2 1} Quien tiene ralo de p. a,

^{4 5} oriazas mira.

203 ^{2 3 1 4} Bien le es al lairan neg. ro

^{5 6} negoras p. in lun.

204 ¹ El o. Scial

^{2 3 4} op. rejadas tieue para comen. do. in

205 ^{3 2 1} el b. fo y abra. p. l.

^{1 2 3}
114. Haxchaga coypala.

^{1 2}
116. Yo'antres bene
^{3 4}
oflac endago.

^{1 2 3}
117. Yleyquec ta yla, a,
^{4 5 6 7}
ta yto stallen yla, yta.

^{1 2 3}
119. Mas aru o'ie ec hua ecoban
^{4 5}
carcaj o'ie carcaj.

^{1 2 3 4 5}
121. Leos'ero aru endas seran.
(ca. 12.)

^{1 2}
120. Fgiz maneqaj
^{3 4}
ora nejuiqueo cho' am L.

^{1 2}
121. Digan aruan
^{3 4 5 6 7}
ez huan gaci galoric oflan.

^{1 2 3}
120. Hocompa ta equincea
^{4 5}
q'antam juorgua.

^{2 1 3}
115. Sin aser ping' r.

^{4 3}
118. Mas grandes los jorales
^{2 1}
que las nueces.

^{1 2 3}
119. Metar le huy mator le huy,
^{4 5 6 7}
y a to mator matoran.

^{2 1 3}
122. Este birute no folio
^{1 4}
de esta dila.

^{1 2 4 2 1}
123. En lo sero no se tumala trucha.
(ca. 12.)

^{1 2}
124. Si xol. r. se pite
^{3 4}
tralaria el pax. ro.

^{2 1}
125. Hasta que se pite
^{3 2 4 3 4}
no digas mel del oro.

^{1 2 3}
126. El casamiento y m. m. lo
^{4 1}
del Cielo nos viciara.

1 2 3	1 2 3
1 Y queda la diqueada.	135 Derrame y darte he.
1 2 3	3 1 2
2 Yie elay en emazo	134 I e mager de tu emuigo
4 5 6	4 5 6
ca piec ye aditquide.	133 I e tu por a mager.
1 2 3	1 3 2
132 Sinter e huc es.	132 Deby e uirelecin.
1 2 3 4 5 6	3 3 1 4 6 3
131 Saicuta joratu ta gatare.	131 I ficular y eficular y cejer triga.
	(10)
1 2 3	3 2 1
130 Su mien eica	129 Cal sin nego
4 5 6	4 6 3
gripou e cal baguen.	cae. po fia, fangre.
1 2 3	3 2 1 3
128 Se, ac darua u efcuizem.	128 I e que e el nino en el yegar
4 5 6	3 4 6
a. lo da. ua. aia. uea.	ca. lo. de. ge. en. el. yegar.
1 2	1 2
127 Q uel eca huc	127 I ff. I las e. lo. te. ap. fiad
3 4 5	3 5 4
bua. aia. uea. h.	p. e. h. u. e. l. u. e. n. a. f. a. g. e. n.
1 2 3	3 1 2
126 I e y dea eca. di	126 I e a. i. e. n. t. a. y. g. u. e. l.
4 5 6 7	4 5 7 6
ta. o. j. a. u. n. d. o. v. e. r. n.	y. f. o. a. s. f. o. u. e. l. i. n. o.
1 2 3	3 2 1
125 I ca. e. r. r. g. u. a. r. e. e. l. e. a. o.	125 I e. a. n. a. p. i. e. r. n. o. d. e. p. i. e. r. o. d. e.
4 5	4 5
ca. lo. que. q. e. l. a. y. a.	n. o. a. i. r. a. e. u. l. a. p. l. a. z. a.

- ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
100. Onerochien beguletan 100. En los ojos del amante
 gauca emytic ezian. no ay colijca.
101. Nastaenac ogent 101. Quien no quiere cruzar,
 y has begai gantou gonic. haga huida del per. rju.
102. Onoritzac nouch 102. Tentalo para no meñestre,
 boyu oparizac eua eula. mas llenomelo la necesidad.
103. Guizonoc eua bazu huta, 103. Todos los hombres cabezas negras,
 andra daziac bazu qut. todas las mugeres cabezas blancas
104. Ognigaz bura 104. Pan con agua.
 oraga heroca cicarura. mantenimiento de loco y mofin.
105. Puchac ogai viga 105. La comida sin pan
 ypidira dia vicia. al culo tiene camina.
106. Dancaganzo naya 106. Q; mulo tenemos lo que queremos,
 guaci viga ogara. sin desseo jélemas ser.
107. Aho dia sorda. 107. El que se haze fiador de n. r.

268 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹
 Maysaşın berarın
 luceda eta fendo
 egakayarıncı orcaç
 ebagal leydi ondo.

269 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
 Maysa yre laza
 lora alca doala.

270 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 Muxica arierioarcan ağıca. *Muxica ailerioarcan con los cu-*
 (wigos.)

271 ¹ ² ³ ⁴ ⁵
 Miyac çe bez
 buruen calte.

272 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
 İac, emac, erac,
 ca çeğuioc trancarı.

273 ¹ ² ³ ⁴ ⁵
 Graşcao, gaşcao,
 ca ca Ybarguengoreca.

274 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹²
 Neşqa la eşqa neşqa la calca *Moşca y demanda trabaço y deño.*

268 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹²
 En Mayo la hierba
 larga es y crecida
 las mrlas de la oz
 podrian la bien cortar.

269 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
 Mayo aspero de ti
 tienen lo muchas flores.

270 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 No diga la lengua
 en perjuizo de la cabeza.

271 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
 Hierde, Dale, matate,
 y no le hagas salsa.

272 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶
 De la sal, de la sab
 y no de la de Ybargu.

273 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹²
 Moşca y demanda trabaço y deño.

¹ ² ³
175 Aroz diaman çirota
⁴ ⁵ ⁶
el çu çuichi vitanon.

¹ ²
176 Arroui luça
³ ⁴ ⁵
lon edo çuça.

¹ ²
177 Adicamoda emoyliu
³ ⁴ ⁵
to ca açoyliu.

¹ ² ³
178 Alarguosa semas bono
⁴ ⁵ ⁶ ⁷
vece viden da obaço.

¹ ²
179 Azecheron arera
³ ⁴ ⁵
ocanda gasta açoytoda.

¹ ²
180 Donazisco curu
³ ⁴
çuim galçuyçaria.

¹ ² ³ ⁴
181 Aroz en bono vrago netu.

¹ ² ³
182 Noç bono excoçça
⁴ ⁵ ⁶
noçça u çuça.

¹ ² ³
175 Quãto el çapat. rofe haze çarpim
⁴ ⁵ ⁶ (çiro,
pocas çapatos se diççarran.

¹ ²
176 Boçça luço.
³ ⁴ ⁵
hambte o fuma.

¹ ²
177 Causafe el dador
³ ⁴ ⁵
y no el tomador.

¹ ² ³ ⁴
178 Açar que el çyço de la vinda
⁵ ⁶ ⁷
es ja puçço.

¹ ²
179 Del robte el çu, mo
³ ⁴ ⁵ ⁶
se toma mala çuçimbre.

¹ ²
180 Lluçia de San loan.
³ ⁴
Causa de perdicion del trigo.

¹ ² ³ ⁴ ⁵
181 El çuço mo çerca que la çamça.

¹ ² ³
182 Çofamieto fim çoluntad
⁴ ⁵ ⁶
trabajo y deño.

C

- ^{1 2 3 4} ~23. Agüindo ta emon en
^{5 6 7} aia larja prettu es.
- ^{1 2 3 4} ~24. Mander y no dar
^{5 6 7} anfo es lo mercedo no vule na la.
- ^{1 2 3} ~24. Aramayo dabocentemayo
^{4 5 6 7} A aramayana quic la tiene no la
 (daria.
- ^{1 2} ~25. Hüller çalla onavi
^{3 4} lia guichi.
- ^{2 1} ~25. Al luen encedor
^{4 3} pias palistras.
- ^{1 2} ~26. Allusteen gojooon
^{3 4 5} joyma jaobe en aldcao.
- ^{2 1} ~26. En lo alto del año
^{3 4 5 6} el fiero cabe su dueño.
- ^{1 2 3} ~27. Huronicastan efen
^{4 5 6 7 8} ezimlçare afea, ta voy gofea.
- ^{3 2 1} ~27. Casa do no oy harina
^{4 5 6 7 8} no puede ser harina, y si hambrienta
- ^{1 2 3 4} ~28. Holqui oloa maye ete
^{5 6 7 8} efcumbalo oñem oñem.
- ^{1 4 3 2} ~28. Mas adesto reto o'ano
^{6 5 7 8} mas vule en el pie que en la mano.
- ^{1 2 3 4 6} ~29. Hule luzza ta cõçon chabur
^{7 8 9 10} Cabelle largo, y fo corto.
- ^{1 2 3 4} ~29. Eyquet lemas ma juerza
^{5 6 7 8} Har so nari lo contrabechi,
 ta ac aucapoe andara. y a puel te ten tra estimada çimera.

- ¹ ²
 170. Eganit orgarria.
- ¹ ² ³ ⁴
 171. Eieen lopus in olluzca
⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 vris vrisca alceda.
- ¹ ² ³ ⁴
 172. Eiechas decas nro oca
⁵ ⁶ ⁷
 gantos vraynca oca.
- ¹ ²
 173. Elognicil neguis
³ ⁴
 erracian vria.
- ¹ ² ³
 174. Emano buquide gaca.
- ¹ ²
 175. Gach egaiten boz
³ ⁴
 eybailen y chadoc.
- ¹ ² ³
 176. Galdas azquero ondolina.
⁴ ⁵
 da epaca.
- ¹ ² ³
 177. Gocnac figua nicacon
⁴ ⁵ ⁶
 ta collia ocacon.
- ¹ ² ³ ⁴
 178. Galdan dabil vberen billa.
- ¹ ²
 179. La vriedad ocafarrina.
- ¹ ² ³ ⁴
 180. El solito y el gallo
⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 en casa en anillo no hartos.
- ¹ ² ⁴ ³
 181. La tempestad trae buen temporal
⁵ ⁶ ⁷
 p ruerfo paita aser mejor.
- ¹ ²
 182. La vriedad el piraico
³ ⁴
 y quemo la vrella.
- ¹ ³ ²
 183. El frun malo para ygalarse coel.
- ¹ ²
 184. Si hazes mal
³ ⁴ ⁵
 espera otro tal.
- ¹ ² ³
 185. De ffuer del bien perdido
⁴ ⁵
 es conuicio.
- ¹ ³ ²
 186. La tela arana defata el rato.
⁴ ⁵ ⁶
 y a la mosca apena.
- ¹ ² ⁴ ³ (to
 187. El escermizado a la lufiãdo el ba-

- ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 100 Arobardoda nax nox da ve ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 101 Gafforo yrabacia ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 102 Azaga onic ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 103 Narea onaganic ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 104 Hada ta negu eguan ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 105 Ydiac ofion bidean guidac ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 106 Totacoje mirabe pteftu ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 107 Macnana da qoi e nayten ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰
- 108 Gureoda ania odolbacoa ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰

719. ¹ Ioruañi ² edo ³ yabaci ⁴ egua. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶ ¹³³⁷ ¹³³⁸ ¹³³⁹ ¹³⁴⁰ ¹³⁴¹ <

- ^{1 2 3 4 5}
 18. *¡Hacia Japo en linea anti.* ^{1 2 3 4 5} *19. Nacer tal como tu, y los fuegos gr.ã*
^{1 2}
 19. *Dogon Junto* ^{1 2} *20. Lo que truenos hemos comido*
^{3 4 5 6} *marit para bieta.* ^{3 4 5 6 4} *y nos hemos buelta pobres.*
^{1 2 3 4}
 20. *Dona Menciaj Cebalen* ^{1 2 3 4} *21. Por fante Meterna y Celedon*
^{5 6 7} *poeta creydo en.* ^{7 6 5} *buena faza de se uler parima.*
^{1 2 3}
 21. *¡Qué engo guano* ^{1 2 3 4} *22. Mas aporjado que naura*
⁴ *y enbato guano.* ⁴ *estoy de aqui a elá p. val: guer-*
^{1 2 3}
 22. *¡Adunq enun venen* ^{1 2 3} *23. En buena faza vivir*
^{4 5 6 7} *vaya con en venen.* ^{4 6 7 5} *¡Mas no trux nada.*
^{1 2}
 23. *¡Halla ducen* ^{1 2} *24. El que traxio vivir*
^{3 4} *buena bieta.* ^{3 4} *De la misma manra se torne.*
^{1 2 3}
 24. *¡Doygo Gola mi* ^{1 2 3 4} *25. Hagamos playto de Goliz*
^{4 5 6 7} *te gora vaqta bit.* ^{4 5 6 7} *y fcanos con paz vivir.*
^{1 2 3}
 25. *¡Sanc har vñ* ^{1 2 3 4} *26. V no piensa el otero,*
^{4 5 6} *crefioça ducen beñ.* ^{6 5 4} *otero quien le ap:rija.*

136 Galin ¹ ex ² opaic ³ aláin. ⁴ *yaé* No pierdas la fuerza
⁵ ta ydoro ⁶ days ⁷ na;á. ⁸ *y hallaras el dafin.*

137. Oíocn ¹ murem ² oqíam ³ berona. ⁴ *Táii: es buena la tapada de la to-*
(ca del lobo.

138. Osíocn ¹ sear ² duguanac ³ *139. La que hace merido al lobo*
⁴ ve: ⁵ ojaera ⁶ beguira. ⁷ *siempre mira al dafin to.*

139. On ¹ exetico ² lanycocad ³ *140. Para querer bien a Dios*
⁴ eguioe ⁵ vigaçi ⁶ geýdeca. ⁷ *az ayudar al proximo.*

140. Guçyago ¹ dno ² daquianaballo. ³ *141. Mas dize de lo que sabe.*

141. Guetoto ¹ oýdamari ² *142. Al que mal halita*
³ bildma ⁴ jaraygui ⁵ *el miedo le fize,*
⁶ ca calca ⁷ jaraygui. ⁸ *y el daño encuentra.*

142. Gaxito ¹ edn ² ondo ³ jan ⁴ *143. A mal o bien comer*
⁵ yubider ⁶ edan. ⁷ *tres veces binter.*

143. Gotsa ¹ exebasac ² odoto ³ en ⁴ *(has)* ⁵ *quin no elço no ballo.*

¹ ² ³ ^{(to} ^{3²} ⁴ ³
 10. Hinc dno yotanta burns la. *El rojel de leas enco la calca,*
⁴ ¹ ^{(to} ⁴ ⁵
 jantiquate equida enicoa la *mas no la abe como la dela patria.*

¹ ² ¹ ²
 11. Ofote vere aragaleca *105 El lolo de'n carne*
³ ³
 jon eston. *no comio.*

¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴
 12. Ollowí otos astuari labua. *106 R la gallina auena al o, no p. a.*

¹ ² ³ ¹ ²
 13. Ota otos ingat. *107 El mastin con pintero de las islas.*

¹ ² ¹ ² ³
 14. Oac galdá hadogui *108 Si este perdiere fi.*
³ ⁴ ⁵ ⁴ ⁵
 109 bestala en. *de otra manera no.*

¹ ² ³ ³ ² ¹
 110. Oric emen enia. *109 En la patria de mi y maestros*
⁴ ⁵ ⁶ ⁵ ⁴ ⁶
 ybar jam da apria. *es Alir: no el rapso.*

¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴
 111. Guichin guichin ver alioeq. *110 Poco a poco se ponía y l. est.*

¹ ² ^{(don.} ¹ ²
 112. Gordeyt deuceac y deca. *111 Quien guarda bestia.*

¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴
 113. Gacchipac nau ycaia, en. *112 El mal pe p. en me haze to. al. l. r.*
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 u andiac nau bigon, en. *113 el gr. u le me haze obl. u. l. r.*

¹ ² ³ ⁴ ¹ ² ³ ⁴
 114. Caz efuroa ga' doro haru. *114 La / U. u. u. la mala u. u. f. u. c.*
 (du. (cege.

- ^{1 2 3 4} 354. Ad. ch:ia veri bildos. ^{2 3 3 4} 354. Queja ebiquita si: mpre cordera.
- ^{1 2 3 4 5} 355. Aoci ber: erac labenta çarta³⁰⁷ ^{1 2 3 4 5} Por la boca calita el hermo y el ruc
- ^{1 2 3} 356. Ailo aica gosa gogor. ^{1 2 3} 356. V'iciah ut: i contra la hálre rezja.
- ^{1 2 3} 357. Adicaçenda emallen, ^{1 2 3} 357. Cançã e el dador
- ^{4 5 6} ta ez arçulca. ^{4 5 6} ç us el recibidor.
- ^{1 2 3 4 5 6} 358. Aulo: ala curiaz luyza çã³⁰⁸ ^{1 2 3 4 5 6} 358. S'ido palmo e la lluvia se hizo lo io
- ^{1 2 3 4 5 6} 359. Aunçac ga isecubi, vayo ez ^{1 2 3 4 5 6} La cabra el trigo vele, mas no el
- (eña. (fca.
- ^{1 2 3 4} 360. Sueem qoches l'ayo d'ia. ^{1 2 3 4} 360. Del fuego el humo nasce fache.
- ^{1 2 3 4} 361. Sayra noçu asper çaquidas. ^{1 2 3 4} 361. En la buytrera me teney çogacome
- ^{1 2} 362. Sayra noçu ^{1 2} 362. En la buytrera me teney
- ^{3 4 5 6} aspere an gach ez roçu. ^{3 4 5 6} No aspera difícil el vengares.
- ^{1 2 3 4} 363. Samarien ollicoa da grãoa. ^{1 2 3 4} 363. Co: de rocim mala ez
- ^{5 6 7 8} me ve ac asher vere: decoa ^{5 6 7 8} ca la qual tunc su yqual.
- ^{1 2 3 4} 364. S'ada: l'ecucian quehenc ^{1 2 3 4} 364. Del luzer do ay fuego salio el ho-
- (hurien ebzo. (non.

165 ¹ Dagnara ² belonnan ³ obaru ¹ 165 ¹ El que ³ esta ² en la ² cavidad
⁴ dabilena ⁵ (abelen ⁶ obaru. ⁴ el que ⁵ anda ⁶ en el ⁶ ventre ⁶ mijra.

166 ¹ Bisocan ¹ 166 ¹ En la ¹ fielta
² 3 4 5 ² 3 4 (les
 segule lo ³ yniar ⁴ petan. ² no ³ haga ⁴ dormida ⁴ debaxo ⁴ de ⁴ naga

167 ¹ Edoceyn ² cidoreou ¹ 167 ¹ Cada ² qual ² fenliero
³ dia ⁴ loparia. ³ aere ⁴ ar ⁴ Malera.

168 ¹ Hlalytan ¹ 168 ¹ En ¹ Hebreo
² h. r. cyru ³ danoarqac ⁴ loqra ² 3 ³ salir ⁴ fue ⁴ el ⁴ cifo ⁴ de ⁴ la ⁴ enena.

169 ¹ Ezaan ² mag ⁴ dac ⁴ vire ⁴ arupai ¹ 169 ¹ Caru ² en ³ las ³ carnes ⁴ (a ⁴ carne.

170 ¹ Yrpicazan ² det ³ ayta ⁴ et ⁴ am ¹ 170 ¹ Renigo ² de ⁶ la ² bestia ² q ² a ² su ² pa ² ire ² ai
⁵ (dividido ⁵ abereaz. ⁴ 5 (madre ⁴ parice.

171 ¹ Genioacon ² jaman ³ guera. ¹ 171 ¹ Los ² molos ², ⁴ buenos ⁴ a ⁴ la ⁴ fon ⁴ d' ⁴ va ⁴ de
 (los ³ cures).

172 ¹ Len ² siudu ² bozranaz ¹ 172 ¹ Allogar ² con ² la ² cala
³ 4 5 ¹ 4 ¹
 ta ³ efugni ³ habcaz. ¹ 7 ¹ mor ¹ ler ¹ con ¹ la ¹ boza.

- 373 ¹ ² Negan boquin ¹ ² ³ ⁴ En lunierro panadero
³ ⁴ hudan chizibogain. ³ ⁴ en Vcrano tabernero.
- 374 ¹ ² ³ ⁴ Nesqueac yru huc eguocan, ¹ ² ³ ⁴ La moça tres palabras al día,
⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ta biac vere caliean. ¹ ² ³ ⁴ y las dos en su día.
- 375 ¹ ² ³ Daquianac bildur yruen ¹ ³ ² Quicu sale tence miedo
⁴ ⁵ ⁶ da juique guiquan yaayten. ⁴ ⁶ ⁵ sabra ser hombre.
- 376 ¹ ² ³ ⁴ Leuengo andreada cunatu ¹ ² ³ ⁴ La primera mujer es mujer,
⁵ ⁶ bigarrona seniquide, ⁵ ⁶ la segunda semejante compañera,
⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ areia gach ra cake. ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ la tercera mal y dañosa.
- 377 ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ Polaco orac heya onic exia ¹ ² ³ ⁴ El mastin forçado caça buena no
⁶ (ley. ⁵ ⁶ (puede hazer.
- 378 ¹ ² Ydia adaxerem ¹ ² Al bucy del cucero,
³ ⁴ ⁵ ta guiquona hizerean. ³ ⁴ ⁵ y al hombre le la palabra.
- 379 ¹ ² Hurdaoc y! azquero ² ¹ Despues de muertos los puercos
³ ⁴ baxoc yndulca. ⁴ ³ huyan los limacos.

- ^{1 2 3 4 5} 190. Ecin emi dajan ozac yucua ^{4 3 2 3 3} el perro q no puede ladrar azer qm
^{1 2 3} 191. Eum faul bataco ^{1 3 2} 192. Ciento de un vientre
^{4 5 6 7} 193. E bacocha bare gogoco. ^{4 5 6 7} y cada uno de su mente.
^{1 2 3 4} 194. Excórcac femes saydooc. ^{1 2 3 4} 195. Casa al hijo quan lo quieres,
^{5 6 7} 196. In elaba aldaguineca. ^{4 5 6} y la hija quando puedes.
^{1 2 3} 197. Educéya da avari ^{5 2 3} 198. Cada uno es atreñido
^{4 5 6 7} 199. vaya gudara dos guiché. ^{4 5 6 7} en p.ro a la guerra pocos rran.
^{1 2 3 4 5} 200. Elli dollorran esta çetaurano. ^{2 1 3 4 5} 201. En ruyñ ganado no ay que escojer,
^{6 7 8 9 10 11} 202. In bixar gottucá guichéç. ^{6 7 8 9 10 11} y en barba roja poco que crecer.
^{1 2 3} 203. Arcico gaoean jaridina ^{3 3 1} 204. Quien se sentare sobre piedra
^{4 5 6} 205. ypidiam nera day mina. ^{4 5 6} en el culo, acara dolor.
^{1 2 3} 206. Arzajoc aricica ^{3 2 1} 207. Rincernse los pastores de onrejca
^{4 5} 208. gataoc agurcica. ^{1 4} y p crecieron los quefós.
^{1 2 3 4} 209. Albia dounga dultien abia. ^{1 4 3 2} 210. Allia, nido de to los los malos.

- ¹ ²
 317 Iic palagadoabaño
³ ⁴
 alogadua obrago.
- ¹ ² ³ ⁴
 318 Edo ydia edo beguia,
⁵ ⁶ ⁷ ⁸
 emungo drustac ene eguia.
- ¹ ² ³
 319 Edo guirona guizon
⁴ ⁵ ⁶
 a lalla çacu.
- ¹ ² ³ ⁴
 320 Bildot har da aucte etan
⁵ ⁶ ⁷
 ta alco guizonetan.
- ¹ ²
 321 Ema ytea andizoren
³ ⁴ ⁵
 arcaytea mingarri.
- ¹ ² ³
 322 Edoçe, necedar oftean
⁴ ⁵ ⁶
 aia voce gardoa.
- ¹ ²
 323 Echen ayte afalzaga,
³ ⁴ ⁵
 ta paguaitte zorbaga.
- ¹ ² ³
 324 Gata go gogay en Aua.
- ⁴ ¹ ³
 325 Mejor es la casa alquilada
²
 que la prestada.
- ¹ ² ³ ⁴
 326 O el lury o el ojo,
⁶ ⁵ ⁷ ⁸
 melas de dar eu mi verdad.
- ¹ ² ³
 327 O el hombre hombre:
⁴ ⁶ ⁵
 a costal de paja.
- ² ¹ ³ ⁴
 328 Un miedo ay en los animales,
⁵ ⁶ ⁷
 y muchas en los hombres.
- ¹ ²
 329 El dar es honor,
³ ⁵ ⁴
 y tomar causa dolor.
- ¹ ³ ²
 330 Cada qual despues de beber
⁴ ⁵ ⁶
 dice ja pareçer.
- ¹ ²
 331 Acuestate sin çena
³ ⁴ ⁵
 y leuontate has sin aenda.
- ¹ ³ ² (tos.
 332 La noche madre de los pensamientos.

- ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
100. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Dattocco meniac gayti *Por las niegas de Entron*
 ez yfquolofy ochi. *no dexes las armas.*
101. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Arria verigu ta eicua oñu *Tuar la piedra y fsió der la mano*
 ax guíson galdó. *ues hombre perdi lo.*
102. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Baguéduco baguinçoquique *Si tuuñ fien os solrian os.*
103. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Baye agumdua ca ezetua. *Hac lo niá talo y lo que ve luy.*
104. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Bari ezuna lelcigo enpuu. *La nueva defecha la primera es*
 Bañit baniqueçu. *(da.*
Si me desfys doros eya.
105. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Beyçue naybançu *Hario lo si quereys*
 gaurbiar, ezi eziloma ezica *hoy, mañana, después de mañana.*
 (ramu.
106. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Aieçac Mayazean *Reñete en Mayo*
 aum balaren ezezean, *leche de la calva negra.*
 ta equio veti *y siempre continua*
 bec cieguien ezezean. *de la leche q tiene cria de dos años.*
107. ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰
 Ebili posean caboñu vicoñ *Andar en regozijo y balcer ruzio.*

- ^{1 2 3}
 103 Gaiçon gaxton gogos ^{3 1 2} El pensamiento del hombre joven,
^{4 5} ^{5 4} del mañana la una.
- ^{1 2 3 4} ^{4 3 5}
 104 Gaxton deude tuq en guya ^{4 3 5} Las nubes por el otro del puerto
^{5 6} (go ^{2 3 6}
 verde barruac bano. tiene el prunco.
- ^{1 2 3} ^{1 2 1}
 105 Azua caum amra 106 El viejo que no es aduino
⁴ ⁴
 muidila. que sea olu:le:lo.
- ^{1 2 3} ^{2 1 1}
 106 Opaleco becha eucan 107 Anja de Abril para mi
^{4 5} ⁴ ¹
 Majaqcon amajant. la de Mayo para el hermano.
- ^{1 2 3} ^{2 1 3}
 107 Amazua eisa ruam 108 La casa del carpintero, de palillos,
^{4 5 6} ^{4 1 6}
 noas vere gachet. y los palillos tambien los porcos.
- ^{1 2 3 4} ^{2 1 4} ^{(fada}
 108 Anja ygaron ohaqi agalri 109 Pasada la calva de si nrese la pi-
^{5 6 7 8} ^{6 5 7 8} ^{(al}
 barac daguianz bestex ygui- lo que haze un otro la enton se.
- ^{1 2 3} ^{1 2 3}
 109 Petau neuen gogos 110 Hermitaño tane el infamiano
^{4 5 6} ^{1 6 5}
 azac bestem naros. a tra pa:te me:ca el 7.

d

- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 422 Hugazeon edaten dana 422 Lo que a l' ixta se be so
 çerraldóeran effuro. en las andas se viene te.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 423 Beucaz Peruc vere vejac 423 Tenga se trofno varas
 ta nic neure çarpi çuriac. y yo no fiere blancas.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 424 Au To Chordon açoeri 424 Tu Hordoño a esse Ojfo,
 ta nic yñet dayda. y yo haze hayda.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 425 Aurreta adibe ta tibe 425 Qui no nra adelante
 ezera dago. atras esta.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 426 Azterricen dago 426 Esta ç'carbando
 ta burruftuco jat. y acometer se meca.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 427 Peco gaffue deucoc 427 Mala fofpcha le tengo
 etorri jorian gacha que el mal que me fualo venir
 jatorda la me viene
 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
 ase ofteco loa. el fuaño de fpuer de la harrara.
- 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 428 Yfluada baeci ez docufca 428 Ciego es quira no rve par çedaga.

495. ^{1 2 3} Iopos in adifquidm ^{1 2 3} El criado y el amigo
^{4 5 6 7} es chiro es aberas. ^{4 5 6 7} no pairo mirico.
496. ^{1 2} Vgarejoco riiqaca ^{1 2} El salto de la arena
^{3 4} leon etren enera. ^{3 4} Del seco al humedo.
497. ^{1 2 3 4} Luquiar traqart egulreco ^{1 2 3 4} Para hacer cogcio al sapo
^{5 6} gorta bearco. ^{5 6} madruget es menester.
498. ^{1 2 3 4} Las jarac cia edanac ^{1 2 3 4} Demasiada comer y tener
^{5 6} gulchicara nencarte. ^{5 6} me ha traydo a pxa.
499. ^{1 2 3 4} Arrezac leyen ganeco lañoa ^{1 2 3 4} Toma la niebla de sobre el yelo,
^{5 6 7 8} ra doqac gaxera gailoa. ^{5 6 7 8} y tend. as mala mañana.
500. ^{1 2 3} Beluco efconça daunga ^{1 2 3} Tardis casassiento malo,
^{4 5 6} gaxericoa es oba ^{4 5 6} El temprano no mejor
^{7 8 9} aldia gauzac dande ^{7 8 9} Tiempo las cosas tienen
^{10 11} aroari jarala gaxilona. ^{10 11} al tiempo figuras la.

401 ^{2 2 3 4} Esa ave saquero vuela... ^{3 1 2 4} De spues de la casa qmada, por a-

402 ^{1 2 3} Ello vula octava vula... ^{1 2 3 4} La casa vaza toda pen lencia. (gua.

403 ^{1 2 3} Esa via ciguel
^{4 5 6} en vaza poncarl.

404 ^{1 2 3} La casa vaza en causa de vicia,
^{4 5 6} y la llena causa vregioy.

405 ^{1 2 3} E hili ca obli,
^{4 5 6} ca yruo exoti.

406 ^{1 2 3} Andor y anilar,
^{4 5 6} y a la villa abogar.

407 ^{1 2} Esta otoreca
^{3 4} qura bionca.

408 ^{1 2} Lo mio para mi,
^{3 4} lo astro para entr ambo.

409 ^{1 2} E fote caqula.

410 ^{1 2} El de jidar y lor.

411 ^{1 2 3} Y aorengaco cayna
^{4 5 6} gorpax guraoco mina.

412 ^{1 2 3} Niebla de sobre el la
^{4 5 6} dolor de toda el cuerpo.

413 ^{1 2 3} Aurreca jayoyca dana
^{4 5 6 7} otroyca en dan agura.

414 ^{1 2} El juo delantero naci
^{3 4 5 6 7} poftrero no tiene el baro.

415 ^{1 2} Luricac vucago
^{3 4} dia mingo.

416 ^{1 2} Quanto mas frias las llagas
^{3 4} son mas dolientes.

d 3

- 450 ¹ Zireñ ² semea
³ gojogo ⁴ xaxa.
- 451 ¹ Eos ² alabea ³ axon
⁵ a na ⁶ marcaac ⁷ dabilz ⁸ yfaloan
- 452 ¹ Ni ² yf ³ maquero ⁴ vere
⁵ y'ise ⁶ ezardaye.
- 453 ¹ Diru ² guichi ³ daonac
⁴ becaz ⁵ ofiac ⁶ efouan
- 454 ¹ Emayren ² deufuani
³ demaan ⁴ leguez ⁵ arbez.
- 455 ¹ Iz ² ardao ³ vichia ⁴ donic
⁵ ez ⁶ andra ⁷ bizarfonic.
- 456 ¹ Antera ² adixen ³ ez ⁴ tama
⁵ azera. ⁶ jauxenda.
- 457 ¹ Ychadonic ² choria ³ efobda-
⁴ (ney. ⁵ Esper. ⁶ m. ⁷ lo ⁸ alcançaria ⁹ al ¹⁰ paxaro.
- 458 ¹ Hijo ² de ³ ruijo
⁴ temprano ⁵ buerfano.
- 459 ¹ Hya ² mia ³ fey ⁴ buena
⁵ madre ⁶ las ⁷ maes ⁸ andan ⁹ en ¹⁰ la ¹¹ mar.
- 460 ¹ Despues ² de ³ yo ⁴ muerto ⁵ tambien
⁶ los ⁷ bucyes ⁸ aroran.
- 461 ¹ Quien ² poro ³ dinero ⁴ tiene
⁵ trayga ⁶ los ⁷ poro ⁸ en ⁹ la ¹⁰ mano.
- 462 ¹ A ² quien ³ se ⁴ lo ⁵ dan
⁶ camelo ⁷ como ⁸ se ⁹ lo ¹⁰ dicen.
- 463 ¹ Ni ² vino ³ espumoso
⁴ ni ⁵ muger ⁶ barbuda.
- 464 ¹ Quien ² adel ³ ante ⁴ no ⁵ no ⁶ no ⁷ no ⁸ no ⁹ no ¹⁰ no ¹¹ no ¹² no
¹³ azia ¹⁴ tras ¹⁵ se ¹⁶ cae

- 46 Chicoc dicitur yobuuli 46 El pobre parece magal
 4 5 6 4 5 6
 gontloc arrica veil todos lo apc. lecan siem. pre.
- 47 Caruc darocan oquelen 47 La tajada que tiene el gato
 4 5 6 7 8 9 4 5 6 7 8 9
 gonyago da verca q' ex en. mas es fuya que no tuya.
 (oca.
- 48 Escarax baco effica 48 Casa sin fogar
 4 5 6 4 5 6
 ia andra losaguea, y nager sin verguenca,
 7 8 9 7 8 9
 ia ypidico paza y saplo de rulo,
 10 11 12 10 11 12
 gulia ooca luffa. todo vaxjo de bien.
- 49 Ytclax naxcoaan 49 Lo que para ti no quieres
 3 4 5 4 5 6
 besteri ex opoeb. no ofrezcas a otro.
- 50 Oshio gofea ebiloqul 50 Loto hambriento avilador
 1 2 3 1 2 3
- 51 Hurec darocan 51 El agua lo que trae
 2 4 3 4
 hurec daroa. el agua lo lleva.
- 52 Neare cabico quca 52 Horno de mi casa
 4 5 6 7 7 6 5 4
 lagomeco ta baco eboda. morjar quel fuego de la del agua.

1 2 3 4 1 2 3 4 3
179 Chocó dolerías en un dolo. El paxaro ay n. ru y nes centares.
(rua.)

1 2 3 4 5 1 2 3 4 3
177 Los paxos goy y guayoco bo. Duda vieja agarda mala n. a.
(guay.) (n. ut.)

1 2 1 2
176 Cambales en bala. 178 Camino de ruenas camino de luc.
(nao.)

1 2 3 1 2 3
175 Chocó en dingo. 177 Gato perro estan.

1 2 3 1 2 3
174 Celin bayandil junculo. 176 Así como ando vestido
4 5 6 7 de aquella suerte tengo yo el junc.
180 un dromo etc.

1 2 3 4 5 6 1 2 3 4 5 6
179 Zambudo libranza en ofina. 177 El vicio es libro sin dicho hagamos
(pa.)

1 2 1 2
180 pidi celeron. 178 El canallo para fila
3 4 5 no le suele comer el lobo.

1 2 1 2
181 Zorra agucha. 179 Inyjo traydo
3 4 5 no suele entrar en cabeza.

1 2 3 1 2 3
182 Chocó zorra yuciga. 180 El perro vicio desahuido gruñi lor
4 5 y esse juncu regozijado.

- ^{1 2 3 4} 482. çozpalec dirudi vere egura. ^{1 2 3 4} 485. La afilla parrye a la leña,
^{5 6 7 8} ta egurac vere ecurra. ^{5 6 7 8} y la leña al arbol.
- ^{1 2 3} 484. çequresen vician calisa. ^{2 1 3} 486. En la vida del anaco dano,
^{4 5 6} uaiuna acn herioçen. ^{1 6 4} en su muerte bienen.
- ^{1 2} 485. Clarru buatanen. ^{2 1} 487. De rabo de cothunac.
^{3 4 5} maraçun onic ez. ^{1 4 3} no buen birete.
- ^{1 2 3} 486. çarte çura blorcidi jay pari. ^{1 2 3} 488. La çerjez kalufoe al mureno nari-
 (ra. (mureno.
- ^{1 2 3 4 5 6 7} 487. Çhiologaco miraveac. ^{2 1} 489. La firuienta del mesun
^{3 4 5 6 7} gauchibarra ta egun luceac. ^{3 4 1 6 7} Las noches cortas y los dias largos.
- ^{1 2 3 4 5} 488. Zarra ta laben aoni berota. ^{1 2 3 4 5} 490. El viejo y el bano por la boca calin
 (ta.
- ^{1 2 3} 489. Edoçeyn vere ydeaz. ^{1 2 3} 491. Cada qual caufa yqual.
- ^{1 2} 490. E mango badeuflaçun. ^{2 1} 492. Si me lo avey de dar
^{3 4} luçun çe eguflaçun. ^{4 3} no me lo alargueys.

- 420 ¹Éste es ²ya ³benito
³Imagyna ⁴oculto
- 421 ¹Y como ²se ³causa
⁴dice ⁵otro ⁶gato.
- 422 ¹Chinas ²alinas ³y ⁴pa.
- 423 ¹Doliente ²de ³de ⁴y ⁵pa.
- 424 ¹Éste ²que ³habe ⁴rengido
- 425 ¹El ²apuro ³se ⁴gustar ⁵de ⁶pa.
- 426 ¹Éste ²junto ³está
⁴me ⁵que ⁶oye ⁷mi
⁸que ⁹está.
- 427 ¹Acá ²un ³que ⁴habe ⁵de ⁶pa.
- 428 ¹Con ²que ³vicio
⁴beron ⁵oculto.
- 429 ¹Cada ²que ³para ⁴si, ⁵re
⁶Dice ⁷para ⁸todos.
- 430 ¹El ²yelo ³y ⁴la ⁵huia
⁶trac ⁷a ⁸la ⁹mano ¹⁰los ¹¹trigos.
- 431 ¹El ²pobre ³al ⁴pobre ⁵aborrece.
- 432 ¹El ²rey ³aborreido ⁴quá ⁵lo ⁶está ⁷bi.
- 433 ¹Cada ²que ³pele ⁴se ⁵sombra.
- 434 ¹El ²ladron ³y ⁴aromadador
⁵una ⁶culpa.
- 435 ¹La ²dadina ³del ⁴dadide
⁵no ⁶es ⁷tan ⁸fabradifima
⁹como ¹⁰parece.
- 436 ¹La ²carra ³a ⁴la ⁵cabra ⁶lana ⁷de ⁸ma ⁹de ¹⁰la.
- 437 ¹El ²hombre ³bino
⁴hace ⁵de ⁶man ⁷lar ⁸lo ⁹que ¹⁰es ¹¹su ¹²yo.

100. ¹Opingos ²gachas ³chiquas, ¹Los ²deños ³con ⁴pan ⁵moños.
101. ¹Ca ²egale ³gualle ¹ca. ²No ³hagar ⁴deño.
- ⁴ca ⁵ye ⁶ene ⁷biberte. ⁴y ⁵no ⁶traga ⁷meida.
102. ¹En ²ca ³gata ⁴ca ⁵egale. ¹ca. ²No ³siempre ⁴qaso ⁵y ⁶pan.
103. ¹Ena ²na ³deña ⁴ca ⁵ca ⁶ca. ¹No ²es ³caño ⁴el ⁵que ⁶tira ⁷linassa.
104. ¹Notaci ²deña ³matracón. ¹Quien ²se ³trabaja ⁴por ⁵tiempo.
105. ¹Ayuda ²ca ³ca ⁴ca. ¹ca. ²Tal ³es ⁴de ⁵bueno ⁶la ⁷berbe ⁸de ⁹la ¹⁰caca
- ¹¹ca ¹²ca ¹³ca ¹⁴ca ¹⁵ca. ¹⁶ca ¹⁷ca ¹⁸ca ¹⁹ca ²⁰ca.
- (que ha dos años que crío
que es de que con de queda que no se quando la tundra.
106. ¹Zaygual ²egual ³ca ⁴ca ⁵ca. ¹ca. ²ca. ³ca. ⁴ca. ⁵ca. ⁶ca. ⁷ca. ⁸ca. ⁹ca. ¹⁰ca.
- (de la fiesta.
107. ¹Dolla ²ca ³ca ⁴ca ⁵ca ⁶ca ⁷ca. ¹ca. ²ca. ³ca. ⁴ca. ⁵ca. ⁶ca. ⁷ca. ⁸ca. ⁹ca. ¹⁰ca.
- (de la fiesta
ca ¹¹ca ¹²ca ¹³ca ¹⁴ca ¹⁵ca ¹⁶ca ¹⁷ca ¹⁸ca ¹⁹ca ²⁰ca.
- (de la fiesta.
108. ¹Zamara ²ca ³ca ⁴ca. ¹ca. ²ca. ³ca. ⁴ca. ⁵ca. ⁶ca. ⁷ca. ⁸ca. ⁹ca. ¹⁰ca.
- ¹¹ca ¹²ca ¹³ca ¹⁴ca ¹⁵ca ¹⁶ca ¹⁷ca ¹⁸ca ¹⁹ca ²⁰ca.
- como si mejor justo.

1 2 3 4 5 6 7 8
179 Apicaron embus edmayidos, *Lo que no se iba a hablar.*

1 2 3 4 5 6 7 8
180 A disparte barto goyel *no Si por el nunca amigo*
3 4 5 6 7 8
181 ara veyo valadi *el veyo se negassi*
5 6 7 8 9 10 11
182 edo lta o lo geyo *a unco a desfines*
9 10 11 12
183 calta ara hoydi. *tu mara daño.*

1 2 3 4 (cra. 5 6 7 8
184 Y son que la cuenta máhima, *elo blanco mensajero de linia.*

1 2 3 4 5 6
185 l'eya la arera *no] elo y nicae*
4 5 6 7 8
186 gata dacta escora. *el trigo traca a la mono.*

1 2 3 4 5 6 7 8
187 Etes gata ad. la *no Lebe, manaca y sangre*
6 7 8 9 10 11 12
188 en orcao ara ueban *sa jue de late a,*
8 9 10 11 12 13 14
189 caer y ahaci es nejan *y a la no gane*
11 12 13 14 15 16 17
190 enat beycha galcaam. *y perdi mi raynilla.*

1 2 3 4 5 6 7 8
191 Erortí vobaque báncá do, *Si te viene el daño que: Lascas*
6 7 8 9 10 11 12
192 no gacha gonda daquina. *prancha te haga.*

1 2 3 4 5 6 7 8 9
193 Le los beni dan arcao ayca, *En tanto que nunca la caído es no-*
(brala.

166. La guinea gacha
aguiçe crasa.

166. El dabo de tu compañero
no le dejas abra.

167. Eder etas gatas cicasen, En el caso de la mariana hermosa
(la galandrina,
craasé cicasen; non bioasen el canto de la mia me ha herido en
(el coraçon.

168. Egua de las inguaras, 168. La verdad es a fiera y agra, se
ta morgan. y de abrida.

169. Mir querinc en jugabudo. 169. La al ñ dancia de regalo la ha curo
(tudo.

170. Dollocen conasen maica. 170. La mujer del roya abudosa de ro
(gudo.

171. Beráquen jacasen cicasé. 171. Al q se tar la en dar lo prometido
(aguiden
dago aguidanz danasen ta esta p farsa y arripido de amor
gavasa. (mandada.

172. Andrea soby
bordera valy.

172. La mujer heredadiga
el puerto montañero.

¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰	<p> ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ </p>
--	--

- 1 2 3 1 2 3 1
 170. Oñen aqyubelo oben *171. Me, or que qual juier bien*
 4 5 4 5
 qanzoco aboben. *para la ve, ez la hija.*
- 1 2 3 1 2 1
 172. Baguec jango dauten *173. La queha de comer el rato*
 4 5 1 4
 etran jandocin. *que lo coma el gato.*
- 1 2 3 4 1 2 4 3
 174. Ocoo dago unara bot, *175. Todas trancas rru caydado*
 5 6 7 1 6 7
 es gasta unocumpo. *y todo para el para.*
- 1 2 3 4 5 6 2 1 1 1 4
 176. Ocondatit Mayapa lo etit, *177. En tranc de pa fuego an da Mayo*
 7 8 9 10 11 12 13 14
 a buscar.
- 1 2 3 4 1 2 3 4
 178. Oqez pl eg ditta yaza. *179. El frio matate al Mayo.*
 5 6 7 8 9 10 11 12
 te el abocaza. *y me ha to a mi.*
- 1 2 3 1 2 3
 180. Harla gnic uqinda qe a. *181. De borracho no fier nada.*
 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 gulturan.
- 1 2 3 4 1 2 3 4
 182. Ogi colabo e Maraca. *183. Pan y peja para casa.*
- 1 2 3 4 1 2 3 4
 184. Olo marrac atafan bulan. *185. El loto rui ji a la tarde anlla.*
- 1 2 3 4 1 2 3 4
 186. Ogi gogozad agimorro. *187. A pan duro, dicats ago lo.*